

QISHLOQ XO`JALIGI IQTISODIYOTI

O`ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY VA O`RTA MAXSUS
TA'LIM VAZIRLIGI

TOSHKENT DAVLAT IQTISODIYOT UNIVERSITETI

A.ABDUG`ANIEV, A.A.ABDUG`ANIEV

QISHLOQ XO`JALIGI IQTISODIYOTI

O`zbekiston Respublikasi
Oliy va o`rta maxsus ta'lim vazirligi
Oliy o`quv yurtlariaro ilmiy-uslubiy birlashmalar
faoliyatini muvofiqlashtiruvchi kengashi tomonidan
oliy o`quv yurtlarining iqtisodiy ta'lim
yo`nalishlari talabalari uchun darslik
sifatida tavsiya etilgan

TOSHKENT - 2006

THE MINISTRY OF HIGER AND SECONDARY SPECIAL
EDUCATION OF THE REPUBLIC OF UZBEKISTAN

TASHKENT STATE UNIVERSITY OF ECONOMICS

A.Abduganiev, A.A. Abduganiev

Agricultural economics

This book is recommended to students of higher education institutions by the council for coordination of activity of scientific methodological amalgamations established among higher education institutions under the ministry of higher and secondary special education.

TASHKENT – 2006

**Abdug`aniev A., Abdug`aniev A. A. – Qishloq xo`jaligi iqtisodiyoti -
(darslik) - T.: TDIU, 2006 – 283 bet.**

Darslikda qishloq xo`jaligida erkin bozor munosabatlarini shakllantirishning nazariy, uslubiy hamda amaliy asoslari Kadrlar tayyorlash Milliy Dasturi talablari asosida yoritilgan; tarmoqda amalga oshirilayotgan huquqiy, tashkiliy va iqtisodiy islohotlarning mazmun va mohiyati Respublika Prezidenti I. Karimov asarlariga va amaliyotdagi me'yoriy hujjatlarga asoslangan holda bayon etilgan; qishloq xo`jaligida mavjud bo`lgan moddiy-texnika va mehnat resurslaridan, investitsiyalardan foydalanishning hozirgi holati, korxonalar, tarmoqlarning rivojlanishi, iqtisodiy samaradorligi ilmiy jihatdan asoslangan holda tahlil qilinib, kelajakda ularning samaradorligini yuksalishini ta'minlovchi omillar, yo`llari batafsil yoritilgan.

Mas'ul muharrir: i.f.d., prof. Xolmo`minov Sh.R.

Taqrizchilar: i.f.n., prof. A.S. Sultonov;
i.f.d., prof. B.T. Salimov;

KIRISH

O`zbekiston–agrar-industrlashgan respublika. Mamlakat iqtisodiyotida qishloq xo`jaligining ahamiyati ulkan. Chunki unda respublika yalpi ichki mahsulotining 27 foiziga, oziq-ovqat mahsulotlarining 95-97 foizga yaqini yaratilmoqda. Davlat miqyosidagi jami valyuta tushumining yarimidan ortig`i qishloq xo`jalik mahsulotlarini eksport qilish hisobiga olinmoqda. Bu holat yaqin kelajakda ham saqlanadi. Kelajakda fan-texnika taraqqiyotiga, ilg`or texnologiyalarga asoslangan qayta ishlash sanoatining yuksalishi, aholi sonining o`shishi, tashqi bozor talabining o`zgarishi ekologik talablarga javob beradigan qishloq xo`jalik mahsulotlarini etishtirish jarayonlari yanada rivojlantirilishini ob'ektiv ravishda taqazo etmoqda. Shuning uchun ham tarmoqni rivojlantirish va samaradorligini yuksaltirish zarur.

Qishloq xo`jaligini bozor iqtisodiyoti qonunlari talablari darajasida rivojlantirish uchun tarmoqda erkin faoliyat ko`rsatish imkoniyatiga ega bo`lgan turli xildagi mulk va mulkchilik shakllarining, ularga asoslangan tadbirkorlik turlari va ular o`rtasidagi erkin bozor munosabatlarining nazariy, uslubiy asoslarini teranlashtirish, takomillashtirish, investitsiyalarni ko`proq jalb etib, fan-texnika yutuqlarini, yangi texnikalarni, ilg`or texnologiyalarni ishlab chiqarishga joriy etish, cheklangan er va suv resurslaridan, doimiy va o`zgaruvchi kapitaldan hamda mehnat resurslaridan qisqa va uzoq muddatlarda to`liq va samarali foydalanish yo`llarini aniq belgilash, barcha xarajatlarni tejash, mehnat unumdorligini yuksaltirish, ishchi-xizmatchilarni rag`batlantirish tizimini takomillashtirish negizida foyda summasini ko`paytirish yo`llarini asoslangan holda belgilab olish maqsadga muvofiqdir. Bu masalalarning ilmiy hamda amaliy asoslarini yaratishda, rivojlantirishda, ularni ishlab chiqarishga joriy etishda qishloq xo`jaligining o`ziga xos, xalqimizning milliy xususiyatlarini e'tiborga olish zarur.

Yuqoridagi muammolarning erkin bozor iqtisodiyoti sharoitidagi qonun-qoidalarini, barcha munosabatlarning mazmun, mohiyati, sabab va oqibatlarini, tushunchalarini, ularning qishloq xo`jaligida qay darajada, qanday shaklda amal qilayotganligini, kelajakda takomillashtirish yo`llarini «Qishloq xo`jaligi iqtisodiyoti» fani o`rganadi. Ammo lotin alifbosida bu masalalar batafsil yoritilgan darslik va o`quv qo`llanmalar bizda juda kam. Ushbu darslik shu bo`shliqni to`ldirish maqsadida yaratildi.

Mamlakat qishloq xo`jaligida davlat ustuvorligida amalga oshirilayotgan iqtisodiy islohotlarning yo`nalishlari, ahamiyati hamda mazmunini yoritishda Respublika Oliy Majlisida qabul qilingan qonunlarga, Prezident I. Karimov asarlariga, Prezident farmonlariga hamda Vazirlar Mahkamasining qarorlariga asoslandik. Qishloq xo`jaligida amalga oshirilayotgan asosiy iqtisodiy munosabatlarning, tushunchalarning mazmun va mohiyatini Iqtisodiyot hamda Qishloq va suv xo`jaligi vazirliklari ma'lumotlaridan foydalanib, jadvallar, diagrammalar, grafiklar yordamida yoritishga harakat qildik. Kadrlar tayyorlash Milliy Dasturi talablari va Respublika muvofiqlashtirish komissiyasi tavsiya etgan namunaviy dastur asosida yozilgan bu darslikda o`qitishning yangi, zamonaviy, texnologik xususiyatlarini hisobga olib, har bir mavzuning qisqacha mazmuni bayon

etilgan, nazorat va muhokama uchun savollar hamda asosiy adabiyotlar ro`yxati keltirilgan.

Mazkur darslik asosan universitet va institutlarda iqtisodiy ta'lim yo`nalishi bo`yicha o`qiyotgan talabalar uchun mo`ljallangan. Undan uzluksiz ta'lim tizimining barcha bo`g`inlarida qishloq xo`jaligi iqtisodi masalalari bilan shug`ullanuvchi o`qituvchilar, talabalar, aspirantlar, tadbirkorlar ham foydalanishlari mumkin. Darslik qishloq xo`jaligi iqtisodiyotiga oid muammo va masalalarning mazmun hamda mohiyatini tushunishga, ularni tarmoq ishlab chiqarishiga tatbiq etish imkoniyatlarini kengaytirishga ko`maklashadi, degan umiddamiz.

Mualliflar ushbu darslikning tuzilishi, tarkibi, muammolar mazmunining bayon etilish tartibi va uslubi bo`yicha bildiriladigan barcha taklif – fikr va mulohazalarni minnatdorchilik bilan qabul qilib, ularni keyingi nashrlarda e'tiborga olishga harakat qiladilar, darslikni tayyorlash va chop etishga yordam berganlarning barchasiga sidqidildan samimiy minnatdorchilik bildiradilar.

I BOB

QISHLOQ XO'JALIGINING RESPUBLIKA IQTISODIYOTIDAGI O'RNI, AHAMIYATI. «QISHLOQ XO'JALIGI IQTISODIYOTI» FANINING PREDMETI, TADQIQOT USULLARI

- 1.1. Qishloq xo'jaligining respublika iqtisodiyotidagi o'rni va ahamiyati**
- 1.2. Agrar islohotlarning ustuvor yo'nalishlari**
- 1.3. «Qishloq xo'jaligi iqtisodiyoti» fanning predmeti hamda vazifalari, ularni tadqiq qilish, o'rganish usullari.**
- 1.4. «Qishloq xo'jalik iqtisodiyoti» fanining boshqa fanlar bilan bog'liqligi**

1.1. Qishloq xo'jaligining respublika iqtisodiyotidagi o'rni va ahamiyati

O'zbekiston Markaziy Osiyoning qulay xududida joylashgan. Uning hududida azaldan insoniyat uchun nihoyatda kerakli hisoblangan turli xildagi qishloq xo'jalik mahsulotlari ishlab chiqarildi. Chunki bu hududda tabiiy-iqlim sharoitlar etarlidir. Jumladan, Respublikada yillik samarali temperatura 26-30° ni tashkil etib, quyoshli soat 3600 dan ortiq bo'lib, bir yilda birnecha marta hosil olish imkonini beradi. O'zbekistonning jami er maydoni 44.4 mln. gektar (2004 y.) bo'lib, shundan 50,8 foizini turli xildagi qishloq xo'jalik korxonalarini, tashkilotlari hamda dehqon xo'jaliklari foydalanadilar: ularning yig'indisi mamlakat qishloq xo'jaligini tashkil etadi. Uning asosiy maqsadi tarmoqda ishlab chiqarilayotgan mahsulotlar bilan mamlakat aholisining iste'mol tovarlariga, qayta ishlash sanoatini esa xomashyoga bo'lgan talablarini qondirishdir. Buning uchun:

- aholi birdaniga iste'mol qiladigan sifatli qishloq xo'jalik mahsulotlarini barcha talablarni qondiradigan darajada ishlab chiqarish;

- qayta ishlash sanoati korxonalarining qishloq xo'jalik mahsulotlariga bo'lgan talabini qondirishi lozim.

Hozirgi davrda, bu tarmoqda aholi iste'mol qilayotgan tovarlarning 95 foizidan ko'prog'i ishlab chiqarilmoqda. Ular o'simlikchilik hamda chorvachilik mahsulotlaridan iboratdir. 2004 yilda O'zbekiston Respublikasi yalpi ichki mahsulotining 26,8 foizi qishloq xo'jaligida yaratilgan. Shu yilda barcha sanoat tarmoqlarida mamlakat yalpi ichki mahsulotining 17,1 foizi, qurilishda esa 4,5 foizi yaratilgan. Raqamlar qishloq xo'jalik tarmog'ining mamlakat iqtisodiyotidagi o'rni ulkan ekanligidan dalolat bermoqda. Shu yilda qishloq xo'jaligida faoliyat ko'rsatayotgan barcha turdagi tadbirkorlar tomonidan 4732,0 mlrd so'mlik yalpi mahsulot yaratilgan. U asosan 3535,4 ming tonna paxta, 6017,1 ming tonna don, 3315,9 ming tonna sabzavot, 846,3 ming tonna meva, 996,3 ming tonna go'sht, 4280 ming tonna sut, 674,8 ming dona qorako'l teri, 1860,3 mlrd. dona tuxum va boshqa qishloq xo'jalik mahsulotlaridan tashkil topgan.

Barcha turdagi qishloq xo'jalik mahsulotlarni ishlab chiqarishda respublika iqtisodiyotida band bo'lgan mehnat resurslarining 31 foizga yaqini qatnashgan.

Lekin Respublika qishloqlarida jami aholining uchdan ikki qismi yashaydi. Ishlab chiqarilgan barcha mahsulotlar 26 mln. gektarga yaqin qishloq xo'jalik erlaridan olingan, shundan 3695,7 ming gektari ekinzor.

Mamlakat dehqonchiligi sug'orishga asoslanganligi uchun katta miqdordagi suv resurslarini talab etadi. Lekin bu talab ichki suv resurslari bilan atigi 40 foizgagina qondirilmoqda. Bunday hol Amudaryo hamda Sirdaryo xavzalaridan katta miqdordagi suv resurslarini jalb etishni talab etadi. Hozirgi davrda qishloq xo'jaligida 42-46 mlrd m³ suv resurslaridan foydalanilmoqda. Tabiatda er va suv resurslari cheklangan, ular takror ishlab chiqarilmaydigan resurslar hisoblanadi. Shuning uchun ularning har bir gektaridan, m³ dan tadbirkorlik bilan fan-texnika yutuqlarini joriy etib, yil davomida to'liq va samarali foydalanish lozim.

Qishloq xo'jalik mahsulotlarini etishtirishda sanoat korxonalarida ishlab chiqarilayotgan ko'plab qishloq xo'jalik texnikalari, kimyoviy vositalar, yoqilg'i, yonilg'i, yog'lovchi materiallar va boshqa vositalardan foydalanilmoqda. Masalan, tarmoqda 2004 yilda 78,9 mingga yaqin turli xildagi traktorlar, 22,7 mingtadan ko'proq yuk tashish mashinalari, 4,4 mingga yaqin g'alla yig'ishtiradigan, bir mingga yaqin paxta teradigan kambayinlar, ko'plab boshqa texnikalardan foydalanilgan. Tarmoq miqyosida erlarning unumdorligini, ekinlarning esa xosildorligini oshirish maqsadida 332,7 ming tonna mineral o'otlardan foydalanilgan. Qishloq xo'jaligida ishlab chiqilayotgan mahsulotlarni jahon bozoriga chiqarilishi natijasida O'zbekistonning mavqei oshib bormoqda. Hozirgi davrda A va E tipdagi paxta tolasini ishlab chiqarish bo'yicha jahonda Xitoy, AQSh, Hindiston va Pokiston davlatlaridan so'ng beshinchi o'rinni, ularni eksport qilish bo'yicha esa 2-o'rinni egallab kelmoqda. Shuning bilan birgalikda O'zbekiston jahon bozoriga nihoyatda sifatli bo'lgan qorako'l terisini, pillasini, sabzavot, poliz va bog'dorchilik mahsulotlarini olib chiqib sotmoqda. Lekin Respublikaning bu boradagi salohiyatidan to'liq foydalanilayotgani yo'q. Uni ijobiy hal etish uchun tarmoqda etishtirilayotgan qishloq xo'jalik mahsulotlarini qayta ishlab, jahon bozoriga tayyor mahsulotlarni chiqarish lozim. Bu borada so'ngi yillarda chet el investitsiyalarini jalb etib katta ishlar amalga oshirilmoqda. Ularni kelajakda jadal sur'atlar bilan rivojlantirish siyosiy, iqtisodiy hamda ijtimoiy jio'atdan maqsadga muvofiqdir. Hozirgi davrda mamlakat aholisining qishloq xo'jalik mahsulotlari bilan ta'minlash darajasi yil sayin ortib bormoqda. 2004 yilda respublika aholisining jon boshiga 160 kg.ga yaqin un mahsulotlari, 135 kg paxta xom ashyosi, 127 kg sabzavot mahsulotlari, 34 kg dan ko'proq kartoshka, 38 kg. go'sht, 164 kg sut hamda 72 donaga yaqin tuxum ishlab chiqarilgan. Demak, mamlakatda aholining unga va un mahsulotlariga bo'lgan talabi qondirilgan. Kelajakda uning sifatini yaxshilashga alohida e'tibor berish talab etiladi. Lekin boshqa mahsulotlar bo'yicha xalqimizning meditsina me'yorlari bo'yicha talabi to'liq qondirilganicha yo'q. Bunday xol O'zbekistonda qishloq xo'jaligini yanada jadal sur'atlar bilan rivojlantirilishini taqozo etadi. So'ngi o'n yillarda bu borada muayyan ishlar amalga oshirildi. Jumladan, mamlakat qishloq xo'jaligida erkin bozor iqtisodi talablariga mos iqtisodiy munosabatlarni shakllantirish imkoniyatini beradigan, huquqiy, tashkiliy, iqtisodiy hamda ijtimoiy islohotlar bosqichma-bosqich qat'iy ishonch bilan amalga oshirilishini ta'minlab beradigan tadbirlar ishlab chiqilib, izchillik bilan hayotga joriy etilmoqda. Masalan, er

fuqarolarga umurbod meros qoldirish huquqi bilan bepul berilmoqda, fermer xo'jaliklariga esa 30 yildan 50 yilgacha bo'lgan muddatga foydalanish uchun ijaraga berilmoqda. Qishloqda mulk islohoti natijasida mulkdorlar sinfi barqaror ravishda shakllanib, rivojlanmoqda.

Barcha paxta, g'alladan tashqari boshqa mahsulotlarni etishtirib, ularni sotishda erkinlik berildi. Tadbirkorlarga ishlab chiqarishini rivojlantirish uchun turli xildagi imtiyozli kreditlar berilgan. Lekin amalga oshirilayotgan tadbirlar o'sib borayotgan talabni to'liq qondira olmaydi. Shuning uchun qishloq xo'jaligida amalga oshirilayotgan barcha turdagi islohotlarni erkinlashtirish, ularni yanada chuqurlashtirish maqsadga muvofiqdir. Bu kelajakda qishloq xo'jaligining yuqori sur'atlarda rivojlanishini ta'minlab, uning ahamiyatini oshirib, respublika iqtisodiyotining yuksalishini ta'minlaydi.

1.2. Agrar islohotlarning ustuvor yo'nalishlari

Agrar tarmoqda amalga oshirilayotgan islohotlar tarmoq hamda mamlakat iqtisodiyotining rivojlanishiga katta hissa qo'shmoqda. Bu haqda respublika Prezidenti I.A.Karimov Oliy Majlisining Qonunchilik palatasi va Senatning qo'shma Majlisidagi ma'ruzasida quyidagi fikrlarini bildirganlar. "Avvalambor, iqtisodiyotning barqaror o'sishi ta'minlandi, makroiqtisodiy va moliyaviy barqarorlik mustahkamlandi... Qishloq xo'jaligi mahsulotlari ishlab chiqarish o'ajmi o'tgan yili 10,1 foizga oshdi... Qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishini tashkil etish tizimi tubdan o'zgarimoqda, fermerlik qishloqda xo'jalik yuritishning eng istiqbolli va samarali shakli sifatida etakchi o'rinni egallamoqda"¹, - deb yakun yasagan. Lekin, erishilgan natijalar hozirgi o'sib borayotgan talabni to'liq qondira olmaydi. Shuning uchun ham agrar tarmoqda amalga oshirilayotgan "bozor islohotlarini chuqurlashtirish va iqtisodiyotni yanada erkinlashtirish"² asosiy ustuvor vazifa ekanligini Prezident tomonidan belgilangan. Eng asosiy ustuvor vazifa mamlakatni modernizatsiya qilish va aholiga munosib turmush sharoitini yaratib berishdir.

Uni hal etish maqsadida qishloq xo'jaligini modernizatsiya etish natijasida tarmoqni yanada yuqori sur'atlar bilan rivojlantirishni ta'minlash zarur. Buning uchun qishloq xo'jaligidagi xususiy tarmoqni ustuvor darajada o'sishini ta'minlashga erishish lozim. Shuning bilan birgalikda "... kichik biznes va fermerlikni rivojlantirish borasidagi ishlarni chuqurlashtirish va ko'lamini kengaytirish"³ agrar islohotining ustuvor yo'nalishi deb belgilangan. Ularni ijobiy hal etilishini ta'minlashga qaratilgan aniq chora tadbirlar ham belgilangan. Jumladan, avval ta'kidlangan Vazirlar Mahkamasining 607-sonli qarorida 2005-2007 yillarda uch yil davomida rentabelligi past bo'lgan 1100 ta shirkat xo'jaliklari negizida fermer xo'jaliklarini to'g'ri tashkil etishga katta e'tibor berish zarur. Buning uchun bo'lajak fermer xo'jaliklarining rahbarlarini to'g'ri tanlash hamda ular talab etgan er uchastkalarini belgilangan muddatlarda ajratib berish masalalarini oshkoralikda, adolatli tarzda va qat'iy tanlov,

¹ Karimov I.A. Bizning bosh maqsadimiz – jamiyatni demokratlashtirish va yangilash, mamlakatni modernizatsiya va isloh etishdir. , T.-O'zbekiston, 2005, 68-70 betlar.

² Shu manbaning 76-beti

³ Shu manbaning 82-beti

tender asosida o'tkazilishini ta'minlashga erishish lozim. "Bunda mahalliychilik, urug'-aymoqchilik va poraxo'rlik hollariga keskin barham berish lozim"¹, - deb alohida ta'kidlagan Respublika Prezidenti I.A.Karimov. Fermerlikni ustuvor sur'atlarda rivojlantirish uchun quyidagi masalalarga alohida e'tibor berish:

-davlat tuzilmalarining qishloqda tadbirkorlik, kichik biznes sub'ekti hisoblangan fermerlik faoliyatiga aralashuvini yanada cheklash;

-fermerlarni tender asosida tanlovini o'tkazish, ularga er ajratish ishlarini oshkoralikda, barcha qonunlar talabi asosida adolatli tarzda amalga oshirish, tender komissiyasining a'ziligiga etuk, tajribali, bilimdon, halol ma'naviyatli rahbar, mutaxassislarni jalb etish, uning faoliyatini to'liq kompyuterlashtirish;

-fermerlarga uzoq muddatga foydalanish uchun ajratib berilayotgan erlarning sifatini yaxshilab, unumdorligini yuksalishini ta'minlashga qaratilgan tadbirlarni o'z vaqtida sifatli amalga oshirilishini ta'minlaydigan miqdorda mablag'larni davlat byudjetidan ajratish imkoniyatlarini yaratib berish;

-ayrim qishloq xo'jalik mahsulotlariga belgilanayotgan davlat buyurtmasini rivojlangan davlatlarda qo'llanilayotgan o'zaro manfaatli davlat dasturlari bilan almashtirish;

-fermerlik faoliyatini moliyalashtirish, kreditlashtirish ishlarini soddalashtirish, shartlarining yukini yumshatish, muddatlarini va stavkalarini o'zaro manfaatli bo'lishini ta'minlash;

-fermerlik faoliyatida zarur bo'lgan ishlab chiqarish vositalarini erkin sotib olish va o'z mahsulotlarini mustaqil sotish uchun bozorlarga chiqish (naqd pullarini o'z vaqtida olish) imkoniyatlarini kengaytirish;

-fermerlarga barcha turdagi xizmatlarni ko'rsatadigan sub'ektlarni tashkil etish bozor infratuzilmasini shakllantirishni, ularni moddiy resurslar va texnikalar, kadrlar bilan ta'minlash bilan bog'liq bo'lgan jarayonlarni jadallashtirish;

-fermer xo'jaliklari to'layotgan soliq va to'lovlar mazmunini, tartibini hamda stavkalarini qayta ko'rib chiqish;

-fermer xo'jaliklariga chet el investitsiyalarini jalb etish masalalariga ko'maklashish va boshqalar maqsadga muvoffio'dir.

"Biz bugun mamlakatimizni isloh qilish va yangilash maqsadida oldimizga qo'yayotgan va o'z tadbig'ini kutayotgan eng muhim ustuvor vazifalar asosan mana shulardan iboratdir"².

¹ Karimov I.A. Bizning bosh maqsadimiz – jamiyatni demokratlashtirish va yangilash, mamlakatni modernizatsiya va isloh etishdir. , T.-O'zbekiston, 2005, 84 bet.

² Shu manbaning 91-beti

1.3. «Qishloq xo'jaligi iqtisodiyoti» fanining predmeti hamda vazifalari, ularni tadqiq qilish, o'rganish usullari

Qishloq xo'jaligi asosiy maqsadiga erishishi uchun turli xildagi mahsulotlar etishtiriladi, ishlar, xizmatlar bajariladi, ular talabni qondirish maqsadida taqsimlanadi, sotiladi. Korxonalar, birlashmalar, tarmoqlar (tuman, viloyat, respublika) miqyosida kechayotgan bu jarayonlar erkin bozor munosabatlari asosida amalga oshirilishi maqsadga muvofiqdir. Ularni nazariy va amaliy jihatdan talab darajasida hal etish uchun respublikada tub islohotlarni amalga oshirish zarur.

Ma'muriy-buyruqbozlikka asoslangan, markazdan rejali boshqarilgan iqtisodiyotdan erkin bozor iqtisodiyotiga bosqichma-bosqich o'tish sharoitida davlat ustuvorligida qishloq xo'jaligida talabga javob beradigan, samarali huquqiy, tashkiliy, iqtisodiy va ijtimoiy munosabatlar tizimi yaratilmoqda: mulkchilikning turli shakllari barpo etilmoqda, natijada erkin mulkiy munosabat vujudga kelmoqda, tadbirkorlikning har xil turlarini yaratish, ularni rivojlantirish yo'lidan borilmoqda, er-suv islohotlari amalga oshirilmoqda; tarmoqning cheklangan ishlab chiqarish resurslari (er-suv, kapital, mehnat, tadbirkorlik qobiliyati)dan samarali foydalanish, ishlab chiqarilgan mahsulotlarni sotish, daromad, foyda va ularning taqsimlanishi, investitsiyalarni jalb etish, ulardan samarali foydalanish, tarmoq ishlab chiqarishini maqsadga muvofiq joylashtirish, ixtisoslashtirish hamda agrosanoat integratsiyasini xalqaro munosabatlar asosida tashkil etish va rivojlantirish bilan bog'liq bo'lgan iqtisodiy munosabatlar tizimi yaratilib, ular takomillashtirilmoqda, rivojlantirilmoqda.

Yuqorida ta'kidlangan iqtisodiy munosabatlar tizimini yaratishda xalqimiz hamda qishloq xo'jaligining o'ziga xos xususiyatlarini e'tiborga olgan holda tabiiy, ijtimoiy, iqtisodiy qonunlar, iqtisodiy kategoriyalar talablaridan oqilona foydalanish taqazo etiladi. Yuqoridagilarga asoslanib, qishloq xo'jaligining barqaror iqtisodiy asosini, takror ishlab chiqarish jarayoni rivojlantirilishini ta'minlaydigan iqtisodiy munosabatlar tizimini yaratish va ularni hayotga joriy etish masalalarini, yo'llarini o'rgatish «Qishloq xo'jaligi iqtisodiyoti» fanining ham predmeti, ham maqsadi hisoblanadi. «Qishloq xo'jaligi iqtisodiyoti» fani predmeti (maqsadi)ni hal etish uchun quyidagi asosiy vazifalar echimining nazariy, uslubiy asoslarini o'rgatish lozim:

- qishloq xo'jaligining bosqichma-bosqich rivojlanishini, uning respublika iqtisodiyotidagi o'rni, ahamiyati hamda o'zgarish qonuniyatlarini aniqlashni;

- tarmoqqa davlat rahbarligini, unda amalga oshirilayotgan agrar-iqtisodiy islohotlar mazmuni va mohiyatining holatini, ularni rivojlantirish yo'llarini, masalalarini ko'rsatish;

- qishloq xo'jaligida faoliyat ko'rsatayotgan tadbirkorlik turlari, ularning faoliyatiga baho berish va takomillashtirish yo'llari;

- tarmoqning cheklangan er-suv, mehnat resurslari, investitsiyalar va ulardan tadbirkorlik bilan samarali foydalanish darajasiga iqtisodiy baho berish tartibini o'rganish, ularni takomillashtirish va rivojlantirish yo'llarini asoslab berish;

- qishloq xo'jaligida amalga oshirilayotgan doimiy va o'zgaruvchan, o'rtacha xarajatlarni, ularning tarkibi va kamaytirish yo'llarini, etishtirilgan mahsulotning hajmini, sifatini, samarali taqsimlanishini hamda pul oqimlarini o'rgatish;

- tarmoqda iqtisodiy munosabatlarni amalga oshirishda foydalanilayotgan baholarning tizimini, tarkibini, mazmunini, daromad va foydani aniqlash, ularni oqilona taqsimlash yo'llarini ko'rsatish;

- qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishining qay darajada ixtisoslashganligini, joylashganligini hamda ichki va tashqi integratsiyalashganligini va boshqa masalalarini o'rganish zarur.

Ularni hal etishda boshqa fanlarga asoslanish maqsadga muvofiqdir.

«Qishloq xo'jaligi iqtisodiyoti» fani o'zining maqsad va asosiy vazifalarini hal etishda barcha iqtisodiy munosabatlarni dialektik materializm ta'limotlariga asoslanib, empirik holda tadqiq etadi. Amalga oshirilayotgan iqtisodiy voqealarni induktiv hamda deduktiv usullarga asosan o'rganib, iqtisodiy mushohada qilish hamda «analiz», «sintez» usullaridan keng ko'lamda foydalaniladi. Jumladan, qishloq xo'jaligi iqtisodiyoti bilan shug'ullanuvchi iqtisodchilar iqtisodiy muammolar hal etilishini ta'minlaydigan siyosatning iqtisodiy printsiplarini, mexanizmlarini ilmiy jihatdan asoslagan holda shakllantirib borishlari lozim. Buning uchun dastavval har bir muammoga taalluqli bo'lgan ilmiy, uslubiy, statistik ma'lumotlarni, misollarni to'plab, ularni turli usullar yordamida tahlil qilishlari, shu asosda har bir iqtisodiy printsipga, mexanizmga ta'sir etuvchi omillarni real xo'jaliklar, tarmoqlar miqyosida aniqlashlari kerak.

Har qanday iqtisodiy prinsip va mexanizmning amal qilishini aniqlashda dastavval nazariy g'oyalarga, so'ngra ularning amal qilishiga asoslaniladi. Bu jarayon muammoni tadqiq etishning deduktiv usuli deb nomlangan. Yuqoridagi masalani tadqiq etishda, o'rganishda dastavval ma'lumotlar, voqealar, faktlar o'rganiladi. Nazariy g'oyalarni yaratish jarayoni esa induktiv tadqiq etish usuli deb nomlangan. Demak, qishloq xo'jaligida amalga oshirilayotgan har qanday iqtisodiy muammoni avval uning nazariyasidan, ya'ni g'oyasidan amal qilishiga qarab o'rganish yoki bu muammoning amaliyotga joriy etilishidan, ya'ni amaliyotdagi holatiga asoslangan holda g'oya yoki nazariyasini yaratishga qarab tadqiqot olib borish mumkin. Ikkala holatda ham iqtisodiy printsiplarning, mexanizmlarning, muammolarning echimi samarali aniqlanishi kerak. Iqtisodchilar o'z g'oyalariga, taxminlariga, ayrim voqealarga, ma'lumotlarga asoslangan holda yaratgan yoki shakllantirgan g'oyalarini, taxminlarini gipoteza, ya'ni asoslanmagan g'oya, deb atashadi. Ilmiy yoki amaliy gipotezalar induktiv va deduktiv tadqiqot usullari yordamida shakllantirilishi mumkin. Yuqorida ta'kidlangan tadqiq qilish, o'rganish usullari qo'llangan holda yaratilgan, shakllantirilgan printsiplar, mexanizmlardan foydalanib, u yoki bu muammoni hal etishning iqtisodiy siyosati, strategiyasi belgilanadi. Yaratilgan iqtisodiy siyosatni joriy etish mexanizmlari va ularni amalga oshirish usullarini iqtisodchilar mukammal o'rganishlari lozim. Masalan, respublika qishloq xo'jaligida mulkning turli shakllarini barpo etish g'oyasi bozor iqtisodiyoti rivojlangan davlatlardagi nazariy g'oyalarga va ularning amaliyotda hal etilishiga asoslangan. Muammoni tarmoqda hal etishda respublika qishloq xo'jaligi amaliyotidagi holatlar,

misollar, ma'lumotlar asos qilib olinib, bu jarayon tobora rivojantirilmoqda va chuqurlashtirilmoqda.

Demak, iqtisodchi mutaxassislar qishloq xo'jaligida erkin bozor munosabatlarini shakllantirish g'oyalarini yaratib, ularni amaliyotga tatbiq etish mexanizmlarini mukammal bilishlari zarur. «Qishloq xo'jaligi iqtisodiyoti» fanining maqsad va vazifalarini tadqiq qilishda iqtisodiy- matematik usullar tizimidan, elektron-hisoblash mashinalaridan, kompyuter texnikalardan keng ko'lamda foydalanish maqsadga muvofiqdir. Fanning maqsad va vazifalarini hal etish masalalari statistik, normativ hamda xo'jalik ma'lumotlariga asoslanib, yuqoridagi usullar yordamida tadqiq etiladi.

«Qishloq xo'jaligi iqtisodiyoti» fani tarmoqda amalga oshirilayotgan tashkiliy, iqtisodiy, ijtimoiy munosabatlar majmuasining nazariy asoslarini, yo'nalishlarini, samaradorligini mavjud tadqiqot usullari yordamida o'rgatish orqali talabalarda tarmoq iqtisodiyoti bo'yicha iqtisodiy mushohada qilish, uni rivojlantirishga oid muammolarni qo'yish, hal etish, samaradorligini oshirish, yo'nalishlarini belgilab berish qobiliyatini shakllantirib, bozor iqtisodi talablariga javob bera oladigan agrar-iqtisodchilar tayyorlashga ko'maklashadi.

1.4. «Qishloq xo'jaligi iqtisodiyoti» fanining boshqa fanlar bilan bog'liqligi

Fanning predmetini (maqsadini), vazifalarini o'rganishda «Iqtisodiyot nazariyasi», «Makroiqtisodiyot», «Mikroiqtisodiyot», «Dehqonchilik asoslari», «Chorvachilik asoslari», «Qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishini boshqarish», «Mehnatni tashkil etish, normalashtirish», «Statistika nazariyasi», «Iqtisodiy kibernetika» kabi fanlardan olingan nazariy va amaliy bilimlarga asoslanish maqsadga muvofiqdir. Masalan, makroiqtisod, ya'ni respublika iqtisodini o'rganmasdan, bilmasdan qishloq xo'jaligi iqtisodiyotini, unda amalga oshirilayotgan iqtisodiy o'zgarishlar, ularning ahamiyatini baholab bo'lmaydi. Iqtisodiy qonunlar, kategoriyalar, ulardan har birining mazmunini, harakat qilishini o'zlashtirmasdan qishloq xo'jaligidagi iqtisodiy munosabatlar tizimini to'g'ri va samarali amalga oshirish, mehnatni tejash va uning unumdorligi rivojlantirilishini belgilay olish gumon. «Mikroiqtisodiyot» fanidan talab va taklif qonunlarini o'rganmasdan qishloq xo'jaligida qaerlarda, qanday mahsulotlarni qancha miqdorda etishtirish zarurligini to'g'ri belgilash haqida gap bo'lishi ham mumkin emas.

O'zgaruvchan, doimiy hamda o'rtacha xarajatlar mazmunini, miqdorini, tarkibini yaxshi bilgandagina qishloq xo'jalik mahsulotlari etishtirish uchun sarflanadigan xarajatlarni, mahsulot tannarxini va ularni tejash yo'llarini oson o'zlashtirib olish mumkin.

Ishlab chiqarish vositalarini qaerdan, qanday qilib sotib olish hamda etishtirilgan mahsulotlarni qachon, kimga, qanday tartibda sotish va bu jarayonlarni boshqarish masalalarini «Menejment va marketing» fanidan olgan bilimlar yordamida samarali echish mumkin. Demak, talabalar o'zaro uzviy bog'langan barcha fanlar mazmunini yaxshi o'rganishlari lozim.

Tayanch iboralar:

O`zbekiston iqtisodiyoti, Respublika xalq xo`jaligi: mamlakat qishloq xo`jaligi, Respublika yalpi ichki mahsuloti, qishloq xo`jaligi yalpi mahsuloti; erkin bozor iqtisodi, markazdan rejali boshqarilgan iqtisod, iqtisodiy islohot; er, suv islohoti; mulk islohoti; moliya, kredit, soliq, narx islohotlari, mamlakatni modrenizatsiyalash, islohotlarini chuqurlashtirish; shirkat, fermer xo`jaligi;

Qishloq xo`jaligi, mazmuni, mohiyati, xalq xo`jaligida tutgan o`rni, qishloq xo`jaligi resurslari, tarmoq tushunchasi.

Qisqacha xulosalar

O`zbekiston iqtisodiyotida qishloq xo`jaligining o`rni, hissasi ulkan. U aholini oziq-ovqat, qayta ishlash sanoati tarmoqlarini esa xomashyo bilan ta'minlashdek vazifani bajarmoqda. Kelajakda mamlakat iqtisodiyotini yuksaltirish uchun qishloq xo`jaligini rivojlantirish ob'ektiv zarurit hisoblanadi. Bu muammoni samarali hal etish mexanizmlarini, yo`llarini aniqlab olish zarur. Ular esa «Qishloq xo`jaligi iqtisodiyoti» fanida batafsil yoritiladi. Chunki bu fan tarmoqning barqaror iqtisodiy negizini yaratish asosida uni rivojlantirishni ta'minlay olish qobiliyatiga ega bo`lgan iqtisodiy munosabatlar tizimini ilmiy asoslangan holda yaratish va ularni izchillik bilan bosqichma-bosqich hayotga joriy etish usullarini, yo`llarini targ`ib etadi.

Iqtisodiy munosabatlar tizimini mukammal o`zlashtirish uchun nazariy hamda amaliy jihatdan asoslangan tadqiqot usullaridan oqilona foydalanish maqsadga muvofiqdir. Qishloq xo`jaligi rivojlanishini hamda samaradorligi yuksalishini ta'minlovchi iqtisodiy munosabatlar amaliyotga tatbiq etilishini hal qiluvchi mexanizmlar, usullar va yo`llarni chuqur o`zlashtirish uchun iqtisodiy, tashkiliy hamda ayrim texnologik fanlarni bilish lozim.

Nazorat va muhokama uchun savollar:

1. O`zbekiston qanday hududda joylashgan?
2. Nima uchun respublikada qishloq xo`jaligini rivojlantirish mumkin?
3. Qishloq xo`jaligini O`zbekiston iqtisodiyotidagi o`rnini qaysi omillar bilan isbotlaysiz?
4. Qishloq xo`jaligi respublika iqtisodiyotida qanday o`rin tutadi?
5. Respublika aholi jon boshiga ishlab chiqarilgan qishloq xo`jaligi mahsulotlari miqdori ma'lum muddatda qanchani tashkil etgan va ularni qanday aniqlash mumkin?
6. Nima uchun qishloq xo`jaligida iqtisodiy islohotlarni amalga oshirish zarur edi?
7. Agrar iqtisodiy islohotlar tizimiga qaysi islohotlar kiradi?
8. Qishloq xo`jaligidagi er islohotining mazmuni qanday?
9. Mulk islohoti qanday amalga oshirilmoqda?
10. Moliya, kredit, soliq va baho islohotlari qanday amalga oshirilgan?
11. Agrar iqtisodiy islohotlarning natijasi nimalarda namoyon bo`lmoqda?

12. Qishloq xo'jaligi hamda «Qishloq xo'jaligi iqtisodiyoti» fanining maqsadi nima?

13. «Qishloq xo'jaligi iqtisodiyoti» fanining maqsadini ifodalovchi asosiy vazifalar nimalardan iborat?

14. «Qishloq xo'jaligi iqtisodiyoti» fanida qanday asosiy usullardan foydalaniladi?

15. «Qishloq xo'jaligi iqtisodiyoti» fanining boshqa iqtisodiy fanlar bilan bog'liqligini bayon eting.

Asosiy adabiyotlar:

1. O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi, T.:1992.
2. Karimov I.A. Qishloq xo'jaligini isloh qilish. Agrar munosabatlarning yangi turlarini shakllantirish. – T.: «O'zbekiston», 1995.
3. Karimov I.A. Dehqonchilik taraqqiyoti–farovonlik manbai. Toshkent, «O'zbekiston», 1993.
4. Abdug'aniev A., Abdug'aniev A.A. «Qishloq xo'jaligi iqtisodiyoti» darslik, T,O'zbekiston yozuvchilar uyushmasi Adabiyot jamg'armasi nashriyoti, 2004.
5. Hakimov R. va bosh., «Agrosanoat majmui iqtisodi», T.: «O'zbekiston Yozuvchilar uyushmasi Adabiyot Jamg'armasi», 2004
6. Yo'ldoshev Z.Y. Bozor iqtisodiyoti sharoitida qishloq xo'jaligini ustuvor rivojlantirish. Toshkent, 1996.
7. Kovalenko Ya.N. Ekonomika selskogo xozyaystva. Moskva. EKMES, 2004.

Internet saytlari:

1. Toshkent Davlat Iqtisodiyot Universiteti. www.tsue.uz
2. www.uhh.hawaii.edu University of Hawaii at Hilo – Agroecology and Environmental Quality Program.
3. www.ecfak.timacad.ru Moskovskaya selskoxozyaystvennaya akademiya.
4. www.admin.ru Institut Agroekonomiki i Biznesa Priamurskiy.

II BOB

O`ZBEKISTON AGROSANOAT MAJMUASI VA UNING RIVOJLANISHI

- 2.1. Agrosanoat majmuasining zarurligi, maqsadi, vazifalari va tarkibi.**
- 2.2. Agrosanoat majmuasi tarkibidagi tarmoqlar o`rtasidagi munosabatlar**
- 2.3. Agrosanoat majmuasining holati, iqtisodiy-ijtimoiy samaradorlik darajasi, ularni rivojlantirilishi.**
- 2.4. Oziq-ovqat va xalq iste'moli mollari majmuasi. Davlatning oziq-ovqat xavfsizligi**

2.1. Agrosanoat majmuasining zarurligi, maqsadi, vazifalari va tarkibi

Respublikamiz erkin bozor iqtisodiyotiga bosqichma-bosqich o`tishi ta'minlanayotgan yillarda mamlakat aholisining o`rtacha soni bir yilda 310-320 ming nafarga yoki 1,3 foizga o`smoqda. Shu bilan birga sanoat korxonalarini soni va ishlab chiqarish quvvatlari ham yil sayin oshib bormoqda. Bu holat respublikada xomashyo, oziq-ovqat mahsulotlari va xalq iste'moli mollari ishlab chiqarish rivojlantirilishini taqozo etmoqda. Bu muammolarni echish uchun eng avvalo qishloq xo`jalik ishlab chiqarishi va u bilan uzviy bog`liq bo`lgan xizmat ko`rsatish hamda qayta ishlash tarmoqlarining mutanosib ravishda rivojlanishini ta'minlashga erishish, so`ngra tayyor oziq-ovqat mahsulotlari ishlab chiqaruvchi va ularni iste'molchilarga etkazuvchi tarmoqlarning tashkiliy, texnikaviy, texnologik, iqtisodiy va ijtimoiy bog`lanishini ta'minlash lozim.

Ko`rinib turibdiki, qishloq xo`jaligini barqaror ravishda rivojlantirish, samaradorligini yuksaltirish uchun uni yangi qishloq xo`jalik mashinalari, texnikalari, transport va kimyoviy vositalar, mineral o`g`itlar, yoqilg`i hamda yog`lovchi materiallar, qurilish materiallari, ozuqa moddalari bilan to`liq va mutanosib ravishda ta'minlab, mustahkam moddiy-texnika bazasini barpo etish kerak. Demak, qishloq xo`jaligining kelajakdagi rivoji dastavval uning uchun zarur bo`lgan ishlab chiqarish vositalari ishlab chiqaruvchi sanoat tarmoqlari faoliyatiga bevosita bog`liqdir. Shuningdek, agrar sohaning ravnaqi unga xizmat ko`rsatuvchi, ya'ni qishloq xo`jaligi korxoanalarini ishlab chiqarish vositalari bilan ta'minlovchi, tarmoqdagi mashina-traktor va boshqa texnikalarni ta'mirlovchi, xo`jalik ob'ektlarini quruvchi, irrigatsiya-melioratsiya va kimyoviy, transport xizmatlarini bajaruvchi tarmoqlar faoliyatiga ham bog`liqdir.

Qishloq xo`jaligi ishlab chiqarishi samaradorligi esa tarmoqda etishtirilgan xomashyolardan aholining barcha talablarini to`liq va sifatli qondira oladigan oziq-ovqat, gazlama, kiyim-bosh, oyoq kiyim va boshqa mahsulotlar ishlab chiqaruvchi sanoat tarmoqlarining serqirrali faoliyatiga ham bog`liq.

Yuqoridagilardan ma'lum bo'lishicha, respublika fuqarolarining tayyor oziq-ovqat va nooziq-ovqat mahsulotlariga bo'lgan talabining to'liq qondirilishi bu muammo hal etilishini ta'minlashda qatnashuvchi barcha tarmoqlarga turli xildagi ishlab chiqarish vositalarini ishlab chiqardagian sanoat tarmoqlari, qishloq xo'jaligi, unga xizmat ko'rsatuvchi, qishloq xo'jalik mahsulotlarini qayta ishlab, tayyor mahsulot darajasiga etkazuvchi va ularni iste'molchilarga etkazib beruvchi barcha tarmoqlarning tashkiliy, texnikaviy, texnologik, iqtisodiy hamda ijtimoiy bog'lanishini ob'ektiv holda taqozo etadi. Shuning uchun ular maqsadga muvofiq ravishda joylashtirilib, ixtisoslashtirilib, xalq xo'jaligi miqyosida mehnat taqsimoti amalga oshirilishini ta'minlashlari zarur. Yuqorida ta'kidlangan tarmoqlar yagona maqsad yo'lida o'zaro bog'lanishi natijasida respublika agrosanoat majmuasi shakllanadi. Mamlakat agrosanoat majmuasining asosiy maqsadi – aholini sifatli oziq-ovqat va xalq iste'moli tovarlari bilan talab darajasida ta'minlashdir. Bu muammo ulkan siyosiy, iqtisodiy va ijtimoiy ahamiyatga ega bo'lib, uning talab darajasida hal etilishi aholi turmush darajasini yuksaltiradi, farovon yashashini ta'minlaydi. Shuning uchun ham bu masalaga Respublika hukumati tomonidan alohida e'tirbor berilmoqda, ya'ni agrosanoat majmuasiga kiruvchi barcha tarmoqlarni rivojlantirish bilan bog'liq bo'lgan chora-tadbirlar ishlab chiqilib, hayotga bosqichma-bosqich joriy etilmoqda.

- Respublika agrosanoat majmuasida maqsadga erishish quyidagi asosiy vazifalar echilishini taqozo etadi:

- agrosanoat majmuasi tarkibidagi barcha tarmoqlar maqsadga muvofiq holda tashkiliy, texnologik, texnikaviy, iqtisodiy va ijtimoiy jihatdan o'zaro uzviy bog'lanishini ta'minlash;

- majmua tarkibidagi korxonalarni barcha omillarni e'tiborga olgan xolda maqsadga muvofiq oqilona joylashtirish;

- ularning ixtisoslashtirilishi va integratsiyalashuvini ta'minlash;

- samarali faoliyat ko'rsatishini ta'minlash maqsadida barcha korxonalarni zamonaviy texnikalar bilan jihozlash, ularda ilg'or texnologiyalarni joriy etish;

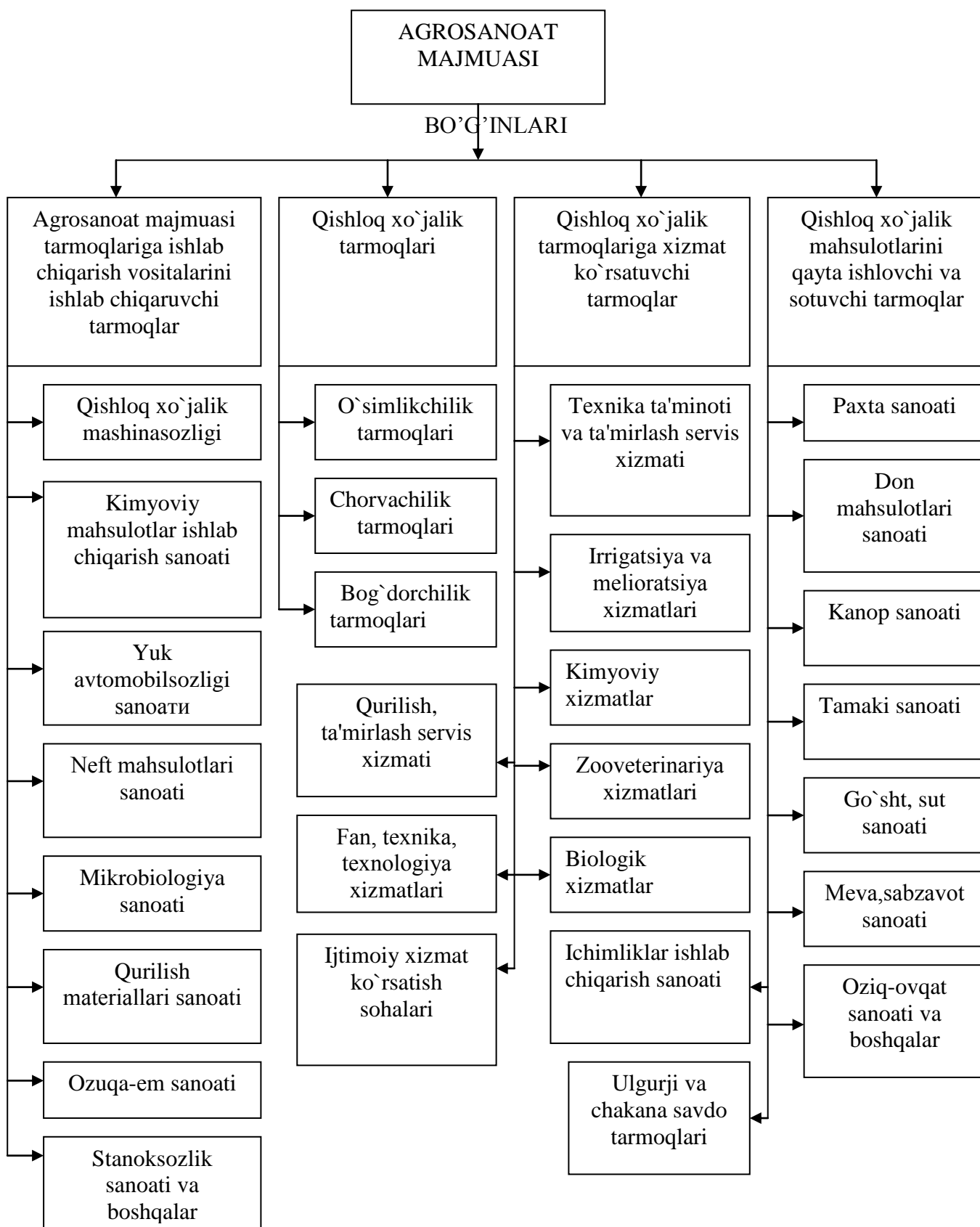
- agrosanoat majmuasi tarkibidagi korxonalar ixtiyoridagi barcha resurslardan (tabiiy, kapital, mehnat) tadbirkorlik bilan oqilona foydalanib, ishlab chiqarish jarayonlarini avtomatlashtirish, mexanizatsiyalash, elektrlashtirish va kimyolashtirish orqali doimiy va o'zgaruvchan xarajatlarni kamaytirib, ekologik talablarga javob beradigan mahsulotlarni zarur miqdorda ishlab chiqarish, ularni iste'molchilarga etkazib berib, ko'proq foyda olishni ta'minlash;

- agrosanoat majmuasi tarkibidagi korxonalar o'rtasida ular mahsulotlarini o'zaro samarali ayriboshlashi ta'minlanadigan narxlarning maqsadga muvofiq miqdorini ma'lum muddatlarga belgilash;

- majmuada faoliyat ko'rsatayotgan rahbar, ishchi va xizmatchilarning malakalarini oshirish, ular mehnatlarining miqdoriga, pirovard natijasiga ko'ra rag'batlantirilishini rivojlantirish va boshqalar.

Agrosanoat majmuasi maqsad hamda vazifalaridan kelib chiqqan holda uning tarkibi quyidagi 4 ta bo'g'indan tashkil topishi mumkin: (1-chizma)

Respublika agrosanoat majmuasi tarkibiga kiruvchi tarmoqlar

1-bo`g`in –agrosanoat majmuasi tarkibidagi korxonalar uchun ishlab chiqarish vositalarini ishlab chiqaruvchi sanoat tarmoqlari. Ular tarkiban qishloq xo`jalik mashinasozlik, traktorsozlik sanoati; kimyo sanoati; neft mahsulotlari sanoati, mikrobiologiya sanoati; oziq-ovqat mashinasozlik, stanoksozlik sanoati; qurilish materiallari sanoati va boshqalardan tashkil topadi. Ularning ko`lami, ayniqsa, mashinasozlik va stanoksozlik sanoati tarmoqlarining ko`lami respublikadagi barcha omillarni e'tiborga olgan holda cheklangan.

Shu bo`g`indagi tarmoqlarning asosiy maqsadi – agrosanoat majmuasi tarkibidagi, xususan, qishloq xo`jaligi va unga irrigatsiya-melioratsiya, texnika ta'minoti va ta'mirlash, kimyolashtirish, zooveterinariya, elektrlashtirish xizmatlarini ko`rsatuvchi hamda qishloq xo`jalik mahsulotlarini qayta ishlovchi paxta tozalash sanoati, don mahsulotlari, meva, sabzavot, uzum sanoati, go`sht-sut sanoati, engil va oziq-ovqat sanoati korxonalarini va nihoyat, tayyor mahsulotlarni etkazib berishda zarur bo`lgan ishlab chiqarish vositalari (mashina, traktor, stanok, kimyoviy vositalar, yoqilg`ilar, ozuqa moddalari) bilan ta'minlashdir. Demak, birinchi bo`g`in tarkibidagi tarmoqlar rivojlanishni ta'minlaydigan moddiy-texnika bazasini barpo etishga ulkan hissa qo`shadi. Ularning moddiy-texnika bazasi talab darajasida shakllantirilishi natijasida ishlab chiqarish jarayonlari avtomatlashtirilib, mexanizatsiyalashtirilib, elektrlashtirilib, jonli mehnat sarfi qisqartirilib, mehnat unumdorligining yuksalishi ta'minlanadi. Ular shu tarmoqlardagi mehnat xarakterining o`zgarishiga ta'sir etadi, ya'ni oddiy mehnat industrilashgan mehnatga aylanib boradi. Bu soha tarmoqlarida minglab korxonalar faoliyat ko`rsatib, jami ichki mahsulotning sezilarli qismi yaratilmoqda.

2 – bo`g`in –agrosanoat majmuasining asosiy tarmog`i hisoblangan qishloq xo`jaligidan tashkil topadi. Uning barcha tarmoqlari–o`simlikchilik hamda chorvachilik tarmoqlarida sanoat tarmoqlari uchun xomashyolar (paxta xomashyosi, boshoqli donlar, kanop, zig`ir, qand lavlagi, jun, teri, kunjut, uzum), aholi iste'moli uchun esa go`sht, sut, sabzavot, poliz, meva mahsulotlari etishtiriladi.

Tarmoqda 2005 yilning 1 yanvariga 1877 ta shirkat, 104 mingga yaqin mustaqil fermer, 100 taga yaqin davlat xo`jaliklari, 3,5 mln. ga yaqin oilaviy-dehqon xo`jaligi hamda xo`jalik hisobidagi 18 ta korxonalar, 24 ta byudjet tashkiloti va investitsion mablag`lardan moliyalashtiriladigan 1 ta tashkilot faoliyat ko`rsatmoqda. Qishloq xo`jaligidagi barcha xo`jaliklar 2004 yili 6,0 mln.tonna don mahsulotlari etishtirishga erishdilar. Shundan 19,3 foizi yirik tovar ishlab chiqaruvchi hisoblangan shirkat hamda davlat xo`jaliklari hissasiga, 18,6 foizi fermer xo`jaliklari va 62,1 foizi oilaviy-dehqon xo`jaliklari ulushiga to`g`ri keladi. Barcha xo`jaliklar 893 ming tonna kartoshka etishtirgan. Shundan 6,4 foizi jamoa, shirkat va davlat, 4,7 foizi fermer va 89,1 foizi oilaviy-dehqon xo`jaliklarida etishtirilgan. Shu yili etishtirilgan qishloq xo`jaligi mahsulotlarining 18,6 foizi fermer, 62,1 foizi oilaviy-dehqon xo`jaliklari, qolgan qismi yirik tovar ishlab chiqaruvchilar ulushidir.

Paxta xomashyosini etishtirish bilan asosan yirik tovar ishlab chiqaruvchi hisoblangan jamoa, shirkat va davlat xo`jaliklari shug`ullanmoqdalar. Chunki ular shu sohaga ixtisoslashgan. Ularda paxta xomashyosini etishtirish uchun zarur bo`lgan tadbirkorlik bilan birga, barcha turdagi zarur ishlab chiqarish vositalari mavjud. Bu o`rinda eslatib o`tish kerakki, paxta xomashyosini etishtirish bilan fermer xo`jaliklari

ham shug`ullanmoqdalar. Biroq respublikada etishtirilgan paxta yalpi hosili salmog`ida ularning hisyasi unchalik katta emas.

Qishloq xo`jaligi agrosanoat majmuasining asosiy, ya'ni markaziy tarmog`i hisoblanadi. Uning barqaror rivojlanishi ishlab chiqarish vositalarini ishlab chiqaruvchi, qishloq xo`jaligiga xizmat ko`rsatuvchi, etishtirilgan qishloq xo`jalik mahsulotlarini qayta ishlovchi, saqlovchi hamda iste'molchilarga etkazib beruvchi barcha tarmoqlar faoliyatiga bog`liq. Chunonchi, ular qishloq xo`jalik korxonalarini talab etilgan barcha turdagi texnikalar, kimyoviy vositalar, yoqilg`i-yonilg`i, qurilish materiallari, stanoklar bilan o`z vaqtida ta'minlab, mavjud qishloq xo`jalik texnikalarini arzon va sifatli ta'mirlab, tarmoqning rivojlanishini ta'minlaydigan xizmatlarni ko`rsatib, unda etishtirilgan mahsulotlarni yig`ib-terib, qayta ishlab, iste'molchilarga sifatli holda etkazib bersalar, qishloq xo`jaligining rivojlanishiga katta hissa qo`shgan bo`ladilar. Qishloq xo`jaligi rivojlanishi natijasida majmua tarkibidagi tarmoqlarning ham yuksalishi ta'minlanadi. Masalan, tarmoqning ko`lami kengaysa, ishlab chiqarish vositalariga bo`lgan talab ortadi. Bu talabni qondirish uchun sanoat tarmoqlari intensiv faoliyat ko`rsatish bilan hajman kengayishga ham erishishlari lozim. Tarmoqda qishloq xo`jalik mahsulotlari hajmining barqaror ravishda o`sishi ularni qayta ishlovchi tarmoqlar samarali faoliyat ko`rsatishini talab etadi. Demak, agrosanoat majmuasi tarkibidagi barcha tarmoqlar qishloq xo`jaligi bilan bevosita bog`liq. Shuning uchun respublika qishloq xo`jaligini maqsadga muvofiq tashkil etish va zamon talabi asosida boshqarishga alohida e'tibor berish lozim. Bu muammoni hal etishda tarmoqning maqsad va vazifalaridan kelib chiqish zarur. 2006 yilning boshiga tarmoqni tashkil etish va boshqarish bilan Respublika qishloq va suv xo`jaligi vazirligi shug`ullanmoqda.

Uning tarkibida:

- qishloq xo`jalik ishlab chiqarishi;
- suv xo`jaligi tarmoqlari;
- o`rmon xo`jaligi tarmoqlari mujassamlashgan.

Vazirlikning maqsadi va faoliyat ko`rsatish yo`nalishlari qilib O`zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasini tomonidan quyidagilar belgilangan:

- qishloq va suv xo`jaligi bo`yicha ilm-fanning barcha yo`nalishlarini jahon andozalariga moslashtirgan holda rivojlantirish;
- fan-texnika taraqqiyotini e'tiborga olgan holda yagona fan-texnika siyosatini va monitoringini amalga oshirish;
- selektsiya, urug`chilik va naslchilik bilan shug`ullanadigan fanlarni tartibga solish hamda rivojlantirish;
- qishloq va suv xo`jaligida amalga oshirilayotgan agrar-iqtisodiy islohotlarni chuqurlashtirish jarayonini tartibga solish, uning monitoringini amalga oshirish;
- dehqonchilik, chorvachilik tizimlarini takomillashtirish, rivojlantirish, ularning hayotga tatbiq etilishini ta'minlaydigan mashinalar tizimini, texnologiyalarni barpo etish;
- erkin bozor talabini e'tiborga olgan holda ekinlarni almashlab ekish siyosatini amalga oshirish, uni ta'minlaydigan darajada ekinlarni maqsadga muvofiq joylashtirishga erishish hamda monitoringini bajarish;
- naslchilikni, urug`chilikni tashkil etish;

- chorvachilik uchun barcha servis xizmatlarini tashkil etish, ularning amalga oshirilishini ta'minlash;

- davlat suv kadastrini yuritish, suv resurslaridan samarali foydalanishni ta'minlash, suv xo'jaligi ob'ektlaridan to'liq foydalanish, erlarning meliorativ holatini yaxshilashga oid tadbirlarni amalga oshirish;

- o'rmon xo'jaligini rivojlantirish, o'rmonlarni nazorat qilish va ulardan samarali foydalanish;

- tarmoq talabini qondiradigan kadrlarni tayyorlash, qayta tayyorlash va malakasini oshirish, ularni oqilona, samarali rag'batlantirish va boshqalar.

Bu tarmoqda mamlakat yalpi ichki mahsulotining 27 foiziga yaqini yaratilmoqda.

3-bo'g'in. U qishloq xo'jaligini tashkil etish hamda uning rivojlanishiga xizmat ko'rsatadigan tarmoqlar, jumladan, ekinlarni, chorva hayvonlarini suv bilan ta'minlaydigan, erlarning meliorativ holati yaxshilanishini ta'min etuvchi chora-tadbirlar tizimini amalga oshiradigan suv xo'jaligi tarmog'i; Qishloq xo'jalik sub'ektlariga er haydash, ekinlarni ekish, ularga ishlov berish, etishtirilgan hosilni yig'ishtirib olish bilan bog'liq bo'lgan xizmatlarni ko'rsatuvchilar tarmoqda foydalanilayotgan barcha texnikalarga servisi tarmog'i; tarmoqda yirik bino-inshootlarni quruvchi, mavjudlarini ta'mirlovchi tarmoq; tarmoqqa zooveterinariya xizmati, shuningdek, hasharotlarga, zararkurandalarga, begona o'tlarga qarshi kurashish maqsadida kimyoviy xizmat ko'rsatadigan sohalarni o'z ichiga oladi. Qishloq xo'jaligini yoqilgi, yonilg'i va yog'lovchi materiallar hamda elektroenergiya bilan ta'minlaydigan tarmoqlar ham shu soha tarkibiga kiradi.

Yuqorida ta'kidlangan tarmoqlar qishloq xo'jaligiga barcha turdagi ishlarni, xizmatlarni o'z vaqtida, sifatli ko'rsatishlari natijasida turli xildagi qishloq xo'jalik mahsulotlari etishtirishga ulkan hissa qo'shadilar. Jumladan, ular texnikalarni ta'mirlab, ekinlar ekiladigan maydonlarni agrotexnik muddatlarda sifatli haydab, ekishga tayyorlab, ekib, unib chiqqan o'simliklarga ishlov berib, etishtirilgan hosilni belgilangan muddatlarda sifatli yig'ib olish natijasida qishloq xo'jalik mahsulotlarining miqdorini oshirishga, ularning sifatini yaxshilashga bevosita ta'sir ko'rsatadilar. Ularni oqilona hamda uddaburonlik bilan sotish natijasida esa qishloq xo'jalik korxonalarini foyda massasini ko'paytirishga erishishlari mumkin.

Bu tarmoqlar yuqori unumli texnikalar yordamida barcha turdagi ish va xizmatlar mexanizatsiyalashtirilishini, avtomatlashtirilishini, elektrlashtirilishini hamda kimyolashtirilishini ta'minlashga ko'maklashib, jonli mehnat sarfi kamaytirilishi evaziga mehnat unumdorligi darajasi oshishiga muayyan hissa qo'shadilar. Bu sohadagi tarmoqlarning asosiy maqsadi – qishloq xo'jalik korxonalariga barcha turdagi xizmatlarni, ishlarni muddatida, sifatli bajarishdir. Ular ham Respublika yalpi ichki mahsulotini rivojlanishiga sezilarli hissa qo'shmoqda.

4-bo'g'in. Unga qishloq xo'jalik mahsulotlarini qayta ishlovchi, saqlovchi va iste'molchilarga etkazib beruvchi tarmoqlar, jumladan, paxta tozalash, donni, kanopni, qand lavlagini, go'sht va sutni, tamakini, sabzavot va poliz mahsulotlarini, meva, uzumni qayta ishlash, engil va boshqa sanoat tarmoqlari; bozor talabini e'tiborga olgan holda tayyor mahsulotlarni ulgurji va chakana holda etkazib beradigan savdo tarmoqlari kiradi. Respublika agrosanoat majmuasi tarkibiga kiruvchi barcha

tarmoqlarni 1-chizmadan ko`rish mumkin. Bunday turkumlashtirish ma'lum darajada shartli ham hisoblanadi. Hozirgi davrda mamlakat agrosanoat majmuasiga 2210 ga yaqin korxonalar kiradi. Bularga fermer xo`jaliklari ham qo`shilsa, unda ularning umumiy miqdori 110 mingdan oshadi.

Respublika agrosanoat majmuasini barqaror rivojlantirishda mamlakatda mavjud bo`lgan iqtisodiy hamda ijtimoiy infratuzilmalarning ham ahamiyati, ta'siri ulkan. Ular agrosanoat majmuasi tarkibidagi barcha tarmoqlarning rivojlanishini ta'minlash maqsadida bank, sug`urta, investitsiya, soliq, lizing, sog`liqni saqlash, ta'lim-tarbiya, ma'naviy, madaniy, sanat, kommunal xizmatlarni amalga oshiradilar. Shuning uchun barcha majmualar o`rtasidagi munosabatlar o`zaro manfaatli holda amalga oshirilgani ma'qul.

2.2. Agrosanoat majmuasi tarkibidagi tarmoqlar o`rtasidagi munosabatlar

Agrosanoat majmuasining maqsadidan kelib chiqqan holda uning ishlab chiqarish jarayonida o`zaro uzviy bog`langan quyidagi bosqichlar mavjud:

- agrosanoat majmuasi tarkibidagi tarmoqlar uchun ishlab chiqarish vositalari ishlab chiqarish;
- qishloq xo`jalik mahsulotlari ishlab chiqarish;
- majmua takror ishlab chiqarish jarayonida ishlab chiqarish, texnikaviy va texnologik xizmatlarni amalga oshirish;
- qishloq xo`jalik mahsulotlaridan oziq-ovqat hamda iste'mol tovarlari ishlab chiqarish;
- oziq-ovqat hamda xalq iste'moli tovarlarini iste'molchilarga etkazib berish.

Ularni to`g`ri va samarali hal etish uchun barcha bosqichlar o`rtasidagi munosabatlarni hamma turdagi qonunlar asosida samarali amalga oshirilishini ta'minlash lozim. Bu munosabatlarni ularning mazmun hamda shaklini e'tiborga olgan holda quyidagicha guruhlashtirish mumkin: huquqiy, tashkiliy, texnikaviy, texnologik, iqtisodiy va ijtimoiy.

Bozor iqtisodiyoti sharoitida, dastavval, barcha turdagi erkin munosabatlarning huquqiy asosi yaratilishi zarur. Shuning uchun ham respublikamizda bu masalaga alohida e'tibor berilmoqda. Bunga mamlakat Oliy Majlisi tomonidan qonunlar bosqichma-bosqich qabul etilayotganligi yaqqol dalil bo`ladi. Ularga agrosanoat majmuasi tarkibidagi barcha xo`jaliklar, albatta, rioya etishlari lozim. Shuning uchun ulardagi rahbar va mutaxassislar barcha qonunlarning mazmunini hamda ularni amalga oshirish yo`llarini yaxshi bilishlari kerak. Lekin hayotda doimo ham shunday emas. Chunonchi, bir korxonalar ikkinchisidan zarur bo`lgan mahsulotni shartnoma asosida sotib olib, uning haqini vaqtida to`lamaydi.

Bunday hol qonun talabi to`liq bajarilmayotganligidan dalolat beradi. Huquqiy davlatda qonun ustuvorligi ta'minlanishi kerak.

Qishloq xo`jalik korxonalarini o`z ishlab chiqarishlarining rivojlanishini va samaradorligi yuksalishini ta'minlash maqsadida sifatli, arzon, ekologiyaga salbiy ta'sir ko`rsatmaydigan zarur qishloq xo`jalik mashinalarini, kimyoviy vositalarni, yoqilg`i, yonilg`i materiallarini bevosita sanoat tarmoqlaridan sotib olish uchun shartnoma tuzadilar. Ular shuningdek, texnikalarini ta'mirlatish, erlarini haydatish, hosilni yig`ib-terib olish maqsadida ixtisoslashgan mashina-traktor parklari bilan,

hasharotlarga hamda zararkurandalarga qarshi kurash maqsadida esa kimyoviy xizmatlarni amalga oshiradigan tashkilotlar bilan, ekinlarning suvga bo'lgan talabini qondirish uchun suv xo'jaligi tashkilotlari bilan shartnomalarni rasmiylashtiradilar. Shartnomalarning shartlari bajarilishini tomonlar, albatta, ta'minlashlari kerak. Shunda buyurtmachining ham, bajaruvchining ham faoliyati samarali bo'lib, yaxshi natijalarga erishiladi. Lekin amaliyotda buyurtmani bajaruvchilar shartnomada ko'rsatilgan muddatda texnikalarni, mineral o'g'itlarni, kimyoviy vositalarni, yoqilg'ini, ozuqa moddalarini iste'molchilarga etkazib bermayaptilar, ularni suv bilan to'liq ta'minlamayaptilar. Bunday kamchiliklar aksariyat hollarda shu tadbirlar to'g'ri tashkil etilmaganligi oqibatida yuz bermoqda. Majmuadagi munosabatlar doimo ham maqsadga muvofiq tashkil etilmaganligi, etishtirilayotgan mahsulot miqdoriga, uning sifatiga salbiy ta'sir etadi. Chunonchi, talab etilgan suv ekinga vaqtida berilmasligi oqibatida avvalo, uning o'sishi susayib, hosil to'plashi kamayadi, talab etilgan texnika vaqtida borib, hosilni terib olmasa, hosil salmog'i kamayib, sifati pasayadi. Shuning uchun shartnomada ko'rsatilgan shartlar muddatida, sifatli amalga oshirilishini ta'minlaydigan barcha chora-tadbirlarni ko'rish maqsadga muvofiqdir. Buning uchun tomonlar juda intizomli, mas'uliyatli, bir-biriga hurmatda, madaniyatli bo'lishlari kerak. Bu bozor iqtisodi munosabatlarining eng muhim talabidir.

Bozor iqtisodiyoti sharoitida xo'jaliklar faoliyatining rivojlanishi va samarali bo'lishi iqtisodiy munosabatlar amalga oshirilishiga ham bevosita bog'liq. Masalan, majmua tarkibidagi tarmoqlar o'rtasida tovar ayirboshlash jarayonida pul-tovar munosabatlarini amalga oshirishda ekvivalentlikni, ya'ni mutanosiblikni saqlashga alohida e'tibor berish lozim. Gap bu erda baho haqida bormoqda. Bunda talab va taklif qonunlarining talablari ham inkor etilmasligi shart.

Demak, baholar talab va taklifdan kelib chiqqan holda o'zaro mutanosib bo'lishi maqsadga muvofiqdir. Lekin agrosanoat majmuasida bunday mutanosiblik, afsuski, to'liq ta'minlangani yo'q. Ayniqsa, qishloq xo'jalik mahsulotlarining baholari bilan qishloq xo'jaligida foydalanilayotgan sanoat korxonalarini mahsulotlarining baholarini belgilash masalasi doimo sanoat tarmoqlari foydasiga hal etilmoqda. Jumladan, 1991-2003 yillarda qishloq xo'jalik mahsulotlarining bahosi ularning turlari bo'yicha 70-90 marta oshgan bo'lsa, sanoat mahsulotlarining baholari esa 700-900 martaga o'sgan. Ular o'rtasidagi o'sish farqi 1 ga 10 ni tashkil etgan. Ya'ni qishloq xo'jalik mahsulotlarining bahosi 1 marta oshgan bo'lsa, shu tarmoqda foydalanilayotgan, sanoat mahsuloti hisoblangan ishlab chiqarish vositalarining baholari 10 martaga oshgan. Qishloq xo'jaligi hamda sanoat tarmoqlari mahsulotlarining baholari o'rtasidagi nomutanosiblikni yana quyidagi ma'lumotlardan ham ko'rish mumkin:

1991 yilda bir dona «TTZ-80» markali traktorni sotib olish uchun 3,7 tonna paxta xomashyosini sotishdan olingan pul etgan bo'lsa, 2002 yilda shu traktorni sotib olish uchun esa 89,7 tonna paxta xomashyosini sotish kerak bo'lgan. Bu boradagi mutanosiblik 1991 yilda 1:3,7 bo'lgan bo'lsa, 2002 yilda 1:89,7 bo'lgan, ya'ni farq 24,2 martani tashkil etgan.

Shuningdek, xizmat ko'rsatuvchi korxonalar bajarayotgan xizmatlar uchun narxlar asosanmagan holda yuqori darajada ekanligiga ham alohida e'tibor berish zarur. Jumladan, 2004 yilda tumanlarda barpo etilgan mashina-traktor parklari 1 gektar sholi maydonidagi hosilni o'rib, yanchib berganligi uchun o'rtacha 49 ming

soʻmdan haq olganlar. Respublika hududida faoliyat koʻrsatayotgan mashina-traktor parklari qishloq xoʻjalik korxonalariga erlarni haydash, gʻalla, paxta hosilini yigʻib-terib berish uchun ham yuqori narxlar qoʻymoqdalar. Bunday hollar texnika-taʼmirlash xizmatini koʻrsatuvchi korxonalar faoliyatida ham mavjud.

Buning obʼektiv va subʼektiv sabablari bor. Sanoat korxonalari davlat tasarrufidan chiqarilib, aksionerlik korxonalariga aylantirilishi natijasida toʻliq iqtisodiy erkinlikka egadirlar. Shuning uchun ular talab va taklifni hamda oʻzlarining bozordagi oʻrnini eʼtiborga olgan holda mahsulotlariga erkin baholarni belgilamoqdalar. Qishloq xoʻjalik korxonalari esa davlat mulki hisoblangan erlarda mahsulot etishtirmoqdalar, shuningdek, etishtirilayotgan asosiy mahsulotlar (paxta, gʻalla, sholi)ga davlat buyurtmasi mavjudligi tufayli bu mahsulotlarning xarid narxlari davlat tomonidan belgilanmoqda. Bu masalani kelajakda qishloq xoʻjaligiga oid davlat dasturlari ishlab chiqilishi bilan almashtirishga bosqichma-bosqich oʻtish natijasida hal etish imkoniyatlarini shakllantirish maqsadga muvofiqdir.

Bu sohada ham iqtisodiyotni erkinlashtirish jarayonini chuqurlashtirishga oid tadbirlar ishlab chiqib, ularning amaliyotga joriy etilishini taʼminlashga harakat qilish zarur. Bundan tashqari qishloq xoʻjalik korxonalari etishtirayotgan mahsulotlarining sifatini yaxshilab, ularni ichki va tashqi erkin bozorga chiqarib, sotish yoʻllarini qidirishlari kerak. Buning huquqiy asoslari yaratilgan. Ulardan foydalanish uchun mahsulot sotuvchilar savdo-sotiq bilan bogʻliq boʻlgan barcha tashkiliy, iqtisodiy munosabatlarni yaxshi oʻzlashtirib olishlari kerak.

Agrosanoat tarkibidagi korxonalar oʻrtasida pul-tovar munosabatlarini amalga oshirish jarayonida ham uzilishlar yuz bermoqda. Jumladan, qishloq xoʻjalik korxonalari sanoat korxonalaridan paxta terish mashinalarini, haydov va chopiq traktorlarini, minearl oʻgʻitlarni, kimyoviy vositalarni, yonilgʻi, yoqilgʻi materiallarini olib, ularning haqini belgilangan muddatda toʻlay olmayotirlar. Xuddi shunday holat xizmat koʻrsatuvchi korxonalarining bajargan ishlariga, xizmatlariga haq toʻlash borasida ham sodir boʻlmoqda. Qayta ishlash sanoati korxonalari esa qishloq xoʻjalik korxonalaridan paxta xomashyosini, don mahsulotlarini, sabzavot-poliz, bogʻdorchilik hamda chorvachilik mahsulotlarini shartnomlar asosida sotib olamoqdalar. Afsuski ularning haqini belgilangan muddatlarda toʻlay olmayotirlar. Bunday hollar majmua tarkibidagi korxonalarining iqtisodiy beqarorligi shakllanishiga маълум даражада сабаб boʻlmoqda. Chunki ularning oʻzaro qarzlari ortib bormoqda. Bunday holni quyidagi maʼlumotlardan koʻrish mumkin (1-jadval).

1-jadval

Respublika agrosanoat majmuasi tarkibidagi ayrim tarmoqlar korxonalari oʻrtasidagi oʻzaro qarzlarning oʻzgarishi (mln.soʻm)

№		1998 yil		2001 yil		2002 yil	
		debi torlik	kredi torlik	debi torlik	kredi torlik	debi torlik	kredi torlik
1	«Oʻzpaxtasanoat» uyushmasi	4759,2	4821,65	35594,3	2855,1	747,9	59,2
2	«Oʻzmevasabzavotuzumsanoat» xolding kompaniyasi	263,9	264,99	521,45	215,3	197,6	81,25
3	«Oʻzgoʻshtutsanoat»	310,5	142,2	896,4	287,4	288,7	202,1

	uyushmasi						
4	«O`zdonmahsulot» korporatsiyasi	762,1	6145,63	535,3	9314,3	70,2	151,6
5	«O`zbeksavdo»	186,3	309,45	302,1	655,1	162,2	211,7
6	«O`zyog`moytamakisanoat»	254,8	985,7	1165,0	1919,0	457,2	194,7
7	«O`zengilsanoat»	207,7	75,64	90,8	320,5	43,7	423,7
8	«O`zavtotrans»	52,2	1671,3	416,6	4886,6	798,1	292,4
9	«O`zqishloqxo`jalikta`minot-tuzatish» qo`mitasi	1456,8	7982,35	2033,3	23987,9	139,6	300,5
10	«O`zbekneftgaz»	181,6	1370,9	958,4	676,6	527,7	49,4
11	Energiya nazorati	53,97	2498,1	605,7	2342,3	1122,3	93,8
12	«O`zoziqovqatsanoat»	73,5	303,8	232,2	653,2	315,9	215,0
13	«O`zqishloqxo`jalikkimy»	95,14	13640,6	1485,1	15924,5	1561,0	116,7
14	«O`zjamoaqurilish»	133,6	924,9	298,65	1269,66	223,5	137,3
15	«O`zagrovodokanal»	19,8	487,5	53,1	772,6	268,2	158,5
16	«O`zagrokommunalxizmat»	31,8	396,1	57,0	245,8	179,2	62,0
17	Xususiy chorva fermalari	673,6	174,0	664,0	216,8	98,6	124,6
18	Dehqon xo`jaliklari	1498,0	941,2	6779,4	2402,3	452,6	255,2
19	Jamoa-shirkat xo`jaliklar	20954	101610,3	51029,9	189206,2	243,5	186,2

* Respublika Makroiqtisodiyot va statistika vazirligi hamda Qishloq va suv xo`jaligi vazirligi ma'lumotlari asosida tuzilgan.

Jadvaldagi ma'lumotlarning dalolat berishicha, debitorlik va kreditorlik qarzlari barcha tarmoqlarda mavjud, lekin eng ko`p kreditorlik hamda debitorlik qarzlari jamoa va shirkat xo`jaliklariga to`g`ri kelmoqda. Agarda ular 1998 yilgacha barcha sotgan qishloq xo`jalik mahsulotlari uchun 101,6 mlrd. so`mlik haqni qayta ishlash korxonalaridan olisholmagan bo`lsa, 2002 yilning boshiga kelib, bu ko`rsatkich 189,2 mlrd. so`mga etgan yoki uning umumiy miqdori shu yillar ichida 86,2 foizga o`sgan. Bu mablag`larni vaqtida to`lamagan korxonalar «O`zmevasabzavotuzumsanoat» xolding kompaniyasi, «O`zpaxtasanoat», «O`zgo`shtsutsanoat» uyushmalari, «O`zdonmahsulot» kompaniyasi va boshqa tarmoqlar tarkibidadir.

Qishloq xo`jalik korxonalarini sotgan mahsulotlari uchun mablag`larini vaqtida olaolmaganliklari sababli ular ham «O`zqishloqxo`jalikta`minottuzatish» qo`mitasi, «O`zqishloqxo`jalikkimy», avtotransport, energetika va boshqa tarmoqlarning mahsulotlari, xizmatlari uchun to`lanadigan mablag`larni vaqtida bera olmayotirlar. Bular shu tarmoqlar o`rtasidagi iqtisodiy munosabatlar buzilayotganligidan dalolat bermoqda. Natijada korxonalar o`rtasida o`zaro ishonchsizlik muhiti rivojlanmoqda. Korxonalar qarz mablag`larini qonun yo`li bilan undirish uchun xo`jalik sujdalariga murojaat etmoqdalar, ular esa tushgan da'volarni ko`rib, tegishli qarorlar chiqarmoqdalar. Shuning natijasida vaqtdan yutqazib, mablag`larini ola olamayotganliklari oqibatida majmua tarkibidagi korxonalarining ishlab chiqarishi talab darajasida rivojlanmayapti.

Demak, kelajakda agrosanoat majmuasi tarkibidagi korxonalar o`rtasidagi iqtisodiy munosabatlarning pul-tovar munosabatlari asosida yo`lga qo`yilishini ta'minlashga alohida e'tibor berish kerak.

2.3. Agrosanoat majmuasining holati, iqtisodiy-ijtimoiy samaradorlik darajasi, ularni rivojlantirilishi

Respublika agrosanoat majmuasi tarkibidagi tarmoqlarning tashkiliy, texnikaviy, texnologik, iqtisodiy hamda ijtimoiy o`zaro bog`lanishi, ya'ni integratsiyalashuvi natijasida mehnat taqsimoti amalga oshirilmoqda. Bu hol agrosanoat majmuasi ixtiyoridagi barcha resurslardan, shu jumladan, cheklanganlaridan ham samarali foydalanilishini ta'minlashga, texnika va texnologiyalarni rivojlantirishga, ishlab chiqarish jarayonlarini mexanizatsiyalashtirishga, avtomatlashtirishga, elektrlashtirishga, kompyuterlashtirishga hamda tarmoqlarni boshqarishni takomillashtirishga qaratilgan. Ular talab darajasida amalga oshirilishi natijasida xaridorgir, raqobatbardosh oziq-ovqat hamda xalq iste'moli mollari ishlab chiqarish hajmi ortadi. Ular iste'molchilarga sifatli va qulay usullar bilan etkazib borilishi natijasida aholining shu mahsulotlar bilan ta'minlanishi darajasi ortib, majmua tarkibidagi tarmoqlarning foydalari ko`payadi. Natijada agrosanoat majmuasining iqtisodiy samaradorligi yuksaladi.

Agrosanoat majmuasining iqtisodiy samaradorlik darajasini quyidagi ko`rsatkichlar yordamida aniqlash mumkin:

Jumladan, Respublika agrosanoat majmuasining yalpi mahsuloti. U majmua tarkibidagi tarmoqlar korxonalarining bir yil mobaynida ishlab chiqargan tayyor mahsulot va ko`rsatgan xizmatlar summasidan tashkil topadi. Yalpi mahsulotning miqdori har bir tarmoq bo`yicha absolyut, ya'ni natural ko`rsatkichlar yordamida hisoblanadi (tonna, dona, banka, litr, shisha idishda, tonna.km, et.gektar.). Bu ko`rsatkich yordamida agrosanoat majmuasidagi tarmoqlar yalpi mahsulotining miqdori alohida- alohida aniqlanib, avvalgi yillardagi raqamlar bilan taqqoslanib, tarmoqlarning qanday holatdaliq aniqlanadi. Masalan, qishloq xo`jalik mashinasozligi korxonalarini 1997 yilda 2852 dona traktor, 1049 dona paxta terish mashinalari ishlab chiqargan bo`lsa, 2000 yilda tegishli 954, 337 donadan ishlab chiqargan. Bu raqamlar shu muddatda tarmoq mahsulotlarining kamayib borayotganligini isbotlaydi. Shu yillarda qishloq xo`jaligida g`alla etishtirish 2,1 mln. tonnadan 5,2 mln. tonnaga etgani uning hajmi 2,5 martaga oshganligini ko`rsatadi. Natijada non va non mahsulotlari ishlab chiqarish sezilarli darajada ko`paydi. Paxta xomashyosi etishtirish hajmi 1991-2005 yillarda 4,1 mln. tonnadan 3,6 mln. tonnaga tushgan, ya'ni 14 foizga kamaygan. Shuning natijasida paxta tolasining miqdori ham 1,2 mln.tonnadan 1,05 mln. tonnaga tushgan yoki 12,5 foizga kamaygan. Bunday hol o`simlik yog`i, sovun ishlab chiqarish hajmining kamayishiga olib kelgan. Shu yillarda spirtli ichimliklar ishlab chiqarish nisbatan oshgan.

Lekin bu natural ko`rsatkichlar agrosanoat majmuasining umumiy holatini ifodalay olmaydi. Buning uchun agrosanoat majmuasi yalpi mahsulotining qiymatini aniqlash lozim. Yalpi mahsulot qiymati majmua tarkibidagi barcha korxonalar bir yilda ishlab chiqargan tayyor mahsulotlarning, ko`rsatgan xizmatlarning bozor

baholaridagi qiymatidan iborat. Ayrim korxonalarda ishlab chiqarilgan ba'zi mahsulotlarning ma'lum bir qismidan korxonada ishlab chiqarishini rivojlantirish uchun foydalaniladi, ma'lum miqdordagisi esa shu yilning o'zida sotilmay qoladi.

Yalpi mahsulot qiymatini hisoblashda mahsulotlarning bir necha marta hisobga olinishini bartaraf etish maqsadida, agrosanoat majmuasining barcha tarmoqlarida yaratilgan qo'shilgan qiymat summasini hisobga olish maqsadga muvofiqdir. Chunki qo'shilgan qiymat – bu, korxonada tomonidan ishlab chiqarilgan mahsulot qiymatidan etkazib beruvchilardan sotib olingan va iste'mol qilingan xomashyo va materiallar qiymati (amortizatsiya summasidan tashqari) chiqarib tashlanganidan so'ng qolgan qismining bozor baholaridagi qiymatidir. Majmua yalpi mahsulotining haqiqiy baholardagi qiymatini respublika yalpi milliy mahsuloti tarkibidagi salmog'ini aniqlab, uning mamlakat iqtisodiyotidagi ulushi va o'zgarishini ham aniqlash mumkin. Agarda agrosanoat majmuasi yalpi mahsulotining respublika yalpi milliy mahsulotidagi salmog'i o'sayotgan bo'lsa, yalpi milliy mahsulot oshgan holda majmuaning mamlakat iqtisodiyotidagi o'rnini yuksalayotganligidan dalolat beradi. Agrosanoat majmuasi yalpi mahsulotining haqiqiy baholarda hisoblangan qiymatidan shu yildagi asosiy iqtisodiy ko'rsatkichlarni, jumladan, ishlab chiqarishning rentabellik darajasini, mehnat unumdorligini, fondlar qaytimini aniqlashda foydalanish mumkin. Agrosanoat majmuasi iqtisodiyotining qator yillardagi o'zgarishini aniqlash uchun uning yalpi mahsuloti qiymatini o'zgarimas, ya'ni qiyosiy baholarda aniqlash maqsadga muvofiqdir. Hozirgi davrda qiyosiy baho sifatida 1996 yildagi o'rtacha baholar olinmoqda. Shu tartibda yalpi mahsulotning qiymati aniqlanib, uni avvalgi yillardagi raqamlar bilan taqqoslash orqali agrosanoat majmuasi yalpi mahsuloti qiymatining o'zgarishini aniqlash mumkin. Shunday qilib, yalpi mahsulot qiymatiga va boshqa ko'rsatkichlar darajasiga baholar o'sishining ta'siri bartaraf etiladi. Agrosanoat majmuasi yalpi mahsulotining 1996 yil baholaridagi qiymati majmuaning real yalpi mahsuloti ekanligidan dalolat beradi. Shu real yalpi mahsulot qiymati ko'rsatkichidan foydalangan holda agrosanoat majmuasida qator yillardagi mehnat unumdorligi, fondlar qaytimi, sig'imi kabi ko'rsatkichlar darajasini aniqlab, ularning o'zgarishini ham bilib olish, bu ko'rsatkichlarni majmua tarkibidagi tarmoqlar miqyosida aniqlab, ularning o'zgarishini tahlil qilish mumkin.

Agrosanoat majmuasining tarmoqlari bo'yicha mamlakat eksportidagi, ya'ni valyuta tushumidagi salohiyati, ya'ni ulushi. Uni bilish uchun agrosanoat majmuasi tarmoqlaridagi korxonalarining eksport qilgan mahsulotlariga, xizmatlariga olingan valyuta shaklidagi haq tushumlarining bir yillik yig'indisini aniqlash zarur. Uni yagona valyuta birligida ko'rsatish uchun AQSh dollariga davlat kursiga binoan aniqlash lozim, kelajakda o'z mavqesini oshirib borayotgan evroda ham hisoblash maqsadga muvofiqdir.

Agrosanoat majmuasi barcha valyuta tushumining respublika jami valyuta tushumiga nisbati bilan majmuaning salmog'ini aniqlash mumkin. Hozirgi davrda bu ko'rsatkichning salmog'i 60 foizga yaqinlashib qolgan. Shundan 24-26 foizini paxta tolasini sotishdan olinayotgan valyuta tashkil etmoqda.

Hozirgacha ishlab chiqarilayotgan paxta tolasining 95,3 foizi chetga eksport qilinmoqda. Shuning natijasida sezilarli miqdordagi valyuta respublikaga olib

kelinmoqda. Agarda 1992 yilda ishlab chiqarilgan 1250,8 ming tonna paxta tolasidan 1066,9 ming tonnasi chetga eksport qilinib, 890,4 mln. AQSh dollari miqdoridagi chet el valyutasi olingan bo'lsa, 2001 yili ishlab chiqarilgan 1250,8 ming tonna paxta tolasining 829,4 ming tonnasi chetga sotilib, 912,4 mln. AQSh dollari miqdoridagi chet el valyutasi respublikaga tushgan. Har bir tonna paxta tolasini 1100 AQSh dollariga sotilgan. Shu bilan birga ma'lum miqdordagi oziq-ovqat mahsulotlari ham chetga sotilmoqda. Ularni sotish natijasida olingan valyuta 2000 yilda 76,2 mln., 2001 yili 58,2 mln. AQSh dollarini tashkil etgan (2-jadval).

2-jadval

Ayrim agrosanoat mahsulotlari eksporti natijalari

	O'lch. birl	Yillar									
		1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001
Ishlab chiqarilgan paxta tolasini	Ming tonna	1250,8	1356,0	1253,2	1254,0	1175,0	1141,9	1147,1	1021,6	1025,2	957,1
Shundan: Eksport qilingani	Ming tonna	1066,9	1184,5	1187,6	1025,3	1077,7	980,3	908,6	1118,7	778,3	829,4
Eksportdan tushgan valyuta	Mln. AQSh doll	890,4	1211,6	1516,7	1798,9	1748,3	1579,4	1361,0	906,2	897,1	912,4
Eksport qilingan agro oziq-ovqat mahsulotlari evaziga olingan valyuta	Mln. AQSh doll					30,9	60,0	33,3	62,2	76,2	58,2

*Makroiqtisodiyot va statistika vazirligi ma'lumotlari asosida tuzilgan.

Demak, mamlakat eksport salohiyatini belgilovchi muhim ko'rsatkich bo'yicha qishloq xo'jaligi bilan «O'z paxtasanoat» uyushmasining salmog'i katta. Bu yaxshi, lekin kelajakda paxta tolasini chetga sotishning maqsadga muvofiq miqdorini saqlagan holda uni qayta ishlab, iste'mol uchun tayyor hisoblangan xalq iste'moli tovarlari eksportga chiqarilishini rivojlantirishga alohida e'tibor qaratish lozim. Shu bilan birga qishloq xo'jaligida sabzavot, poliz hamda bog'dorchilik, chorvachilik mahsulotlarini qayta ishlash sohalarini rivojlantirib, olingan sifatli, ekologik jihatdan toza hisoblangan tayyor mahsulotlarni ham chet ellarga sotishni rivojlantirishga alohida e'tibor berish vaqti keldi.

Bu muammoni hal etish jarayonida respublikada qayta ishlash tarmoqlarining rivojlanishi, yangi ish joylarining tashkil etilishi, savdo sohalarining taraqqiyoti ta'minlanadi. Natijada nafaqat iqtisodiy, balki aholini ish bilan ta'minlashdek ijtimoiy ahamiyatga molik bo'lgan muammo ham ma'lum darajada hal etiladi.

Aholining oziq - ovqat va xalq iste'moli tovarlari bilan ta'minlanganlik darajasi. Bu ko'rsatkichning mutlaq darajasini aniqlash uchun agrosanoat majmuasida ishlab chiqarilib, iste'molchilarga sotilgan mahsulotlar (turlari bo'yicha) miqdorini respublika aholisining umumiy soniga taqsimlash lozim. Shunda jon

boshiga to'g'ri keladigan mahsulot miqdori aniqlanadi. Agarda uning miqdori yil sayin ortib, tibbiyot me'yorlariga yaqinlashsa, u holda bu aholining yashash sharoiti yuksalayotganligidan, xalqning farovon hayot kechirishi ta'minlanayotganidan dalolatdir.

Agrosanoat majmuasi, tarmoqlari va korxonalarida foydalanilayotgan, sarflanayotgan ishlab chiqarish fondlarining, qilinayotgan xarajatlarning samaradorligi. Bu ko'rsatkichlarni aniqlash uchun agrosanoat majmuasining yalpi mahsulotini, milliy mahsulotini hamda sof foyda summasini ishlab chiqarish fondlariga, xarajatlar summasiga taqsimlash zarur. Shunda 1 so'mlik ishlab chiqarish fondlari, xarajatlari evaziga olingan yalpi mahsulot, milliy mahsulot hamda sof foyda summasi aniqlanadi. Agarda bu ko'rsatkichlarning mutlaq (absolyut) miqdori oshib borsa, u holda bu fondlarning, xarajatlarning iqtisodiy samradorligi oshayotganligidan dalolat beradi.

Agrosanoat majmuasi tarmoqlarining, korxonalarining rentabellik darajasi. Uni aniqlash uchun tarmoqlarning, korxonalarining sof foydasini jami xarajatlar summasiga taqsimlab, natijani 100 ga ko'paytirish lozim. Chunki bu ko'rsatkich foizda aniqlanadi. Shu bilan birgalikda agrosanoat majmuasining ijtimoiy samaradorligini aniqlashda bir qancha qo'shimcha ko'rsatkichlardan, jumladan, tarmoqlar bo'yicha bir kishining o'rtacha oyligi, kadrlarning bilimlilik salmog'i, aholi jon boshiga ko'rsatilayotgan xizmatlar miqdori va boshqalardan ham foydalanish mumkin.

So'nggi yillarda respublika agrosanoat majmuasida ijobiy o'zgarishlarga erishilmoqda. Agarda 1993 yilda respublika qishloq xo'jaligida 2,2 mln.tonna don mahsulotlari etishtirilgan bo'lsa, 2005 yilga kelib, bu miqdor 6,0 mln. tonnani tashkil etdi. Natijada non va non mahsulotlari ishlab chiqarish 1993 yildagi 506 ming tonnadan 2005 yilga kelib 850 ming tonnaga etdi yoki 68,0 foizga oshdi. Bu aholining non va non mahsulotlari bilan ta'minlanish darajasi yuksalishiga olib keldi.

Shu yillar ichida konditer mahsulotlari ishlab chiqarish 6,7 foizga, etil spirti (pishevoy) ishlab chiqarish 3,6 martaga ko'paydi (3-jadval).

3-jadval

Respublika agrosanoat majmuasida ishlab chiqarilayotgan ayrim mahsulotlar miqdori*

Mahsulot nomi	O'lchov birligi	Yillar							
		1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000
Don mahsuloti	Ming tonna	2142,4	2466,9	3215,2	3562,0	3775,6	4147,7	3600	3002
Paxta tolasi	Ming tonna	1356,0	1253,2	1254,0	1175,0	1141,9	147,1	1021,6	1025,2
Non va non mahsulotlari	Ming tonna	506	618,4	571,3	486,6	545,2	717,2	739,0	749,4
Ozuqabop em	Ming tonna		1287	533,8	730,3	688,6	726,3	767,4	665,2
Etil spirti (ozuqa)	Ming dal	977	1037	1705	2251	3379	4049	3818	3572
Go'sht va	Ming	78,3	57,3	38,2	22,9	30,1	44,3	125,4	121,6

go`sht mahsulotlari	tonna								
Uzum vinosi	Ming dal	8,3	6,9	6,6	7,7	7,7	6,1	6,4	5,6
O`simlik yog`i	Ming tonna	290,4	301,7	230,7	232	234,6	189,3	195,9	2113

*Respublika Makroiqtisodiyot va Statistika vazirligi ma'lumotlari asosida tuzilgan.

Eslatib o`tish kerakki, respublikada go`sht va sut mahsulotlarini ishlab chiqarish o`tish bosqichining dastlabki yillarida anchaga qisqargan edi. Lekin 1999 yildan boshlab bu sohada ham o`zgarishlar bo`lmoqda. Umuman olganda, agrosanoat majmuasining faoliyati asta - sekin rivojlanib bormoqda. Natijada ayrim sohalarining iqtisodiy samaradorligi yuksalmoqda.

Respublika agrosanoat majmuasini rivojlantirish, uning samaradorligini yuksaltirish maqsadida mamlakat miqyosida agrosanoat korxonalarini, ilmiy ishlab chiqarish birlashmalarini shakllantirish maqsadga muvofiqdir. Ular paxtachilik, don, un va un mahsulotlari, sabzavotchilik, bog`dorchilik, uzumchilik, go`sht va go`sht mahsulotlari, sut va sut mahsulotlari hamda boshqa majmualar bo`yicha ixtisoslashgan bo`lishi mumkin. Masalan, aholining un va un mahsulotlariga bo`lgan iste'mol talabini qondirish maqsadida shu sohada ixtisoslashgan agrosanoat kombinatini shakllantirish mumkin. Uning tarkibiga:

- don mahsulotlarini ishlab chiqaruvchi qishloq xo`jalik sub'ektlari;
- don mahsulotlarini qayta ishlovchi sanoat korxonalarini;
- qishloq xo`jalik va sanoat korxonalariga xizmat ko`rsatuvchi sub'ektlar;
- ular uchun maxsus asosiy va aylanma vositalarni ishlab chiqaruvchi korxonalar;
- ayrim chorvachilik va parandachilik korxonalarini;
- chorvachilik va parrandachilik mahsulotlarini qayta ishlovchi korxonalar;
- kombinat ishlab chiqaradigan mahsulotlarni iste'molchilarga etkazib beruvchi savda tashkilotlari va boshqalar.

Shunga o`xshash majmua, kombinat, ilmiy ishlab chiqarish birlashmalari, hududning imkoniyatlari, xususiyatlari hamda talablarini e'tiborga olgan holda shakllantirilishi mumkin. Shuning natijasida:

- ishlab chiqarish kuchlarini maqsadga muvofiq joylashishi hamda hududdagi mehnat taqsimoti;
- shu joylarni barpo etish, ishsizlikni kamaytirish;
- barcha resurslardan to`liq va samarali foydalanish;
- aholining daromadlarini oshirish, ularni shu mahsulotlarga bo`lgan talabini qondirish masalalarini hal etish imkoni ta'minlanadi.

Shu tadbirlar agrosanoat majmuasining samaradorligini yuksaltirishga ijobiy ta'sir etadi.

2.4. Oziq-ovqat va xalq iste'moli mollari majmuasi. Davlatning oziq-ovqat xavfsizligi

Respublika hukumatining eng muhim vazifalaridan biri aholining iste'mol tovarlariga nisbatan o'sib borayotgan talabini qondirishdir. Chunonchi, aholi oziq-ovqat hamda nooziq-ovqat mahsulotlari bilan to'liq ta'minlanishi natijasida ularning farovon hayot kechirishlari uchun asos yaratiladi. Bu muammoni agrosanoat majmuasi hal etadi. Agrosanoat majmuasida barcha tarmoqlar o'zaro uyg'unlashishi (integratsiyalashuvi) hamda ixtisoslashishi natijasida aholining ikki xil ehtiyojini qondiradigan mahsulotlar ishlab chiqarilib, iste'molchilarga etkazib berilishi zarur.

Ulardan birinchisi oziq-ovqat mahsulotlari ishlab chiqarish. U oziq-ovqat mahsulotlari majmuasini tashkil etadi. Unga non va non mahsulotlari, qandolat, shakar, go'sht va go'sht mahsulotlari, choy, uzum vinosi, kon'yak, aroq, turli xildagi konservalar va boshqa mahsulotlar kiradi. Bu oziq-ovqat mahsulotlari inson organizmi uchun zarur moddalarni berib, uning sog'lom o'sishini ta'minlaydi.

Shu bilan birga agrosanoat majmuasi aholi uchun hayot kechirish jarayonida foydalaniladigan tovarlar ishlab chiqaradi. U xalq iste'moli mollari majmuasini tashkil etadi. Unda oyoq kiyimi, kiyim-bosh, gazlamalar, sanoat spirti, texnika yog'lari va boshqa mahsulotlar ishlab chiqariladi. Shu majmua rivojlanishi bilan aholining yashash sharoiti o'zgaradi. Bu erda aholining zarur bo'lgan boshqa buyumlar, vositalar, shuningdek, uy-joy bilan ta'minlanishi, unga turli xidagi xizmatlar ko'rsatilishi va boshqalar ham e'tiborga olinishi kerak.

Aholining oziq-ovqat mahsulotlari bilan ta'minlanishi davlatning oziq-ovqat xavfsizligiga ham bog'liq. Chunki mamlakat miqyosida oziq-ovqat mahsulotlari ishlab chiqarish hajmi unga bo'lgan mamlakat ehtiyojini tashqi omillarga (chet el davlatlariga) bog'lanmagan holda ta'minlashi lozim. Shuning natijasida mamlakat miqyosida siyosiy-iqtisodiy hamda ijtimoiy barqarorlik ta'minlanadi. O'zbekiston Respublikasi sobiq SSSR tarkibida bo'lgan davrda uning un va un mahsulotlariga bo'lgan talabi asosan respublikaga chetdan keltiriladigan mahsulotlar evaziga qondirilardi. Bu holatni respublika mustaqilligi davrida saqlab qolish mutlaqo maqsadga muvofiq emas edi. Shuning uchun ham respublika hukumati o'tish davrining birinchi yillaridan boshlab g'alla mustaqilligi siyosatini izchillik bilan amalga oshirib kelmoqda. Bunga erishish uchun samarali hisoblangan paxta xomashyosi ishlab chiqarish hajmini kamaytirishga harakat qilindi. Natijada «ikkinchi non» hisoblangan kartoshka etishtirish ham rivojlantirildi. Hozirgi davrda mahsulotning bu turi chet eldan sotib olinayotgani yo'q, chunonchi, bu borada ham davlat xavfsizligiga erishilmoqda, lekin hozirgi davrda respublika aholsining go'sht va go'sht mahsulotlari, sut va sut mahsulotlari, yog` mahsulotlari bilan ta'minlanish darajasi tibbiyot normativiga nisbatan ancha past. Bu masalani hal etish maqsadida agrosanoat majmuasi markaziy bo'g'ini hisoblangan qishloq xo'jaligining barcha tarmoqlarini intensiv rivojlantirishga alohida e'tibor berilmoqda. Bunda chorvachilik tarmoqlarini ustuvor sur'atlarda rivojlantirishga harakat qilinmoqda. Jumladan, parrandachilikni sanoat negizida rivojlantirishga alohida ahamiyat berilmoqda. Qoramolchilik, qo'ychilik bilan shug'ullanadigan nodavlat korxonalarini uchun har tomonlama iqtisodiy imkoniyatlar yaratilmoqda. Ularni moliyaviy mablag'lar bilan barqaror ravishda ta'minlash maqsadida imtiyozli kreditlar berish yo'lga qo'yilmoqda, soliq imtiyozlari berilmoqda, ularning ishlab chiqarishlari uchun zarur bo'lgan, chet ellardan keltirilayotgan vositalar bojxona to'lovlaridan ozod etilmoqda.

Bularning hammasi xalq iste'moli mollari miqdorini ko'paytirishga yo'naltirilgan tadbirlar hisoblanadi.

Aholining oziq-ovqat va xalq iste'moli tovarlari bilan ta'minlanishini yuksaltirish uchun eng avvalo, agrosanoat majmuasi tarkibidagi barcha tarmoqlarning moddiy-texnika bazasi mustahkamlanishini, fan-texnika yangiliklari hamda ilg'or, samarali texnologiyalar ishlab chiqarishga izchil joriy etilishini o'zaro bog'liq holda ta'minlash zarur. Shu bilan birga majmua tarkibidagi qayta ishlash tarmoqlari ko'lamini kengaytirib, ishlab chiqarilayotgan mahsulotlar assortimentini ko'paytirib, ularning raqobatbardoshligini ta'minlab, sifatli saqlab, aholiga o'z vaqtida etkazib berilishiga erishish lozim.

Yuqorida ta'kidlangan muammolarni hozirgi zamon talabi darajasida hal etish uchun:

➤ agrosanoat majmuasi tarkibidagi mashinasozlik, neft, kimyo va boshqa sanoat tarmoqlari qishloq xo'jaligini va uning mahsulotlarini qayta ishlovchi tarmoqlarni arzonroq, sifatli, unumdor ishlab chiqarish vositalari bilan ta'minlashlari;

➤ qishloq xo'jalik tarmoqlari mavjud bo'lgan barcha ishlab chiqarish vositalaridan oqilona foydalangan holda talabni qondiradigan miqdorda sifatli mahsulotlarni ishlab chiqarishlari;

➤ qishloq xo'jaligi tarmoqlarining rivojlanishini ta'minlash maqsadida ularga turli xildagi xizmatlarni vaqtida, sifatli va arzon narxlarda amalga oshirish, jumladan, ekinlarni suv bilan, texnikalar, kimyoviy vositalar, o'g'itlar, ozuqa-em, yoqilg'i, yonilg'ilar bilan, texnikalarni ta'mirlash va xizmatlar ko'rsatish;

➤ qishloq xo'jaligida etishtirilgan mahsulotlarni nobud etmasdan vaqtida, sifatli tayyorlab, qayta ishlab, tayyor mahsulotlar iste'molchilarga etkazib berilishini ta'minlash lozim. Bunda mahsulotlarni sotib olib, qayta ishlash korxonalarini ko'lamini rivojlantirishga alohida e'tibor berish, respublika Prezidenti I.Karimov ta'kidlaganlaridek, qishloqqa sanoatni olib borish kerak. Shu bilan tarmoqdagi aholining ish bilan ta'minlanishi, real daromad olishi uchun katta imkoniyat yaratiladi;

➤ respublika agrosanoat majmuasi tarkibidagi tarmoqlar o'rtasidagi barcha o'zaro munosabatlarni (baholar, soliqlar, to'lovlar) takomillashtirishga va ularni erkinlashtirishga qaratilgan tadbirlarni hamma bo'g'inlarda ishlab chiqib, ularning hayotga tatbiq etilishini ta'minlashga erishish kerak.

Bu tadbirlar tufayli aholining oziq-ovqat hamda iste'mol tovarlari bilan tibbiyot me'yorlari darajasida ta'minlanishiga erishiladi. Bu hol davlatning oziq-ovqat xavfsizligi ta'minlanganligidan dalolat beradi.

Tayanch iboralar:

Davlat rahbarligi, davlat bosh islohotchi, mulkni davlat tassarufidan chiqarish, mulkni xususiylashtirish, respublika agrosanoat majmuasi, ishlab chiqarish vositalarini ishlab chiqaruvchi sanoat xizmat ko'rsatish tarmog'I, xalq iste'mol tovarlari, oziq-ovqat xavfsizligi.

Qisqacha xulosalar

Respublika iqtisodiyotini mustahkamlash, aholini iste'mol tovarlari bilan ta'minlashdek siyosiy, iqtisodiy, ijtimoiy vazifani hal etishda mamlakat agrosanoat majmuasining ahamiyati katta. Shuni e'tiborga olgan holda agrosanoat majmuasini oqilona shakllantirish maqsadga muvofiqdir. Bunda majmua tarkibini to'g'ri shakllantirishga alohida e'tibor berish lozim.

Agrosanoat majmuasining markaziy bo'g'ini qishloq xo'jaligi hisoblanadi. Uni rivojlantirish uchun barcha turdagi vositalarni ishlab chiqaruvchi tarmoqlarni, har xil xizmatlar bajaruvchi sohalarni hamda shu tarmoqda etishtirilgan mahsulotlarni qayta ishlovchi va ularni talabni qondirish maqsadida iste'molchilarga sifatli qilib etkazib beruvchi tarmoqlarni o'zaro bog'liq holda maqsadga muvofiq tashkil etish, joylashtirish zarur.

Agrosanoat majmuasining iqtisodiy, ijtimoiy samaradorligini aniqlash maqsadida tegishli ko'rsatkichlar tizimidan foydalanish zarur. Bunda ularning maqsad va vazifalarini e'tiborga olish kerak. Agrosanoat majmuasini rivojlantirish mamlakat oziq-ovqat xavfsizligini ta'minlash bilan birga xalq iste'moli mollari hajmining ko'payishini, ularning sifati yaxshilanishini ta'minlaydi.

Kelajakda agrosanoat majmuasini rivojlantirish uchun qishloqlarda majmua bilan bog'liq bo'lgan tarmoqlarni rivojlantirish, ular o'rtasidagi munosabatlarni takomillashtirish maqsadga muvofiqdir.

Nazorat va muhokama uchun savollar

1. Agrosanoat majmuasini shakllantirishning zarurligini isbotlang.
2. Agrosanoat majmuasining maqsadi va vazifalari nimalardan iborat?
3. Agrosanoat majmuasi tarkibiga nimalar kiradi?
4. Agrosanoat majmuasining rivojlanishini qanday ko'rsatkichlar ifodalaydi, ular qanday aniqlanadi?
5. Agrosanoat majmuasining respublika iqtisodiyotidagi o'rnini qanday ko'rsatkichlar ifodalaydi va ular qanday aniqlanadi?
6. Agrosanoat majmuasining oziq-ovqat hamda xalq iste'moli mollari majmualarini shakllantirishdagi ahamiyatini tushuntirib bering.
7. Agrosanoat majmuasining davlat oziq-ovqat xavfsizligi muammosini hal etishdagi ahamiyatini izohlab bering.

Asosiy adabiyotlar

1. Karimov I.A. Qishloq xo'jaligini isloh qilish. Agrar munosabatlarning yangi turlarini shakllantirish. – T.: «O'zbekiston», 1995.
2. Abdug'aniev A. Qishloq xo'jaligida mulkni davlat tasarrufidan chiqarish va xususiylashtirish. «Iqtisod va hisobot» jurnali, 1997 yil 3-son.
3. Abdug'aniev A., Abdug'aniev A.A. «Qishloq xo'jaligi iqtisodiyoti» darslik, T,O'zbekiston yozuvchilar uyushmasi Adabiyot jamg'armasi nashriyoti, 2004.
4. Dobro'nin V.A. Aktualno'e problemo` ekonomiki agropromo`shlennogo kompleksa. M.: izd. TEXA. 2003

5. Kovalenko Ya.N. Ekonomika selskogo xozyaystva. Moskva. EKMES, 1998

Internet saytlari:

1. www.ecfak.timacad.ru Moskovskaya selskoxozyaystvennaya akademiya.
2. www.admin.ru Institut Agroekonomiki i Biznesa Priamurskiy.
3. Mardonova A.T., Ishoqova S.A. Agrar sohada mulkiy munosabatlarni ro'yobga chiqarishning dolzarb uslublari. www.ski.ilm.uz
4. Saratovskaya selskoxozyaystvennaya akademiya. www.tstu.ru

III BOB

BOZOR IQTISODIGA O'TISHDA QISHLOQ XO'JALIGIGA DAVLAT RAHBARLIGI VA AMALGA OSHIRILAYOTGAN AGRAR-IQTISODIY ISLOHOTLAR

- 3.1. O'tish davrida qishloq xo'jaligiga davlat rahbarligi**
- 3.2. Er islohoti, uning amalga oshirilishi**
- 3.3. Mulkni davlat tasarrufidan chiqarish va xususiylashtirish**
- 3.4. Moliya, kredit, soliq va baholar islohoti**

3.1. O'tish davrida qishloq xo'jaligiga davlat rahbarligi

Qishloq xo'jaligi respublika xalq xo'jaligining eng muhim va yirik tarmog'idir. Shuning uchun ham bu tarmoqda o'tish davrida bozor iqtisodi talablariga javob beradigan munosabatlar tizimini barpo etish ob'ektiv zaruriyat hisoblanadi. Chunki ma'muriy-buyruqbozlik asosida markazdan rejali boshqarilgan iqtisodiyot sharoitidagi qishloq xo'jaligidagi davlat yakka hokimligi (qancha maydonga qanday ekinlar ekilishi, qanday mahsulotlarni, qancha miqdorda ishlab chiqarish zarurligi, ularni qat'iy belgilangan baholarda sotib olish, ishlab chiqarish vositalari bilan ta'minlash, daromadni taqsimlash, mulkiy munosabatlarda va boshqalarda) tarmoqda bozor iqtisodi munosabatlarini talab darajasida shakllantirish imkoniyatini bermaydi. Darhaqiqat, bozor iqtisodi avvalgi iqtisoddan tubdan, shaklan va mazmunan farq qiladi. Bozor iqtisodiga o'tishda, shuningdek, bozor iqtisodi sharoitida qishloq xo'jaligida ma'lum munosabatlarni qonunlar doirasida hal etishda davlatning rahbarligi bo'lishi lozim. Lekin u qishloq xo'jaligidagi korxonalarining to'liq erkinligi bilan bog'liq holda amalga oshirilishi zarur. Qishloq xo'jaligiga davlat rahbarligini asosan davlat bosh islohotchi sifatida muttasil amalga oshirishi maqsadga muvofiqdir.

«Agrar sektorni tubdan isloh qilish va jadal rivojlantirish muammolari islohotlarning dastlabki bosqichida hamda O'zbekistonning bozorga o'tish strategiyasida hal qiluvchi ahamiyat kasb etadi. Biz qishloqning ustun darajada rivojlanishini ta'minlashni, qishloq xo'jaligini sifat jihatidan yangi asoslarda qayta tiklashni o'z oldimizga vazifa qilib qo'ydik.»¹ deb ta'kidlagan O'zbekiston Respublikasining birinchi Prezidenti I.A.Karimov. Shunga asoslangan holda davlat qishloq xo'jaligida bozor iqtisodi munosabatlarini barpo etish maqsadida islohotlar majmuasini ishlab chiqdi va ularning huquqiy asoslarini ham yaratmoqda. Bunga respublika Oliy Majlisi tomonidan qabul qilingan quyidagi qonunlar, Prezidentning farmonlari hamda Vazirlar Mahkamasining qarorlari yaqqol misol bo'ladi:

O'zbekiston Respublikasining:

- «Korxonalar to'g'risida»gi;
- «Mulk to'g'risida» gi;
- «Ijara to'g'risida» gi;
- «Tadbirkorlik to'g'risida» gi;
- «Davlat tasarrufidan chiqarish va xususiylashtirish to'g'risida» gi;

¹ Karimov I.A. O'zbekiston iqtisodiy islohotlarni chuqurlashtirish yo'lida. T.:O'zbekiston, 1995, 59-60 betlar.

- «Investitsiyalar to'g'risida» gi;
- «Chet el investitsiyalari to'g'risida» gi;
- «Aholini ish bilan ta'minlash to'g'risida» gi;
- «Er kodeksi»;
- «Suv va suvdan foydalanish to'g'risida» gi;
- «Mehnat kodeksi»;
- «Qishloq xo'jalik korxonalarini sanatsiya qilish to'g'risida» gi;
- «Qishloq xo'jalik kooperativlari (shirkatlar) to'g'risida» gi;
- «Fermer xo'jaligi to'g'risida» gi;
- «Aholini ish bilan ta'minlash to'g'risida» gi;

qonunlari, Vazirlar Mahkamasining «Qishloq xo'jalik mahsulotlari kontraktatsiya shartnomalarini tuzish va bajarish to'g'risidagi Nizomni tasdiqlash to'g'risida» gi qarori, Respublika Prezidentining «Iqtisodiy islohotlarni yanada chuqurlashtirish, xususiy mulk manfaatlarini himoya qilish va tadbirkorlikni rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida»gi va boshqa farmonlari shular jumlasidandir. Mamlakatimizda davlat rahbarligida qishloq xo'jaligini moliyalashtirish, kreditlash hamda soliqlar tizimlari ishlab chiqilib, ular hayotga bosqichma-bosqich tatbiq qilinmoqda. Davlat, shuningdek, fan, texnika, ilg'or va samarali texnologiyalar tizimlarini tarmoq miqyosida ishlab chiqishga ham, qishloq aholisini ijtimoiy-iqtisodiy himoya qilishga ham rahbarlikni amalga oshirmoqda.

Qishloq xo'jaligida davlatning bevosita rahbarligida agrar islohotlarning negizi hisoblangan er va mulk islohotlari amalga oshirilmoqda, davlat va jamoa xo'jaliklari negizida shakllangan va mazmunan yangi jamoa, shirkat, fermer, dehqon xo'jaliklari, qo'shma korxonalar tashkil etilmoqda. Qishloq xo'jaligidagi davlat korxonalariga davlatning rahbarlik ko'lami nodavlat xo'jaliklarga nisbatan ko'proq. Shuning bilan birgalikda o'tish davrida davlat talabini e'tiborga olgan holda jamoa va shirkat, fermer xo'jaliklariga asosan paxta, g'alla va sholi mahsulotlari etishtirish davlat buyurtmasi shaklida belgilab berilmoqda. Bu hol keyinchalik kamayib, uni erkin bozor qonunlari asosida shartnomalar bo'yicha amalga oshirish ta'minlanadi. Demak, kelajakda qishloq xo'jaligiga davlatning rahbarligi yanada takomillashtiriladi. Buning uchun davlatning uzoq muddatga mo'ljallangan dasturlari ishlab chiqiladi. Ularda tomonlarning manfaatlariga alohida e'tibor berish maqsadga muvofiqdir. Darhaqiqat, ishlab chiqarishning ravnaqini faqat manfaat ta'minlaydi. U moddiy, ma'naviy va boshqa shakllarda amalga oshiriladi.

Davlat bu tarmoq bilan bog'liq bo'lgan tarmoqlarni ham (xizmat ko'rsatuvchi, qayta ishlovchi, sotuvchi) isloh qilishga alohida e'tibor berdi. Natijada bu tarmoqlardagi davlat korxonalarini davlat aktsiyadorlik korxonalariga, tashkilotlariga aylantirildi. Masalan, paxta zavodlari, un, non, yog'moy, go'sht kombinatlari, konserva zavodlari.

Natijada shu tarmoqlarda bozor munosabatlarini erkin amalga oshirish imkoniyatiga ega bo'lgan turli shakldagi mustaqil korxonalar, birlashmalar, uyushmalar tashkil etildi. Ularning serqirrali faoliyatlarini samarali boshqarishni ta'minlash qobiliyatiga ega bo'lgan tarmoq tashkilotlari ham davlatning bevosita rahbarligida tashkil etilib, takomillashtirilmoqda. Chunonchi, Qishloq xo'jaligi vazirligi Melioratsiya va suv xo'jaligi vazirligi bilan uyg'unlashtirilib, yagona

Qishloq va suv xo'jaligi vazirligiga aylantirildi. Unga 2001 yilda O'rmon xo'jaligi davlat qo'mitasi ham qo'shildi. 2003 yilda shu vazirlik tarkibiga «O'zgo'shtsutsanoati», «O'zparrandasanoat» aksionerlik tarmoqlari ham qo'shib yuborildi. Natijada bu yirik vazirlikning maqsadi va vazifasi tubdan o'zgartirildi. U hozirgi davrda qishloq, suv hamda o'rmon xo'jaliklarida iqtisodiy islohotlarning samarali tizimlarini ishlab chiqish va ularni amaliyotga tatbiq etish bilan shug'ullanmoqda.

Shu bilan birgalikda «O'zpaxtasanoatsotish» uyushmasi, «O'zdonmahsulot» davlat-aksiyadorlik korporatsiyasi, «O'zqishloqxo'jalikta'minotuzatish» davlat kooperativ qo'mitasi, «O'zmevasabzavotuzumsanoat» xolding kompaniyasi, «O'zqishloqxo'jalikkimyo» davlat aksiyadorlik jamiyati, Er resurslari qo'mitasi, «O'zagromashservis» uyushmasi, «O'zagrosug`urta» davlat aksiyadorlik kompaniyasi, «O'zqishloqxo'jaliklizing» aksionerlik kompaniyasi, O'zbekiston dehqon va fermer xo'jaliklari uyushmasi tashkil etildi. Islohotlar faqat tarmoqlarda yangi vazirliklar, kontsernlar, kompaniyalar tashkil etishgagina emas, balki qishloq xo'jaligi va u bilan bog'liq bo'lgan xo'jaliklar va tarmoqlarning boshqaruv tizimini bozor iqtisodi talablariga moslashtirishga qaratilmoqda. Davlat rahbarligida amalga oshirilayotgan islohotlar tarmoqqa ichki hamda chet el investitsiyalarini jalb etish uchun qulay sharoitlar yaratmoqda. Bular pirovard natijada qishloq xo'jaligining yanada rivojlanishini, samaradorligi oshishini ta'minlaydi.

Ular qishloq xo'jaligiga oid bo'lgan islohotlarni davlat rahbarligida bosqichma-bosqich amalga oshirmoqdalar.

3.2. Er islohoti, uning amalga oshirilishi

Respublikamiz qishloq xo'jaligini barqaror rivojlantirishda er-suv resurslarining ahamiyati beqiyos. Chunki ular yordamida mamlakatimiz ichki yalpi mahsulotining to'rtinchi qismi, xalqimiz iste'mol qilayotgan mahsulotlarning 95 foizi etishtirilmoqda. Shunday ekan, ulardan kelajakda yanada to'liqroq, samaraliroq foydalanish dolzarb muammo hisoblanadi. Uni hal etish maqsadida respublika hukumati tomonidan siyosiy, huquqiy, tashkiliy, iqtisodiy hamda ijtimoiy ahamiyatga ega bo'lgan chora-tadbirlar amalga oshirilmoqda. Chunonchi, er, suv, mulk to'g'risidagi qonunlar, kodekslar qabul qilindi. Ularda respublikamizda erlarga, suvlarga egalik qilish, ulardan maqsadga muvofiq hamda samarali foydalanish borasidagi munosabatlar tizimi va ularni amalga oshirish tartibi ko'rsatilgan. Er-suv resurslariga egalik qilishning huquqiy asosi O'zbekiston Konstitutsiyasining 55-moddasida «Er suv umummilliy boylikdir, ulardan oqilona foydalanish zarur va ular davlat muhofazasidadir»¹ deb alohida ta'kidlangan.

Respublikamiz jami er maydoniga umummilliy boylik, davlat mulki sifatida egalik qilish huquqi O'zbekiston Oliy Kengashi zimmasiga yuklatilgan. Oliy Kengash o'z vakolatidagi er munosabatlarining ayrim masalalarini xalq deputatlari qishloq, shahar, posyolka, tuman hamda viloyat kengashlari va ularning ijroiya qo'mitalari zimmasiga yuklagan. Ular yuqorida keltirilgan qonun talablaridan kelib

¹ O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi, T.: O'zbekiston, 1992.

chiqqan holda erlarni ulardan oqilona, samarali foydalanish maqsadida foydalanuvchilarga ma'lum muddatga haq to'lash evaziga foydalanish uchun bermoqdalar. Demak, ular er islohotini amalga oshirishga ma'suldirlar. Chunki ular erlarni samarali foydalanish uchun haqiqiy egasiga berish bilan bog'liq bo'lgan masalalarni hal etadilar.

So'nggi yillarda erlar qonunda belgilangan tartibda qishloq xo'jalik korxonalariga turli muddatlarga foydalanish uchun haq to'lash evaziga (er solig'i) ijaraga berilmoqda. Masalan, 2006 yilning boshiga respublikamiz jami er fondining 50,3 foizi yoki 22,3 mln. gektari shirkat xo'jaliklariga, 3662,4 ming gektari esa mustaqil fermer va dehqon xo'jaliklariga uzoq muddatga foydalanishga berilgan.

Shu bilan birgalikda respublika fuqarolariga shaxsiy yordamchi xo'jaliklarini, jamoa bog'dorchiligini, uzumchiligini yaratish hamda yakka tartibdagi uy-joy qurilishi va uni obodonlashtirish uchun meros qilib qoldirish sharti va umrbod egalik qilish huquqi bilan belgilangan miqdorda er berilmoqda. Demak, shu qoidaga muvofiq erni avloddan-avlodga meros qilib qoldirish ta'minlangan. Ya'ni shu erlarga egalik qilish hamda ulardan foydalanish huquqi fuqarolarga umrbod berilgan. Bu respublikamiz er islohotidagi eng muhim yutuq hisoblanadi. Lekin fuqarolar qonunlarda ko'rsatilgan shartlarni buzsalar, ularning erga merosxo'r sifatida egalik qilish huquqi yuqoridagi tashkilotlar tomonidan bekor etilishi ham ko'rsatilgan. Islohot natijasida respublika qishloq hududlarida yashayotgan fuqarolarga umrbod foydalanish uchun 1990-2005 yillar davomida 650 ming gektarga yaqin qishloq xo'jalik erlari berildi. Bu maydon Andijon viloyatining qishloq xo'jalik erlariga nisbatan 2,2 marta, Farg'ona viloyatining qishloq xo'jalik erlariga nisbatan 1,8 barobar ko'pdir. Erlarni berish natijasida 3,2 mln. dan ortiq oilaning er bilan ta'minlanganlik darajasi hozirgi davrda qondirilgan. 2005 yilning boshiga kelib mamlakat aholisi ixtiyorida 685,8 ming gektar tomorqa erlari bor edi. Aholi berilgan erga qonun doirasida egalik qilish hamda undan samarali foydalanish natijasida yurtdoshlarimizni qishloq xo'jalik mahsulotlari bilan ta'minlashga ulkan hissa qo'shmoqda. 2004 yilda aholi ixtiyoridagi erlardan respublikada etishtirilgan jami don mahsulotlarining 21,3 foizi, kartoshkaning-89,7 foizi, sabzavotning-77,3 foizi, poliz mahsulotlarining-67 foizi, uzumning-35 foizi olingan. Shuningdek, tomorqa xo'jaliklarida jami go'sht mahsulotlarining-94,1 foizi, sutning-96,4 foizi etishtirilgan. Ta'kidlash kerakki, erlarni yuridik shaxslarga uzoq muddat foydalanish uchun ijaraga berish jarayonida ma'lum qiyinchiliklar kelib chiqmoqda. Masalan, mustaqil faoliyat ko'rsatish huquqiga ega bo'lgan fermer xo'jaliklari foydalanish uchun er so'rab, o'zi joylashgan hududdagi tuman hokimligiga hamda xo'jalikning rahbariga yozma ravishda murojaat etmoqdalar. Lekin bu masala ayrim hollarda belgilangan 1 oy muddatda hal etilmayotir. Buning bir qancha sabablari mavjud. Darhol er berish uchun tuman xalq deputatlari ijroiya qo'mitalarining ixtiyorida bo'sh erlar yo'q. Demak, ular so'zsiz xo'jalik rahbarlariga murojaat etadilar. Xo'jalik rahbarlari esa o'z ixtiyorlaridagi erlarni osonlikcha berishmaydi. Chunki ularning zimmasida davlat buyurtmalari bor, qolaversa, shu erlardan ma'lum miqdorda foyda oladilar. Shunday ekan, xo'jaliklar ixtiyoridagi erlarni mustaqil fermer, dehqon xo'jaliklariga olib berishda yuqorida ko'rsatilgan masalalarning hal etilishiga alohida e'tibor berish zarur. Shu bilan birgalikda mustaqil fermer va dehqon xo'jaliklariga erlarni qishloq xo'jalik yili

boshlanmasdan hamda kuzgi don ekinlari hosili yig'ishtirib olingandan so'ng berilishini ta'minlash maqsadga muvofiqdir.

Er islohotini rivojlantirish maqsadida O'zbekiston Respublikasining «Er Kodeksi» ga Oliy majlisning 2004 yilning 28-29 avgustida bo'lib o'tgan sessiyasida talaygina o'zgartirishlar kiritildi. Jumladan, qishloq xo'jalik kooperativlariga (shirkatlariga) hamda boshqa korxonalar tashkilotlariga qishloq xo'jalik ishlab chiqarish maqsadida erlardan to'liq va samarali foydalanish uchun ijaraga yoki doimiy foydalanishga berishda qo'shimcha imkoniyati berilgan. Qishloq xo'jalik erlarini qishloq xo'jalik shirkatlariga ma'lum muddatga ijaraga berish boshqa tashkilotlarga doimiy foydalanishga berish huquqiga tuman hokimligi qarorini viloyat hokimligi tasdiqlaydi. Bunday holatni shakllantirilishi bizningcha, er islohotini soddalashtirishga emas, balki murakkablashtirishga, noaniqlikka olib kelishi mumkin. Chunki endilikda shirkat xo'jaliklarining rahbarlari tuman hokimidan tashqari yana viloyat hokimining ham roziligini olishi zarur. Bu vaqt hamda mablag` sarfini oshishiga olib keladi. Shuning bilan birgalikda tuman hokimlarining rolini ham pasayishiga olib keladi. Bunday holni oldini olish uchun avvalgi tartibni saqlagan holda intizomiy javobgarlikni hamda ma'suliyatni kuchaytirish lozim.

2004 yilning sentyabr oyidan boshlab fermer xo'jaliklariga foydalanish uchun erini ijaraga berish 30 yildan 50 yilgacha bo'lgan muddat belgilanadi. Shu davrgacha esa eng kam 10 yil deb belgilangan edi. Endilikda shu davrgacha cho'zilgan ijaralar muddatlari avtomatik ravishda 30 yilga o'zgartirildi. Masalan, fermer erini 10, 15, 25 yilga ijaraga olgan bo'lsa, 2004 yilning sentabr oyidan boshlab, ularning muddati 30 yil deb tan olinadi. Agarda 30, 40, 50 yilga ijaraga olingan bo'lsa, bu muddatlar saqlanib qolinadi.

Qishloq xo'jalik kooperativlarida (shirkatlarida) qishloq xo'jaligi mahsulotlarini etishtirish uchun umumiy yig'ilishning qaroriga binoan oilaga 5 yil muddatgacha pudratga beriladi. Shu muddat tugagach, pudratchi belgilangan shartlarni buzmaganda bo'lsa, shu erlarni unga pudratga berish yangi muddatga uzaytiriladi.

O'zbekistonda er munosabatlarini rivojlantirish maqsadida Prezident I.A. Karimov tomonidan 1994 yil may oyida «Erlardan foydalanishni yaxshilash to'g'risida» maxsus farmon imzolangan. Shu farmonga ko'ra, ma'lum miqdordagi er maydonlarini xususiy mulk sifatida «kim oshdi» savdolarida sotishga ruxsat etilgan. Ulkan siyosiy ahamiyatga molik tadbirdir. Shunday ekan, sotilishi belgilangan er maydonining dastlabki bahosini belgilash bilan bog'liq bo'lgan ilmiy-tadqiqot ishlarini tashkil etish lozim. Unda qanday erlar sotilayotganligi, ularning qanday joyda joylashganligi, kommunikatsiyalar tizimining rivojlanganligi, olinayotgan foyda miqdori, inflyatsiya koeffitsienti va boshqa masalalar e'tiborga olinishi lozim.

Erlardan foydalanganlik uchun yagona er solig'ining 1999 yil 1 yanvardan joriy etilishi munosabati bilan yangi muammo shakllanmoqda. Chunki avval er solig'i to'liq mahalliy byudjetga o'tkazilar edi. Endilikda esa bu masala to'liq hal etilmagan. Chunki hozirgi yagona er solig'i tarkibi bir nechta soliqlardan tashkil topgan. Lekin ularning qanday taqsimlanishi to'liq ko'rsatilmagan. Oqibatda mahalliy byudjet evaziga erlarning sifatini yaxshilash bilan bog'liq bo'lgan mablag'lar miqdori qisqarishi erlarning iqtisodiy unumdorligiga salbiy ta'sir ko'rsatishi mumkin.

Ta'kidlangan masalalarning ijobiy hal etilishi er munosabatlari takomillashishini ta'minlaydi.

3.3. Mulkni davlat tasarrufidan chiqarish va xususiylashtirish

Markazdan rejali boshqarilgan iqtisodiyot yillarida qishloq xo'jaligida: a) davlat mulki; b) kolxoz-kooperativ mulki; v) shaxsiy mulk shakllari mavjud edi. 1992 yilgacha respublikamiz qishloq xo'jaligida mavjud bo'lgan mulkning 99,9 foizini davlat va kolxoz-kooperativ mulki tashkil etardi. Qishloq aholisining shaxsiy mulki esa juda ham kam edi. Bunday hol bozor iqtisodi talablariga javob bermaydi. Bozor iqtisodi sharoitida mulkchilikning turli shakllari va erkin mulk munosabatlari mavjud bo'lishi, bunda xususiy mulkchilikni rivojlantirishga alohida e'tibor berilishi lozim. Bu masalani hal etish uchun huquqiy asoslar yaratildi: «Mulk to'g'risida», «Ijara to'g'risida», «Davlat tasarrufidan chiqarish va xususiylashtirish to'g'risida»gi qonunlar va qarorlar, farmonlar qabul qilindi. Shularga asoslangan holda tarmoqda bosqichma-bosqich mulkchilikning quyidagi turlari tashkil etilmoqda: a) cheklangan miqdorda davlat mulki saqlanmoqda; b) jamoa mulki, uning turlari keng miqyosda tashkil etilmoqda; v) xususiy, shaxsiy mulk ham rivojlantirilmoqda; g) aralash (qo'shma) mulkning tashkil etilishiga imkoniyat yaratilmoqda.

Yuqorida qayd etilgan mulkchilik shakllarining hajmi qishloq xo'jaligida ham bosqichma-bosqich o'zgarib bormoqda. Davlat mulkining hajmi, salmog'i qisqarishi hisobiga jamoa, shaxsiy, qo'shma va xususiy mulk shakllarining miqdori hamda salmog'i oshmoqda. Masalan, Vazirlar Mahkamasining qaroriga muvofiq 1992 yili 224 ta davlat xo'jaligi (sovxozlar) iqtisodiy ahvoli nochor bo'lganligi uchun jamoa xo'jaliklariga, ularning mulki esa jamoa mulkiga aylantirildi. 1993 yildan boshlab jamoa hamda davlat mulkiga asoslangan xo'jaliklarning mulki shirkat mulkiga (paychilikka asoslangan) aylantirildi. 1998 yildan boshlab zararga (uch yil davomida) ishlayotgan jamoa va shirkat xo'jaliklari mustaqil fermer xo'jaliklariga tanlov asosida aylantirilmoqda. 2003 yilning boshiga kelib, barcha jamoa xo'jaliklari negizida 1866 ta shirkat xo'jaligi tashkil etildi. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2004 yilning 24 dekabrining 607-sonli, "2005-2007 yillarda fermer xo'jaliklarini jadal rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi qarorida uch yil mobaynida rentabellik darajasi past bo'lgan 1100 ta shirkat xo'jaliklari negizida fermer xo'jaliklarini tashkil etish ko'zda tutilgan.

Demak, kelajakda qishloq xo'jaligida asosiy tovar qishloq xo'jalik mahsulotlarini etishtirib beruvchi sub'ektlari bo'lib fermer xo'jaliklari hisoblanadi. Lekin, shuning bilan birgalikda erkin raqobat asosida boshqa mulkchilikka asoslangan korxonalar ham faoliyat ko'rsatish imkoniyatiga egadir.

Endilikda tumanlar miqyosida fermer xo'jaliklari uyushmalari tuzilmoqda. 2003 yildan boshlab Farg'ona viloyatidagi Yozyovon tumanida, Buxoro viloyatidagi Romitan tumanida, Sirdaryo viloyatidagi Mehnatobod va Muzrobod tumanlarida fermerlar uyushmasi tashkil etiladi. Tugatilayotgan, sanatsiya qilinayotgan korxonalarining mulki fermer xo'jaliklari o'rtasida belgilangan tartibda taqsimlanmoqda. Shuning natijasida shaxsiy mulk barpo etilmoqda. Davlat mulki keyinchalik sotish sharti bilan ijaraga berilishi natijasida ijara mulkiga

aylantirilmoqda; ishchi-xizmatchilarning xo'jaliklardan olayotgan daromadlari, o'z mablag'lari hisobiga davlat mulkining ma'lum qismini (aktsiyalarini) sotib olishlari natijasida hissadorlik jamiyatlari tashkil etilmoqda. Qishloq xo'jaligi korxonalari ixtiyoridagi mulkni aholiga sotib, ulardan o'zlari, shuningdek, yollangan mehnatdan foydalanish natijasida xususiy, shaxsiy mulk tashkil etilib, rivojlantirilmoqda. Xususiy mulkchilikni rivojlantirishda davlat iqtisodiy yordam bermoqda.

Qishloq xo'jaligi korxonalari ixtiyoridagi chorvachilik fermalarini sotib olishda davlat sotib oluvchilarga imtiyozli (foizsiz) kreditlar ham berdi. Natijada qishloqda mulkdorlar sinfi vujudga kelib, ularni davlat o'z himoyasiga olgan. Mulknı davlat tasarrufdan chiqarish va xususiylashtirish jarayoni kelajakda ham rivojlantirilishi, takomillashtirilishi zarur.

Qishloq xo'jaligida mavjud bo'lgan mulkdorlarning uyg'unlashishlari (mulk tarmog'idagi salmog'i bo'yicha) natijasida qo'shma mulk barpo etilmoqda. Qo'shma mulkchilikni rivojlantirishda chet el yuridik hamda jismoniy shaxslari ham qatnashishlari mumkin. Qishloq xo'jaligida mulkni davlat tasarrufidan chiqarish, xususiylashtirish natijasida nodavlat mulkning salmog'i ortib bormoqda. 2005 yilning boshiga kelib, qishloq xo'jaligida nodavlat mulkning salmog'i 99,1 foizni tashkil etgan. Nodavlat mulkchilikka asoslangan xo'jaliklarning faoliyati yuksalmoqda. Ularda ekilayotgan ekinlarning hosildorligi, chorva hayvonlarining mahsuldorligi oshishi hisobiga foyda ko'payib, rentabellik darajasi yuksalmoqda. Bu, albatta, mulk islohotining natijasidir. Yuqoridagilarni e'tiborga olgan holda kelajakda qishloqlarda xususiy va shaxsiy mulkchilikni rivojlantirishga alohida e'tibor берити ма=садга мувофи=дир. Chunki haqiqiy mulk egasiga aylangan qishloq ahli undan oqilona hamda samarali foydalanishi tabiiy.

3.4. Moliya, kredit, soliq va baholar islohoti

Qishloq xo'jaligida erkin bozor munosabatlarini shakllantirish maqsadida moliya, soliq, kredit hamda baholar tizimini isloh etish ob'ektiv zaruriyat hisoblanadi. Chunki davlat mulkchiligiga asoslangan korxonalarining faoliyatini moliyalashtirish, ularga vaqtincha foydalanish uchun bo'sh bo'lgan mablag'larni kredit shaklida berish, etishtirilayotgan mahsulotlarning xarid qilish baholari davlat tomonidan markazdan rejali tarzda amalga oshiriladi. Erkin bozor iqtisodiyoti sharoitida esa korxonalar ishlab chiqarishi uchun zarur bo'lgan mablag'larni eng avvalo o'zlari ishlab topishlari kerak. Mablag` etishmagan hollarda uni chetdan o'zaro manfaatli tarzda olishga, ishlab chiqargan mahsulotlarini esa bozor talablari asosida sotishga harakat qilishlari lozim. Shunday ekan, bozor iqtisodiyotiga bosqichma-bosqich davlat rahbarligida o'tilayotgan davrda respublikamiz qishloq xo'jaligida moliya, kredit, soliq hamda baholar islohoti qay tarzda amalga oshirilmoqda.

Bu o'rinda ta'kidlash kerakki, qishloq xo'jalik erlariga, yirik irrigatsiya-melioratsiya inshootlariga nisbatan davlat mulkchiligi saqlanib qolganligi tufayli yangi erlarni kompleks o'zlashtirish, foydalanilayotgan erlarning unumdorligini oshirish maqsadida amalga oshirilayotgan irrigatsiya va melioratsiya tadbirlari, yirik irrigatsiya-melioratsiya inshootlarini qurish, ta'mirlash va ulardan foydalanish uchun davlat byudjetidan mablag` ajratilmoqda. Qishloq hududlarida ekologik muhitni

sogʻlomashtirish bilan bogʻliq boʻlgan tadbirlarga ham, qishloq xoʻjaligidagi urugʻchilik, seleksiya, naslchilik, veterinariya sohaslariga ham mablagʻlar byudjetdan berilmoqda. Bundan tashqari tarmoqdagi davlat tashkilotlarining faoliyatlari ham byudjetdan ajratilayotgan mablagʻlar evaziga moliyalashtirmoqda. Shirkat, fermer, mustaqil dehqon xoʻjaliklari esa ishlab chiqarishi uchun talab etilgan mablagʻlarning asosiy qismini oʻz hisoblaridan sarflamoqdalar.

Ular ishlab chiqarish vositalarini oʻz foydalari, amortizatsiya fondi hamda asosiy vositalarni tugatishdan olayotgan mablagʻlari hisobidan xarid qilmoqdalar. Bunday mablagʻlar etishmagan hollarda chetdan vaqtincha boʻsh boʻlgan mablagʻlarni manfaatli ravishda jalb etishga harakat qilmoqdalar.

Shuningdek, bu jarayonda homiylarning ajratmalari, turli xildagi kredit institutlarining vaqtincha boʻsh boʻlgan mablagʻlari, barcha investorlarning sarmoyalari jalb etilmoqda. Bunda oʻzaro manfaatlar eʼtiborga olinmoqda. Qishloq xoʻjalik korxonalarini aksionerlik-tijorat banklaridan asosiy vositalar uchun uzoq, aylanma vositalar uchun esa qisqa muddatli kreditlar oladilar. Ularni olishda kredit stavkalarining foiz darajasiga hamda qaytarib berish vaqtining boshlanishiga alohida eʼtibor berishlari lozim. Lekin hozirgi davrda qishloq xoʻjalik korxonalarini kam foyda olayotganligi, rentabelligi pastligi uchun kredit institutlari ularga juda ham oz miqdorda kredit mablagʻlari bermoqdalar. Bu ularning talablarini mutlaqo qondira olmayapti. Shuning uchun qishloq xoʻjalik korxonalarini banklardan kredit olish uchun etishtirayotgan mahsulotlarini va oladigan daromadlarini ham garovga qoʻyishlari kerak.

Oʻtish davrining hozirgi bosqichida davlat ehtiyojlari uchun talab etilmagan miqdordagi paxta, gʻalla, sholi mahsulotlari etishtirishni davlat byudjetidan maxsus fondlar orqali moliyalashtirish amalga oshirilmoqda. Lekin bu mablagʻ qishloq xoʻjalik ishlab chiqarishi uchun zarur boʻlgan yoqilgʻi, yonilgʻi, mineral oʻgʻitlar, ehtiyot qismlar sotib olish uchun sarflanmoqda. Qishloq xoʻjalik korxonalarini bunday mablagʻlarning atigi 7 foizigina ish haqi sifatida sarflashi mumkin. 93 foizi yuqoridagi yoʻnalishlar uchun sarflanadi. Bu borada xoʻjaliklar uchun erkinlik berilmagan. 2004 yilda qishloq xoʻjaligida iqtisodiy munosabatlarni chuqurlashtirish maqsadida shirkat hamda fermer xoʻjaliklaridan etishtirilayotgan mahsulotlarni davlat buyurtmalariga binoan sotib olishda avval oʻrnatilgan transhlar oʻrniga eksperiment tariqasida bevosita imtiyozli bank kreditlarining summasi sotib olinadigan mahsulotni etishtirish uchun texnologik kartalarga binoan qilinadigan xarajatar summasidan kam boʻlmasligi kerak. Lekin bevosita bank kreditlari boʻyicha beriladigan mablagʻ yana avvalgi transhdagidek mineral oʻgʻitlarni, yoqilgʻi va yogʻlash materiallarini hamda ehtiyot qismlar sotib olish maqsad qilib qoʻyilgan. Bunday tartib qishloq xoʻjalik korxonalariga olayotgan kredit mablagʻlarini oʻzlarini hohishlari boʻyicha erkin, mustaqil sarflash imkoniyatini bermaydi. Shuning oqibatida olinayotgan kredit mablagʻlari doim ham samara keltirmaydi. Chunki koʻpchilik hollarda qishloq xoʻjalik korxonalarini ishlab chiqarish yilning dastlabki oylarida koʻproq mablagʻni erni haydashga, uni ekishga tayyorlashga, ariiq - zovurlarning texnik holatini yaxshilashga sarflashi lozim. Lekin bevosita kreditdagi mablagʻ ularni taʼminlash qobiliyatiga ega emas. Yaʼni xarajatlar kredit mablagʻlari bilan taʼminlanmagan. Shunday holat mineral oʻgʻitlarni sarflash jarayonida ham sodir boʻlmoqda. Shuning

uchun bevosita berilayotgan kredit mablag`larini sarflash erkinligi korxonalariga berilishi maqsadga muvofiqdir. 2004 yilda ham davlat buyurtmalari bo`yicha sotib olingan paxta xom-ashyosining narxi bilan uning chigit urug`i qishloq xo`jalik texnikalarining erkin narxlari o`rtasida nomutanosiblik saqlanib qolgan. Masalan, paxta xom-ashyosining davlat xarid narxi 2004 yilda 15,4 foizga oshgan bo`lsa, paxta ekilgan maydonga ishlov beradigan kultivatorning narxi 33,7 foizga, er haydaydigan TTZ – 60.11 va TTZ – 100.11 rusumli traktorlarning erkin narxi 22.1 – 26,3 foizga oshgan. Bunday hol qishloq xo`jaligi korxonalarining iqtisodiyotiga salbiy ta`sir ko`rsatmoqda.

Kelajakda bu jarayonni qisman bo`lsa ham takomillashtirish, ya'ni korxonalariga bunday mablag`larni sarflashda erkinlik berish maqsadga muvofiqdir. Qishloq xo`jaligiga ichki va tashqi investitsiyalarni jalb etishga alohida e'tibor berish lozim. Uning huquqiy asoslari yaratilgan. Chunonchi, «Investitsion faoliyat to`g`risida», «Chet el investitsiyalari to`g`risida»gi qonunlar qabul qilingan. Demak, endilikda korxonalar hamkorlar qidirib topishga harakat qilishlari kerak. Shuningdek, davlat kanallari orqali kelayotgan investitsiyalarning bir qismini qishloq xo`jaligiga yo`naltirish ham foydadan xoli emas.

O'tish davrida qishloq xo`jalik korxonalaridan olinayotgan soliqlar tizimi ham takomillashtirilmoqda. 1999 yilgacha ular daromad, er, suv, mulk, aktsiz va boshqa turdagi soliqlarni, to`lovlarni to`lar edilar. 1999 yilning 1 yanvaridan boshlab korxonalardan yagona er solig`i olinmoqda. Uning miqdori er unumdorligiga (erning klasslar bo`yicha ball bonitetiga) qarab belgilanadi. Lekin yagona er solig`i miqdorini (stavkasini) aniqlash tartibini xo`jaliklar bilmaydilar. Ular tuman soliq inspeksiylari tomonidan berilgan stavkalar bo`yicha soliq summasini aniqlab, belgilangan muddatlarda mahalliy byudjetga o`tkazadilar.

Yagona er solig`ining joriy etilishi xo`jaliklar uchun ancha qulaylik tug`dirdi. Chunki 10 ta soliq turi bo`yicha hisob-kitob qilgandan ko`ra, yagona soliqni hisoblash ancha engil. Yagona er solig`ining joriy etilishi bilan xo`jaliklar tomonidan byudjetga to`lanayotgan summa qisqargani yo`q, balki anchaga oshdi. Bu hol xo`jaliklarni ancha o`ylantirmoqda. Ularda mablag` etishmasligi sezilmoqda. Shuning uchun uning stavkalarini ko`rib chiqish hozirgi vaqtda xo`jaliklar uchun eng muhim masala hisoblanadi. Chunki so`nggi yillarda tuproq unumdorligining pasayish tendentsiyasi kuzatilmoqda. Respublika miqyosida tuproqning ball boniteti 1995-2004 yillar mobaynida 8 ballga psaygan. 1992 yildan qishloq xo`jalik korxonalari etishtirayotgan barcha mahsulotlarini erkin sotish imkoniyatlariga ega bo`la boshladilar. Bu tarmoqda baholar islohoti amalga oshirilayotganligidan dalolat beradi.

Hozirgi davrda xo`jaliklar etishtirayotgan mahsulotlarini bir qancha turdagi narxlarda sotmoqdalar. Jumladan:

➤ shirkatlar davlat ehtiyojiga kerak bo`lgan paxta, bug`doy, sholining rejalashtirilgan hosilga nisbatan 30 foizini, fermerlar esa 50 foizini davlat xarid narxlarida;

➤ etishtirilgan hoslining davlat buyurmalaridan ortig`ini mahsulotlarni oluvchilar bilan tuzilgan shartnomalarda ko`rsatilgan kelishilgan baholarda (ularni shartnoma baholari ham deb atashadi);

➤ erkin sotiladigan mahsulotlarni erkin baholarda birja narxlarida sotmoqdalar;

➤ xo'jalik ichida iste'mol qilinadigan yoki foydalaniladigan mahsulotlarni esa ularning tannarxlarida yoki erkin narxlarda o'tkazmoqdalar.

Bular bozor iqtisodiyoti talablariga to'liq javob bermaydi. Shuning uchun uni kelajakda yanada takomillashtirish talab etiladi.

Tayanch iboralar:

Tadbirkorlik, iqtisodiy negizi, shakllari, jamoa xo'jaliklari, jamoa mulki, shirkatlar, fermer xo'jaliklari, dehqon xo'jaliklari, qo'shma korxonalar, qo'shma mulklar, xususiy korxonalar, xususiy mulk, soliq, moliya kredit islohotlari, mulkni xususiylashtirish, davlat tassarufidan chiqarish.

Qisqacha xulosalar

Respublikada erkin bozor iqtisodiyotini barpo etish va rivojlantirish uchun qishloq xo'jaligining barcha sohalarida bozor munosabatlarini shakllantirish ob'ektiv zaruriyat hisoblanadi. Bu masalani yagona tizim shaklida davlat rahbarligida bosqichma-bosqich amalga oshirish maqsadga muvofiqdir.

Amalga oshirilishi zarur bo'lgan agroiqtisodiy islohotlarning huquqiy asoslari yaratilmoqda. Buni Oliy Majlis tomonidan qabul qilingan qonunlar, Prezident farmonlari va Vazirlar Mahkamasining qarorlari isbotlaydi.

Huquqiy hamda me'yoriy hujjatlarga asoslangan holda qishloq xo'jaligida:

➤ er islohoti amalga oshirilmoqda. Bunda erga nisbatan umummilliy boylik deb qaralmoqda, ya'ni davlat mulkchiligi saqlangan holda yuridik va jismoniy shaxslarga erdan foydalanishga egalik qilish huquqi berilmoqda;

➤ mulk islohotini amalga oshirishga katta e'tibor berilmoqda. Natijada tarmoqda nodavlat mulkchilik shakllaridan jamoa, xususiy, shaxsiy hamda aralash mulkchilik turlari bosqichma-bosqich barpo etilib, rivojlantirilmoqda;

➤ shaklan va mazmunan afzal tub moliya, kredit, soliq va baho hamda tashkiliy-tarkibiy islohotlar amalga oshirilmoqda.

Amalga oshirilayotgan agrar-iqtisodiy islohotlar natijasida mamlakat qishloq xo'jaligining ma'lum darajada rivojlanishi ta'minlanmoqda. Lekin bu jarayon ham bozor iqtisodiyoti talablariga to'liq javob bera olmaydi. Shuning uchun ham kelajakda barcha yo'nalishlar bo'yicha iqtisodiy islohotlarni yanada chuqurlashtirish zarur. Asosiy e'tibor qishloq xo'jalik ishlab chiqarishining rivojlanishini ta'minlaydigan shaxsiy va xususiy hamda aralash mulkchilik turlarini rivojlantirishga, soliq, moliya-kredit va baho islohotlarini takomillashtirishga qaratilishi maqsadga muvofiqdir.

Nazorat va muhokama uchun savollar

1. Qishloq xo'jaligiga davlat rahbarligi qanday amalga oshirilmoqda?
2. Agrar-iqtisodiy islohotlar yo'nalishlari qanday amalga oshirilmoqda?
3. Er islohoti qanday tartibda amalga oshirilmoqda?
4. Mulknı davlat tasarrufidan chiqarish deganda nimani tushunasiz?

5. Mulknı xususiylashtirish deganda nimani tushunasiz?
6. Moliya-kredit islohotlari qanday amalga oshirilmoqda?
7. Soliq va to'lovlar tizimining o'zgarishini tushuntirib bering.

Asosiy adabiyotlar

1. O'zbekiston Respublikasining «Er Kodeksi». O'zbekiston Respublikasi «Er kodeksi» va qishloq xo'jaligiga oid qonunlari, Toshkent, «Adolat», 1999.
2. O'zbekiston Respublikasining «Soliq Kodeksi», “Tadbirkorlikka oid qonun hujjatlari to'plami”, T.: “Sharq”, 2002.
3. O'zbekiston Respublikasining «Mulq to'g'risida»gi Qonuni T.: «Adolat», 1996
4. O'zbekiston Respublikasi «Mulknı davlat tassarufidan chiqarish va xususiylashtirish to'g'risidagi» Qonuni, T.: «Adolat», 1995
5. O'zbekiston Respublikasining «Ijara to'g'risida»gi qonuni. Qishloq xo'jaligida islohotlarnı chuqurlashtirishga doir qonun va me'yoriy hujjatlar to'plami. 1-qism., Toshkent, «Sharq», 1998.
6. Karimov I.A. Davlatimiz mulkini xususiylashtirish va ko'p ukladli iqtisodiyot asoslarini shakllantirish. – T.: «O'zbekiston», 1995
7. Karimov I.A. Qishloq xo'jaligini isloh qilish. Agrar munosabatlarning yangi turlarini shakllantirish. – T.: «O'zbekiston», 1995.
8. Karimov I.A. O'zbekiston iqtisodiy islohotlarnı chuqurlashtirish yo'lida. – T.: «O'zbekiston», 1995
9. Abdug'aniev A., Abdug'aniev A.A. «Qishloq xo'jaligi iqtisodiyoti» darslik, T,O'zbekiston yozuvchilar uyushmasi Adabiyot jamg'armasi nashriyoti, 2004.

Internet saytlari:

1. www.uhh.hawaii.edu University of Hawaii at Hilo – Agroecology and Environmental Quality Program.
2. www.ecfak.timacad.ru Moskovskaya selskoxozyaystvennaya akademiya.
3. www.admin.ru Institut Agroekonomiki i Biznesa Priamurskiy.
4. Mardonova A.T., Ishoqova S.A. Agrar sohada mulkiy munosabatlarnı ro'yobga chiqarishning dolzarb uslublari. www.ski.ilm.uz
5. Saratovskaya selskoxozyaystvennaya akademiya. www.tstu.ru
6. Rozvoj integrace a infrastruktura. www.deloitte.com

IV BOB

QISHLOQ XO'JALIGIDA MULK VA TADBIRKORLIK SHAKLLARI

4.1. Mulk va tadbirkorlik haqida tushuncha, uning iqtisodiy negizi, shakllari

Qishloq xo'jaligidagi davlat korxonalari

Jamoa va shirkat xo'jaliklari, ularning rivojlanishi

Fermer xo'jaligi haqida tushuncha, uning maqsad va vazifalari.

Fermer xo'jaligining huquqiy, iqtisodiy asoslari, ularni tashkil etish tartibi

4.6. Respublikada fermer xo'jaliklarini rivojlanishi hamda samaradorligi

4.7. O'zbekistonda fermer xo'jaliklarini rivojlantirish istiqbollari

4.8. Qishloq xo'jaligidagi qo'shma korxonalar

4.1. Mulk va tadbirkorlik haqida tushuncha, uning iqtisodiy negizi, shakllari

Qishloq xo'jaligining asosiy maqsadiga erishish tarmoqda tadbirkorlik faoliyatlarini amalga oshirilishini taqozo etadi. Tadbirkorlik -mulkchilik sub'ektlarining qishloq xo'jalik mahsulotlari etishtirish, ularni qayta ishlash va sotish hamda xizmatlar ko'rsatish natijasida foyda yoki daromad olishga qaratilgan tashabbuskorlik bilan faoliyat ko'rsatishidir. Bozor iqtisodiyoti sharoitida tadbirkorlik qishloq xo'jaligida ham yuridik, ham jismoniy shaxslar tomonidan amalga oshiriladi. Bu jarayonda ular O'zbekiston Respublikasining «Mulk to'g'risida»gi, «Korxonalar to'g'risida»gi hamda «Tadbirkorlik to'g'risida»gi qonunlari talablariga qat'iy rioya etishlari zarur. Ular faoliyatlarini samarali amalga oshirishlari uchun mustahkam iqtisodiy negizga ega bo'lishlari kerak. Ularning iqtisodiy negizini esa mulk tashkil etadi. Mulk O'zbekiston Respublikasida qonunga binoan quyidagi shakllarda bo'lishi mumkin:

Xususiy hamda shaxsiy mulk. Bu shakldagi mulk egasi o'z mol-mulkiga xususiy, shaxsiy tarzda egalik qilish, undan foydalanish va uni tasarruf etish huquqlariga ega. Xususiy hamda shaxsiy mulk mulkdorning ishlab chiqarish jarayonida o'z mehnati va yollanma mehnatni qo'llashi orqali shakllanadi. Unga shaxsiy va oila mulki hisoblangan fermer, dehqon xo'jaliklarining mulki kiradi.

Shirkat (jamoa) mulki. Bu mulk tarkibiga qishloq xo'jaligida jamoa korxonalarining, shirkat xo'jaliklarining, ijara korxonalarining hamda birlashmalarning mulklari kiradi.

Aralash mulk. Bu mulk turli xildagi mulkchilik shakllarining o'zaro manfaatli uyg'unlashishi natijasida shakllanadi. Jumladan, respublika qishloq xo'jaligidagi jamoa, shirkat va davlat mulkchiligiga asoslangan xo'jaliklarning chet ellardagi korxonalar bilan birikib faoliyat yuritish maqsadida tashkil etgan qo'shma korxonalari.

Davlat mulki. Qishloq xo'jalik ishlab chiqarishi bilan shug'ullanadigan davlat korxonalarining mulki.

Boshqa davlatlar hamda xalqaro tashkilotlar, yuridik hamda jismoniy shaxslar mulki. Mulkchilikning bu shakliga asoslangan holda chet davlatlar, xalqaro tashkilotlar, yuridik hamda jismoniy shaxslar qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishi bilan shug'ullanadigan mustaqil korxonalarini yoki o'z bo'limlarini, vakolatxonalarini tashkil etishlari mumkin.

Qishloq xo'jaligidagi tadbirkorlarning mulkiy huquq ob'ektlari quyidagilar hisoblanadi:

- bino va inshootlar, uy-joylar;
- kuch va ishchi mashinalar, jihozlar;
- transport vositalari, asbob-uskunalar;
- hisoblash, kompyuter texnikalari;
- ishlab chiqarish va xo'jalik inventarlari;
- ishchi va mahsuldor hayvonlar;
- ko'p yillik daraxtlar (bog'lar, toklar, tutlar);
- etishtirilgan mahsulotlar;
- pul mablag'lari, qimmatli qog'ozlar;
- yonilg'i, yoqilg'i va yog'lovchi materiallar;
- mahalliy va mineral o'g'itlar, kimyoviy vositalar;
- em-xashak, ozuqa, ko'chat, urug'liklar;
- ishchi-xizmatchilarning qobiliyatlari...

Tadbirkorlar o'z ishlab chiqarishini rivojlantirish uchun chetdan o'zgalarning mablag'larini ham jalb etishlari mumkin. Tadbirkorlarning mulkka egalik qilish huquqi, uni tashkil etish hamda undan foydalanish masalalari O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasida, «Mulk to'g'risida» gi qonun va boshqa qonunlarda batafsil yoritilgan.

Mavjud bo'lgan huquqiy va me'yoriy hujjatlarga asoslangan holda agrar-iqtisodiy islohotlarni bosqichma-bosqich amalga oshirish jarayonida respublika qishloq xo'jaligida turli mulkchilikka asoslangan tadbirkorlikning quyidagi shakllari faoliyat ko'rsatmoqda:

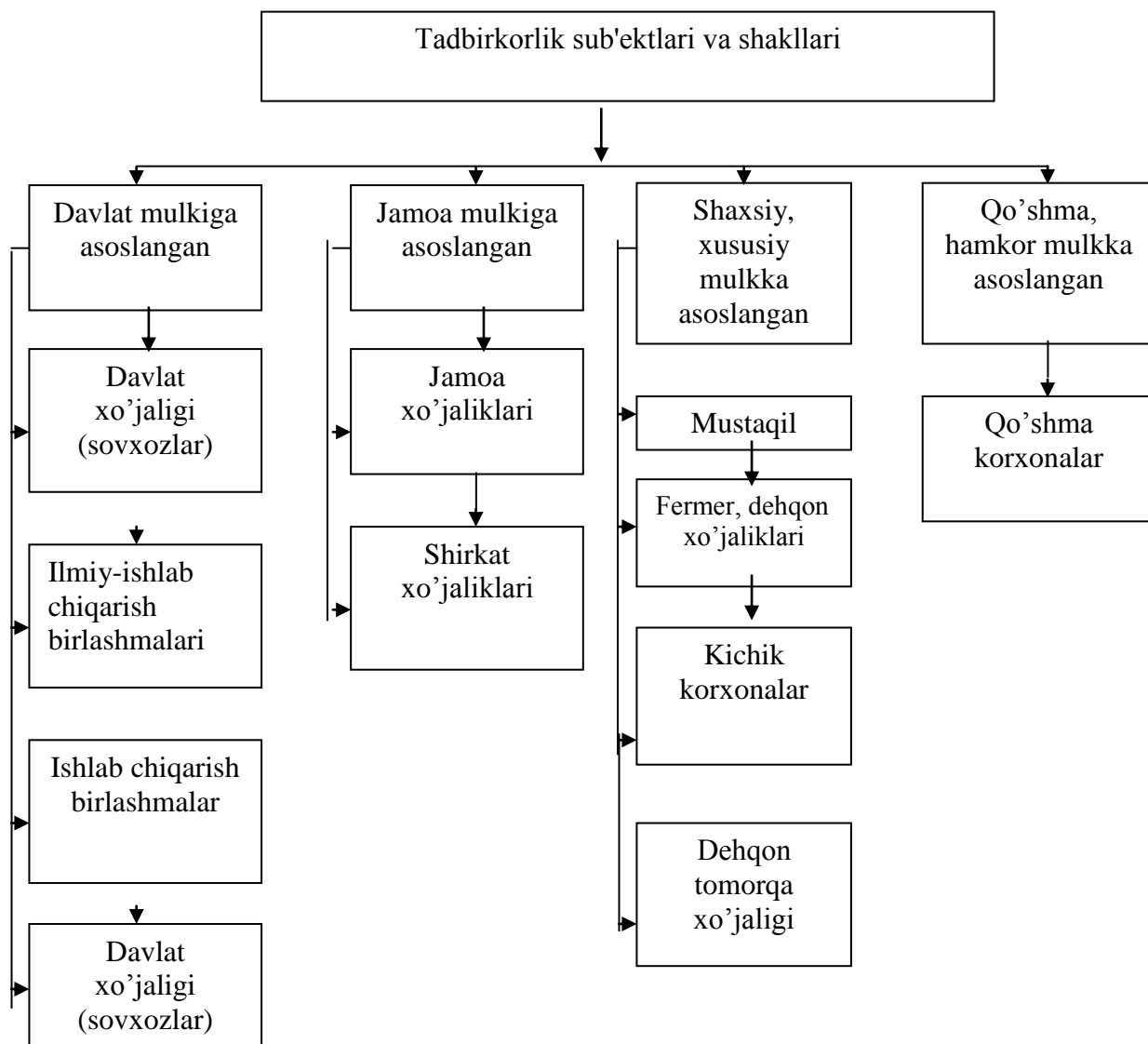
➤ davlat, jamoa va kooperativ (shirkat)larning mol-mulklariga egalik qilish, ulardan foydalanish asosida bir guruh fuqarolar va yuridik shaxslar tomonidan amalga oshirilayotgan jamoa tadbirkorligi;

➤ fuqaro shaxsiy va xususiy mol-mulki asosida yollanma, shaxsiy mehnatga asoslangan holda amalga oshirilayotgan tadbirkorlik;

➤ jismoniy va yuridik shaxslarning (respublika hamda xorijiy davlatlarning) mol-mulklarini qonunlarda belgilangan tartibda jalb etish asosida amalga oshirilayotgan hamkorlikdagi tadbirkorlik.

➤ Respublika qishloq xo'jaligida hozirgi davrda yuridik hamda jismoniy shaxs maqomiga ega bo'lgan tadbirkorlikning quyidagi sub'ektlari hamda shakllari faoliyat ko'rsatmoqda:(2-chizma)

O'zbekiston Respublikasi qishloq xo'jaligidagi tadbirkorlik sub'ektlari, hamda shakllari

Hozirgi davrda mamlakat qishloq xo'jaligida faoliyat ko'rsatayotgan tadbirkorlik shakllarining eng muhimlari quyidagilardir:

- davlat xo'jaliklari;
- shirkat xo'jaliklari;
- fermer va dehqon xo'jaliklari;
- qo'shma korxonalar.

4.2. Qishloq xo'jaligidagi davlat korxonalari

Respublika qishloq xo'jaligida 1991 yildan boshlab siyosiy, iqtisodiy ijtimoiy ahamiyatga ega bo'lgan tub agrar-iqtisodiy islohotlar bosqichma-bosqich amalga oshirilmoqda. Davlat bosh islohotchi bo'lgan bu jarayonda tarmoqdagi davlat mulkini uning tasarrufidan chiqarishga, negizida nodavlat mulkchilikni va shunga asoslangan nodavlat xo'jaliklarini tashkil etishga asosiy e'tibor qaratilmoqda. Bunda erga

umummilliy boyluk sifatidagi davlat umumxalq mulkchiligi saqlab qolinmoqda. Boshqa mulklar esa davlat tasarrufidan bosqichma-bosqich chiqarilib, xususiylashtirilmoqda. 1990 yilda davlat mulkchiligiga asoslangan xo'jaliklar, ya'ni sovxozlar 1038 ta edi. Ular O'zbekistonda XX asrning 30-yillarida tashkil etila boshlangan. Respublikaning Qarshi va Mirzacho'l, Surxon-Sherobod, Markaziy Farg'ona hududlarida yangi erlarni o'zlashtirish natijasida keng miqyosda davlat xo'jaliklari tashkil etildi. Davlat xo'jaliklari – sovxozlar tashkil etilishida davlat byudjetidan ajratilayotgan mablag` evaziga ishlab chiqarishni tashkil etish hamda yuritish uchun zarur bo'lgan barcha ishlab chiqarish vositalarini davlat tomonidan o'rnatilgan ulgurji baholarda sotib olishardi. Ulardan foydalangan holda faoliyat yuritib, ishlab chiqarilgan tayyor mahsulotlarini davlat tomonidan belgilangan xarid narxlarda davlat tashkilotlariga sotardi. Olingan yalpi mahsulot hamda foyda summalari davlat moliya-iqtisod organlari tomonidan o'rnatilgan tartibda taqsimlanardi. Bunda asosiy e'tibor davlat manfaatlarini rivojlantirishga qaratilgan, davlat xo'jaliklariga to'liq erkinlik, ya'ni mustaqillik berilmagan edi. Shuning uchun ular yuqori tashkilotlar tomonidan belgilangan qonun-qoidalarga bo'ysungan holda qishloq xo'jalik mahsulotlari etishtirish bilan shug`ullanar edilar. Ular asosan paxtachilik, g'allachilik, bog`dorchilik, chorvachilikka ixtisoslashgan bo'lib, respublikada etishtirilayotgan mahsulotlarning sezilarli qismini ishlab chiqarardilar. Bu xo'jaliklar 1990 yilga kelib, respublikada etishtirilgan yalpi qishloq xo'jalik mahsulotlarining 37,5 foizini etishtirdilar. Lekin ular iqtisodiy negizi, faoliyat yuritish mazmuni bo'yicha erkin bozor iqtisodiyoti talablariga javob bermasdi. Shuning uchun ham davlat mulkchiligiga asoslangan sovxozlar negizida tub tashkiliy, iqtisodiy islohotlar amalga oshirilishi zarur bo'ldi. Islohotlar jarayonida ularning negizida dastavval jamoa xo'jaliklari (kolxozlar), keyinchalik shirkatlar hamda mustaqil fermer xo'jaliklari tashkil etilmoqda.

Respublika hukumati qishloq xo'jaligi oldidagi muhim vazifalarni e'tiborga olgan holda bir qancha muammolarni o'z zimmasiga olgan. Bunda davlat bosh islohotchi ekanligini isbotlamoqda. Hozirgi davrda respublika hukumati agrar siyosatining strategik yo'nalishlarini hamda taktikasini belgilab, uni ta'minlash bilan bog`liq tadbirlarni amalga oshirish choralari ko'rmoqda. Hukumatning asosiy e'tibori qishloq xo'jaligining barcha sohalari yagona fan-texnika siyosatiga asoslangan holda rivojlanishini ta'minlashga qaratilgan. Bu nihoyatda muhim muammo hisoblanadi. Chunki faqat ilm-fan, yangi, samarali texnika hamda ilg`or texnologiya barcha yutuqlarning asosiy negizidir. Bu muammoni hal etish maqsadida respublika hukumati qishloq xo'jaligida davlat xo'jaliklarini saqlab, ularning faoliyatlarini rivojlantirishga alohida e'tibor bermoqda. Shu munosabat bilan qishloq xo'jaligida davlat ilmiy-ishlab chiqarish birlashmasining yangi markazi tashkil etilgan. Markaz tarkibida ilmiy-ishlab chiqarish birlashmasi hamda davlat xo'jaliklari mavjud. 2005 yilning boshiga markaz tarkibida 100 taga yaqin davlat xo'jaliklari faoliyat ko'rsatmoqda. Ular asosan davlat byudjetidan ajratilayotgan mablag`lar evaziga qishloq xo'jaligining rivojlanishini ta'minlaydigan quyidagi ilmiy g`oyalarni yaratish, sinash asosida qishloq xo'jalik mahsulotlari etishtirish bilan shug`ullanmoqdalar:

- urug`chilik, naslchilik, ko`chatchilik, yangi, sermahsul, tezpishar navlarni yaratish, ularni rivojlantirish g`oyalari, muammolari;
- irrigatsiya-melioratsiya ishlarini rivojlantirish muammolari;
- iqtisodiyotda erkin bozor iqtisodi munosabatlarini yaratish va ularni chuqurlashtirish muammolari;
- yangi texnika, ilg`or texnologiyalarni yaratish, agrotexnika tadbirlarini rivojlantirish hamda takomillashtirish muammolari va boshqalar.

Agrar iqtisodiy islohotlar amalga oshirilayotgan davrda shakllangan davlat mulki va ularga egalik qilish huquqi berilgan davlat korxonalari davlat mulki asosida to`liq xo`jalik yuritish huquqiga ega. Korxonalar o`z mol-mulki bilan to`la xo`jalik yuritish huquqini amalga oshirar ekan, mazkur mulkka nisbatan o`z xohishi bilan qonun doirasida faoliyat yuritadi.

Qishloq xo`jaligida faoliyat ko`rsatayotgan davlat xo`jaliklaridagi mehnat jamoasi a'zolarining ham mol-mulki mavjud. Bu mulk davlat korxonasi tugatiladigan bo`lsa, uning byudjet, banklar oldidagi va boshqa qarzlari to`langanidan so`ng korxonaning mehnat jamoasiga beriladi. Bu tartib ham ma`lum darajada islohotlarning natijasi hisoblanadi.

Markaz tarkibidagi ilmiy-tadqiqot institutlarida yaratilayotgan yangiliklar eng avvalo davlat xo`jaliklari ishlab chiqarishida sinalib, so`ngra amaliyotga tatbiq etish uchun tavsiya qilinmoqda. Lekin hozirgi davrda u xo`jaliklarga mahsulot etishtirish borasida davlat buyurtmalari berilmoqda. Bu hol ularning asosiy faoliyatiga salbiy ta'sir ko`rsatmoqda. Shuning uchun kelajakda ularni o`z vazifalarini bajarishga yo`naltirish zarur. Qishloq xo`jaligidagi davlat xo`jaliklari hozirgi davrda (2000 y.) tarmoqda ishlab chiqarilayotgan yalpi mahsulotning 1 foizini bermoqda. Kelajakda ularning moddiy-texnika asosini mustahkamlashga, malakali ilmiy kadrlar bilan ta'minlashga alohida e'tibor berish lozim.

4.3. Jamoa va shirkat xo`jaliklari, ularning rivojlanishi

Qishloq xo`jaligida o`tgan asrning 80-yillari oxiri 90-yillari boshida jamoa xo`jaliklari hisoblangan 887 ta kolxoz faoliyat ko`rsatib, respublikada etishtirilayotgan yalpi qishloq xo`jalik mahsulotining 35 foizini berardi. Ularning iqtisodiy negizini jamoa mulki tashkil etardi. Lekin mulkchilikning bu shakli uning haqiqiy mazmuni, mohiyatiga mos emasdi. Chunki amaliyotda ular davlat tasarufida edi. Bunday hol bozor iqtisodi talablariga to`g`ri kelmasdi. Shu bois bozor iqtisodiga o`tish munosabati bilan tarmoqdagi davlat xo`jaliklari negizida jamoa xo`jaliklari bosqichma-bosqich qayta tashkil etila boshlandi.

Bu o`rinda eslatib o`tish kerakki, 1990 yillargacha ular qishloq xo`jaligini rivojlantirishga ma`lum darajada o`z hissalarini qo`shganlar. Ular o`sha yillarda tarmoqda etishtirilayotgan paxtaning 41 foizini, g`allaning 37 foizini, sutning 36 foizini berardi. Lekin ularning faoliyatlari ham davlat xo`jaliklari kabi to`liq davlat tomonidan boshqarilardi. Ya'ni ularda mahsulotlar etishtirish jarayoni davlat mablag`lari hisobidan moliyalashtirilib, etishtirilgan mahsulotlarni davlat o`z tashkilotlari yordamida hukumat tomonidan belgilangan xarid baholarida majburiy ravishda sotib olardi. Olingan yalpi va sof daromad esa hukumat tomonidan

belgilangan tartibda taqsimlanar edi. Bunda jamoaning erki, huquqi to'liq e'tiborga olinmas edi. Demak, u xo'jaliklarda amalga oshirilgan iqtisodiy munosabatlar bozor iqtisodi munosabatlari talablariga mos emas edi. Bunday hollarni bartaraf etish maqsadida, avvalo, jamoa mulkchiligiga asoslangan jamoa xo'jaliklarida haqiqiy bozor iqtisodi munosabatlarini barpo etishga alohida e'tibor berildi. Bunda respublikada amalga oshirilayotgan er islohotiga asoslangan holda mavjud jamoa xo'jaliklariga davlat mulki hisoblangan er foydalanish uchun 10 yildan, 2004 yildan boshlab 30 yildan 50 yilgacha bo'lgan muddatga ijaraga berilmoqda. Ular erdan foydalanganlik uchun belgilangan muddatda ijara haqi to'laydigan bo'lishdi. Ijara haqi 1999 yildan boshlab yagona er solig'i shaklida to'lanadigan bo'ldi. Shu bilan birga «Mulk to'g'risida»gi qonun talabiga muvofiq u xo'jaliklarda haqiqiy jamoa mulkchiligi tashkil etilmoqda. Mulkchilikning bu shakli jamoa xo'jaliklari negizida shirkat xo'jaliklari tashkil etish orqali shakllantirilmoqda. Uning huquqiy asosi yaratilgan. Oliy Majlis tomonidan 1998 yilda qabul qilingan «Qishloq xo'jalik kooperativlari (shirkatlar) to'g'risida»gi qonun, uning hayotga tatbiq etilishini ta'minlash maqsadida Respublika Vazirlar Mahkamasi 1998 yilning 15 iyulida qabul qilgan 229-sonli qaror amalda.

Shirkat xo'jaligi deb, qishloq xo'jalik tovar mahsulotlari ishlab chiqarish va xizmatlarni bajarish maqsadida fuqarolarning paychilikka asosan oilaviy pudrat asosida uyushib, erkin, mustaqil faoliyat ko'rsatadigan, yuridik shaxs maqomiga ega bo'lgan xo'jalik yuritish sub'ektiga aytiladi. Ular o'tish davrida qishloq xo'jaligida tadbirkorlikning asosiy, ya'ni yirik tovar ishlab chiqaruvchi shakli bo'lib qolmoqda. Ularning ixtiyoriga qishloq xo'jalik erlarining asosiy qismi uzoq muddatga, ya'ni 10-30-50 yilga ijaraga foydalanishga berilmoqda. Ularning iqtisodiy negizini, ya'ni mulkini pay (ulush) asosida tashkil etilgan paychilarning jamoa mulki tashkil etadi. Shirkat xo'jaliklarining barcha mulki (erlarning qiymatini qo'shib) a'zolariga pay shaklida bo'lib beriladi. Shuning natijasida shirkat a'zolari mulk egasi bo'lmoqdalar. Bu hol ularga barcha mulkka egalik qilish, bu mulkdan to'liq va samarali foydalanish imkoniyatini beradi.

Mulk va mulkiy munosabatlar nihoyatda murakkab hamda muhim masaladir. Uni talab darajasida hal etishga alohida e'tibor berilmoqda.

Shirkat xo'jaliklari faoliyat ko'rsatib turgan jamoa xo'jaliklari zaminida qayta tashkil etiladi. Faoliyat ko'rsatib turgan jamoa xo'jaligini shirkat xo'jaligiga aylantirish xo'jalik a'zolarining umumiy majlisi qaroriga asosan amalga oshiriladi. Ushbu qaror o'zgartirilayotgan xo'jalikning kreditorlariga ham yozma ravishda etkaziladi.

Shu qarorga asosan shirkat xo'jaligiga aylantirilayotgan xo'jalik rahbarlari, mutaxassislari va a'zolaridan iborat komissiya tuziladi. Tuman hokimining qarori bilan komissiya ishida tuman hokimligi, moliya va soliq idoralari, banklar, kasaba uyushmasi vakillari ishtirok etadilar. Komissiya zimmasiga nihoyatda muhim masalalar yuklatilgan. Ulardan biri yangi tashkil etilayotgan shirkat xo'jaligining Ustav loyihasini tayyorlash. Unda quyidagi masalalar batafsil aks ettirilishi lozim:

Umumiy qoidalar. Bunda tashkil etilayotgan shirkat xo'jaligining nomi; qaysi jamoa xo'jaligi asosida tashkil etilganligi; xo'jalikning yuridik shaxs maqomiga ega bo'lishi, ma'suliyati, burchi, manzili hamda faoliyat muddati qayd etiladi.

Shirkat xo'jaligi faoliyatining maqsadi va sohasi. Bunda xo'jalikning keng qirrali faoliyatining tub maqsadi ko'rsatiladi. Maqsad nihoyatda teran, mazmunli, barcha imtiyozlar e'tiborga olingan holda bayon etilishi, u muvaffaqiyatli hal qilinishini ta'minlovchi sohalar aniq, batafsil yoritilgan bo'lishi kerak.

Er uchastkasi va undan foydalanish. Bu bo'limda xo'jalikka foydalanish uchun beriladigan erning miqdori, muddati, davlat mulki ekanligi uchun sotilishi, garovga qo'yilishi, ayirboshlanishi mumkin emasligi; erlar qanday erlardan iboratligi hamda o'lchami, sifati, kamaytirilmasligi, ulardan to'liq hamda samarali foydalanish zarurligi, fuqarolarga, pudratchilarga berilish tartibi va boshqalar ko'rsatiladi.

Shirkat xo'jaligi mol-mulkini shakllantirish tartibi. Bu bo'limda xo'jalikning umumiy mulki, uning tarkibi, ya'ni qanday mulklardan, manbalardan tashkil topishi, mulkni shakllantirishda qatnashish tartibi va nihoyat, xo'jalikning mulkka egalik qilishi qayd etiladi. Foydalanish va tasarruf etish huquqlari amaldagi qonun talablari asosida belgilanishi zarur.

Ustav jamg'armasi va uni taqsimlash. Bu bo'limda Ustav jamg'armasi, uning miqdori, tarkibi, ya'ni qanday jamg'armalardan qanday miqdorda, foizda tashkil etilishi, pay jamg'armasining mulkiy paylarga taqsimlanishi, mulkiy payning boshlang'ich qiymati, tasdiqlanishi, Ustav jamg'armasini ko'paytirish tartibi, manbalari o'z aksini topishi lozim.

Shirkat xo'jaligining a'zolari, ularning huquq va majburiyatlari. Bu bo'limda kimlar, qanday tartibda xo'jalik a'zosi bo'la olishi, ularning huquq va majburiyatlari, shirkat xo'jaligi tashkil bo'ladigan paytda a'zolar tarkibi, ularning boshlang'ich mulkiy paylari miqdori, ularni aks ettirish, mehnatga haq to'lash tizimi hamda rag'batlantirish, shirkat xo'jaligiga a'zolikning tugatilish tartiblari bayon etilishi kerak.

Shirkat xo'jaligi a'zolarining mulkiy paylari va ularning hisobi. Bu bo'limda shirkat xo'jaligi a'zolarining pay jamg'armasidagi mulkiy paylari miqdori, ularning shakllantirilishi, taqsimlanishi, ularga dividendlar to'lash tartibini belgilovchi me'yoriy hujjat, pay jamg'armasi, xo'jalik a'zolarining mulkiy paylarini o'zgartirish, mulkiy paylarini hujjatlashtirish tartiblari va boshqa masalalar aks ettiriladi.

Daromad (foйда) ni taqsimlash va zararlarni qoplash tartibi. Bu bo'limda shirkat xo'jaligi foydasini taqsimlash butunlay xo'jalik tasarrufidaligi, zararni qoplash tartibi, xo'jalik daromadi (foydasi)ning taqsimlanishi, mulkiy paylar bo'yicha dividendlarini shakllantirish va to'lashni ta'minlaydigan me'yoriy hujjat va nihoyat, dividendlarning to'lanish tartibi yoziladi.

Paylarni ajratib berish va meros qilib qoldirish bo'limida qanday hollarda mulkiy paylarni ajratib berish va ularni meros qilib qoldirish tartibi ko'rsatiladi.

Shirkat xo'jaligining boshqaruv organlari va ularning vakolatlari. Bu bo'limda xo'jalikning umumiy majlisi hamda taftish komissiyasi boshqaruv organi ekanligi, ularning vazifalari, vakolatlari, boshqaruv organlari rahbarlarining saylanishi, vazifalari va boshqalar aks ettiriladi.

Hisob-kitob ishlari va hisobot berish, shirkat xo'jaligi faoliyatini tekshirish tartibi. Unda xo'jalikda hisob-kitob ishlarini amalga oshirish hamda buxgalteriya va statistika hisoblarini yuritish, iqtisodiy axborotlarni yig'ish, tahlil etish masalalari, xo'jalik faoliyati yoritiladi.

Shirkat xo'jaligini qayta tashkil etish va tugatish tartibi. Bunda xo'jaliklarni qo'shib yuborish, qo'shib olish, bo'lish, ajratib chiqarish hamda tugatish shartlari, tartiblari ko'rsatiladi.

Ustav bilan birgalikda komissiya shirkat xo'jaligining Ustav jamg'armasini shakllantirish va undan foydalanish tartibi to'g'risidagi nizomni ham tuzishi zarur. Nizomning 1-bo'limi umumiy qoidalardan iborat bo'lib, unda shirkat xo'jaligi pay, bo'linmas shirkat hamda Ustav jamg'armalarining, etishtirilayotgan mahsulotlarning, mol-mulklarning egasi ekanligi, ulardan foydalanish va tasarruf qilish huquqiga egaligi aks ettiriladi.

2-bo'lim. Ustav jamg'armasini shakllantirish masalalari aks ettiriladigan bo'lim bo'lib, unda shirkat xo'jaligi Ustav jamg'armasining ahamiyati, uni shakllantirish manbalari, bu manbalardan foydalanish, jamg'arma miqdorini o'zgartirish tartibi, asosiy va aylanma vositalar, mablag'lar tarkibi batafsil yoziladi.

3-bo'lim. Ustav jamg'armasini taqsimlash va undan foydalanish ko'zda tutilgan bu bo'limda xo'jalikning Ustav jamg'armasi pay jamg'armasi va bo'linmas jamg'armalardan tashkil topishi, pay jamg'armasi bosh qism sifatida shirkat xo'jaligi a'zolari o'rtasida taqsimlanishi, xo'jalik pay jamg'armasining umumiy summasi va a'zolar mulkiy paylarining miqdori xo'jalik a'zolarining umumiy majlisida begilanishi, dividendlarni taqsimlashda pay jamg'armasi tarkibiga er uchastkalarining qiymatini qo'shish ko'rsatiladi. Qishloq xo'jalik erlarining qiymati esa maxsus qo'llanma yordamida aniqlanadi. Bunda erlarning turlari, miqdori, banitet ballari, ekinlarning salmog'i, ishlab chiqarishning intensivlashganlik darajasi hamda er uchastkalarining joylashganligi e'tiborga olinadi. Erlarning qiymati xo'jalik Ustav jamg'armasining umumiy miqdorini ko'paytirmasligi alohida ta'kidlanishi zarur. Chunki er davlat mulki. U pay shaklida a'zolarga taqsimlanmaydi, balki uning qiymati taqsimlanadi. Mazkur bo'limda pay jamg'armasini o'zgartirish shartlari, tartiblari ham yoritilishi lozim.

4-bo'lim. Ustav jamg'armasining hisob-kitobi va uni ro'yxatga olish tartibi bayonini qamrab oladi. Bu bo'limda Ustav jamg'armasi buxgalteriyada qanday tartibda hisobga olinishi, xo'jalik a'zolarining maxsus raqamli muhrlangan reestr kitobi hamda shaxsiy hisob va raqamlarining yuritilish tartibi yoritilishi shart.

5-bo'lim. Shirkat xo'jaligi tugatilayotganda Ustav jamg'armasini taqsimlash tartibi qayd etiladigan bu bo'limda xo'jalikni tugatish uchun tuzilgan tugatish komissiyasi matbuotda xo'jalikning tugatilishi, yuridik va jismoniy shaxslarning da'volarini qabul qilish shartlari, muddatlari, ularni ko'rib chiqish vaqtida tuziladigan hujjatlar hamda bo'linmas jamg'armaning a'zolar o'rtasida mulkiy paylarga mos ravishda taqsimlanishi aks ettiriladi.

Komissiyada shirkat xo'jaligining bo'linmas jamg'armasini shakllantirish va undan foydalanish tartibi to'g'risidagi nizom tuziladi. Uning umumiy qoidalardan iborat 1-bo'limida xo'jalikning bo'linmas jamg'armasi xo'jalik tasarrufida bo'lishi hamda paychilar o'rtasida taqsimlanishi, uni qanday yo'nalishlarda ishlatish, nazorat etish tartibi yoziladi.

2-bo'lim bo'linmas jamg'armani tashkil etish va undan foydalanish masalalarini o'z ichiga oladi. Undan shirkat xo'jaligi tashkil etilayotganda bo'linmas jamg'arma umumiy majlis qaroriga ko'ra, Ustav jamg'armasining qirq foizidan kam bo'lmasligi,

sof foyda bu jamg`armaning asosiy manbasi ekanligi, xo`jalik undan mustaqil ravishda foydalanishi yoziladi.

3-bo`lim bo`linmas jamg`armaning hisob-kitobi qaydidan iborat bo`ladi. Unda xo`jalikning bo`linmas jamg`armasini shakllantirish va undan foydalanish hisob-kitobi, uning ob'ektlari va manbalari bo`yicha ro`yxatga olinishi aks ettiriladi.

4-bo`lim shirkat xo`jaligini tugatishda bo`linmas jamg`armani tasarruf qilish masalalariga bag`ishlanadi. Bu bo`limda umumiy qoidalar bo`yicha xo`jalik tugatilayotganda bo`linmas jamg`armaning taqsimlanishi yoritiladi.

Pay jamg`armasini shakllantirish, mulkiy paylarni taqsimlash va ular bo`yicha dividendlar to`lash tartibi to`g`risidagi nizom tuziladi. Bu nizomning 1-bo`limi umumiy qoidalarga bag`ishlanib, unda pay jamg`armasining tashkil topishi, mulkiy paylarga bo`linishi ko`rsatiladi.

2-bo`limda mulkiy payni hisoblash tartibi bayon etiladi. Unda mulkiy payni hisoblash uchun shirkat xo`jaligida ishlagan va ishlayotgan a'zolarining faoliyat ko`rsatgan davri (staji) va oxirgi yildagi o`rtacha ish haqi aks ettiriladi. Uni hisob-kitob qilish uchun olinadigan davrni xo`jalik a'zolarining umumiy majlisi tasdiqlaydi. Har bir a'zoning mehnat (staji) davri tasdiqlangan yildagi o`rtacha yillik ish haqiga ko`paytirilib, uning yil-so`mi jamlanib, jami ishlovchilarning yil-so`mlari chiqariladi. So`ngra shirkat xo`jaligida ishlovchi a'zolar o`rtasida taqsimlanadigan pay jamg`armasi yuqorida aniqlangan jami yil-so`mlar miqdoriga taqsimlanib, bir yil-so`mga to`g`ri keladigan mulkiy payni aks ettiruvchi raqam aniqlanadi. Bu raqam har bir ishlovchining yil-so`miga ko`paytirilib, shirkat xo`jaligidagi har bir a'zoning mulkiy payi summasi belgilanadi.

Nafaqaxo`rlarga taqsimlanadigan mulkiy pay summasi har bir xo`jalikning iqtisodiy ahvoriga qarab jami pay jamg`armasining o`n foizgacha bo`lgan qismi miqdorida bo`lishini umumiy majlis belgilab beradi. So`ngra har bir nafaqaxo`rning xo`jalikda ishlagan davri (staji) aniqlanadi va ularning umumiy yig`indisi hisoblab chiqiladi. Nafaqaxo`rlarga ajratilgan mulkiy pay summasi barcha nafaqaxo`rlarning umumiy mehnat davriga (stajiga) taqsimlanib, bir yillik stajga to`g`ri keladigan mulkiy pay qiymati aniqlanadi. Bu qiymat har bir nafaqaxo`rning umumiy stajiga ko`paytirilib, uning mulkiy payi qiymati (summasi) hisoblanadi.

3-bo`limda shirkat xo`jaligi paychi-a'zolari tarkibini va ularning mulkiy paylarini aniqlash tartibi bayon etiladi.

Paychilikka asoslangan yopiq turdagi shirkat xo`jaliklarida har bir xo`jalik a'zosiga tegishli mulkiy pay summasi a'zoning nomi yozilgan guvohnomada aks ettiriladi va unga beriladi. Ochiq turdagi paychilik xo`jaliklarida esa guvohnomada pay egasining nomi yozilmaydi, xo`jalikdagi har bir a'zoning mulkiy payi tarkibi ko`rsatiladi. Har bir a'zoning boshlang`ich mulkiy payi, qo`shimcha pay badali, mulkiy payning yillik ko`paygan summasi hamda to`langan dividendlar aniqlanadi. Har bir ishchining mulkiy payini qo`shimcha ko`paytirish manbalari ham yoziladi.

4-bo`limda mulkiy payni ajratib chiqarish va meros qilib qoldirish tartiblari qayd etiladi. Bunda amaldagi qonunlarning talablariga tayaniladi.

5-bo`lim dividendlarni shakllantirish va to`lash tartiblarini o`z ichiga oladi. Unda dividend sifatida to`lanadigan sof foyda summasi yoziladi. Bu summa majlis qaroriga ko`ra belgilanadi. Bir so`mlik mulkiy payga to`g`ri keladigan dividend summasi sof

foydaning dividendlar to'lash uchun ajratilgan summasini pay jamg'armasi qiymatiga bo'lish orqali aniqlanadi. Aniqlangan ko'rsatkich xo'jalikdagi har bir a'zoning mulkiy payi qiymatiga ko'paytirilib, har bir a'zoga beriladigan dividend summasi belgilanadi. Bu pay summasi buxgalteriyada belgilangan tartibda yiliga bir marta hisoblanib, umumiy majlis tomonidan tasdiqlanadi. Dividentlarning qanday hisoblanganini taftish komissiyasi nazorat qiladi. Bu jarayondagi kelishmovchiliklar belgilangan tartibda hal etiladi.

Komissiya tomonidan tuzilgan yuqoridagi hujjatlar xo'jalik boshqaruvi tomonidan ko'rib chiqilib, xo'jalik a'zolarining umumiy majlisi muhokamasiga qo'yiladi. Ushbu majlis xo'jalik Ustavi loyihasiga o'zgartirishlar, qo'shimchalar kiritib, uni tasdiqlaydi, shuningdek, shirkat xo'jaligining boshqaruvini, uning raisini, taftish komissiyasini saylaydi. Bu holda umumiy majlis ta'sis majlisi hisoblanadi. Muhokama etilayotgan hujjatlarda jiddiy kamchiliklar bo'lsa, ular taftish komissiyasiga qaytariladi. Ta'sis majlisidan so'ng tegishli hujjatlarni topshirish dalolatnomasi tuziladi. Ular komissiya raisi, shirkat xo'jaligining raisi hamda mas'ul rahbarlar tomonidan tasdiqlanadi. Shirkat xo'jaligining raisi uch kun muddatda shirkat xo'jaligi joylashgan joydagi tuman hokimligiga ta'sis hujjatlarini davlat ro'yxatidan o'tkazish uchun taqdim etishi lozim. Xo'jalikni davlat ro'yxatidan o'tkazish qonunda belgilangan tartibda amalga oshiriladi. Shirkat xo'jaligi davlat ro'yxatidan o'tkazilgan paytdan boshlab jamoa xo'jaligi shirkat xo'jaligiga aylantirilgan hisoblanib, guvohnoma beriladi.

Divident – shirkat xo'jaligi ixtiyorida mavjud bo'lgan barcha turdagi mulklarni tadbirkorlik bilan samarali ishlatish natijasida olingan foydaning mulkdorlarga beriladigan qismidir. Qayta tashkil etilayotgan shirkat xo'jaliklarida dividend berish uchun umumiy mulkdagi ulushlariga da'vogarlik qilayotgan jismoniy shaxslarni aniqlash lozim. Ularga:

- a) qayta tashkil etilayotgan jamoa xo'jaligida mehnat qilayotgan a'zolar;
- b) shu xo'jalikda ishlab, nafaqaga chiqib, uning hududida yashayotgan fuqarolar;
- v) xo'jalikda ishlab, keyinchalik yuqori lavozimlarga saylanib, chetda mehnat qilayotganlar;
- g) xo'jalikda ishlab, harbiy xizmatga chaqirilganlar hamda yo'llanma bilan oliy va o'rta maxsus o'quv yurtlariga yuborilganlar kiradi.

Mulkka da'vogarlar safiga ijtimoiy sohalarning xo'jalik hududida joylashgan bo'g'inlarida ishlayotganlar, ayrim hollarda marhum nafaqaxo'rlar ham kiritilishi mumkin. Bu masala xo'jalik a'zolarining umumiy yig'ilishida hal etiladi. Mulkka da'vogarlik qiluvchilar aniqlanganidan so'ng ularning har biriga mulkiy xuquqlarini tasdiqlovchi, nomi yozilgan guvohnoma beriladi. Ularga shirkat moliya-hisob markazida shaxsiy hisob raqami ochiladi.

Mulkka da'vogarlik qiluvchilar aniqlanganidan so'ng qayta tashkil etilayotgan shirkat xo'jaligi ixtiyorida bo'lgan mulkning umumiy miqdori, qiymati, ya'ni Ustav jamg'armasi aniqlanadi. Xo'jalikning Ustav jamg'armasi asosiy va aylanma fondlar hamda mablag'lar yig'indisidan tashkil topadi. Ularga mashina, traktorlar, binolar, inshootlar, jihozlar, ishchi-mahsuldor mollar, ko'p yillik daraxtlar, joriy va valyuta hisobidagi, kassadagi mablag'lar, kimyoviy vositalar, yoqilg'ilar va boshqalar kiritiladi.

Ustav jamg`armasining umumiy qiymatini aniqlash juda muhim masala. Uni aniqlashda turli xildagi baholardan foydalanish mumkin. Chunonchi:

mahsuldor va ish hayvonlari, boquvdagi qo'y-buzoqlar, moliya mablag`lari balans baholari bo'yicha, ayrimlari bozor konyunkturasi bahosida;

➤ valyuta mablag`lari esa – Respublika Milliy bankining tijorat kursi bo'yicha;

➤ qishloq xo'jalik texnikalari, avtomashinalari, agregatlar, ko'p yillik ekinlar va boshqalar – amaldagi va bozor bahosida;

➤ ishlab turgan, to'la amortizatsiya qilingan asosiy vositalar – komissiya belgilagan bahoda;

➤ aylanma fondlar joriy narxlarda baholanadi va boshqalar.

Shirkat xo'jaligining shunday tartibda aniqlangan Ustav jamg`armasi bo'linmas va mulkiy pay jamg`armalariga taqsimlanadi. Pay jamg`armasi yuqorida ko'rsatilgan tartibda aniqlangan a'zolar (mulkka da'vogarlik qiluvchilar) o'rtasida qiymat (pul) shaklida taqsimlanadi. Mulk sifatida taqsimlanadigan pay jamg`armasining umumiy qiymati (summasi) Ustav jamg`armasining 60 foizini tashkil etishi lozim. Pay jamg`armasiga kiritilgan texnikalar, bino, inshoot, uskuna va jihozlar asl holatida (natura shaklida) paychilarga taqsimlanmaydi. Shirkat xo'jaligining pay jamg`armasiga xo'jalik ixtiyoridagi er uchastkalarining qiymati ham qo'shiladi. Qishloq xo'jalik erlarining qiymati esa «O'zdaveroiyha» institutining «Er kadastr» filiali tomonidan 1998 yilda ishlab chiqilgan yo'riqnomadan foydalangan holda aniqlanadi. Masalan, qayta tashkil etilgan shirkat xo'jaligining Ustav jamg`armasi 50 mln. so'mga teng, shundan 60 foizi mulkka da'vogarlik qiluvchilarga taqsimlanadigan pay jamg`armasiga ajratiladi. Uning summasi 30 mln. so'mni tashkil etadi. Xo'jalikdagi qishloq xo'jalik erlarining qiymati 10 mln. so'mga baholangan. Taqsimlanadigan pay jamg`armasining umumiy qiymati 36 mln. so'mga teng. Shu pay jamg`armasining 10 foizi, ya'ni 4 mln. so'mi nafaqaxo'rlarga taqsimlash uchun ajratiladi.

Shirkat xo'jaligining pay jamg`armasi mulkka da'vogarlik qiluvchi ishchi-xizmatchilar o'rtasida ularning mehnat faoliyati davri (ish staji) hamda ish haqi miqdoriga qarab taqsimlanadi. Shirkat xo'jaligida ishlovchi a'zolarining mulkiy paylarini aniqlash uchun quyidagi masalalarni hal etish talab etiladi:

a) har bir ishlovchi a'zoning mehnat faoliyati davri (ish staji) va barcha a'zolarining jami mehnat staji aniqlanadi;

b) xo'jalik a'zolarining umumiy yig'ilishida tasdiqlangan 3 yoki 5 yil ichida inflyatsiya darajasini hisobga oluvchi koeffitsientlar yordamida o'rtacha ish haqi hisoblanishi lozim;

v) har bir ishlovchi a'zoning mehnat faoliyati davri (staji) uning belgilangan yillardagi (3-5 yildagi) o'rtacha ish haqiga ko'paytirilib, yil-so'mi aniqlanadi;

g) ishlovchi a'zolarining yil-so'mlari xo'jalik bo'yicha jamlanib, hosil bo'lgan yig'indiga har bir a'zoning yil-so'mi bo'linib, ularga taqsimlanadigan pay jamg`armasi hissasi, indeksi aniqlanadi;

d) har bir ishlovchi a'zoning indeksi ularga taqsimlanadigan mulkiy pay jamg`armasiga ko'paytirilib, unga tegishli mulk ulushi so'mda aniqlanadi.

Yuqoridagi tartibni 4-jadvalda keltirilgan misollar yordamida isbotlash maqsadga muvofiqdir. U mulkiy pay asosida qishloq xo'jalik kooperativi (shirkat

xo'jaligi) tuzish bo'yicha uslubiy tavsiyalariga moslashtirilgan. Paychilikka asoslangan shirkat xo'jaligi 2001 yildan 60 mln. so'm sof foyda olgan. Shundan 30 mln. so'mi umumiy majlis qaroriga muvofiq xo'jalikning ishchi-xizmatchilariga dividend sifatida berilishi belgilangan. Oylik dividend qilib beriladigan sof foyda xo'jalikning pay jamg'armasi summasiga (30 mln. so'm) taqsimlanib, har bir so'mlik mulkiy payga to'g'ri keladigan foyda (divident qilib beriladigan) aniqlanadi. Uni xo'jalikning har bir a'zosi mulkiy payi qiymatiga ko'paytirilib, ularning oladigan dividendlarini aniqlash mumkin. Shu bilan birga nafaqaxo'rlarga ham mulkiy pay qiymati aniqlanadi. Bunda mulkiy pay ularning tugatilayotgan jamoa xo'jaligida ishlagan ish davri (staji)ga qarab belgilanadi. Shuning uchun dastlab har bir nafaqaxo'ring ish davri, so'ngra ular jamlanib, barchasining jami ish davri (staji) hisoblanadi. Nafaqaxo'rlar uchun mulkiy pay shaklida taqsimlanadigan pay jamg'armasining 10 foizi (bizni misolimizda 4,0 mln. so'm) ularning jami ish davriga taqsimlanib, 1 yilga to'g'ri keladigan o'rtacha mulkiy pay summasi aniqlanadi. Aniqlangan raqam (so'mni) har bir nafaqaxo'ring ish davriga ko'paytirilib, uning mulkiy pay ulushi (so'mda) aniqlanadi. Hisoblangan shu mablag' xo'jalik bo'yicha 1 so'mlik mulkiy payga to'g'ri kelgan dividend summasiga ko'paytirilib, har bir nafaqaxo'rga to'g'ri keladigan dividend summasi aniqlanadi.

Olinadigan dividend summasini ko'paytirish uchun shirkat a'zolari yil davomida samarali mehnat qilishga harakat qiladilar. Bu hol shirkat xo'jaligining faoliyati rivojlanishiga ta'sir etadi. Darhaqiqat, 1999-2001 yillarda shirkat xo'jaliklarining iqtisodiy samaradorligi yuksaldi. 1999 yilda respublikada 978 ta shirkat xo'jaligi faoliyat ko'rsatgan bo'lsa, ulardan 512 tasi yoki 60,5 foizi ishlab chiqarishini foyda olish bilan yakunlaganlar. Ular olgan foyda 6,4 mlrd. so'mni tashkil etgan. 2000 yilga kelib 850 ta shirkat xo'jaligi faoliyatini 17,3 mlrd. so'm foyda olish bilan yakunlagan, olingan foydadan shirkat a'zolariga dividend to'lash uchun 1999 yilda 1,1 mlrd. so'm, 2000 yilda esa 3,9 mlrd. so'm ajratilgan. Shu yillar ichida dividend shaklida ajratilayotgan mablag' 3,5 baravar oshgan. Bunday hol shirkat a'zolarining moddiy manfaatdorligini yuksaltirishga ta'sir etmoqda.

Yuqori manfaatga ega bo'lgan shirkat a'zolarining samarali mehnatlari ta'sirida shirkat xo'jaliklari faoliyati ham respublikada ma'lum darajada yuksalib, salmoqli o'ringa ega bo'lmoqda. 2003 yilning boshiga kelib respublika qishloq xo'jaligida barcha jamoa xo'jaliklari negizida 1866 ta shirkat xo'jaligi faoliyat ko'rsatib, ular 3114 ming tonna don mahsulotlari hamda 3 mln. tonnaga yaqin paxta xomashyosi etishtirgan.

**SHIRKAT XO'JALIGIDA ISHLOVCHI A'ZOLARNING MULKIY ULUSHLARINI VA
DIVIDENTLARINI HISOBLASH TARTIBI***

№	F.I.Sh.	Ish staji	A'zoning yillik ish haqi, so'm			Ish haqlarining yillar bo'yicha inflyatsiya darajasiga muvofiq aylantirilgan koeffitsientlari			1998-2001y. bo'yicha koeffitsientlar orqali aylantirilgan ish haqlarining jami	1998-2001y. dagi o'rtacha ish haqi, so'm	A'zoning yil-so'mi, ming yil-so'mda	Xo'jalik bo'yicha 1 yil-so'mga to'g'ri keladigan mulkiy pay miqdori, so'm	A'zoning mulkiy payi, so'mda	1 sumlik mulkiy pay foydasi (dividend), so'mda	A'zoning pay egasi sifatida oladigan dividendi, so'mda
			1996	1997	1998	1996	1997	1998	so'm	(10ga:3 ga)	(3gr x11gr)	(pay jamg'ar-masi:12)	(12gr x13gr)		
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16
1	Aliev A	20	25000	27500	29000	2,06	1,75	1,1	131525	43841,7	876,8	0,026	22797	0,75	17098
2	Botirov A	17	23000	24600	26000	2,06	1,75	1,1	119030	39676,7	674,5	0,026	17537	0,75	13153
-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
1 0	Yaxshiev A	15	21000	22500	24500	2,06	1,75	1,1	109585	36528,3	547,9	0,026	14245	0,75	10684
	Jami	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1040000	0,026	36000000	0,75	30000000

* Mulkiy pay asosida qishloq xo'jaligi kooperativi (shirkat xo'jaligi) tuzish bo'yicha uslubiy tavsiyalarga moslashtirilgan.

2004 yilda qishloq xo'jaligida Hukumat qarorlari asosida tashkiliy islohotlar jadal sur'atlarda davom ettirildi. Bunga 2004 yilning dastlabki 9 oyi ichida 323 ta shirkat xo'jaliklari surunkasiga zarar ko'rib ishlaganliklari uchun tugatilganligi yaqqol dalil bo'ladi. Shuning natijasida mamlakat qishloq xo'jaligida faoliyat ko'rsatayotgan shirkat xo'jaliklarining umumiy ekin maydoni 2003 yilga nisbatan 23,8 foizga kamaydi. Shirkat xo'jaliklarida 2004 yilning 1 kvartalida etishtirilgan yalpi mahsulotning salmog'i 2003 yildagiga nisbatan 0,6 foizga kamaygan. Lekin jami shirkat xo'jaliklari tomonidan etishtirilgan yalpi mahsuloti yuqori ko'rsatilgan muddatda 16,6 foizga oshgan. Bu shirkat xo'jaliklarining faoliyatini intensiv rivojlanayotganidan dalolat beradi.

Kelajakda erkin bozor talablariga bardosh bera olmaydigan shirkat xo'jaliklari o'z faoliyatlarini to'xtatishi muqarar. Shuning uchun shirkat xo'jaliklarida mulkiy munosabatlarni yanada jadallashtirish ob'ektiv zaruriyat hisoblanadi. Chunki shuning natijasida shirkat a'zolarida mulkka egalik qilish, undan foydalanish hissiyoti shakllanadi.

4.4. Fermer xo'jaligi haqida tushuncha, uning maqsad va vazifalari.

Respublika qishloq xo'jaligida davlat rahbarligida, bosqichma-bosqich amalga oshirilayotgan iqtisodiy islohotlar natijasida mulkning xilma-xil turlari va ularga asoslangan korxonalar turlari shakllangan. Jumladan, xususiy mulkga asoslangan fermer xo'jaliklari tashkil etilmoqda. Yangi taxrirdagi "Fermer xo'jaliklari to'g'risida"gi qonunning 3-moddasida, "Fermer" xo'jaligi ijaraga berilgan er uchastkalaridan foydalangan holda qishloq xo'jaligi tovar ishlab chiqarish bilan shug'ullanuvchi, mustaqil xo'jalik yurituvchi sub'ektidir", deb tushuncha berilgan. Xozirgi davrda fermer xo'jaligi qishloq xo'jaligida xo'jalik yurituvchi sub'ekt sifatida kichik, tadbirkorlik vakili hisoblanadi. Chunki 2005 yilning 1-iyuliga bitta fermer xo'jaligida o'rtacha 6,5 ta yollanma ishchilar soni to'g'ri kelgan. Fermer xo'jaligi zimmasiga quyidagi vazifa qo'yilgan. Ya'ni uzoq muddatga ijaraga olgan erlardan, mavjud bo'lgan barcha resurslardan yil davomida oqilona, to'liq va samarali foydalanish natijasida ichki va tashqi bozor talablarini qondiradigan miqdorda, sifatli qishloq xo'jalik mahsulotlarini ishlab chiqarish, qayta ishlash, iste'molchilarga holda etkazish hamda turli xildagi xizmatlar ko'rsatish oqibatida ko'proq foyda olish. Bu fermer xo'jaligining siyosiy va iqtisodiy ahamiyatga ega bo'lgan asosiy maqsadidir. Uni to'liq hal etish uchun fermer xo'jaligi bir qancha muhim vazifalarni amalga oshirishni belgilab oladi:

- 30 yildan 50 yilgacha ijaraga olingan er uchastkasida, shu haqdagi shartnomaga va ixtisoslashuvga muvofiq o'z ishlab chiqarish faoliyatini to'g'ri tashkil etish;

- xo'jalik faoliyatini yuritish maqsadida amalga oshirilishi zarur bo'lgan barcha tashkiliy, iqtisodiy va ijtimoiy munosabatlarning sifati, o'z vaqtida amalga oshirilishini ta'minlaydigan turli xildagi kontraktatsiya shartnomalarini to'g'ri va sifatli tuzish;

- ekologik talablarga va atrof muhitni muhofaza qilishning barcha qoidalariga rioya etishga erishish;

- ijaraga olingan er uchastkalarini yil davomida oqilona, to'liq, samarali foydalanish maqsadida uning unumdorligining oshirilishini ta'minlaydigan irrigatsiya-melioratsiya tadbirlarini ilmiy asoslangan holda ishlab chiqish hamda ularni vaqtida, sifatli amalga oshirilishini ta'minlash;

- xo'jalik faoliyatini samarali yuritish uchun talab etilgan mablag'larning miqdorini belgilash va ularning manbalarini oqilona aniqlash, xo'jalikda mavjud bo'lgan barcha resurslardan samarali foydalanishini ta'minlaydigan tadbirlarni aniq ishlab chiqish va ularni hayotga tadbiq etilishiga erishish;

- xo'jalik ustavida ko'zda tutilgan qishloq xo'jalik mahsulotlarini etishtirishga qaratilgan tadbirkorlikni qo'llab, ularga kamroq mehnat, mablag` sarflash evaziga ishlab chiqarish, ularni iste'molchilarga sifatli holda etkazib berish, xizmatlarni ko'rsatish, mulkni mustaqil, o'z hohishiga ko'ra tasarruf etish;

- tuzilgan kontraktatsiya shartnomalariga muvofiq davlat ehtiyojlari (paxta, don) uchun qishloq xo'jaligi maxsuloti nazarda tutilgan miqdorda, sifatda etkazib berilishini ta'minlash;

- harid qilinadigan mahsulotga oldindan haq to'lanadigan fyuchers kontraktlari tuzish;

- marketing ishlarini amalga oshirib, sotadigan barcha turdagi davlat buyurtmasidan tashqari bajarayotgan ishlari va ko'rsatayotgan xizmatlariga erkin narx belgilash;

- o'z faoliyatining barcha sohalarida fan yutuqlarini, yangi texnika hamda samarali texnologiyalarni izchillik bilan hayotga tadbiq etish;

- barcha xodimlarining bilim va malakasini davr talabini e'tiborga olgan holda oshirish, ularni ma'naviyatli, ma'rifatli, halol, pok, muomalali yaxshi insonlar bo'lishini ta'minlashi, ular mehnatining natijasiga qarab moddiy va ma'naviy rag'batlantirish;

- soliqlar, yig'malar va boshqa majburiy to'lovlarni qonun hujjatlarida belgilangan tartibda o'z vaqtida to'liq to'lash;

- tadbirkorlik faoliyatini huquqiy va me'yoriy hujjatlar asosida yuritish, ko'proq pul daromadlarni olish, ularni mustaqil tasarruf etish, xajmi cheklanmagan miqdorda sof foyda olish, unga erkin egalik qilish va samarali foydalanish;

- aktsiyalar va turli xildagi qimmatli qog'ozlarni olish;

- kichik biznes korxonolari uchun yaratilgan imtiyozlar va proferentsiyalarning barcha turlaridan imkoniyat doirasida to'liq va samarali foydalanish;

- o'z huquqlari va qonuniy manfaatlarini himoya etish uchun sudga murojaat etish, zarur bo'lgan hollarda fermer xo'jaligini davlat bosh islohotchi, qonun ustivorligi, erkinlik hamda mustaqillik va boshqa tomonlari asosida amalga oshirsa, samarali bo'ladi.

Respublikada fermerlikni rivojlantirishning siyosiy, iqtisodiy va ijtimoiy mohiyati quyidagilarga qaratilgan:

- qishloqda turli turdagi mulk shakllarini va ularga egalik qilish, foydalanuvchi korxonalarini tashkil etish, yuritish va rivojlantirish;

- tarmoqdagi barcha mulkiy munosabatlarni shakllantirish, rivojlantirish, modernizatsiyalashtirish hamda erkinlashtirish;

- turli mulkchilikga asoslangan sub'ektlarning erkin faoliyat ko'rsatishi uchun huquqiy, me'yoriy, iqtisodiy sharoitlarni yaratish;
- qishloqdagi mulkdorlar sinfining mulkiy ongini barqaror yuksaltirish;
- qishloq xo'jaligida yangi ish joylarini barpo etish, tarmoqdagi aholini ish bilan bandligini yuksaltirib, ishsizlar sonini kamaytirish;
- aholining va qayta ishlash sanoati korxonalarini qishloq xo'jalik mahsulotlari bilan ta'minlashni yuksaltirish;
- aholining daromadini ko'tarish, ularning turmush darajasini yuksaltirish va boshqalar.

4.5. Fermer xo'jagining huquqiy, iqtisodiy asoslari, ularni tashkil etish tartibi

O'zbekiston respublikasining Prezidenti va Hukumati fermerlikga oid bo'lgan jahon tajribasi, mamlakatning o'ziga xos xususiyatlarini e'tiborga olgan holda respublikada fermerlikni bosqichma-bosqich rivojlantirish jarayonini amalga oshirmoqda.

Dastavval, O'zbekistonda fermer xo'jaliklarini tashkil etish va rivojlantirishning huquqiy, me'yoriy xujjatlari yaratildi. Jumladan, - 1998 yilda "Fermer xo'jaligi to'g'risida"gi qonun Oliy Majlis tomonidan qabul qilindi.

- O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2003 yil 27 oktyabrdagi "2004-2006 yillarda fermer xo'jaliklarini rivojlantirish Kontsepsiyasi to'g'risida"gi PF – 3342 – sonli farmoni;

- Vazirlar Mahkamasining 2003 yil 30 oktyardagi "2004-2006 yillarda fermer xo'jaliklarini rivojlantirish Kontsepsiyasini amalga oshirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi 476-sonli qarori;

- Vazirlar Mahkamasining 2004 yil 24 dekabrdagi "2004-2007 yillarda fermer xo'jaliklarini jadal rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi 607-sonli qarori;

- qayta tashkil etilayotgan qishloq xo'jaligi korxonasi negizida fermer xo'jaligini tashkil etishda tanlov g'oliblarini aniqlash to'g'risidagi Nizom (2005 yil 4 yanvar) va boshqalar. Shu hujjatlarga qat'iy rioya etgan holda qishloq hududlarida fermer xo'jaliklari tashkil etila boshladi. Mustaqillik yillarining dastlabki davrida dehqon, fermer xo'jaliklari haqida aniq tushuncha bo'lmagan edi. Bu hol 1998 yilda "Fermer xo'jaligi to'g'risida"gi qonuni qabul qilishi bilan echildi. Shu qonunning 5-moddasida Fermer xo'jaligi aksariyat hollarda ortiqcha mehnat resurslari bo'lmagan erlarda va hududlarda tashkil etiladi. Dehqonchilik mahsuloti etishtirishga ixtisoslashtirilgan fermer xo'jaliklariga ijaraga beriladigan er uchastkalarining eng kam o'lchami paxtachilik va g'allachilik uchun 10 gektar, bog'dorchilik, uzumchilik, sabzavotchilik va boshqa mahsulotlarni etishtirish uchun esa 1 gektarni tashkil etadi.

Chorvachilik mahsuloti etishtirishga ixtisoslashtirilgan fermer xo'jaligi kamida 30 ta shartli bosh chorva moli bo'lgan taqdirda tashkil etiladi. Fermer xo'jaligiga ijaraga beriladigan er uchastkalarining eng kam miqdori bir shartli bosh chorva molga hisoblanganda Farg'ona vodiysi viloyatlariga, Toshkent, Samarqand va Xorazm viloyatlaridagi sug'oriladigan erlarda kamida 0,3 gektarni, qolgan viloyatlarda.

Qoraqalpog'iston Respublikasida esa 0,45 gektarni, sug'orilmaydigan erlarda esa kamida 2 gektarni tashkil etishi, Nizomda esa aniq er uchastkalari (konturlar) berilishi ko'rsatilgan. Bular mamlakatda fermerlikni tashkil etishning o'ziga xos xususiyatlarini belgilab beradi.

O'zbekistonda fermer xo'jaliklarini tashkil etish quyidagi ikki xil tartibda amalga oshirilmoqda:

- birinchisi, mehnat resurslari bo'lmagan yoki kam bo'lgan erlarda va hududlarda:

- ikkinchisi, uch yil davomida rentabellik darajasi past bo'lgan shirkat xo'jaliklari negizida tashkil etiladi. Ikkala usulda ham fermer xo'jaligini uni bo'lajak rahbari tashkil etadi. U o'zining mol-mulkini ko'rsatishi zarur. Fermer xo'jaligining iqtisodiy negizini uning mol-mulki tashkil etadi, unga quyidagilar kiritilishi mumkin:

- fermer xo'jaligining nomi;
- fermer xo'jaligi boshlijining familiyasi, o'zining va otasining ismi va yashash joyi;
- fermer xo'jaligining joylashgan joyi to'g'risidagi ma'lumotlar va pochta manzili;
- fermer xo'jaligining ixtisoslashuvi va faoliyatining asosiy turlari, yo'nalishlari;
- uning ustav fondining miqdori va boshqalar.

Fermer xo'jaligining ustaviga asoslangan holda uning biznes-rejasi ishlab chiqiladi. So'ngra fermerning rahbari belgilangan tartibda talab etilgan er uchastkasini olishga kirishadi. Birinchi usulda fermer rahbari er olish uchun qanday xo'jalik hududida joylashishini e'tiborga olgan holda, uning shirkat rahbariga, tugatilayotgan shirkat xo'jaliklarida esa esa tender o'tkazuvchi komissiyasining raxbarining nomiga ariza beradi. Arizalar belgilangan tartibda, muddatda ko'rib chiqiladi. Unda fermerning, xo'jaligining barcha imkoniyatlari; mutaxassisligi, ma'lumoti, tarmoqdagi ish staji, pul mablag'lari, mavjud bo'lgan yaroqli texnikalari hamda rahbarning bilimi, qobiliyati, dunyoqarashi, ma'naviyatli, mafkuralik va boshqa qobiliyatlari e'tiborga olinadi. Shunday xususiyatlarga va imkoniyatga ega bo'lgan fuqarolarga talab etilgan erni 30 yildan 50 yilgacha bo'lgan muddatga ijaraga berish to'g'risida qaror qabul qilinadi. Bu qarorlar viloyat hokimi rahbarligidagi komissiya tomonidan belgilangan muddatda, tartibda ko'rib chiqilib qaror qabul qilinishi shart. Bu bir qancha muammolarni vujudga keltirmoqda. Bo'lajak fermerlar masofaning uzoqligi munosabati bilan ortiqcha vaqt, mablag` sarflamoqdalar. Masalan, 2005 yilda tashkil etilayotgan fermerlarning 99.7 foiziga tuman hokimlarining, 99.6 foiziga viloyat xokimi tomonidan tuzilgan komissiyaning qarorlari berilgan. Shundan so'ng fermer xo'jaligini ro'yxatdan o'tkazish belgilangan tartibda amalga oshiriladi.

Fermer xo'jaligi davlat ro'yxatidan o'tganidan so'ng tashkil etilgan deb hisoblanadi. U to'liq yuridik shaxs maqomini olish uchun o'zi aloqa qiladigan banklarda turli xildagi xisob va raqamlarini ochishi, tumanning soliq, statistika tashkilotlarida ro'yxatdan o'tib, o'z muhriga, blankalariga ega bo'lishi kerak. Shundan so'ng fermer xo'jaligi to'liq faoliyat yuritadigan yuridik shaxs maqomiga ega bo'ladi.

4.6. Respublikada fermer xo'jaliklarini rivojlanishi hamda samaradorligi

O'zbekistonda fermer xo'jaliklari mavjud bo'lgan huquqiy va me'yoriy hujjatlar asosida rivojlantirilmoqda. 2005 yilning 1 iyuliga kelib, fermer xo'jaliklarining umumiy soni 121.6 mingtani tashkil etib, ularga 3666.4 ming gektar er uzoq muddatga foydalanish uchun ijaraga berilgan. Shu erlarda 794.3 ming kishi faoliyat ko'rsatib qishloq xo'jaligida etishtirilgan yalpi mahsulotning 20.4 foizini (2004 y) yaratganlar.

Fermer xo'jaliklarining rivojlanishini shartli ravishda uch davrga bo'lish maqsadga muvoffiqdir.

I – davr – 1989-1998 yilgacha bo'lgan muddatni o'z ichiga oladi.

II – davr – 1998 yildan 2001 yillardan tashkil topgan.

III – davr – 2002 yildan boshlangan hisoblanadi.

Birinchi va ikkinchi davrlarda fermer xo'jaliklari asosan jamoa hamda shirkat xo'jaliklarining hududida mehnat resurslari bo'lmagan yoki kam bo'lgan hududlarda tashkil etilgan. O'sha davrlarda qishloqlardagi fuqarolarning bilimi, tajribasi hamda iqtisodiy resurslari kam bo'lganligi munosabati bilan fermer xo'jaliklarining rivojlanish darajasi pastroq bo'lgan. Lekin yuqoridagi masalalarni hal etishga davlat tomonidan e'tibor berilishi natijasida 2000-2001 yillarda fermer xo'jaliklarining bir oz rivojlanishini ta'minladi. Ya'ni ikkinchi davrda fermer xo'jaliklarining soni 140 foizga ortib, 2001 yilda 55,4 mingtani tashkil etgan. Ularga berkitilgan er shu yillar ichida 136.2 foizga ko'paygan. Fermer xo'jaliklarining qishloq xo'jalik yalpi mahsulotidagi ulushi 3.5% dan 7,1 % ko'tarilgan. Raqamlarning dalolat berishicha, ikkinchi davrda fermer xo'jaliklarining sonini, ularga ijaraga berilgan erlarini o'sishi yalpi mahsulot tarkibidagi ulushiga nisbatan yuqori sur'atlarda bo'lgan. Bunday hol fermer xo'jaliklari asosan ekstensiv usulda rivojlantirilganligidan dalolat beradi. Bu usuldan intensiv usulga o'tish chora-tadbirlari respublika hukumati tomonidan ishlab chiqilib, ularni hayotga tadbiriq etishga alohida e'tibor berildi. Jumladan, kredit, soliq to'lovlar bo'yicha hamda mahsulotlarni erkin sotish imkoniyatlari. Shuning bilan birgalikda fermer xo'jaliklarini iqtisodiy negizini mutahkamlash borasida tadbirlarni amalga oshirilishi ta'minlandi.

Asoslangan chora-tadbirlar natijasida uchinchi davrning dastlabki yillarida fermer xo'jaliklarining rivojlanishi hamda faoliyatining samaradorligi ma'lum darajada ta'minlandi. Chunonchi, 2005 yilning iyuniga fermer xo'jaliklarining umumiy soni 2001 yilga nisbatan 119.6 % ga ortib, er maydonlari 2,5 martaga ko'paygan. Ularning qishloq xo'jaligida yaratilgan yalpi mahsulotidagi salmog'i salkam 2 barobarga ko'payib, 2004 yilda 20,4 foizini tashkil etgan. Shu yilda ularning paxta ishlab chiqarishdagi salmog'i – 51.9 %, g`alla ishlab chiqarishdagi salmog'i esa 55 % dan oshib ketdi.

Bizning hisob kitoblarimizga k?ra, jami fermer xo'jaliklarida mamlakat yalpi ichki maxsulotining 6 foizi yaratilmoqda. Bu ma'lumotlar fermer xo'jaliklarining O'zbekiston iqtisodiyotidagi o'rni va ahamiyatining ulkan ekanligidan dalolat bermoqda. Shuning uchun ham Respublika Prezidenti I.A.Karimov Oliy Majlis qonunchilik palatasi va Senatining qo'shma majlisida qilgan ma'ruzasida "...fermerlik

qishloqda xo'jalik yuritishning eng istiqbolli va samarali shakli sifatida etakchi o'rnini egallamoqda", deb nihoyatda istiqbolli hulosa qilgan.

Yuqorida ta'kidlangan asosiy indikatorlar kelajakda fermerlik harakatining rivojlanishi va ularning serqirrali faoliyati samaradorligining yuksalishi natijasida yanada ulkan va yuqori bo'ladi. Hozirgi o'tish davrida ular faoliyatining samaradorligini yuksaltirish maqsadida ularning ixtiyoridagi barcha resurslardan yil davomida to'liq va samarali foydalanishga erishish zarur.

Bu masala er, suv resurslariga bevosita taalluqlidir. Chunki ular tabiatda cheklangan hisoblanib, takror ishlab chiqarilmaydi. 2005 yilning 1 iyuliga fermerlarga uzoq muddatga ijaraga 3666,4 ming gektar er berilgan, shu erning 60 foiziga yaqini ma'lum darajada sho'rlangan hisoblanadi. Bunday xolat so'zsiz ular tomonidan ishlab chiqarilayotgan mahsulotlarning hosildorligiga hamda ularning sifatiga salbiy ta'sir etib, ularga sarflanayotgan xarajatlarning 20-30 foiziga oshishiga olib keladi.

Bunday holatni bartaraf etish maqsadida fermer xo'jaliklari barcha erlarni sifatli, tekis shudgorlab, mavjud bo'lgan kollektor – zovurlarni belgilangan muddatlarda sifatli tozalab, ularning texnik xolatini yaxshilashga erishishlari kerak. Lekin 2003-2004 yillarda shu borada amal oshirilgan ishlar barcha talablarga to'liq javob bermaydi. Masalan, 2004 yilda mavjud bo'lgan ichki kollektorlarning atigi 18 %, xo'jaliklararo kollektorlarning esa 21% tozalangan. Texnik talablarga ko'ra, ular har 2-3 yilda to'liq tozalanishi lozim. Shu yili yopiq drenajlarning faqatgina 1,4 % yuvish yo'li bilan tozalangan, 23 % ga yaqin erlar notekis haydalgan. Bunday xolat birinchidan, fermer xo'jaliklarida shu ishlarni to'liq va sifatli amalga oshirilishini ta'minlay oladigan miqdorda mablag'ning etishmasligi, ikkinchidan, esa ularda ekskavator, buldozer va skreperlarning yo'qligi hamda shu ishlarni sifatli amalga oshiradigan malakali mutaxassislarning kamligi tufayli yuz bergan. 2005 yilning boshiga 103,9 mingga yaqin fermer, 1400 shirkat xo'jaliklari, 937 ta muqobil MTP va boshqa qishloq xo'jalik tashkilotlarida 9,7 mingta xaydov, 16,7 mingtaga yaqin ishlov beradigan traktorlar, kam miqdorda ekskavatorlar, buldozerlar bo'lgan. Kelajakda shunday holatni bartaraf etishda davlatning hamda boshqa korxonalar va tashkilotlarning iqtisodiy ko'magi juda zarur.

Dastavval davlatning turli xildagi iqtisodiy mexanizmlarni ishga solgan xolda fermer xo'jaliklariga ko'maklashishi maqsadida muvofiqdir. Chunki, ularga davlat mulki xisoblangan er uzoq muddatga ijaraga beriladi. Shunday ekan ijaraga berilayotgan er va shu erlardagi barcha irrigatsiya va melioratsiya inshootlari sifatli, talabga javob beradigan xolatda fermer xo'jaliklariga berilishi lozim deb o'ylaymiz. Shuning bilan birgalikda turli xildagi korxonalar, tashkilotlar, mulkdorlar orasida tarjibot, tashviqot ishlarini keng ko'lamda amalga oshirib, ularni fermerlik harakatiga jalb etish lozim. Bunda ularga ko'rsatilayotgan xizmatlari uchun ma'lum darajada imtiyozlarni joriy etish mumkin. Jumladan, fermer xo'jaliklarida etishtirilayotgan mahsulotlar bilan, hamda soliq va bojxona to'lovlar borasida imtiyozlar berish zarur.

Hozirgi davrda aksariyat tumanlarda xokimliklar tomonidan fermer xo'jaliklarida ekinlarni samarali, ya'ni almashlab ekishni joriy etilishini ta'minlash maqsadida ekinlarni joylashtirishda hamda davlat buyurtmalarini belgilashda fermerlarga qonun doirasida erkinlik berilayotgani yo`q. Shuning oqibatida fermer xo'jaligiga ajratilayotgan barcha erlarga paxta hamda donli ekinlar ekilmoqda. Bunday xol

so'zsiz birinchidan, asoslangan almashlab ekish sxemasining joriy etilishini ta'minlash imkoniyatini bermaydi, ikkinchidan esa fermer a'zolari o'zlarining qishloq xo'jalik mahsulotlariga bo'lgan talabini qondira olmaydi. Shunday holatning oldini olish uchun fermer xo'jaliklariga ekinlarni joylashtirishda qonun doirasida erkinlik berish maqsadga muvofiqdir. Shuning bilan birgalikda fermer xo'jaliklariga paxta xom ashyosi va g'alla bo'yicha berilayotgan davlat buyurtmalarini qisqartirish lozim.

Fermer xo'jaliklari erlarining sifat xolatining yomonlashishiga hamda iqtisodiy salohiyatini pasayishiga 2003-2005 yillar mobaynida 20 ming gektar er maydonda 3000 dan ortiq qonunbuzarliklarga yo'l qo'yilganligi so'zsiz ta'sir etgan. Shundan 25 foizida berilgan erlardan to'liq foydalanilmagan, 17,8 foizida erlar hokimliklar tomonidan ijaraga to'liq berilmasdan oldin egallab olingan, 37,2 % da ekilgan ekinlar maydoni yashirilgan, qolgan 20 % da esa erlardan xo'jasizlarcha foydalanishga yo'l qo'yilgan.

Xozirgi davrda fermer xo'jaliklari tomonidan foydalanilayotgan suv resurslari to'g'risida aniq ma'lumotlar yo'q darajasida, chunki uning hisob-kitobi Respublika suv xo'jaliklari tomonidan to'liq va to'g'ri yo'lga qo'yilgani yo'q.

Shunday bo'lganligi munosabati bilan fermer xo'jaliklarida suvdan to'liq va samarali foydalanishiga doimo ham e'tibor berilayotgani yo'q. Bu sug'orishga asoslangan dehqonchilikda nihoyatda muhim masala. Uni bozor iqtisodiyoti sharoitlarida xal etish uchun, eng avvalo, fermer xo'jaliklarining suv resurslariga bo'lgan talabini to'g'ri aniqlab, so'ngra ularni xo'jaliklarning talabini qondiradigan miqdorda hamda vaqtida etkazib berishni yo'lga qo'yish lozim. Shuning bilan birgalikda suvdan foydalanganlik uchun haq to'lash mexanizmini asoslangan holda qo'yish zarur. Bu masalalarni suvdan foydalanuvchilar uyushmasi bajarishi maqsadga muvofiqdir. Bugungi kunda Respublikada 886 taga yaqin SFU faoliyat ko'rsatmoqda. Lekin, ular tomonidan barcha fermer xo'jaliklariga to'liq xizmat ko'rsatilayotgani yo'q. Chunki ularning mablag'lari hamda moddiy-texnik resurslari etarli darajada emas. Shunday ekan, endilikda bu uyushmalarning faoliyatlarini to'g'ri tashkil etishga ham alohida e'tibor berish vaqti keldi.

Yuqorida ta'kidlanganlarning barchasi ham xal etilishi mumkin bo'lgan masalalardir. Sababi 2004 yilda faoliyat ko'rsatayotgan barcha fermer xo'jaliklari Respublika Prezidenti I.A.Karimov raxbarligida belgilab berilgan agrar-iqtisodiy islohotlarni izchillik bilan amalga oshirish natijasida erdan foydalanish koeffitsientini 0,07 punktga suvdan foydalanish koeffetsientini esa 0,04 punktga, oshirishga, bir gektar ekin maydoniga sarflanayotgan yoqilg'i 44, kgga mineral o'g'itlarning sarfi esa 42,7 kg.ga tejab, paxta xosildorligini 26,4 % ga, g'allachilikda esa shirkatlarga nisbatan 12,4 % ga oshirishga erishdilar. Bular fermer xo'jaliklarining rivojlanib, faoliyat samaradorligining yuksalayotganligidan dalolat beradi.

Bularga iqtisodi rivojlangan davlatlarning tajribalaridan foydalanish ham ma'lum darajada ta'sir etgan. Masalan, Olmoniyada, Farangistonda, Niderlandiyada, AQShda qishloq xo'jalik mahsulotlarining asosiy qismi fermer xo'jaliklarida ishlab chiqariladi. Masalan, AQShda 2.5 mln. fermer xo'jaligi yiliga 300-350 mln. tonna g'alla ishlab chiqarmoqda. Ulardagi fermer xo'jaliklari asosan yirik, iqtisodi mutahkam. Ularga to'liq erkinlik berilgan. Lekin raqobat asosida rivojlanmoqda.

4.7. O'zbekistonda fermer xo'jaliklarini rivojlantirish istiqbollari

Respublika qishloq xo'jaligida fermerlik xo'jalik yuritishning eng istiqbolli va samarali shakli ekanligini e'tiborga olgan holda kelajakda "... fermerlikni rivojlantirish borasidagi ishlarni chuqurlashtirish va ko'lamini kengaytirish muhim ustuvor vazifa" ekanligini Prezident I.A.Karimov alohida uqtirgan.

Fermerlikni rivojlantirishga ustuvorlikning berilishi asosan quyidagi holatlar bilan isbotlanadi;

- jahon tajribasida, respublikada fermer xo'jaligi qishloqda xo'jalik yuritishning asosiy shakli hisoblanganligi;

- fermer erlarni uzoq muddatga ijaraga olib, erdan foydalanish huquqiga barqaror ega bo'layotganligi;

- fermer mulk egasi bo'lib, unga egalik qilish hamda foydalanishni erkin, mustaqil ravishda amalga oshirayotganligi;

- fuqarolar ongida fermerlik harakatiga ishonchning barqaror ravishda o'sib borayotganligi;

- fermer yuridik shaxs hisoblanib, barcha munosabatlarni shartnomalar asosida amalga oshirilayotganligi;

- davlat buyurtmasidan ortiqcha ishlab chiqargan barcha turdagi mahsulotlarni erkin sotish imkoniyatiga egaligi;

- fermer tadbirkorlik faoliyati natijasida olayotgan pul daromadlarini va sof foydasini mustaqil tasarruf etayotganligi va boshqalar.

Kelajakda fermerlikni samarali faoliyat ko'rsatayotgan shirkat xo'jaliklari xududida hamda surunkasiga zarar ko'rib ishlayotgan hamda past rentabelli hisoblangan shirkatlar negizida rivojlantirilishi belgilangan. Bunga yuqorida ko'rsatilgan Vazirlar Mahkamasining 476 va 607 qarorlari yaqqol dalil bo'ldi. Shu qarorlarda zarar ko'rib ishlayotgan, past rentabelli va istiqbolsiz shirkat xo'jaliklarini fermer xo'jaliklariga aylantirish dasturi ishlab chiqilgan (5-jadval).

Raqamlarning dalolat berishicha, 2005-2007 yillarda O'zbekistonda faoliyat ko'rsatayotgan shirkatlarning 71,6 foizi negizida fermer xo'jaliklarini takshil etilishi belgilangan. Chunki tugatilayotgan shirkat xo'jaliklari yoki surunkasiga zarar ko'rayotgan yoki past rentabelli hisoblanadi. Haqiqatda ham ular samarasiz sub'ektlar xisoblanadi. Bu jarayon vilotlar miqyosida turlicha sur'atlarda amalga oshirilishi belgilangan.

**Zarar ko'rib ishlayotgan, past rentabelli va istiqbolsiz
shirkat xo'jaliklarini 2005-2007 yillarda fermer xo'jaliklariga aylantirish
dasturi (soni)¹**

Mintaqalar (viloyatlar)	Mavjud shirkat xo'jaliklar soni	2005-2007 yillarda fermer xo'jaliklariga aylantiriladigan shirkat xo'jaliklari soni	Shu jumladan		
			2005	2006	2007
Qoraqalpog'iston Respublikasi	90	74	40	14	20
Andijon	186	117	28	45	44
Buxoro	118	46	32	23	21
Jizzax	53	33	33	-	-
Qashqadaryo	100	75	31	22	22
Navoiy	66	31	10	12	9
Namangan	135	109	30	45	34
Samarqand	197	137	41	50	46
Surxondaryo	133	82	22	31	29
Sirdaryo	32	20	20	-	-
Toshkent	194	123	16	53	54
Farg'ona	156	145	56	54	35
Xorazm	90	88	47	21	20

Jumladan, shu yillar mobaynida Navoiy viloyatida 47 foizga yaqin shirkat xo'jaliklari fermer xo'jaliklariga aylantirilsa, Farg'ona viloyatida 92.9 foizi, Xorazm viloyatida esa 97,8 foizi aylantiriladi. Kelajakda bu viloyatlarda faqatgina fermer xo'jaliklari faoliyat ko'rsatishi mumkin.

Lekin erkin bozor iqtisodi sharoitida barcha faoliyat ko'rsatayotgan sub'ektlarga bir xil sharoit yaratilishi talab etiladi. Shunday sharoitda raqobat asosida sub'ektlar o'z faoliyatini rivojlantirishga intiladi. Shu qarorda 2005 yilda 406 ta shirkat xo'jaliklari fermer xo'jaliklariga aylantirilishi belgilangan. Haqiqatda esa 445 ta shirkat xo'jaligi tugatilib, fermer xo'jaliklariga aylantiriladi. Bu albatta ijobiy xol. Ustuvor yo'nalishning samarali bo'lishini ta'minlash maqsadida "Fermerlarga xizmat ko'rsatish, ularni zarur moddiy resurslar va texnika bilan ta'minlash bo'yicha bozor infratuzilmasini shakllantirish jarayonini tezlashtirish zarur" deb Prezident I.A.Karimov o'zining yuqorida qayd etilgan ma'ruzasida alohida ta'kidlagan.

¹ Ma'lumotlar Respublika Vazirlar Mahkamasining 2004 yil 24 dekabrda 607-sonli qarori ilovasidan olingan.

Bu muhim masalani hal etish maqsadida qishloqda bozor infratuzilmasini shakllantirishga katta e'tibor berilmoqda. qishloq hududlarida 2003-2005 yillarda muqobil MTPlar, EMM, mineral o'g'itlarni va boshqa kimyoviy vositalarni sotish shaxobchalari, suvdan foydalanuvchilar uyushmasi, mini banklar va boshqalar shakllantirilib, rivojlantirilmoqda. Lekin tashkil etilgan bozor infratuzilma sub'ektlari o'zlarining oldiga qo'yilgan vazifalarni to'liq va samarali hal etishga erishganlaricha yo'q. Chunki ularda binolar, texnikalar bo'lgan holda malakali mutaxassislar bilan to'liq ta'minlanmagan.

Qishloqlarda barpo etilayotgan bozor infratuzilmasi sub'ektlarining aksariyat qismi tijorat korxonalari hisoblanadi. Ularda bino, inshootlarni, mashina, traktor va texnikalarni etarli miqdorda barpo etish uchun imtiyozli kreditlash tizimini ishlab chiqish maqsadga muvofiqdir. Ular shuningdek boshqa manbalardan mablag'larni jalb etishga alohida e'tibor berishlari zarur. Shuning bilan birgalikda ko'rsatayotgan xizmatlarini, sotayotgan mahsulotlarining narxlarini asoslangan holda o'rnatishlari lozim. Ularning ijobiy hal etilishi kelajakda barpo etiladigan bozor infratuzilmasi sub'ektlarini to'g'ri tashkil etilishini ta'minlaydi. Chunki 2005-2006 yillarda mamlakat qishloq hududlarida 688 ta muqobil MTPlar, 672 ta suvdan foydalanuvchilar uyushmasi, 1269 ta EMM, mineral o'g'itlar, kimyoviy vositalarni sotish bilan shug'ullanadigan shahobchalarni va boshqalarni tashkil etish belgilangan.

Fermer xo'jaliklarini rivojlantirishda ustuvorlik shartnoma majburiyatlarini to'liq bajarilishini ta'minlashga qaratilgan. Bozor iqtisodiyoti sharoitida barcha sub'ektlar uchun har qanday munosabatlarning (ayniqsa iqtisodiy) asosini to'g'ri tuzilgan shartnomalar tashkil etadi. Shular asosida o'zaro munosabatlarni amalga oshiradilar. Shartnoma shartlari bajarilmagan hollarda xo'jalik sub'ektlarining inqirozga uchrashiga asos bo'ladi. Faoliyat ko'rsatayotgan fermerlar shartnomalarni bajarishga katta e'tibor bermoqdalar. Lekin shunga qaramasdan shartnoma shartlarining bajarilmaganlik holatlari ham mavjud. Masalan, fermerlar o'zlarining banklardagi hisob varaqasidagi mablag'larni zarur bo'lgan paytlarda ololmayotganligi, zarur bo'lgan ishlab chiqarish vositalarini kerak bo'lgan paytda ularni sotuvchi shahobchalaridan to'liq ololmayotganligi xollari mavjud. So'zsiz bu kamchiliklarga kelajakda barham berish kerak.

Barcha belgilangan chora-tadbirlarni kelajakda hal etilishi natijasida mamlakatda fermerlik yanada barqaror rivojlanib, uning samaradorligi yuksaldi.

Fermer xo'jaligini shu xo'jalikning o'n sakkiz yoshga to'lgan, qishloq xo'jaligida tegishli bilim-malaka va ish tajribasiga, yaxshi muomala qilish qobiliyatiga ega bo'lgan barkamol a'zolaridan biri boshqarishi mumkin. Fermer xo'jaligining Ustavidagi Ustav fondida ko'rsatilgan quyidagi vositalar, mablag'lar uning mulki hisoblanadi. Chunonchi:

- uy-joylar, xo'jalik inshootlari, qishloq xo'jalik ekinlari va ko'chatzorlari, ko'p yillik daraxtlar, mahsuldor chorva mollari, parrandalar, qishloq xo'jalik texnikasi, asbob-uskuna, transport vositalari, pul mablag'lari, intellektual mulk ob'ektlari;
- ishlab chiqarish faoliyati natijasida etishtirilgan mahsulotlar;
- ishlab chiqarilgan mahsulotlarni sotishdan, ish va xizmatlar ko'rsatishdan tushgan pul mablag'lari, olingan foyda;
- olingan kredit mablag'lari;

- a'zolarining qimmatli qog'ozlari, ular evaziga olingan dividendlar;
- yuridik va jismoniy shaxslarning beg'araz xayriya, ehsonlari va boshqalar.

Shu mulklardan samarali foydalanish natijasida xo'jalikni rivojlantirish uning aksariyat a'zolari shaxsiy mehnatiga bog'liq. Bu shakldagi xo'jalik faoliyat ko'rsatish jarayonidagi ishlarga ayrim hollarda, ya'ni a'zolarining quvvati etmaganda mehnat shartnomasiga asoslangan holda ishchi-xizmatchilarni yollashi mumkin.

Fermer xo'jaligi o'z mulkidan, mehnat resurslaridan oqilona foydalangan holda ixtisoslashishi bo'yicha shartnomalar asosida qishloq xo'jalik mahsulotlari etishtirish, ularni qayta ishlash, xizmatlar ko'rsatish, mahsulotlarni sotish, shuning natijasida olgan pul daromadlarini taqsimlash, ishchi-xizmatchilarini rag'batlantirish hamda ijtimoiy himoyalash, faoliyatini rivojlantirish bilan bog'liq bo'lgan faoliyatlarni ko'rsatadi. Uning iqtisodiy negizini 1 oila a'zolarining mol-mulki, mahsulotlari tashkil etadi va xo'jalik faoliyatini «Fermer xo'jaligi to'g'risida»gi qonun asosida yuritadi. Fermer xo'jaligi o'z mulki, ijaraga olgan erlardan, mashina, texnikalardan samarali foydalangan holda talab etilgan qishloq xo'jalik mahsulotlarini etishtirish, ularni qayta ishlash hamda sotish bilan shug'ullanadi. Tadbirkorlikning bu shakli iqtisodiy jihatdan rivojlangan davlatlarda salmoqli o'rinni egallaydi. AQSh, Frantsiya, Gollandiya davlatlarida ular juda yaxshi rivojlangan.

Respublikamizda ham fermer xo'jaliklari asta-sekin rivojlanmoqda. 2002 yilning 1 yanvariga ularning umumiy soni 55445 taga etgan. Ularga 1054,7 ming gektar er maydoni uzoq muddatga ijaraga berilgan. Shu maydonda 386,2 ming rahbar va ishchi faoliyat ko'rsatmoqda, shulardan 10,3 foizi vaqtincha yollangan ishchilardir. Ularning bajarayotgan ishlari, ishlab chiqarayotgan mahsulotlari hajmi yildan-yilga oshib bormoqda. 2001 yilda bu xo'jaliklarda 744 ming tonna don, 664 ming tonna paxta, 30,3 ming tonna kartoshka, 55,6 ming tonna poliz, 42,6 ming tonna turli xildagi meva va boshqa turdagi mahsulotlar etishtirildi. Fermer xo'jaliklari paxta va don mahsulotlarini belgilangan davlat buyurtmalarini bajarish uchun shartnomalar asosida davlat tashkilotlariga sotmoqdalar. Boshqa mahsulotlarni shartnoma asosida erkin holda sotib, pul daromadlarini ko'paytirmoqdalar.

Fermer xo'jaliklarining iqtisodi jamoa, shirkat xo'jaliklaridagiga nisbatan yuqoriroq bo'lmoqda. Buning bir qancha sabablari mavjud, ya'ni jamoa, shirkat xo'jaliklarida asosiy vositalar nisbatan ko'pligi sababli ularning xarajatlar tarkibidagi salmog'i fermer xo'jaligidagidan yuqori, shuningdek, umumishlab chiqarish, umumxo'jalik xarajatlari ham ko'proq. Dehqon xo'jaliklarida xarajatlar asosan urug'lik, yoqilg'i, ozuqa hamda agrotexnik tadbirlarni amalga oshirishga sarflanadi. Bu xo'jaliklar ixtiyoridagi vositalardan foydalanganlik uchun ularning eskirishi bilan bog'liq bo'lgan xarajatlar doimo ham hisobga olinmaydi. Bunday hol talabga javob bermaydi. Shuning uchun bu masalani ijobiy hal etish zarur.

Hozirgi davrda fermer xo'jaliklarining er maydoni bo'yicha hajmi juda kam. 2002 yilning 1 yanvariga respublika miqyosida 1 ta fermer xo'jaligiga o'rtacha 19 gektar er berilgan. Bu ko'rsatkich 8,7 gektardan (Andijon viloyatida) 36 gektargacha (Qoraqalpogiston Respublikasida), etishtirilayotgan mahsulotlari hajmi ham unchalik ko'p emas. Fermer xo'jaliklarining bu o'rtacha ko'rsatkichlari optimalga nisbatan 3-4, AQSh, Frantsiya, davlatlaridagiga nisbatan esa o'nlab marta kam. Shuning uchun ham mayda fermer xo'jaliklarida qishloq xo'jalik texnikalaridan foydalanish imkoniyati

cheklangan. Sababi – fermerlar hozirgi davrda ishlab chiqarish vositalari bilan etarli darajada ta'minlangan emas. Davlat tomonidan berilayotgan e'tiborga qaramasdan ular doimo ham moliyaviy mablag'lar, kreditlar bilan talab darajasida ta'minlanayotgani yo'q. Kelajakda fermer xo'jaliklarini rivojlantirish samaradorligini yuksaltirish uchun tashkiliy, iqtisodiy, ijtimoiy tadbirlar tizimini amalga oshirish maqsadga muvofiqdir.

Hukumat tomonidan fermer xo'jaliklari sonini ko'paytirishga qaratilgan tashkiliy tadbirlar amalga oshirilmoqda. Chunonchi, 2002 yilning 5 yanvarida Respublika Vazirlar Mahkamasining «Qishloq xo'jalik korxonalarini fermer xo'jaliklariga aylantirish to'g'risida»gi 8-sonli qarori qabul qilindi. Unda respublikadagi norentabel 37 ta xo'jalik fermer xo'jaliklariga aylantirilishi rejalashtirilgan. Kelajakda ularni rivojlantirishni ta'minlaydigan iqtisodiy tadbirlarni ham belgilash maqsadga muvofiqdir.

Fermer xo'jaliklari bilan birgalikda mustaqil yuridik shaxs maqomiga ega bo'lgan dehqon xo'jaliklari ham qishloq xo'jaligida tadbirkorlik bilan shug'ullanmoqdalar. Dehqon xo'jaligi oilaviy mayda tovar xo'jaligi bo'lib, oila a'zolarining shaxsiy mehnati asosida meros qilib qoldiriladigan, umrbod egalik qilish uchun oila boshlig'iga (merosxo'rga) foydalanishga berkitilgan tomorqa er uchastkasida qishloq xo'jaligi mahsulotlari etishtiradi. Bu mahsulotlarni dastavval o'z talablarini qondirish uchun ishlatib, ortiqchasini turli xildagi bozorlarda iste'molchilarga sotadi. Dehqon xo'jaligi faoliyatini «Dehqon xo'jaligi to'g'risida»gi qonun asosida amalga oshiradi. Dehqon xo'jaliklari tarkibiga tomorqa erlariga ega bo'lgan oila xo'jaliklarini ham kiritish mumkin. Ularning asosiy maqsadi – shaxsiy mehnatlari, mol-mulklaridan foydalangan holda o'z talablarini hamda boshqalarning talablarni qondirish uchun qishloq xo'jalik mahsulotlari etishtirish. Oila xo'jaliklari chorvachilik, sabzavot, poliz mahsulotlari bilan iste'mol bozorini to'ldirishda faol qatnashmoqdalar. Aholi iste'mol qilayotgan mahsulotlarning aksariyat qismini dehqon xo'jaliklari etkazib bermoqda.

Ular 2000-2001 yillarda respublikada etishtirilgan jami go'sht va go'sht mahsulotlarining 91-92 foizini, sut mahsulotlarining 93-94 foizini, kartoshkaning 80-82 foizini, sabzavotning 74-76 foizini, paxta xomashyosining 17-19 foizini, don mahsulotlarining esa 19-21 foizini etishtirdilar. Bog'dorchilik, sabzavot hamda poliz mahsulotlarini qo'shni davlatlarga ham chiqarib sotmoqdalar. Shuning natijasida o'z iqtisodiyotini yuksaltirishga harakat qilmoqdalar.

Fermer hamda dehqon xo'jaliklarida ekinlarning hosildorligi, chorva hayvonlarining mahsuldorligi jamoa, shirkat xo'jaliklaridagiga nisbatan ancha yuqori. Chunki ularda mulk va unga egalik qilish imkoniyatlari mavjud. O'z mehnatlari natijalariga o'zlari egalik qiladi. Shunday ekan, kelajakda fermer, dehqon xo'jaliklarining faoliyatini yanada rivojlantirishga alohida e'tibor berish maqsadga muvofiqdir.

Bozor iqtisodiyoti sharoitida barcha korxonalar, shu jumladan, har qanday turdagi qishloq xo'jaligi korxonalarini faoliyat ko'rsatish natijasida foyda olishi zarur. Aks holda inqirozga uchraydi. Demak, bunday korxonalar iqtisodiyotini rivojlantirish ob'ektiv zaruriyat hisoblanadi. Odatda, tadbirkorlik shakllari iqtisodiyotini barqarorlashtirish hamda yuksaltirish maqsadida bir qancha tadbirlar amalga oshiriladi. Jumladan, surunkasiga zarar ko'rib faoliyat ko'rsatayotgan korxonalar

negizida tadbirkorlikning samarali shakllari tashkil etilib, mulkchilikning ham boshqa turi barpo etiladi. Natijada mulk foydalanuvchilar ixtiyoriga beriladi. Chunonchi, respublikamiz qishloq xo'jaligida 1998-1999 yillarda surunkasiga zarar ko'rayotgan korxonalarni sanatsiya qilish (iqtisodiy sog'lomlashtirish), tarmoqda islohotlarni yanada chuqurlashtirishning qo'shimcha chora-tadbirlari belgilandi: mamlakatimiz Vazirlar Mahkamasi 1999 yil 25 dekabrda 453-sonli qaror qabul qildi. Qarorda 1998-1999 yillarda surunkasiga zarar ko'rib faoliyat ko'rsatayotgan qishloq xo'jalik korxonalari negizida mulkiy payga asoslangan qishloq xo'jalik kooperativlarini (shirkatlarni), fermer va dehqon xo'jaliklarini tashkil etish nazarda tutilgan.

Shu asosda viloyat va tuman hokimlarining ham qarori qabul qilinib, komissiyalar tuziladi. Bu komissiyalar hukumat komissiyasi bilan kelishilgan holda surunkasiga zarar ko'rib faoliyat ko'rsatayotgan jamoa xo'jaliklari iqtisodiyotini sog'lomlashtirish bo'yicha batafsil dastur tuzishlari lozim. Dasturda tugatilayotgan xo'jalik ixtiyoridagi er maydonlari, asosiy vositalar, moddiy-tovar vositalari, boshqa mulklar, tugallanmagan ishlab chiqarish hamda ortiqcha hisoblanib, sotilishi lozim bo'lgan asosiy vositalar, moddiy-tovar buyumlari, tuzilgan shartnomalar to'liq tekshirilishi ko'zda tutilishi talab etiladi. Debitorlik qarzlarni to'lash bo'yicha aniq tadbirlar ishlab chiqiladi. Sanatsiya qilish muddatida (yigirma to'rt oy) xo'jalik iqtisodiyotini moliyaviy jihatdan sog'lomlashtirish va uning rivojlanishini (biznes reja) ta'minlash bo'yicha rejalarning bajarilishini ta'minlaydigan tadbirlarni tuzish va ularning iqtisodiy jihatdan asoslanishi ko'rsatiladi.

Xo'jaliklar iqtisodiyotini sog'lomlashtirish bo'yicha tuzilgan hududiy komissiyalar mehnat resurslari bilan shug'ullanadigan tashkilotlar bilan birgalikda yangitdan barpo etiladigan xo'jaliklar uchun talab etiladigan mehnat resurslarining miqdorini aniqlashlari lozim. Bunda mahsulot etishtirish bo'yicha texnologik kartalar va boshqa me'yoriy hujjatlardan foydalanish kerak.

Tuman komissiyasi surunkasiga zarar ko'rib ishlayotgan xo'jalikni tugatish to'grisida e'lon berib, uning negizida fermer xo'jaliklarini tuzish haqida qaror qabul qildi. Qarorni tegishli kreditorlarga etkazib, ular bilan bo'ladigan iqtisodiy munosabatlarni amalga oshirish tartibini kelishib oladi. E'longa muvofiq mustaqil fermer xo'jaliklari tashkil etishni xohlagan xo'jalik a'zolarining arizalarini belgilangan tartib va mazmunda qabul qiladi. Tashkil etiladigan fermer xo'jaliklari tender (tanlov) asosida aniqlanadi. Ular to'g'risida tuman hokimining qarori chiqarilib, davlat ro'yxatidan o'tkaziladi. Ro'yxatdan o'tkazilgan fermer xo'jaliklariga tugatilayotgan xo'jalikning barcha er maydonlari, asosiy vositalari, material va xomashyolari, debitorlik, kreditorlik qarzlari taqsimlanadi. Er maydonlari ro'yxatdan o'tkazilgan fermerlarning arizalariga, etishtiriladigan mahsulotlariga, xo'jalikdagi ishchilar soniga muvofiq ravishda bo'linadi. Bunda unumli hamda unumi pastroq bo'lgan er maydonlari mutanosib ravishda to'g'ri taqsimlanishiga alohida e'tibor berish maqsadga muvofiqdir. Er maydonlari tashkil etilayotgan fermer xo'jaliklari o'rtasida taqsimlanganidan so'ng ularga erga egalik huquqini beruvchi dalolatnoma beriladi.

Tugatilayotgan xo'jaliklarning mulklari va manba bilan qoplanmagan kreditorlik qarzlari yangitdan tashkil etilayotgan fermer xo'jaliklariga quyidagi tartibda taqsimlanadi: dastavval sanatsiya qilinayotgan xo'jalik ixtiyorida mavjud bo'lgan barcha mol-mulklarning miqdori, qiymati, debitorlik va kreditorlik qarzlari summasi

belgilangan tartibda batafsil ro'yxatga olinadi. Xo'jaliklar ixtiyoridagi ijtimoiy soha ob'ektlari esa balans qiymati (ayrim hollarda erkin kelishilgan baholar) bo'yicha mahalliy hokimiyat balansiga o'tkaziladi. Shu bilan birgalikda tashkil etilayotgan fermer xo'jaliklarining talablaridan ortiqcha hisoblangan mashinalar, mexanizmlar, boshqa texnikalar o'zga yuridik va jismoniy shaxslarga kelishilgan bozor baholarida sotilib, tushgan pul xo'jalikning kreditorlik qarzlari to'lashga sarflanadi.

Ishga yaroqsiz hisoblangan mashina-mexanizm va texnikalar belgilangan tartibda xo'jalik hisobidan chiqariladi.

Sotilgan va hisobdan chiqarilgan asosiy vositalar qiymati boshlang'ich balans baholarida hisobdan chiqarilishi zarur. Taqsimlanadigan asosiy vositalarning miqdori, qiymati shu summaga kamaytiriladi.

Sanatsiya etiladigan xo'jaliklardagi ishchi, mahsuldor, o'stirish va boquvga qo'yilgan chorva hayvonlari ham to'liq xatlovdan o'tkazilib, ularning baholari (barcha xarajatlari qo'shilib) aniqlanadi. Shundan kelib chiqqan holda va talabni e'tiborga olib, bu mollarning erkin sotish baholari belgilanadi va ular shu baholar bo'yicha sotiladi. Ular boshlang'ich qiymatlarida hisobdan chiqarilib, taqsimlanadigan asosiy vositalarning umumiy miqdori va qiymati shu summaga kamaytiriladi.

Yuqorida ko'rsatilgan tartibda tugatilayotgan xo'jalikning haqiqatda taqsimlanishi lozim bo'lgan mulki, debitorlik hamda kreditorlik qarzlari aniqlanadi.

Masalan, tugatilayotgan xo'jalikning mulki quyidagilardan tashkil topgan deylik: jami – 200 mln. so'm.

Shundan:

- asosiy vositalar qiymati – 80 mln. so'm;
- tugallanmagan qurilish qiymati – 15 mln. so'm;
- sotib olingan aktsiyalar summasi – 5mln. so'm;
- ishlab chiqarish zahiralari qiymati – 29 mln. so'm;
- tugallanmagan ishlab chiqarish xarajatlari – 20 mln. so'm;
- tayyor mahsulot – 20 mln. so'm;
- kelgusi davr xarajatlari – 1 mln. so'm;
- pul mablag'larining summasi – 10 mln. so'm;
- debitorlik qarzlari summasi – 20 mln. so'm.

Tashkil etiladigan fermerlarga yuqoridagi mulklardan quyidagilar taqsimlanadi:

- 80 mln. so'mlik asosiy vositalar;
- 15 mln. so'mlik tugallanmagan qurilish qiymati;
- 29 mln. so'mlik ishlab chiqarish zahiralari.

Taqsimlanishi lozim bo'lgan jami mulk qiymati – 124 mln. so'm. Shundan sotilishi hamda hisobdan chiqarilishi lozim bo'lgan mulk qiymati – 24 mln. so'm.

Ularga quyidagilar kiradi:

- KAMAZ – 3 mln. so'm; avtomashina;
- molxona – 4 mln. so'm;
- mahalliy hokimiyat balansiga o'tkaziladigan ijtimoiy soha ob'ektlari – 3 mln. so'm;
- mahsuldor mollar – 10 mln. so'm;
- boquvdagi va o'stirishdagi chorva mollari – 4 mln. so'm.

Fermer xo'jaliklari o'rtasida taqsimlanadigan mulk 100 mln. so'mga teng (124-24).

Shu mulk tashkil etilayotgan fermer xo'jaliklari o'rtasida erlarning miqdorini, sifatini e'tiborga olgan holda quyidagi tartibda taqsimlanadi: tugatilayotgan xo'jalikning jami er maydoni 3000 gektarni tashkil etgan, shundan 500 gektari 40 ballik, 500 gektari 50 ballik, 800 gektari 60 ballik, 600 gektari 70 ballik, 400 gektari 80 ballik, 200 gektari 90 ballik. Har xil ballik er maydonini uning ballariga ko'paytirib, jami gektar ballini aniqlaymiz:

$$(500 * 40) + (500 * 50) + (800 * 60) + (600 * 70) + (400 * 80) + (200 * 90) = 20000 + \\ + 25000 + 48000 + 42000 + 32000 + 18000 = 165000 \text{ га/балл}$$

Taqsimlanadigan mulk summasini jami gektar balliga nisbati bilan 1 ga/ ball.ga to'g'ri keladigan mulk qiymatini aniqlaymiz. Bu qiymat xo'jalikda 606 so'mni tashkil etgan (100 mln. so'm: 165 ming ga\`ball).

Shundan so'ng har bir fermer xo'jaligining gektar ballini ham aniqlab chiqish zarur. Masalan, fermer xo'jaligiga jami 50 gektar er berilgan deylik. Shundan 20 gektari 50 ballik, 20 gektari 70 ballik, 10 gektari 80 ballik. Unda bu fermerning jami gektar balli $3200 \text{ ni} = (20 * 50) + (20 * 70) + (10 * 80)$ tashkil etgan. Shu gektar ballni xo'jalik bo'yicha 1 gaG`balga to'g'ri keladigan miqdorga ko'paytirib, fermer xo'jaligiga to'g'ri keladigan mulk qiymatini aniqlaymiz. U 1939,2 ming so'mni ($3200 * 606$) tashkil etadi. Boshqa fermer xo'jaliklari gektar balli ham shu tartibda hisoblanadi.

Tugatiladigan xo'jalikning kreditorlik qarzi 150 mln. so'mni tashkil etgan. Ularni quyidagi manbalar hisobiga ma'lum miqdorda qoplash mumkin:

- debitorlik qarzini to'lash hisobiga – 20 mln. so'm;
- tayyor mahsulotni sotish hisobiga - 20 mln. so'm;
- asosiy va aylanma vositalarni sotish hisobiga – 21 mln. so'm;
- kreditorlik qarzini to'lash hisobiga – 9 mln. so'm.

Tugatilayotgan xo'jalikda 1 gaballga manba bilan qoplanmagan 545,5 so'm (90 mln. so'm: 165 ming ga 1 ball) kreditorlik qarzi to'g'ri kelar ekan. Shu summani birinchi tashkil etilayotgan fermerning gektar balliga ko'paytirish natijasida unga to'g'ri keladigan kreditorlik qarzi summasini aniqlaymiz. Bu 1745600 so'mni ($3200 \text{ ga ball} * 545,5 \text{ so'm}$) tashkil etadi.

Tugatilayotgan xo'jalik mulklarining fermerlar o'rtasida taqsimlangan summasi aniqlangandan so'ng fermer xo'jaliklariga ularning miqdori va qiymatini tasdiqlovchi dalolatnoma beriladi. Shundan so'ng fermer xo'jaliklari kreditorlar bilan qarzlarini to'lash shartlarini yozma ravishda kelishib oladilar.

Fermer xo'jaliklari shunday tartibda tashkil etiladi.

Tugatilgan shirkat xo'jaliklari negizida 2004 yilning 9 oyi ichida tanlov asosida 15335 fermer xo'jaligi yangidan tashkil etildi. Ularning umumiy soni 2005 yilning 1 iyuliga 121,6 mingtaga etkazildi. Natijada jami fermer xo'jaliklarining er maydoni 12 foizga ko'payib, 2005 yilning 7 oyiga kelib 3,6 mln. gektarni tashkil etdi. Ularda faoliyat yuritayotgan mehnat resurslarining soni shu davr ichida 19,8 foizga ko'payib, umumiy miqdori 871 ming kishini tashkil etgan.

Respublikada fermer va dehqon xo'jaliklarini rivojlantirishga qaratilgan chora-tadbirlar amalga oshirilishi oqibatida ularni iqtisodiyoti rivojlanmoqda. Faqatgina 2004 yilning 1 choragida fermer xo'jaliklari tomonidan ishlab chiqarilgan yalpi mahsulot summasi 2003 yilning huddi shu davriga nisbatan 109 foizga oshgan. Shuning natijasida fermer xo'jaliklari qishloq xo'jaligining jami yalpi mahsulotidagi salmog'i 2004 yilning dastlabki oylarida 16 foizni tashkil etgan. Dehqon xo'jaliklarining ulushi esa 65,7 foizga teng bo'lgan. Hozirgi kunda fermer xo'jaliklarida asosan o'simlikchilik tarmoqlari ustuvor suratlarda rivojlantirilmoqda. Kelajakda ularda chorvachilik tarmoqlarini ham rivojlantirishga alohida e'tibor berish zarur.

4.8. Qishloq xo'jaligidagi qo'shma korxonalar

Respublika mustaqilligigacha qishloq xo'jalik tarmog'ida aralash (qo'shma) mulk va unga asoslangan qo'shma korxonalar bo'lmagan. Mustaqillik natijasida erkin bozor iqtisodi barpo etilishi mulkchilikning shu turini va unga asoslangan tadbirkorlik shaklini tashkil etish hamda u faoliyat yuritishi uchun huquqiy, iqtisodiy asoslar yaratib berdi. Jumladan, «Mulk to'g'risida»gi, «Investitsion faoliyat to'g'risida»gi, «Chet el investitsiyalari to'g'risida»gi qonun, Respublika Prezidentining Farmonlari hamda Vazirlar Mahkamasining qarorlari qabul qilindi. Ularda mulkning aralash (qo'shma) shakllari mulkdorlarning moddiy va pul mablag'larini birlashtirish yo'li bilan hosil etilishi ta'kidlangan. Qishloq xo'jaligida faoliyat ko'rsatayotgan shirkat, fermer xo'jaliklari qayta ishlash sanoati korxonalari bilan aralash (qo'shma) mulkchilikka asoslangan korxonalarni tashkil etishda ularning shakllantirilayotgan Ustav fondidagi ulushlarini kelishgan holda belgilashlari mumkin. Bu ulush masalan, 50:50 yoki ularning qo'shma korxonada faoliyatidagi ahamiyatiga ko'ra, 30:70 yoki 70:30 bo'lishi mumkin. Agarda shirkat yoki fermer xo'jaliklari chet el yuridik shaxslari (korxonalari) bilan qo'shma korxonada tashkil etadigan bo'lsalar, chet el korxonasining qo'shgan ulushi umumiy shakllantirilayotgan Ustav fondining 30 foizidan kam bo'lmasligi shart. Aralash (qo'shma) mulkka egalik qilish hissaviy ishtirok etish printsipli asosida ham, shuningdek, o'z mablag'larini birlashtirgan mulkdorlar o'rtasida daromadlarni ularning qo'shgan mablag'ining ulushiga qarab taqsimlash usullarida ham amalga oshirilishi mumkin.

Qo'shma korxonalarni tashkil etish natijasida ishlab chiqarishni yuksaltirish rivojlangan davlatlardagidek respublikamizda ham mustaqillik yillarida keng ravnaq topmoqda. Jumladan, mashinasozlik, to'qimachilik va engil sanoat, oziq-ovqat, paxta tozalash, meva, uzum sanoati tarmoqlarida. Lekin mamlakat qishloq xo'jaligida qo'shma korxonalarni tashkil etish jarayoni talab darajasida amalga oshirilayotgani yo'q. Bu muammo hal etilishini ta'minlaydigan asosiy shartlar mavjud. Eng avvalo, chet el korxonalarining hamda fuqarolarining qonun doirasida erkin faoliyat yuritish va mulkiga egalik qilish kafolati ta'minlangan. Shuning bilan birgalikda ekologik jihatdan barcha talablarga javob beradigan turli xildagi qishloq xo'jalik mahsulotlari qishloq xo'jalik korxonalari tomonidan barqaror ravishda ishlab chiqarilmoqda. Masalan, paxta xomashyosi, bug'doy, sholi, karam, pomidor, uzum, o'rik, olma,

qovun, tarvuz, er yong`oq, go`sht, sut, qorako`l terisi, jun, qimiz, qumron, turp, sabzi va inson organizmi uchun zarur moddalarga boy bo`lgan boshqa mahsulotlar.

Ularni qayta ishlashda o`zlarining mehnatlarini sarflaydigan oddiy, serharakat, insofli, diyonatli, yangi texnika va texnologiyaga chanqoq bo`lgan fuqarolar ham mavjud.

Respublikada xalq iste'moli mollari ishlab chiqarish bilan shug`ullanuvchi chet el yuridik va jismoniy shaxslariga soliq hamda bojxona to`lovlariga oid ayrim imtiyozlar ham joriy etilgan. Kelajakda respublikada chet ellik investorlarga yaratilgan barcha imkoniyatlarni etkazib, ularni tushuntira oladigan hamda ularning ishonch va e`tiborlarini qozonish imkoniyatiga ega bo`lgan qishloq xo`jalik ishlab chiqarishining rahbarlariga, tadbirkorlariga ko`p narsa bog`liq. Ular tashqi bozorni o`rgangan holda manfaatdor hamkorlarni qidirib topishlari lozim. Buning uchun ancha bilim va mehnat sarflash talab etiladi. Ular tashqi bozorda o`zlarini va mahsulotlarini tanitish bilan birga o`z o`rinlarini egallashga intilishlari kerak. Shunday tadbirlar natijasida chet ellik hamkorlarni topish, ularning mablag`larini jalb etish orqali bu boradagi faoliyatni rivojlantirishga erishish mumkin.

Respublika qishloq xo`jaligida etishtirilayotgan mahsulotlarni qayta ishlash, ularni iste'mol uchun tayyor bo`lgan mahsulotlarga aylantirish uchun turli xildagi qo`shma korxonalarni tashkil etish mumkin. Bu jarayon mamlakat qishloq xo`jaligiga yangi texnikalar, ilg`or, samarali texnologiyalar kirib kelishini ta'minlaydigan chet el valyutalari oqimini ko`paytiradi. Natijada tarmoqning moddiy-texnika bazasi mustahkamlanib, ishlab chiqarish kuchlarining rivojlanishi va maqsadga muvofiq joylashishi ta'minlanadi. Qishloq xo`jaligida qo`shma korxonalarining tashkil etilishi xalqaro miqyosda mehnat taqsimotini rivojlantirishga ham ijobiy ta'sir ko`rsatadi.

Ular tufayli qo`shimcha ish joylari tashkil etilib, aholini ish bilan ta'minlash muammosi hal qilinishiga ma'lum darajada ulush qo`shiladi. Bu korxonalarda faoliyat ko`rsatayotganlarning moddiy sharoiti yaxshilanishini ta'minlaydi. Pirovard natijada aholining sifatli mahsulotlar bilan ta'minlanish darajasi yuksalib, turmush darajasi oshadi.

Tayanch iboralar:

Jamoa, davlat, xususiy, shaxsiy va qo`shma mulklar, davlat, shirkat xo`jaligi, fermer xo`jaligi, fermerning maqsadi va vazifasi, fermerni tashkil etishning huquqiy asoslari, fermer xo`jaligining iqtisodiy negizi, fermerning mol-mulki, fermerni tashkil etishdagi xususiyatlar, fermer xajmi, fermerlikni tashkil etish tartiblari, er ijarasi muddati, fermerlikning rivojlanishi (soni, er maydoni, ishlar soni, etishtirilayotgan mahsulotlari) fermerlikni tashkil etish davri, uning samaradorligi, xarajat, yalpi pul daromad, sof foyda, bozor infratuzilmasi.

Qisqacha xulosalar

Qishloq xo`jaligida amalga oshirilgan agrar-iqtisodiy islohotlar natijasida nodavlat turlar hisoblangan jamoa, shaxsiy, xususiy va aralash mulkchilik shakllari bosqichma-bosqich barpo etilib, muttasil rivojlantirilmoqda.

Jamoa mulkchiligiga asoslangan jamoa, qishloq xo`jaligi kooperativlari, shaxsiy va xususiy mulkchilik asosida fermer va dehqon xo`jaliklari va kichik korxonalar tashkil qilinib, taraqqiy ettirilmoqda.

Aralash (qo`shma) mulkchilik negizida qo`shma korxonalar tashkil etilmoqda, lekin ularning rivojlanishi hozirgi davrda talabga to`liq javob bera olmaydi.

Kelajakda shaxsiy, xususiy hamda aralash mulkchilikka asoslangan korxonalarni rivojlantirishga e'tiborni kuchaytirish maqsadga muvofiqdir.

Nazorat va muhokama uchun savollar

1. Tarmoqda mulkchilik munosabatlarining huquqiy asoslari qaysi qonunlarda o`z aksini topgan?
2. Qishloq xo`jaligida mulkchilikning qanday shakllari mavjud?
3. Qishloq xo`jaligida qanday mulk sub'ektlari mavjud?
4. Nimalar korxonalarining mulk ob'ekti hisoblanadi?
5. Jamoa, shirkat xo`jaliklari haqida tushuncha bering.
6. Fermer va dehqon xo`jaliklari ta'rifini izohlab bering.
7. Fermer xo`jaliklari rivojlanishining samaradorligini isbotlab bering.
8. Qo`shma korxonalar haqida tushuncha bering.
9. Fermer xo`jalik to`g`risida sizning tushunchangiz qanday?
10. Fermer xo`jaligining maqsad va vazifasi nimadan iborat?
11. Fermer xo`jaligini tashkil etishning huquqiy asoslarini qanday xujjatlar tashkil etadi?
12. Fermer xo`jmaligini tashkil etishdagi xususiyatlar nimalardan iborat?
13. Fermer xo`jaligi qanday tartiblarda tashkil etilmoqda?
14. Fermer xo`jaliklarini respublika iqtisodiyotidagi o`rni va ahamiyatini qanday qilib isbotlaysiz?
15. Fermerlikni rivojlantirish bosqichlari qanday?
16. Fermerlikning rivojlanishini, samaradorligini qaysi ko`rsatkichlar yordamida izohlab berasiz?
17. Nima uchun fermerlikni rivojlantirishga ustuvorlik berilgan?
18. Fermerlikni rivojlantirishdagi ustuvorlik yo`nalishlari nimalardan iborat va boshqalar.

Asosiy adabiyotlar

1. O`zbekiston Respublikasining yangi tahrirdagi 2004 yil 26 avgustdagi «Fermer xo`jaligi to`g`risida»gi Qonuni, «Xalq so`zi» gazetasi, 2004 yil 15 oktyabr
2. O`zbekiston Respublikasining «Qishloq xo`jaligi korxonalarini sanatsiya qilish to`g`risida»gi qonuni. O`zbekiston Respublikasi tadbirkorlik to`g`risidagi qonun hujjatlari, Toshkent, «Iqtisodiyot va huquq dunyosi», №2, 1999 yil.
3. O`zbekiston Respublikasining «Dehqon xo`jaligi to`g`risida»gi qonuni. «Xalq so`zi», 1998 yil, 6 iyun.
4. O`zbekiston Respublikasining «Qishloq xo`jaligi kooperativi (shirkat xo`jaligi) to`g`risida»gi qonuni. «Xalq so`zi», 1998 yil, 6 iyun.

5. O`zbekiston Respublikasining «Tadbirkorlik to`g`risida»gi qonuni. O`zbekiston Respublikasi qonun va farmonlari. Toshkent, «Adolat», №2, 1992.
6. O`zbekiston Respublikasining «Ijara to`g`risida»gi qonuni. Qishloq xo`jaligida islohotlarni chuqurlashtirishga doir qonun va me'yoriy hujjatlar to`plami. 1-qism., Toshkent, «Sharq», 1998.
7. Abdug`aniev A., Abdug`aniev A.A. «Qishloq xo`jaligi iqtisodiyoti» darslik, T,O`zbekiston yozuvchilar uyushmasi Adabiyot jamg`armasi nashriyoti, 2004.
8. Kovalenko Ya.N. Ekonomika selskogo xozyaystva. Moskva. EKMES, 2004.

Internet saytlari:

1. www.ecfak.timacad.ru moskovskaya selskoxozyaystvennaya akademiya.
2. www.admin.ru institut agroekonomiki i biznesa priamurskiy.
3. Mardonova a.t., ishoqova s.a. Agrar sohada mulkiy munosabatlarni ro'yobga chiqarishning dolzarb uslublari. www.ski.ilm.uz
4. Saratovskaya selskoxozyaystvennaya akademiya. www.tstu.ru
5. Lbr – selskoxozyaystvennaya texnika, kombayno`, kosilki, seyalki, zapchasti k selxoztexniki www.lbr.ru
6. Radio tashkent international. [Http:g`g`info.uzpak.uzg`uzbg`econom_uzbg`](http://g`g`info.uzpak.uzg`uzbg`econom_uzbg`)

V BOB

ER-SUV RESURSLARI, ULARDAN SAMARALI FOYDALANISH

5.1. Er-suv resurslarining qishloq xo'jaligidagi ahamiyati va xususiyatlari, ularning maydoni tarkibi, foydalanuvchilar bo'yicha taqsimlanishi

5.2. Erdan, suvdan foydalanish samaradorligini ifodalovchi ko'rsatkichlar, ularni aniqlash tartibi

5.3. Erdan, suvdan foydalanish samaradorligi, uni oshirish yo'llari

5.4. Er monitoringi va davlat er kadastri

5.1 Er-suv resurslarining qishloq xo'jaligidagi ahamiyati va xususiyatlari, ularning maydoni tarkibi, foydalanuvchilar bo'yicha taqsimlanishi

Erning jamiyatdagi ahamiyati beqiyosdir. Unda fuqarolar yashashi uchun binolar quriladi, turli mahsulotlar etishtiriladi. Demak, erning qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishdagi ahamiyati ulkan. Chunki u shu tarmoqning eng asosiy ishlab chiqarish vositasi hisoblanadi. Erga urug`, ko'chat ekib, ishlov berish natijasida turli xildagi mahsulotlar etishtiriladi. Demak, tarmoqda etishtiriladigan barcha turdagi mahsulotlar erdan, suvdan foydalangan holda olinar ekan. Ingliz iqtisodchisi Uilyam Pettining aytishicha, «er – boylikning onasi...».

Respublika dehqonchiligi sug`orishga asoslangan. Shuning uchun suv ham er kabi eng zarur vosita hisoblanadi. Qishloq xo'jaligidan olinayotgan mahsulotlar, masalan, paxta, sholi, tamaki, sabzavot, poliz, makkajo'xori, bug`doy, arpa, em-xashaklarning aksariyat qismi sug`oriladigan erlarda etishtiriladi. Qishloq xo'jaligida etishtirilayotgan yalpi mahsulotning 95 foizga yaqini sug`oriladigan erlardan olinadi. Sanoatning qishloq xo'jalik xomashyolariga, aholining esa oziq-ovqat mahsulotlariga bo'lgan talabi qondirilishida er va suvning ahamiyati juda katta. Erlardan, suvlardan qanchalik oqilona, samarali foydalanilsa, ishlab chiqariladigan mahsulotlar hajmi shunchalik ko'payadi, natijada yuqorida ta'kidlangan talablarning qondirilish darajasi ortadi. Lekin erdan asosiy vosita sifatida foydalanishda uning quyidagi xususiyatlarini e'tiborga olish maqsadga muvofiqdir:

a) er maydonining cheklanganligi va takror ishlab chiqarilmasligi. Ona zamin tabiatan cheklangan, uning maydonini inson kengaytira olmaydi. Chunki u tabiat mahsuli hisoblanadi. Boshqa asosiy vositalarni, masalan, traktorlarni, mashinalarni talabni qondirish maqsadida xohlagancha ishlab chiqarish mumkin;

b) erning tabiat mahsuli ekanligi. Er tabiat mahsulidir. Shuning uchun uning kelajakdagi taqdiri tabiatga bog`liq. Boshqa asosiy vositalar, ya'ni binolar, inshootlar, kombaynlar, traktorlar inson mehnatining mahsulidir. Zaruriyat tug`ilganda ular inson tomonidan ishlab chiqarilishi mumkin. Erni esa inson ishlab chiqara olmaydi;

v) er - qishloq xo'jaligining abadiy ishlab chiqarish vositasidir. Respublika hududida mavjud bo'lgan erlardan qishloq xo'jalik mahsulotlari etishtirishda bizdan oldingi avlodlar foydalangan, hozirgi davrda biz foydalanmoqdamiz, kelajakda esa avlodlarimiz foydalanadi;

g) erni qishloq xo'jaligi mahsulotlari etishtirish maqsadida bir joydan ikkinchi joyga ko'chirib yurish imkoniyati cheklangan. Undan joylashgan makonida, ya'ni

statsionar holatda oqilona foydalanish mumkin. Lekin mashina va traktorlarni talab etilgan joyga olib borib, turli xildagi ishlarni amalga oshirish, bino-inshootlarni ham talab etilgan joyga qurish mumkin;

d) erning yuqori qatlami hisoblangan tuproq unumdorligining mavjudligi, unga ilmiy asoslangan holda ishlov berish natijasida uning oshib borishi. Darhaqiqat, tuproqqa vaqtida ishlov berilsa, o'g'itlansa, uning unumdorligi oshib borishi mumkin. Lekin boshqa asosiy vositalar ishlab chiqarish jarayonida qatnashishi oqibatida jismoniy jihatdan ishdan chiqadi. Ular vaqt o'tishi bilan fan-texnika taraqqiyoti natijasida ma'naviy jihatdan ham eskiradi.

Lekin erga e'tibor berilsa, undan fan-texnika yutuqlarini joriy etgan holda oqilona, samarali foydalanilsa, unumdorligi oshib borishi mumkin. Ammo bu, uning unumdorligi cheklanmagan, degani emas. Shunday ekan, erning unumdorligidan tadbirkorlik bilan foydalanish maqsadga muvofiqdir.

Qishloq xo'jaligida erning yuqori qatlami hisoblangan tuproq unumdorligi katta ahamiyat kasb etadi. Hayotda tuproq unumdorligining quyidagi turlari mavjud: tabiiy, sun'iy va iqtisodiy unumdorlik. Tuproqning tabiiy unumdorligi—tabiat mahsulidir. U tabiatning ta'siri natijasida uzoq yillar mobaynida shakllanadi. Uning holati quyosh nuri hamda yog'ingarchilik miqdoriga, shamol va suvlarning ta'siriga bog'liqdir. Ularning ijobiy ta'sirida tuproq tabiiy unumdorligi yaxshi bo'ladi. Sun'iy va iqtisodiy unumdorlik esa inson mehnati natijasida shakllantirilib, oshirilishi mumkin. Jumladan, mehnat, mablag' sarflab, erlarning irrigatsion, meliorativ holatini yaxshilab, urug' ekib, ularni o'g'itlash, yaxshi sifatli ishlov berish orqali tuproqning iqtisodiy unumdorligi yuksaltirilishi mumkin. Qishloq xo'jaligida foydalaniladigan suvlarning sifati ham barcha viloyatlarda bir xilda bo'lmay, bir-birlaridan farq qiladi.

Masalan, Andijon, Namangan va Farg'ona viloyatlarining aksariyat hududlarida ekinlarni sug'orishda foydalaniladigan suvlarning sifati yaxshi, ya'ni ularning tarkibida hosildorlikka salbiy ta'sir etuvchi turli xildagi minerallar kam, lekin Qoraqalpog'iston Respublikasi, Xorazm viloyati hududlarida foydalanilayotgan suvlarning tarkibida xlor va boshqa moddalar ko'p. Shuning uchun ham ularning sifati nihoyatda yomon. Bunday hol qishloq xo'jalik mahsulotlari etishtirish hajmiga, sifatiga salbiy ta'sir ko'rsatadi. Kelajakda erlarning unumdorligini oshirish, suvlarning sifatini yaxshilashga qaratilgan barcha tadbirlar majmuasini samarali amalga oshirish orqali zarur qishloq xo'jalik mahsulotlari hajmini, miqdorini ko'paytirishga va sifatini yaxshilashga erishish mumkin.

2005 yilning 1 yanvariga respublikamizning umumiy er maydoni 44410,3 ming hektarni tashkil etgan. Shu maydon foydalanuvchilar bo'yicha quyidagicha taqsimlangan (6-jadval).

O'zbekiston Respublikasining er fondi va uning foydalanuvchilar bo'yicha taqsimlanishi*

№	Erdan foydalanuvchilar	1999 yil		2004 йил	
		ming. ga	foiz	ming. ga	foiz
	Jami er fondi Shundan	44405.0	100.0	44410.3	100.0
1	Qishloq xo'jalik korxonalarini va tashkilotlari foydalanayotgan erlar	25295.9	57.0	24968.6	56.3
2	O'rmon xo'jalik korxonalarini erlari	8696.5	19.6	8409.2	18.9
3	Sanoat, transport, mudofaa, aloqa va boshqa tashkilotlar erlari	1883.0	4.2	1928.1	4.3
4	Aholi yashash joylari	230.4	0.5	234.0	0.5
5	Zahiradagi erlar	7488.6	16.9	7469.6	16.8
6	Gidrotexnika va boshqa suv xo'jaligi tashkilotlari erlari	799.3	1.8	819.2	1.8
7	Tabiat muhofazasi, sog'lomlashtirish va madaniy ahamiyatga ega erlar	11.3	0.03	72.5	0.2
8	Boshqa erlar	-	-	509.1	1.2

*O'zbekiston Respublikasi geokadastr va er resurslari davlat qo'mitasi ma'lumotlari asosida tuzilgan.

Respublikada jami er fondining 56,3 foizidan qishloq xo'jalik korxonalarini va tashkilotlari, 18,9 foizidan esa o'rmon xo'jaligi korxonalarini foydalanmoqdalar. Lekin 2002 yilning boshiga ular foydalanayotgan erlar sanoat, transport, aloqa, mudofaa tashkilotlariga, aholi uchun uy-joylar, shahar xo'jaliklari qurilishiga ajratilishi munosabati bilan 1999 yildagiga nisbatan 614,6 ming gektarga yoki 1,4 foizga kamaygan. Bu jarayon davom etaveradi. Chunki kelajakda ham respublikamizda sanoat, transport, aloqa tizimi rivojlanadi. Aholi o'sishi natijasida ularning yaxshi yashashi uchun qo'shimcha er maydonlari ajratilaveradi. Ekologiyani yaxshilash maqsadida tabiatni muhofaza etish, sog'lomlashtirish uchun qo'shimcha maydonlar ajratiladi. Bu hayot talabidir.

Respublika er fondining 7,2 foizidan hozirgi davrda yuqoridagi maqsadlarni hal etishda foydalanilmoqda. Shuning bilan birga kelajakda mamlakatimiz xalq xo'jaligini rivojlantirish uchun imkoniyatlar, jumladan, zahiradagi erdan foydalanish imkoniyati mavjud. Hozirgi davrda shunday erlarning umumiy maydoni 7.5 mln. gektarga yaqin. Bu jami er maydonining 16.8 foizini tashkil etadi.

Lekin barcha er fondining 75.2 foizidan qishloq va o'rmon xo'jaligi korxonalarini, tashkilotlari foydalanmoqdalar. Shu maydonning 26454.8 ming gektari qishloq xo'jalik erlari hisoblanadi (7-jadval).

Respublika qishloq xo'jalik erlarining tarkibi*

Qishloq xo'jalik er turlarining nomi	1999 y	2004 y.
--------------------------------------	--------	---------

	ming ga	% da	ming ga	% da
Jami foydalanilgan qishloq xo'jalik erlari	26766.4	100.0	26454.8	100.0
Shundan: jami ekin maydoni	4061.9	15.1	4042,7	15.3
Undan				
Sug`oriladigan ekin maydoni	3317.3	12.4	3319,4	12.3
Lalmi er maydoni	747.6	2.7	773,5	2.9
Jami ko'p yillik daraxtzor erlar	355.7	1.3	337,0	1.3
Yaylovlar va pichanzorlar	22271.0	83.1	21217,1	80.2
Bo'z erlar	77.8	0.02	84,5	0.3

*** Respublika er balansi ma'lumotlari asosida tuzilgan.**

Ularning tarkibi quyidagicha:

➤ haydaladigan erlar. Ular sug`oriladigan hamda lalmi erlardan tashkil topgan, tuprog`i eng unumdor hisoblanadi. Ayniqsa, sug`oriladigan erlarniki. Bu erlarda suvdan foydalangan holda paxta xomashyosi, sholi, bug`doy, arpaning asosiy qismi, makkajo`xori, kartoshka, sabzavot, poliz mahsulotlari etishtirilmoqda. Shuning uchun ulardan yil mobaynida to`liq va samarali foydalanish maqsadga muvofiqdir. Ularning maydoni 4042,7 ming gektarni tashkil etadi. Respublika hududidagi ekin maydonlarni kelajakda ma'lum miqdorda kengaytirish mumkin. Buning uchun o`zlashtirish qulay bo`lgan er maydonlarini o`zlashtirib, ekin maydoni tarkibiga kiritish mumkin. Bu jarayonni amalga oshirish uchun suv resurslari mavjud bo`lishi kerak. qo`shimcha suv resurslarini esa sug`orish, texnika va texnologiyalarni joriy etish oqibatida shakllantirish mumkin.

➤ yaylovlar va pichanzorlar. Ular 2

➤ 2263.4 ming gektar. Bu erlarda chorva hayvonlari boqilib, ular uchun turli xildagi em-xashaklar etishtiriladi. Bu erlarda asosan qo`ychilik rivojlangan.

➤ ko'p yillik daraxtzorlar maydoni, ya'ni bog`zorlar, tokzorlar, tutzorlar, daraxtzorlar maydoni. Ko'p yillik daraxtzorlar bilan 353 ming gektarga yaqin maydon band.

➤ Shu erlardan foydalangan holda xo'jaliklar qayta ishlash sanoatini xomashyo, aholini esa oziq-ovqat mahsulotlari bilan talab darajasida ta'minlash uchun turli xildagi mahsulotlar etishtirmoqda. Respublikaning jami er fondi undan foydalanuvchilar bo'yicha 2001 yilda quyidagicha taqsimlangan:

➤ qishloq xo'jaligi bilan shug`ullanadigan barcha korxonalariga, tashkilotlarga 24968,6 ming ga er foydalanish uchun uzoq muddatga ijaraga berilgan. Bu erlardan foydalangan holda (Qishloq va suv xo'jaligi vazirligi, Fermer va dehqon xo'jaliklari uyushmasi, «O`zmevasabzavotuzumsanoat» xolding kompaniyasi, «O`zpparrandasanoat», «O`zgo`shtsanoat» uyushmalari va boshqa tashkilotlar) turli xildagi qishloq xo'jalik mahsulotlari etishtiradilar;

➤ o'rmon xo'jaligi korxonalariga – 8409,2 ming ga er berilgan;

➤ shahar, sanoat, transport, aloqa mudofaa va boshqalarga – 2671,2 ming ga er berilgan;

➤ zahiradagi erlar – 7469,6 ming gektarni tashkil etadi.

Er maydonining taqsimlanishi kelajakda u yoki bu sohalar rivojlanishi natijasida o`zgarishi mumkin.

Respublikamizda suv resurslari manbalari cheklangan. Ularning umumiy miqdori 49,4 mlrd. m³ atrofida bo'lishi mumkin. Shundan 30,6 mlrd. m³ yoki 61,9 foizi yirik daryolarning suvidan, 16,5 mlrd. m³ respublika hududidagi mayda daryolarning suvlaridan, qolgan qismi esa er osti hamda kollektor-zovurlardan olinadigan suvlardan iborat. Mavjud suv resurslari hozirgi o'sib borayotgan talabni to'liq qondira olmaydi. Shu suv resurslarining aksariyat qismi qishloq xo'jaligi tarmog'ida ishlatiladi. Suv resurslari davlat muhofazasida, mulkchilik shakllari bo'yicha taqsimlanmagan.

5.2. Erdan, suvdan foydalanish samaradorligini ifodalovchi ko'rsatkichlar, ularni aniqlash tartibi

Er, suv qishloq xo'jaligining eng asosiy ishlab chiqarish vositalari ekan, ulardan qanday foydalanilganini bilish zarur. Buning uchun quyidagi ko'rsatkichlardan foydalanish mumkin:

a) Umumiy er fondidan foydalanish koeffitsienti (foizda). Uning darajasini aniqlash uchun qishloq xo'jaligida haqiqatda foydalanilgan er maydonini foydalanish mumkin bo'lgan er maydoniga taqsimlash lozim. Buni quyidagi tenglik yordamida aniqlash mumkin:

$$EFK = \frac{FA}{F\grave{I}A}; \text{ yoki } \frac{FA}{F\grave{I}A} \times 100;$$

Bunda: EFK–umumiy er fondidan foydalanish koeffitsienti, (foizda);

FE–qishloq xo'jaligida foydalanilgan er maydoni, ga;

FME – foydalanilishi mumkin bo'lgan er maydoni, ga.

Bu ko'rsatkich koeffitsientda yoki foizda aniqlanishi mumkin. Uni aniqlash natijasida erdan foydalanishning to'liqlik darajasi aniqlanadi. Uni haqiqiy darajasi, ya'ni koeffitsienti 1 dan yoki 100 foizdan ortiq bo'lishi mumkin emas. Bu ko'rsatkichni aniqlash natijasida tarmoqda (xo'jalikda) qancha erdan foydalanilgan va qanchasidan foydalanilmaganligi bilinadi. Shundan so'ng bunday holning sabablari aniqlanib, ularni bartaraf etish chora-tadbirlari ishlab chiqiladi.

б) Suvdan foydalanish koeffitsienti. U haqiqatda sug'orilgan maydonni shu suv bilan sug'orilishi mumkin bo'lgan maydonga taqsimlash natijasida aniqlanadi. Buning uchun quyidagi tenglikdan foydalanish mumkin:

$$SFK = \frac{S\grave{I}}{S\grave{I}\grave{I}}; \text{ yoki } \frac{S\grave{I}}{S\grave{I}\grave{I}} \times 100;$$

Bunda: SFK-suvdan foydalanish koeffitsienti yoki foizi;

SM-haqiqatda sug'orilgan maydon, ga;

SMM-sug'orilishi mumkin bo'lgan maydoni,ga.

Buni aniqlash natijasida suvdan foydalanish darajasi belgilanadi. Bu ko'rsatkichni aniqlashda ekinlarga suv berish me'yoriga alohida e'tibor berish maqsadga muvofiqdir. Chunki unga rioya qilinsa, albatta, suvdan foydalanish darajasi yuqori bo'ladi. Demak, uning darajasi, ya'ni koeffitsienti 1 dan yoki 100 foizdan yuqori bo'lmasligi lozim. Agarda yuqori bo'lsa, unda ekin maydonlari sifatli sug'orilgan bo'lmaydi.

v) Foydalanish mumkin bo'lgan erlardan bir yilda necha marta foydalanilganlik darajasi. Uni aniqlash uchun haqiqatda urug', chigit ekilgan maydonni mavjud ekin ekilgan er maydoniga taqsimlanadi. Bunda quyidagi tenglikdan foydalanish mumkin:

$$EFS = \frac{UE\hat{I}}{F\hat{I}}$$

Bunda: EFS-erdan foydalanish soni, ya'ni 1 ga maydondan necha marta foydalanilganlik soni;

UEM- bir yil mobaynida urug`, chigit ekilgan maydon, ga;

FM- foydalanilgan er maydoni, ga;

Bu ko`rsatkich yordamida bir maydonga necha marta ekin ekib, foydalanilganlik darajasi, ya'ni soni aniqlanadi. Demak, uning soni birdan ko`p bo`lishi maqsadga muvofiqdir. Buning uchun mavjud bo`lgan erlardan bir necha marta ekin ekib, hosil olishga intilish lozim.

g) Er (ekin) maydonlarining mahsuldorligi, hosildorligi. Bu ko`rsatkich asosan ekin turlari hamda umumiy maydon bo`yicha, natural hamda qiymat ko`rinishlarida aniqlanadi, ya'ni ular 1 gektar foydalanilgan maydondan qanday mahsulotlarni qancha miqdorda (kg, sen, tonna) hamda necha so`mlik mahsulot yoki foyda olinganligi aniqlanadi. Buning uchun quyidagi tenglikdan foydalanish mumkin:

$$EX = \frac{Ya\hat{O}}{E\hat{I}};$$

Bunda: EX- 1 ga ekin maydonidan olingan hosil miqdori, s;

YaX- ekin ekilgan maydondan olingan yalpi hosil miqdori, s. yoki tonnada;

EM- ekin ekilgan haqiqiy maydon, ga.

Bu ko`rsatkich yordamida 1 gektar ekin ekilgan maydondan qancha miqdorda hosil olinganligi ekin turlari bo`yicha alohida-alohida aniqlanadi. Uning miqdori qancha ko`p bo`lsa shuncha yaxshi. Bu ko`rsatkich u yoki bu ekin ekilgan maydonning mahsuldorligini isbotlaydi. Jami ekin maydonlari mahsuldorligini aniqlash uchun ko`rsatkichni quyidagi qiymat ko`rsatkichlarida aniqlash, buning uchun har bir ekinning yalpi hosili qiymatini aniqlab olish lozim. So`ngra ularning yig`indisini aniqlash kerak.

$$EM = \frac{Ya\hat{E}}{E\hat{I}} : \frac{YaD\hat{E}}{E\hat{I}} : \frac{SF}{E\hat{I}}$$

Bunda: EM- foydalanilgan erlarning mahsuldorligi. Ya'ni, bir gektar ekin ekilgan yoki yaylov, pichanzor maydondan necha so`mlik yalpi mahsulot, yalpi daromad hamda sof foyda olinganligi aniqlanadi;

YaMK- olingan yalpi mahsulot qiymati, so`mda;

EM- ekinlar ekilgan maydon, ga;

YaDK- olingan yalpi daromad summasi;

SF- olingan sof foyda summasi.

д) Suvdan foydalanish samaradorligi. Bu ko`rsatkich yordamida har bir metr kub suv evaziga olingan yalpi mahsulot miqdori, qiymat, daromad va sof foyda summasi quyidagi tenglik yordamida aniqlanadi:

$$SFS = \frac{Ya\hat{O}}{FS\hat{I}} : \frac{Ya\hat{E}}{FS\hat{I}} : \frac{YaD\hat{E}}{FS\hat{I}} : \frac{SF}{FS\hat{I}}$$

Bunda: SFS-suvdan foydalanish samaradorligi;

FSM-foydalanilgan suv miqdori. Bu natura hamda qiymat ko`rinishida aniqlanadi. Bunda 1 m³ suvdan foydalanish natijasida qancha miqdorda paxta, g`alla

va boshqa mahsulotlar etishtirilganligi hamda necha so'mlik yalpi mahsulot va yalpi daromad, sof foyda olinganligi aniqlanadi.

e) Sug'orish sistemasi (tizimi)dan foydalanish koeffitsienti. Uning darajasini aniqlash uchun shu tizimning oxirida ekinlarni sug'orish maqsadida berilgan suv miqdorini shu tizim boshida olingan suv miqdoriga taqsimlash zarur. Bunda quyidagi tenglikdan foydalanish mumkin:

$$STFK = \frac{S\hat{O}I\hat{E}BS}{S\hat{O}B\hat{I}SI};$$

Bunda: STFK – sug'orish sistemasi (tizim)dan foydalanish koeffitsienti;

STOEBS – sug'orish tizimining oxirida ekinlarga berilgan suv miqdori;

STBOSM – sug'orish tizimining boshida olingan suv miqdori.

Bu ko'rsatkich darajasi yoki koeffitsienti 1 ga intilishi kerak. Chunki sug'orish sistemasining boshida olingan suv ekin maydonlariga to'liq etkazilishi lozim. Agar uning darajasi past bo'lsa, demak, suvning ma'lum miqdori tizim davomida yoki parlangan yoki tuproqqa sizib ketgan yoki oqib ketgan bo'lishi mumkin. Bu ko'rsatkich sistemaning holatini ham isbotlaydi.

5.3. Erdan, suvdan foydalanish samaradorligi, uni oshirish yo'llari

Er-suv – umummilliy boylikdir. O'zbekiston Respublikasi xalqi hayoti, faoliyati va farovonligining asosi sifatida ulardan oqilona hamda samarali foydalanish zarurligi «Er kodeksi» da, «Suvdan foydalanish to'g'risida»gi qonunda alohida ta'kidlangan. Respublika hududidagi barcha korxonalar, fuqarolar bu qonuniy talabni bajarishlari shart. Shuning uchun ular tuproq unumdorligini saqlash va oshirishga, suvni iflos qilmaslikka, shuning negizidan ulardan talab darajasida samarali foydalanishga katta e'tibor berishlari lozim. Shu ma'suliyatni his etgan holda qishloq xo'jalik korxonalari uni ijobiy hal etishga, foydalanish mumkin bo'lgan maydonlardan to'liq va samarali foydalanishga intilmoqdalar. Respublika qishloq xo'jaligida 2005 yilning boshiga 25687,4 ming. ga erdan foydalanishga erishilgan. Shu erlardan turli maqsadlarda foydalanilmoqda. Eng asosiy maqsad aholining oziq-ovqat, sanoatning esa xomashyo mahsulotlariga bo'lgan talabini qondirishdir. Buning uchun 4049,2 ming gektar (2005 y) maydonga turli xildagi ekinlar ekib, ulardan yuqori hosil olishga harakat qilinmoqda. (8-jadval).

Respublika ekin maydonlarining miqdori (ming ga)*

Ko'rsatkichlar	Yillar							
	1993	1994	1995	1996	1997	1999	2000	2004
Jami ekin maydoni Shundan:	4229,7	4240,2	4165,0	4007,0	4116,2	4019,5	3774,9	3695,7
-g`alla maydoni	1280,3	1522,2	1656,5	1740,5	1757,3	1720,5	1611,9	1667,1
-texnika ekinlari maydoni, undan:	1731,8	1579,0	1532,6	1525,1	1536,0	1613,0	1471,2	1518,5
Paxta maydoni	1695,1	1540,0	1492,2	1487,3	1511,9	1517,4	1443,7	1456,3
Kartoshka, sabzavot va poliz maydoni	249,8	258,4	238,2	214,6	222,4	231,4	233,8	224,4
Ozuqa ekinlarining maydoni	967,8	876,5	731,6	521,6	500,4	452,8	458,0	284,2

*Respublika Iqtisodiyot vazirligi hamda statistika davlat qo`mitasi ma'lumotlari asosida tuzilgan.

Respublikada ekin ekilayotgan maydon yildan-yilga kamayib bormoqda. Bunday hol ekinzorlarni, aholiga turarjoylarni qurish, sanoat, sug`orish inshootlarini barpo etish uchun ajratilishi oqibatida yuz bermoqda. Bu ob'ektiv jarayon kelajakda ham yuz beradi. Shuning uchun ham mavjud erlardan yil davomida oqilona, samarali foydalanish zarur. 1993-2004 yillarda respublikaning umumiy ekin maydoni 534.0 ming gektarga yoki 12,6 foizga qisqargan. Lekin shu davrda g`alla maydoni salkam 386,8 ming gektarga ko'paygan. Bu g`alla hosili ko'payishiga ijobiy ta'sir etdi. G`alla maydonining kengayishi asosan paxta hamda ozuqa ekinlari maydonlari kamayishi evaziga ta'minlangan. Shu davrda paxta ekiladigan maydon 238,8 ming gektarga, ozuqa ekinlari ekiladigan maydon esa 683,6 ming gektarga qisqargan. Shu maydonlardan ma'lum qismi yuqoridagi yo'nalishlarga berilgan. Paxta maydonining qisqartirilishi natijasida paxta yakkahokimligi bartaraf etildi. Lekin ozuqa ekinlari maydonlarining qisqartirilishi amalda almashlab ekish tartibining buzilishiga olib keldi hamda chorva hayvonlarining mustahkam em-xashak bazasini barpo etishga salbiy ta'sir ko'rsatmoqda. Shu bois kelajakda erdan foydalanish samaradorligini yuksaltirish uchun almashlab ekishni joriy etishga alohida e'tibor qaratish zarur.

Hozirgi davrda ekinlar ekilayotgan erlardan to'liq va samarali foydalanishga barcha xo'jaliklar alohida e'tibor bermoqdalar. Bu harakat ijobiy natijalar bermoqda. So'nggi yillarda boshoqli don ekinlarining hosildorligi oshib bormoqda (9-jadval).

O'zbekiston Respublikasi qishloq va suv xo'jaligi vazirligi tarkibidagi jamoa, shirkat, davlat xo'jaliklarida boshoqli don va paxta hosildorligi (ts)

№	Viloyatlar	Boshoqli don					Paxta			
		1996	1998	1999	2000	2004	1996	1997	1998	2000
1	Qoraqalpog'iston	13,4	14,1	20,5	22,1	23,9	13,9	10,6	13,0	13,1
2	Andijon	48,6	64,6	65,2	70,2	57,7	28,7	24,3	30,2	31,8
3	Buxoro	24,1	24,8	32,9	35,6	51,5	28,6	29,5	31,3	27,2
4	Jizzax	8,0	12,7	13,0	16,3	20,8	12,6	13,7	21,1	14,8
5	Qashqadaryo	11,2	15,5	17,0	14,9	26,8	21,7	22,9	21,9	17,7
6	Navoiy	16,3	21,7	28,1	26,8	40,9	23,2	25,7	27,3	25,1
7	Namangan	31,4	29,4	29,9	34,0	46,5	26,2	21,9	23,8	25,9
8	Samarqand	17,3	21,7	21,8	27,8	37,3	22,2	25,8	25,2	18,0
9	Surxondaryo	25,4	26,6	14,9	21,4	39,8	31,0	27,9	25,8	21,8
10	Sirdaryo	14,4	20,1	21,0	20,4	31,2	14,0	13,1	17,1	12,9
11	Toshkent	21,8	25,9	25,7	27,7	34,6	23,9	20,1	24,9	23,9
12	Фар\она	30,5	29,4	28,9	32,9	50,2	23,6	22,8	25,2	29,9
13	Xorazm	18,1	45,4	51,9	48,9	39,4	28,7	21,8	29,0	22,7
	Respublika bo'yicha	18,9	23,0	23,3	26,8	35,4	22,5	21,0	23,7	21,7

1996-2004 yillar mobaynida boshoqli don ekinlari hosildorligi respublika bo'yicha 87,3 foizga oshib, 35,4 s.ni tashkil etgan. Bu ko'rsatkich Surxondaryo viloyatidan tashqari barcha viloyatlarda oshgan. Boshoqli don ekinlari hosildorligining oshishi asosan respublika hukumatining g'alla mustaqilligi siyosati amalga oshirilishi natijasidir. Bu siyosatni amalga oshirish maqsadida barcha qishloq xo'jalik korxonalarining rahbarlari urug'chilikni rivojlantirishga, ilg'or texnologiyalarni joriy etishga, yangi texnikalardan foydalanishga alohida e'tibor bermoqdalar. Etishtirilayotgan donning bir qismi aholiga berilishi natijasida donchilikka ularning ham qiziqishi keskin ortdi. Ular o'z talablarini qondirish maqsadida g'allachilikni rivojlantirishga intilmoqdalar.

Respublikada jami ekin maydonining 38,2 foizi, ya'ni 1456,3 ming gektariga (2004 y.) paxta ekildi. Shu maydonlarning har gektaridan o'rtacha 23-24 s. atrofida paxta xomashyosi etishtirilmoqda. Uning darajasi respublika viloyatlarida 12,9 sentnerdan 31,8 sentnergacha farq qilmoqda. Sirdaryo, Jizzax viloyatlari hududidagi erlarning meliorativ holati yomon, tuprog'i sho'rlangan. Shuning uchun bu erlardan kam paxta, g'alla hosili olinmoqda. Qoraqalpog'iston Respublikasi erlari sho'rlanishdan tashqari sifatli, ya'ni sug'oriladigan suv bilan ham to'liq ta'minlanmagan. O'zbekiston Respublikasi qishloq xo'jaligining suv resurslariga bo'lgan talabi oxirgi yillarda (2000-2003 y.) 49,4 mlrd. m³ ni tashkil etmoqda. Lekin

suv manbalarida suv kamligi sababli tarmoqqa 42 mlrd. m³ sarflanmoqda. Natijada tarmoqning suv bilan ta'minlanganlik darajasi 85 foizdan oshmayotir. Bunday hol, albatta, erdan foydalanish samaradorligiga salbiy ta'sir ko'rsatmoqda.

Shunday holat mavjudligiga qaramay, respublikada bir qancha xo'jaliklar g'alla, paxta ekilgan maydonlardan yuqori hosil olib, erdan samarali foydalanmoqdalar. Buning uchun ular ekin ekiladigan erlarni vaqtida, sifatli haydab, sara urug'larni yangi texnologiyalar asosida ekib, parvarishga aloqador boshqa tadbirlarni e'tibor bilan o'tqazmoqdalar. Ekinlarga agrotexnik muddatlarda suv, o'g'it bermoqdalar. Etishtirilgan hosilni ham qisqa muddatda sifatli qilib yig'ishtirib olmoqdalar. Bu jarayonda xo'jalik rahbarlari, mutaxassislari barcha imkoniyatlardan to'liq va samarali foydalanmoqdalar.

Hozirgi davrda (2004y) erlardan foydalanish samaradorligi jamoa va shirkat xo'jaliklariga nisbatan fermer hamda dehqon xo'jaliklarida yuqori. Masalan, boshqoli don ekinlari hosildorligi jamoa va shirkat xo'jaliklarida 33,0 s. bo'lgan bo'lsa, fermer xo'jaliklarida 33,9 s., dehqon xo'jaliklarida esa 39,8 s. bo'lgan, kartoshka hosildorligi ham 110,2 sentnerdan 173,1 sentnerga, sabzavot ekinlariniki esa 153,2 sentnerdan 182,8 sentnerga etgan. Bunga asosan mulk va unga egalikning o'zgarishi, ya'ni manfaatdorlik ta'sir ko'rsatgan.

Qishloq xo'jalik ekinlari hosildorligining oshishi erdan foydalanish samaradorligi yuksalishini ta'minlaydi.

Respublikada har gektar qishloq xo'jalik eridan foydalanishning iqtisodiy samaradorligi 1997-2000 yillar mobaynidagina oshgan (10-jadval). Haqiqatda esa shunday emas. Chunki unga baholarning oshishi bevosita ta'sir ko'rsatgan.

10-jadval

O'zbekistonda er va suv resurslaridan foydalanishning samaradorligi darajasi dinamikasi*

№	Ko'rsatkichlar	O'lchov birligi	Yillar				
			1996	1998	1999	2000	2004
1	Paxta hosildorligi	ga/ts	22,5	21,0	23,7	21,7	24,1
2	Boshqoli don hosildorligi	ga/ts	18,9	23,0	23,3	26,8	35,4
3	1000 m ³ suv evaziga etishtirilgan: -paxta xomashyosi miqdori -yalpi mahsulot qiymati	kg sum	- -	101 10410	106 14700	113 31440	112,5 32790
4	1 ga qishloq xo'jalik eridan olingan yalpi mahsulot qiymati	sum		2496	5879	13114	14819
5	1 ball evaziga etishtirilgan paxta hosili	kg	41	38	43	39	41

Paxtachilikda suvdan foydalanishning samaradorligi ham ortmoqda. Lekin erishilgan natijalar o'sib borayotgan talab darajasida emas. Er-suv resurslaridan

foydalanishning iqtisodiy samaradorligini oshirish uchun bir qancha tashkiliy, iqtisodiy tadbirlarni amalga oshirish lozim. Dastavval qishloq xo'jalik erlarini undan foydalanuvchilar ixtiyoriga uzoq muddatga foydalanish uchun berish masalasini to'liq hal etish zarur. Buning uchun qishloq xo'jalik erlarini tanlov asosida yuridik shaxs maqomiga ega bo'lgan fermer va dehqon xo'jaliklariga qishloq xo'jalik yili boshlanishidan oldin, ya'ni yanvar, fevral, mart oylarida hamda kuzgi ekinlarni ekishdan oldin, ya'ni iyun, iyul, avgust oylarida 50 yilgacha bo'lgan muddatga berishni yo'lga qo'yish lozim. Hozirgi davrda bu masala to'liq echilmagan.

Shirkat xo'jaliklarida qishloq xo'jalik ekinlari ekiladigan erlarni pudratchilarga bir yilga emas, balki kamida almashlab ekishni joriy etish muddatiga foydalanish uchun ijaraga berish maqsadga muvofiqdir. Bu erdan foydalanuvchi ijara pudratida ishlaydigan fuqarolarda to'liq ishonchni shakllantiradi. So'zsiz, bu hol, erdan foydalanishga bo'lgan munosabat ijobiy tomonga o'zgarishini ta'minlaydi.

Shular bilan birgalikda iqtisodiy unumdorligini oshirish maqsadida erlarning meliorativ holatini tubdan yaxshilashni ta'minlovchi tadbirlarni kompleks amalga oshirishni rivojlantirish juda muhim muammo hisoblanadi. Bu muammoni echishda davlat bosh ijrochi bo'lishi lozim. Hozirgi vaqtda bu tadbirlar 27-30 ming ga da amalga oshirilmoqda. Bu, so'zsiz, kamdir. Agarda bu muhim tadbir qishloq xo'jalik korxonalariga to'liq yuklansa, bajarilmasligi muqarrar. Chunki ularning texnik, iqtisodiy quvvati etmaydi. Davlatning esa texnik, iqtisodiy imkoniyati ulkan. Xo'jaliklar erlarining meliorativ holatini yaxshilashda irrigatsiya va melioratsiya davlat hissadorlik tashkilotlari xizmat qilib, ulardan o'z haqlarini olishni ta'minlaydigan iqtisodiy munosabatlarni yo'lga qo'yish lozim.

Er-suv resurslaridan foydalanishning iqtisodiy samaradorligini yuksaltirish uchun er-suv munosabatlarini takomillashtirish, chuqurlashtirish, ya'ni liberallashtirish masalalarini hal etishni tezlashtirish maqsadga muvofiqdir. Buning uchun er va suvning baholarini va ulardan foydalaganlik uchun to'lanadigan haqlarni, soliqlar miqdorini realroq aniqlash lozim. Bunda bozor iqtisodi qonunlari talablariga asoslanish, shuningdek, er va suv resurslarining cheklanganligi, takror ishlab chiqarilmasligi, holati, sifati, iste'molchilarga uzoq-yaqinligi, ishlab chiqarish vositalari hamda infratuzilmalar bilan ta'minlanganligi, olinayotgan mahsulot, foyda summasi kabi indikatorlarni ham эътиборга олиш зарур.

Erlardan, suvlardan to'liq va samarali foydalanish uchun:

- er-suv islohotlarini qonunlar asosida yaxshi o'tkazish, ularni foydalanuvchilarga berish, sotish;
- zaxlanib, sho'rlangan erlarda irrigatsiya va melioratsiya tadbirlarini vaqtida sifatli amalga oshirish;
- yangi, samarali texnikalarni, ilg'or texnologiyalarni ishlab chiqarishga joriy etish;
- ilmiy va amaliy jihatdan asoslangan almashlab ekishni tiklash;
- ekologiyaga salbiy ta'sir ko'rsatmagan holda kimyoviy vositalardan oqilona foydalanish;
- selektsiya, urug`chilikni, agrotexnik tadbirlarni sifatli amalga oshirish;
- ishchi va xizmatchilarni moddiy va ma'naviy rag`batlantirish bilan bog`liq bo'lgan masalalarni hal etish;

- er va suv munosabatlarini takomillashtirish va erkinlashtirish lozim.

5.4. Er monitoringi va davlat er kadastri

Yangi asrda yosh, mustaqil, kelajagi porloq va buyuk respublikamiz tinchlikka, demokratiyaga asoslangan holda siyosiy, iqtisodiy hamda ijtimoiy jihatdan rivojlangan davlatlardan biriga aylanishi muqarrar. Buning uchun esa u o'z hududidagi barcha boyliklardan oqilona, samarali foydalanishi lozim, shu jumladan, er-suv resurslaridan ham.

2002 yilning boshida respublikamizning jami er maydoni 44896,0 ming gektardan iborat. Er mamlakatimizning umumiy boyligi ekanligi Respublika Konstitutsiyasida va «Er kodeksi»da alohida ta'kidlangan. Er -xalqimiz hayoti, faoliyati va farovonligining asosidir. Undan faqat bugunni emas, kelajak avlodlarning ham manfaatlarini ko'zlab, ilmiy asoslangan holda, oqilona, samarali foydalanish, uni muhofaza etish umummilliy dolzarb masala hisoblanadi. O'ta muhim bu vazifa hal etilishini ta'minlash maqsadida O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi 2000 yilning 23 dekabrda «Er monitoringi to'g'risidagi Nizom»ni tasdiqladi. Er monitoringi respublika er fondidagi barcha o'zgarishlarni o'z vaqtida ilmiy asoslangan holda aniqlash, erlarga to'liq baho berish (sifat hamda iqtisodiy jihatdan), ularga ta'sir etuvchi salbiy jarayonlarning oldini olish va oqibatlarini izchil tugatish maqsadida erning holatini kuzatib borish bilan bog'liq bo'lgan axborotlar tizimidan iboratdir. Respublikamizning barcha erlari monitoring ob'ekti hisoblanadi.

Er monitoringi O'zbekiston Respublikasi Er resurslari davlat qo'mitasi, O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi huzuridagi geodeziya, kartografiya va davlat kadastri bosh boshqarmasi, O'zbekiston Respublikasi qishloq va suv xo'jaligi vazirligi, respublikadagi boshqa manfaatdor vazirliklar, idoralar va tashkilotlarning bevosita ishtirokida amalga oshiriladi.

Nizomda vazirliklar va idoralar faoliyatini va er monitoringi ma'lumotlarini umumlashtirishdek muhim vazifa O'zbekiston Respublikasi Er resurslari davlat qo'mitasi zimmasiga yuklatilgan. Demak, yuksak davlat ahamiyatiga molik bo'lgan vazifani muvaffaqiyatli hal etishda qo'mita tarkibidagi barcha idoralar, tashkilotlar faol qatnashishlari zarur. Yuqoridagilardan kelib chiqqan holda «O'zdaverloyiha» institutining Er kadastri sho'ba korxonasi er monitoringi amalga oshirilishini ta'minlashga quyidagi yirik masalalarni hal etish bilan hissa qo'shishni rejalashtirmoqda: qishloq xo'jalik erlari tuproq monitoringini amalga oshirish uchun tuproqshunoslik tadqiqotlariga oid to'plangan barcha ma'lumotlarni umumlashtirib, monitoring tadqiqotlarini olib borish maqsadida respublika, viloyatlar hamda tumanlar hududida asosiy maydonlarni tashlash va ularni asoslash; vaqt o'tishi bilan tuproqlarning asosiy xususiyatlari o'zgarganligini isbotlovchi ma'lumotlarni teran va to'liq tahlil etish; tadqiqot olib boriladigan asosiy hamda ekologik maydonlarda tuproqlarning holatini isbotlovchi ko'rsatkichlar majmuasini asoslash, tashkil etish hamda yuritish; tuproqning holatini kuzatish, unga oid ma'lumotlarni sifatli to'plash hamda ularga o'zgartirishlar kiritish kerak. Buning uchun qishloq xo'jalik erlari tuproqlarini suv va shamol eroziyasi ta'siri oqibatida o'zgarishi monitoringi; qishloq xo'jalik erlari tuproqlari sho'rlanganlik darajasining o'zgarish jarayoni monitoringi;

qishloq xo'jalik erlari tuproqlari og'ir metallar bilan zaharlanganlik hamda zaharlanganlik darajasining o'zgarishi monitoringi; qishloq xo'jalik erlari tuproqlarining texnogen o'zgarishi monitoringi; neft mahsulotlari salbiy ta'siri natijasida tuproqlarning ifloslanishi monitoringi; barcha o'simliklarning og'ir metallar bilan zaharlanish darajasi monitoringi; qishloq xo'jalik erlari tuproqlarining gerbitsit va pestitsidlar bilan zaharlanish darajasi monitoringi; mineral o'g'itlardan foydalanish natijasida tuproqlar tarkibidagi o'zgarishlar monitoringi amalga oshiriladi.

Ilmiy hamda amaliy jihatdan muhim hisoblangan bu ishlarni o'z vaqtida, sifatli bajarish uchun malakali mutaxassislariga egamiz. Lekin, bu borada ko'zlangan maqsadga erishish katta mablag`ni talab etadi. Bu mablag` evaziga esa korxonaning moddiy-texnika ta'minoti barpo etilishi hamda rivojlantirilishi lozim.

Er monitoringi er tarkibidagi o'zgarishlarni o'z vaqtida aniqlash, erlarga baho berish, salbiy jarayonlarning oldini olish va oqibatlarini tugatish uchun er fondining holatini kuzatib turish tizimidan iborat. Davlat er kadastrini yuritishni, erdan foydalanishni, er tuzishni, er fondidan belgilangan maqsadda va oqilona foydalanish ustidan davlat nazoratini amalga oshirishni, erlarni muhofaza qilishni axborot bilan ta'minlash er monitoringi asosida amalga oshiriladi.

Davlat er kadastrini erlarning tabiiy, xo'jalik va huquqiy rejimi, ularning toifalari, sifat ko'rsatkichlari va bahosi, er uchastkalarining joylashgan manzili va o'lchamlari, ularni er egalari, erdan foydalanuvchilarga, ijarachilarga hamda mulkdorlarga taqsimlash to'g'risidagi zarur, ishonchli ma'lumotlar va hujjatlar tizimidan iborat. Davlat er kadastrini er munosabatlarini tartibga solish, erdan oqilona foydalanish va uni muhofaza qilish, er tuzishni tashkil etish, er uchun to'lanadigan haq miqdorini asoslash, xo'jalik faoliyatiga baho berish maqsadida barcha tashkilot, korxonalarda fuqarolarni er to'g'risidagi ma'lumotlar bilan ta'minlashga mo'ljallangan. Davlat er kadastrini erning qiymatini (bahosini) aniqlashni taqozo etib, o'z ichiga olgan bo'ladi. Davlat er kadastrining ma'lumotlari erlardan foydalanish va ularni muhofaza qilishda, er uchastkalari berish (sotishda) va ularni olib qo'yishda, er uchun to'lanadigan haq miqdorini belgilashda, er tuzish ishlarini o'tkazishda, xo'jalik faoliyatiga baho berishda hamda erlardan foydalanish va ularni muhofaza qilish yuzasidan boshqa tadbirlarni amalga oshirishda majburiy tartibda tatbiq etiladi. Davlat er kadastrini butun respublika uchun yagona tizim asosida davlat byudjeti mablag`lari hisobidan davlat er kadastrini va er tuzish xizmati organlari (Davlat er qo'mitasi) tomonidan yuritiladi.

Demak, er kadastrini quyidagilardan tashkil topadi:

- erdan foydalanuvchilar;
- er maydoni, uning tarkibi, sifati;
- erni iqtisodiy baholash.

Erlarni iqtisodiy baholash bir qancha iqtisodiy muhim masalalarni hal etishga qaratilgan bo'lishi lozim. Eng avvalo, er umumxalq, davlat mulki sifatida baholanishi maqsadga muvofiqdir. Shunda mamlakat milliy boyligining tarkibi—erning qiymatini, ulushini aniqlash imkoniyati yaratiladi. Shuning bilan birgalikda erning asosiy vosita sifatida baholanishi ham hal etilishi lozim. Yuqoridagi muammolarning hal etilishi bozor iqtisodiyoti shakllanayotgan O'zbekistonda ham er munosabatlarini takomillashtirishga muayyan hissa qo'shishi mumkin.

Respublikada qishloq xo'jalik erlarining qiymatini baholash maqsadida 1998 yilda «Uslubiy qo'llanma» ishlab chiqilgan. Unda sug'oriladigan erlarning me'yoriy qiymatini aniqlash tartibi batafsil yoritilgan.

Sug'oriladigan erlarning qiymatini aniqlash uchun:

- barcha sug'oriladigan maydonlarning tuproqlari turlari bo'yicha, ularning barcha xususiyatlarini, holatini e'tiborga olgan holda bonitirovka qilinib, bonitet balli ishlab chiqildi. Barcha xususiyatlari bo'yicha eng unumdor, yaxshi tuproq 100 ball qilib belgilangan. Ayrim xususiyatlarini (sho'rlanganlik, toshloq, eroziya) e'tiborga olgan holda tuproqning banitet balli pasayib boradi; bu hol tuproqning tabiiy unumdorligini ifodalaydi;

- tabiiy unumdorlikka asoslangan holda iqtisodiy omillar (investitsiyalarni amalga oshirish natijasida mehnat mablag', texnika) ta'sirida etishtirilishi mumkin bo'lgan mahsulotning me'yori aniqlangan. Barcha omillardan oqilona foydalanish natijasida 1 ball 40 kg. paxta xomashyosini etishtirish qobiliyatiga ega ekanligi hisob-kitoblar asosida aniqlangan. Demak, mahsulot etishtirish bilan bog'liq bo'lgan barcha omillar me'yor doirasida bo'lsa, u tuproqning 1 balli 40 kg. paxta etishtirish imkoniyatiga ega ekan.

- qishloq xo'jaligining joylashishini, ixtisoslashishini e'tiborga olgan holda 1 ga, 1 s-ga sarflanishi mumkin bo'lgan xarajatlar me'yori ishlab chiqilgan;

- tuproqning iqtisodiy unumdorligiga asoslangan holda ishlab chiqarilishi lozim bo'lgan mahsulotlarning miqdori, ularni sotish kanallari bo'yicha o'rtacha sotish baholarini e'tiborga olgan holda me'yoriy yalpi mahsulot qiymatini aniqlash tartibi ko'rsatilgan.

- yuqoridagilarga asoslangan holda har bir gektar sug'oriladigan maydondan olinishi mumkin bo'lgan sof foyda miqdorini aniqlash tartibi ham ko'rsatilgan. Shularga asoslangan holda 1 gektar sug'oriladigan erning bahosini (qiymatini) ushbu formula yordamida aniqlash mumkin:

$$E_k = \frac{SFm\hat{E}}{SF}$$

Bunda: E_k - 1 ga erning qiymati (so'mda);

SFm - olinadigan sof foyda me'yori (so'mda);

K - erlarning holatlarini ifodalovchi koeffitsient;

SF - bank ssuda kapitalining yillik foizi (foizda).

Shu formuladan foydalangan holda xo'jalikning 80 ballga ega bo'lgan 1 gektar eri bahosini aniqlash kerak bo'lsa, shu bir gektar erdan olinishi mumkin bo'lgan yalpi mahsulot qiymatidan me'yoriy xarajatlar summasini ayirib, olinishi mumkin bo'lgan sof foyda summasi aniqlanadi. Bu maydon kam sho'rlangan, undan 25 sentner paxta hosili olish mumkin, deylik. Agarda har bir tonna paxta 2002 yil xarid baholarida 104,6 ming so'mga sotilsa, unda 267,5 ming so'mlik (2,5tx104,6) yalpi mahsulot olish mumkin. Har bir tonna paxta xomashyosini etishtirish uchun 90,0 ming so'm xarajat qilinadigan bo'lsa, shu maydondan 177.5 ming so'mlik sof foyda olish mumkin. Bank ssuda kapitalining yillik foizi 30 foiz bo'lsa, 1 ga erning qiymati:

$$E_k = \frac{36,5 \times 0,85}{30,0} \cdot 100 = 103,41 \text{ ming so'mga teng bo'lar ekan.}$$

Agarda shu maydon har tomomlana yaxshi bo'lsa (Q-1.2), unda uning qiymati 146 ming so'mga teng bo'ladi. Er maydoni kam sho'rlanganligi uchun uning qiymati 42,6(146,0-103,4)ming so'mga arzonroq ekan.

Lekin er resurslarining cheklanganligi va ularga nisbatan bozor talabi osha borishi natijasida ularning qiymati yanada yuqori bo'lishi mumkin. Shunday tartibdan foydalangan holda shirkat xo'jaliklarining sug'oriladigan erlari qiymati aniqlanib, ular xo'jalikning «pay fondi» tarkibiga qo'shilmoqda.

Lekin kelajakda iqtisodiyotni erkinlashtirish jarayonida erlarning qiymatini aniqlash tartibini takomillashtirish lozim. Bunda er rentasiga alohida e'tibor berish maqsadga muvofiq. Chunki davlat mulkining egasi sifatida mutlaq er rentasini olishi, differentsial rentalar esa er egasi bilan undan foydalanuvchilar o'rtasida taqsimlanishi lozim. Shu bilan birgalikda bozor sharoitida erga bo'lgan talabni ham e'tiborga olish zarur.

Davlat er kadastrini yuritish topografiya – geodeziya, kartografiya, tuproq, agrokimyo, geobotanika jihatidan va boshqa yo'nalishda tekshirish va izlanishlar olib borish, erlarni hisobga olish va ularga baho berish, er egalarining, erdan foydalanuvchilarning, ijarachilarning hamda mulkdorlarning er uchastkalariga bo'lgan huquqlarini ro'yxatga olish bilan ta'minlanadi. Er monitoringi va davlat er kadastri «Er kadastri» qonuni asosida amalga oshiriladi.

Davlat mulkini uni tasarrufidan chiqarish natijasida aksionerlik, paychilik mulklariga birgalikda egalik qilib, ishlab chiqarishni tashkil etuvchilar tadbirkorlardir. Ular bozor iqtisodiyotiga xos bo'lgan, avval bizda mavjud bo'lmagan yangi masalalarni, munosabatlarni mukammal bilishlari lozim. Dastavval ular mulkni davlat tasarrufidan chiqarish va xususiylashtirish tartibini yaxshi bilishlari zarur. Shuning bilan birgalikda aktsiyalar, ularning turlarini, mazmunini qanday qilib aktsiyadorlarga berilishini, sotilishini hamda dividendlarini aniqlashni bilishlari lozim. Paylarni aniqlashni, ularni paychilariga etkazishni shu bilan bog'liq bo'lgan munosabatlarni amalga oshirish qobiliyatlariga ega bo'lishlari zarur. Hozirgi davrda tashkil etilayotgan aktsiyadorlik, paychilik, mulkchilikka asoslangan xo'jaliklarning har bir mutaxassisi yuqoridagi masalalarni bajara olish imkoniyatlariga ega emaslar. Bu masalalarni muvaffaqiyatli hal etish uchun shu tadbirkorlarning bilimlarini oshirish ishlarini tashkil etish lozim. Shu bilan birgalikda mulkchilik shakllarini tashkil etishni ta'minlaydigan qo'llanmalarni ishlab chiqib, ularni amaliyotda sinab, tadbirkorlarga etkazish zarur.

Qishloq xo'jaligida sust sur'atlar bilan qo'shma mulkchilikka asoslangan tadbirkorlik korxonalari tashkil etilmoqda. Ulardagi rahbar tadbirkorlar tashqi iqtisodiy munosabatlar amalga oshirilishining kontraktlarini, investitsiya siyosatini, tartibini, mahsulotlarning daromadlarini o'zaro taqsimlash bilan bog'liq bo'lgan masalalarni bilishlari zarur. Ular ichki hamda tashqi bozorning holatini, ma'lumotlar, reklamalar hamda boshqarish san'atini ham egallashlari kerak. Bu toifadagi tadbirkorlar avvalgilariga nisbatan ancha malakali, bilimdon, uddaburon bo'lishlari lozim.

Yuqorida ta'kidlanganlardan ko'rinib turibdiki, respublikamiz qishloq xo'jaligida tadbirkorlikning turli shakllari tashkil topmoqda. Ular qishloq xo'jaligini rivojlantirishga ijobiy hissa qo'shmoqdalar. Lekin, ular o'z faoliyatlarini amalga

oshirishda anchagina qiyinchiliklarga uchramoqdalar. Masalan, tashkiliy, huquqiy, ijtimoiy hamda iqtisodiy masalalarni hal etish borasida. Chunonchi, erlarni olishda, tadbirkorlik shakllarini tashkil etishda, kredit olishda, mahsulotlarini sotishda, ular uchun haq olishda mushkulliklarga duch kelmoqdalar. Shuning oqibatida ular ishchi-xizmatchilariga o'z vaqtida ish haqi bera olmaydilar. Bu masalalarni hal etishda mahalliy hokimiyat yordam qo'lini cho'zishi zarur. Shundagina qishloq xo'jaligida ham tadbirkorlar ko'payib, tadbirkorlik rivojlanishi ta'minlanadi.

Tayanch iboralar:

Er fondi, qishloq xo'jalik erlari, tuproqning sun'iy va iqtisodiy samaradorligi, erdan foydalanishni iqtisodiy samaradorligi, er monitoringi, kadastr, erning qiymatini iqtisodiy baholash.

Qisqacha xulosalar

Er va suvga nisbatan davlat mulkchiligi saqlangan holda ulardan yil davomida to'liq va samarali foydalanish huquqi jismoniy hamda yuridik shaxslarga uzoq muddatga hamda umrbod berilmoqda.

Ulardan to'liq va samarali foydalanganlik darajasini ma'lum bir ko'rsatkichlar tizimi yordamida tahlil etish lozim.

Keyingi yillarida erlardan, suvlardan foydalanishning samaradorligi talab darajasida emas. Sababi – erlarning irrigatsiya-melioratsiya holati yomonlashayotganligi, ilmiy va amaliy jihatdan asoslangan almashlab ekish to'liq joriy etilmayotganligi, sug'orish inshootlarining ishga yaroqlilik holati pasayishi, er va suvlardan samarali foydalanganlik uchun rag'batlantirishning sustligidir.

Kelajakda er va suv resurslaridan foydalanish darajasini hamda iqtisodiy samaradorligini oshirish uchun tuproq unumdorligini, suvning sifatini yaxshilashga qaratilgan barcha tadbirlar o'z vaqtida, sifatli bajarilishini ta'minlash zarur.

Mamlakat miqyosida er-suv monitoringi va kadastrlari talab darajasida amalga oshirilishini ta'minlash kerak.

Nazorat va muhokama uchun savollar

1. Er va suv resurslarining qishloq xo'jaligidagi ahamiyati, er va suv resurslari qishloq xo'jaligining asosiy vositasi ekanligi.
2. Er va suvlarning tarkibi, ularni xususiyatlari nimalardan iborat?
3. Er kadastri, uning tarkibi, amalga oshirilishi haqida nimalarni bilasiz?
4. Er monitoringi, uning mazmuni haqidachi?
5. Er va suv resurslaridan foydalanish darajasini hamda samaradorligini oshirishning qanday yo'llari bor?

Asosiy adabiyotlar

1. O'zbekiston Respublikasining «Er Kodeksi», “Tadbirkorlikka oid qonun hujjatlari to'plami”, T.: “Sharq”, 2002.
2. O'zbekiston Respublikasining «Suv va suvdan foydalanish to'g'risida»gi qonuni. Qishloq xo'jaligida islohotlarni chuqurlashtirishga doir qonun va me'yoriy hujjatlar to'plami. 1-qism, Toshkent, «Sharq», 1998.
3. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2003 yil 5 noyabrdagi 486-sonli qarori bilan tasdiqlangan «Qishloq xo'jaligi kooperativi (shirkat xo'jaligi) tomonidan er uchastkasini uzoq muddatli ijaraga olishning namunaviy shartnomasi».
4. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2003 yil 30 oktyabrdagi 476-sonli qarori bilan tasdiqlangan «Fermer xo'jaligi tomonidan er uchastkasini uzoq muddatli ijaraga olishning namunaviy shartnomasi».
5. Karimov I.A. Iqtisodni erkinlashtirish va resurslardan samarali foydalanish. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2001 yil yakunlariga bag'ishlangan majlisda so'zlagan nutqi. «Xalq so'zi», 2002, 21 fevral.
6. Abdug'aniev A., Abdug'aniev A.A. Qishloq xo'jaligi iqtisodiyoti. T.:O'zb.EUAJI, 2004
7. Abdug'aniev A. O'zbekiston Respublikasi qishloq xo'jaligida er-suv resurslaridan samarali foydalanishning ayrim masalalari. TIQXMII, 2001.
8. Abdug'aniev A. Sug'oriladigan erlardan foydalangishning iqtisodiy samaradorligi. «Iqtisodiyotni erinlashtirish sharoitida respublika qishloq xo'jaligini rivojlantirishning asosiy yo'nalishlari», – T.: 2002.
9. Kovalenko Ya.N. Ekonomika selskogo xozyaystva. M.:EKMES, 2004.

Internet saytlari:

1. Moskovskaya selskoxozyaystvennaya akademiya
<http://www.ecfak.timacad.ru>
2. Priamurskiy Institut Agroekonomiki i Biznesa www.admin.ru
3. Petraneva G.A. Ekonomika i upravlenie v selskom xozyaystve, Akademiya, 2003. <http://www.textbook.ru/catalogue/book/33320.html>

VI BOB

QISHLOQ XO'JALIGINING MODDIY-TEXNIKA RESURSLARI, FAN- TEXNIKA TARAQQIYOTI, ILG'OR TEXNOLOGIYALAR VA ULARDAN SAMARALI FOYDALANISH

6.1. Moddiy-texnika resurslari haqida tushuncha, ularning ahamiyati, xususiyatlari va turkumlashtirilishi

6.2. Fan-texnika taraqqiyoti, uning yo'nalishlari, samarali texnologiyalar

Qishloq xo'jaligining moddiy-texnika resurslari bilan ta'minlanganlik hamda ulardan foydalanganlik darajasini ifodalovchi ko'rsatkichlar, ularni aniqlash tartibi

6.4. Bozor iqtisodi sharoitida qishloq xo'jaligining moddiy-texnika resurslarini shakllantirish, ularning bozori, texnika taraqqiyotini joriy etish, ulardan samarali foydalanish.

6.1. Moddiy-texnika resurslari haqida tushuncha, ularning ahamiyati, xususiyatlari va turkumlashtirilishi

Davlatning, aholining hamda tashqi bozorning talablarini sifatli qishloq xo'jalik mahsulotlari bilan qondirish uchun ularni etishtirishni ko'paytirish ob'ektiv zaruriyat hisoblanmoqda. Buning uchun talab etilgan miqdorda turli xildagi resurslar mavjud bo'lishi kerak. Masalan, er, suv, bino, inshootlar, mashinalar, traktorlar, o'rmon, bog'lar, chorva hayvonlari, tabiiy resurslar (yog'in, harorat) kimyoviy vositalar, mehnat resurslari. Lekin bu moddiy-texnika resurslari tarkibiga mablag'lar, mehnat resurslari va boshqalar kirmaydi. Ulardan boshqalari qishloq xo'jaligining moddiy-texnika resurslarini tashkil etadi. Shu resurslar yordamida qishloq xo'jaligida turli xildagi ishlar, xizmatlar bajarilib, mahsulotlar etishtiriladi. Ularning sifatini, holatini yaxshilash, yangilarini yaratish maqsadida fan-texnika taraqqiyoti amalga oshiriladi. Shuning natijasida serhosil, tezpishar navlar, sermahsul chorva zotlari, har tomonlama qulay va samarali hisoblangan texnikalar, ilg'or texnologiyalar yaratildi.

Shu resurslarning qishloq xo'jalik ishlab chiqarishidagi ahamiyati nihoyatda ulkan. Chunki barcha turdagi dehqonchilik hamda chorvachilik mahsulotlarini etishtirishda erdan foydalaniladi. Demak, er bo'lmasa, yuqoridagi mahsulotlarning etishtirilishi ta'minlanmaydi. Mamlakatimiz dehqonchiligi sug'orishga asoslanganligi munosabati bilan suv resurslarining ahamiyati ulkan. Qishloq xo'jaligining moddiy-texnika resurslarini iqtisodiy mazmuni, mohiyati va barpo etilishi hamda foydalanilishi bo'yicha 3-chizmadagi tartibda turkumlashtirish mumkin. Jumladan:

I – barpo etilishi bo'yicha;

II – ishlab chiqarishga munosabati bo'yicha;

III – ishlab chiqarishda qatnashishiga ko'ra;

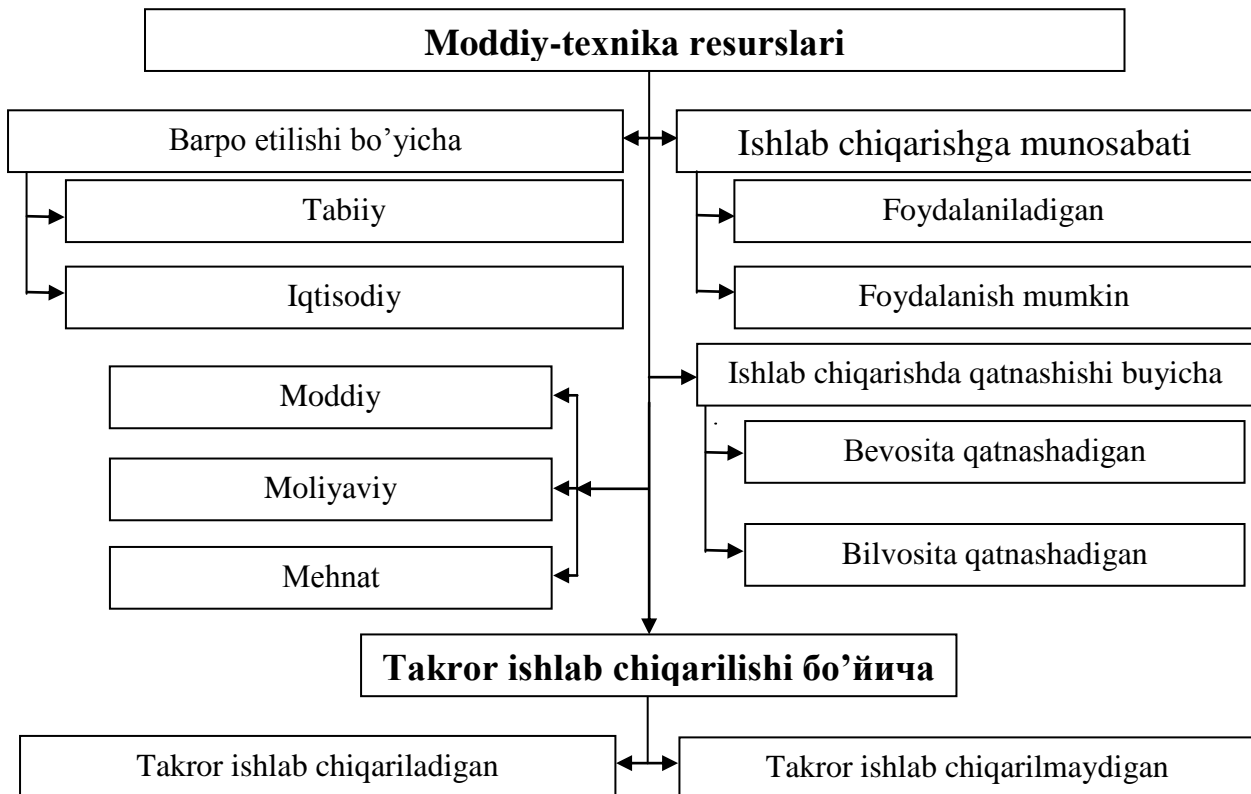
IV – takror ishlab chiqarilishi bo'yicha.

Demak, qishloq xo'jaligining moddiy-texnika resurslari respublika xalq xo'jaligi resurslarining muhim qismi hisoblanadi. Ular mulk sifatida tarmoqning,

korxonalarining iqtisodiy negizini, asosini tashkil etadi. Korxonalarining moddiy-texnika bazasi mustahkam bo'lsa, ularda iqtisodiy jihatdan rivojlanish uchun asos mavjudligidan dalolat beradi. Qishloq xo'jaligining moddiy-texnika resurslari barpo etilishi bo'yicha tabiiy va iqtisodiy resurslardan iborat. Tabiiy resurslar er, suv, o'rmon, chorva hayvonlari, issiqlik hamda yog'ingarchilik miqdoridan tashkil topadi. Ularning asosiy qismi davlat tasarrufida bo'lib, korxonalariga, fuqarolarga foydalanish uchun beriladi.

3-chizma

Moddiy-texnika resurslarining turkumlashtirishi

Iqtisodiy resurslar esa iqtisodiy potentsialning tarkibiy qismi bo'lib, moddiy, moliyaviy hamda mehnat resurslaridan tashkil topadi. Qishloq xo'jaligini:

moddiy-texnika resurslariga ishlab chiqarishning moddiy vositalari: binolar, inshootlar, mashinalar, traktorlar, kombaynlar, barcha turdagi kimyoviy vositalar, o'g'itlar, urug'liklar, em-xashaklar, yoqilg'i, yog'lovchi, qurilish va boshqa materiallar kiradi.

moliyaviy resurslariga davlat tomonidan ajratilayotgan mablag'lar, xo'jaliklarning joriy, valyuta schyotlaridagi, g'aznadagi pullari, amortizatsiya fondi, aktsiyalardan olayotgan foydalari, bank kreditlari hamda ichki va tashqi investitsiyalarini amalga oshirish natijasida olinayotgan mablag'lar, ta'sischi va boshqa manbalardan kelib tushayotgan mablag'lar kiradi.

Ularning qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishidagi o'zni va ahamiyati juda ulkan. Chunki takror ishlab chiqarish jarayonida dehqonchilik va chorvachilik mahsulotlari talab darajasida etishtirilishi hamda ish va xizmatlar ko'ngildagidek bajarilishi barcha resurslarning miqdoriga hamda sifatiga bog'liq. Respublika dehqonchiligi sug'orishga

asoslanganligi sababli sug`oriladigan erlar va suv resurslarining ta'siri juda katta. Tarmoqning moddiy-texnika bazasi mustahkamlanishi, ishlab chiqarish jrayonlarining amalga oshirilishi asosan moliyaviy resurslar bilan bog`langan. Shunday ekan, kelajakda qishloq xo`jaligining moddiy-texnika resurslari talab darajasida barpo etilishiga alohida e'tibor berish zarur. Uni davlat, tarmoq va xo`jaliklar miqyosida amalga oshirish maqsadga muvofiqdir.

Qishloq xo`jaligining moddiy-texnika resurslari tarmoqda foydalaniladigan va foydalanilmaydiganlarga bo`linadi. Tarmoqda u yoki bu maqsadda foydalanilayotganlari – foydalanilayotgan resurslarni, tarmoqda mavjud bo`lib, ayrim ob'ektiv va sub'ektiv sabablarga ko`ra, vaqtincha foydalanilmayotganlari esa foydalanilmayotgan zahira resurslarni tashkil etadi. Foydalanilayotgan zahira resurslarga zahiradagi meliorativ erlar, ayrim suv havzalaridagi suvlar, o`rmonzorlar kiradi.

- Tarmoq korxonalarida foydalanilayotgan moddiy-texnika resurslari barcha resurslarning eng muhim qismi hisoblanadi. Ular ishlab chiqarish jarayonida qatnashishiga ko`ra, quyidagicha guruhlarga bo`linadi:

- ishlab chiqarish jarayonida bevosita ishlatiladigan, ya'ni qatnashadigan resurslar;

- ishlab chiqarishda bilvosita qatnashadigan resurslar.

Ishlab chiqarishda bevosita ishlatiladigan resurslar yordamida turli xildagi mahsulotlar ishlab chiqariladi, ishlar va xizmatlar bajariladi. Ularga ekin ekilgan erlar, yaylov va pichanzorlar, ekinlarni sug`orish uchun sarflanayotgan suvlar, mashina, er haydayotgan, ekinlarga ishlov berayotgan traktorlar, hosilni yig`ishtirib oladigan barcha turdagi kombaynlar, mahsulotni ko`paytirish uchun sarflanayotgan kimyoviy vositalar, o`g`itlar, hayvonlarga berilayotgan em-xashaklar, chorva hayvonlari, mevali daraxtlar va boshqalar kiradi. Shular yordamida ko`proq, yaxshiroq mahsulot etishtirish ta'minlanadi. Korxonalarining ombor, idora binolari, ayrim inshootlari, texnikalari, aloqa vositalari, kompyuterlari ishlab chiqarish jarayonida bilvosita qatnashadilar. Ularni mahsulot etishtirishga bevosita aloqasi cheklangan.

Moddiy-texnika resurslarining mahsulot etishtirishda, qishloq xo`jaligini rivojlantirishda ahamiyati ulkan. Shuning uchun ularni yaratish, barpo etish, takror ishlab chiqarish zarur. Shu bilan birga ular mehnatning xarakterini o`zgartirib, unumdorligini yuksalishini ta'minlaydi. Masalan, xo`jalikning moddiy-texnika bazasi qanchalik mustahkam (u zamonaviy mashinalar, traktorlar, kombaynlar, stanoklar) ta'minlangan bo`lsa, barcha ishlar shu texnika vositalari yordamida bajarilishi ta'minlanadi. Mehnatning industrilashganligini ko`rsatuvchi bunday sharoit natijasida qo`l kuchi bilan bajariladigan ishlar kamayadi. Bu mehnatning xarakteri o`zgarayotganligidan dalolat beradi, ayni paytda ishchi-xizmatchilarning bilimi, malakasi oshirilishi talab etadi.

Qishloq xo`jaligining moddiy-texnika resurslari o`ziga xos bir qancha xususiyatlarga ega. Ayrim moddiy resurslar tabiat mahsuli hisoblanadi. Jumladan, er, suv, harorat, yog`ingarchilik (ular haqida er va suv resurslari masalalariga bag`ishlangan bobda batafsil to`xtalib o`tilgan). Ularning barpo etilishi hamda takror ishlab chiqarilishi ko`proq tabiatga bog`liq. Lekin qishloq xo`jaligida band bo`lgan fuqarolar o`zlarining bilimlarini, tajribalarini hamda tadbirkorligini ishga solgan, fan-

texnika yutuqlaridan, ilg`or texnologiyalardan foydalangan holda bu tabiiy omillardan samarali, o`rinli foydalanishga harakat qilib, aksariyat hollarda yaxshi natijalarga erishadilar. Shuning uchun ham tarmoq ishlab chiqarishi tabiatga ham bog`liq.

Qishloq xo`jaligi moddiy-texnika resurslari tarkibiga chorva hayvonlari, o`simliklar, mevali daraxtlar qatnashishi tarmoqning muhim xususiyati ekanligiga alohida e`tibor berish, shuningdek, sanoat tarmoqlarida ishlab chiqarilgan moddiy-texnika vositalari, traktorlar, mashinalar, mexanizmlar, dastgohlar, kimyoviy vositalar, yoqilg`i, yonilg`i hamda yog`lovchi materiallar va boshqalarning ishtirokini ham e`tiborga olish lozim. Sanoat tarmoqlarida ishlab chiqarilgan moddiy-texnika vositalari, ma'lumki, inson mehnati natijasida yaratiladi. Ulardan foydalanish samaradorligi tarmoq ishlab chiqarishining mavsumiyligiga ham bog`liq.

Qishloq xo`jaligining mustahkam moddiy-texnika bazasini yaratishda yuqorida ta'kidlangan xususiyatlarni e`tiborga olish, shuningdek, ishlab chiqarishning joylashganligi hamda ixtisoslashganligiga alohida ahamiyat berish maqsadga muvofiqdir. Shu bilan birga ilg`or texnologiyalarning joriy etilishini hamda texnologik jarayonlarda bajariladigan barcha ishlarni mexanizatsiyalashtirish, avtomatlashtirish imkonini yaratish lozim.

Yuqoridagi talablarga javob beradigan moddiy-texnika resurslari asosan quyidagi manbalar hisobiga barpo etiladi:

- korxonaning mablag`lari;
- chetdan jalb etiladigan mablag`lar.

Birinchisiga korxonalarining mahsulot sotish, ish va xizmatlar bajarish natijasida olayotgan pul daromadlari, taqsimlanmagan foydadan ajratilayotgan mablag`, amortizatsiya fondidan ajratilayotgan mablag`, foydalanilmayotgan ayrim ishlab chiqarish vositalarini sotishdan, ijaraga berilayotgan vositalardan foydalanish natijasida va boshqa manbalardan olingan mablag`lar kiradi. Bunda xo`jaliklarning aksiyalar chiqarib sotishdan olayotgan pul daromadlari ham muhim manba hisoblanadi. Lekin bu masala respublika qishloq xo`jaligida hozircha hal etilgani yo`q. Juda muhim bo`lgan bu masalani kelajakda, albatta, hal etish zarur.

Ikkinchisiga irrigatsiya-melioratsiyaga, ekologiyaga hamda ijtimoiy sohalarga davlat byudjetidan ajratilayotgan mablag`lar, tijorat institutlarining kredit mablag`lari, turli manbalardan jalb etilayotgan investitsiyalar, homiylarning, hamkorlarning mablag`lari va boshqa manbalardan jalb etiladigan mablag`lar kiradi. Bu mablag`lar hisobiga qishloq xo`jalik korxonalari moddiy-texnika vositalarini ularni ishlab chiqaruvchilarning bevosita o`zlaridan yoki birjalardan, ko`rgazmalardan, auktsionlardan shartnomalar asosida sotib olib, moddiy-texnika bazalarini mustahkamlashlari, ayrim hollarda foydalanish uchun ijaraga olishlari mumkin. Shunday tartibda shakllantirilgan moddiy-texnika resurslaridan xo`jaliklar yil mobaynida to`liq va samarali foydalanishsa, barcha turdagi tadbirlarni vaqtida, sifatli amalga oshirishlari aniq.

6.2. Fan-texnika taraqqiyoti, uning yo`nalishlari, samarali texnologiyalar

Qishloq xo`jaligini ustuvor darajada rivojlantirish uchun uning moddiy-texnika bazasini mustahkamlash kerak. Tarmoqning moddiy-texnika resurslari

shakllantirilishi, rivojlantirilishi, ulardan samarali foydalanish masalalari fan-texnika taraqqiyotiga va uning darajasiga bevosita bog`liq. Fan-texnika taraqqiyoti deganda, qishloq xo`jaligi bilan bog`liq bo`lgan barcha fanlarning rivojlanishi, taraqqiy topishi, bilimli, malakali kadrlar tayyorlanishi natijasida samarali yangi texnikalar yaratilishi, mavjudlari esa takomillashtirilishini nazarda tutish lozim. Bu o`rinda ta`kidlash kerakki, fan rivojlanishi natijasida shu davrgacha bo`lmagan mutlaqo yangi fan – «Moddiy-texnika resurslari» ham yaratilishi mumkin. Bu jarayon fan-texnika inqilobidan dalolat beradi. Demak, fan-texnika taraqqiyoti inqilobi - intellektual ong rivojlanishining mahsulidir. Buning uchun intellektuallarni tayyorlaydigan ta`lim, ixtirochilik tizimini yangi bosqichga ko`tarish taqazo etiladi. Ular qishloq xo`jaligi uchun zarur bo`lgan qulay va samarali mashina, traktor, mexanizm, uskunalari yaratilishini, mavjudlari takomillashtirilishini, serhosil, tezpishar ekin navlari, sermahsul chorva zotlari, ilg`or texnologiyalarni yaratadigan fanlarning, fan-texnika, texnologiya rivojlanishini ta`minlaydi. Natijada moddiy-texnika resurslarining miqdori oshadi, sifati yaxshilanadi.

Bu jarayonni respublikamiz misolida ham ko`rish mumkin. Chunonchi, fan-texnikani taraqqiy ettirish yo`lidan borilayotgan O`zbekistonda qishloq xo`jaligi uchun qishloq xo`jalik mashinasozlik sanoati korxonalarida yangi, sifatli haydov, ishlov beruvchi traktorlar, paxta teradigan mashinalar, kimyo sanoatida polietilen quvurlar, plyonkalar ishlab chiqarilmoqda. Yomg`irlatib, tuproq ostidan, tomchilatib sug`orish uchun yangi samarali texnikalar barpo etilmoqda. Bu hol qishloq xo`jaligida samarali, ilg`or texnologiyalar joriy etilishini ta`minlaydi.

Fan-texnika taraqqiyoti yagona davlat siyosati asosida kechishi, bu jarayonda qatnashuvchilarning tashabbuskorligi, tadbirkorligi ham uyg`unlashishi lozim.

➤ yangi erlarni kompleks o`zlashtirish, zax va sho`rlangan erlarning meliorativ holatini yaxshilash, suv bilan ta`minlanish tadbirlarini amalga oshiradigan ishlab chiqarish vositalarini yaratish, takomillashtirish;

➤ tezpishar, kam suv talab etadigan, sifatli va serhosil urug` navlarini, sermahsul chorva zotlarini yaratish;

➤ qishloq xo`jalik ishlab chiqarishida amalga oshiriladigan barcha ish jarayonlarini avtomatlashtirish, elektrlashtirish, kimyolashtirish hamda mexanizatsiyalashtirishni ta`minlaydigan vositalarni yaratish, mavjudlarini takomillashtirish;

➤ qishloq xo`jaligi servisini tarmoqda ishlab chiqarilgan mahsulotlarning zarur miqdorini qayta ishlab, sifatli saqlab, iste`molchilarga vaqtida, yaxshi holatda etkazib berish qobiliyatiga ega bo`lgan tadbirkorlik sub`ektlarini shakllantirish;

➤ qishloq xo`jaligi iqtisodiyotining erkinlashtirilishini ta`minlovchi iqtisodiy mexanizmlarni yaratish va ularni hayotga izchillik bilan joriy etish;

➤ fan-texnika taraqqiyoti natijalarini qishloq xo`jaligi ishlab chiqarishining barcha sohalariga o`z vaqtida joriy etish qobiliyatiga ega bo`lgan mutaxassis kadrlarni tayyorlash, faoliyat ko`rsatayotganlari rag`batlantirilishini takomillashtirish imkoniyatiga ega bo`lgan mexanizmlarni yaratish va boshqalar.

Fan-texnika taraqqiyotining shu yo`nalishlari bo`yicha tadbirlarni amalga oshirilishi natijasida qishloq xo`jaligi uchun zarur bo`lgan moddiy-texnika resurslarini yaratish, mavjudlarini esa takomillashtirish ta`minlanadi.

Fan-texnika taraqqiyoti natijasida yaratiladigan moddiy-texnika resurslari qishloq xo'jaligida yangi, samarali texnologiya vujudga kelishi, bu jarayon rivojlantirilishini ta'minlaydi. Bu texnologiyalar ish jarayonlarining belgilangan muddatda, sifatli bajarilishiga, mehnat unumdorligi oshishiga va xarajatlar kamayishiga olib keladi. Hozirgi vaqtda paxtachilikda «Andijon texnologiyasi» yaratilib, respublikada keng ko'lamda joriy etilmoqda. Bu usulda chigit avvaldan olib qo'yilgan pushtalarga respublikada ishlab chiqarilayotgan (dastlabki yillarda u Xitoy respublikasidan valyutaga olib kelinar edi) plyonka ostiga ekilmoqda.

Natijada tuproq namligi va harorat saqlanib, chigitning tez unib chiqishiga erishilmoqda. Plyonkalardan foydalanish pushtada begona o'tlar paydo bo'lishini kechiktiradi. Bu hol birinchidan, yaganani, o'tlarni yo'qotish ishlarini kamaytirish, ikkinchidan, suv sarfini qisqartirish imkonini bermoqda.

Chigitni plyonka ostiga ekish natijasida paxta hosilining erta pishishi hamda uni qisqa muddatda yuqori navlarda terib olish ta'minlanmoqda. Shu tufayli Andijon viloyatida paxta hosildorligi 1999-2004 yillarda o'rtacha 32 sentnerni tashkil etdi. Bu, respublikada eng yuqori ko'rsatkichdir. Viloyatda 1 s. paxta etishtirish uchun 9,8 ming so'm sarflanmoqda. Bu respublikadagi bu boradagi o'rtacha ko'rsatkichdan 13,6 foizga kam. Natijalar ilg'or texnologiyaning afzalliklarini bot-bot isbotlamoqda.

Bu o'rinda ta'kidlash kerakki, yangi texnologiyani qo'llash uchun shart-sharoit yaratish, uni amalga oshirish jarayonida ayrim kamchiliklarga yo'l qo'yilmoqda. Masalan, chigit ekish seyalkalari texnologiya talablari darajasida takomillashtirilmagan. Pushtaga yopilgan plyonka vaqtida, to'liq yig'ishtirib olinmay, dalalarda qolib ketayotgani tufayli tuproqning holatiga hamda ayrim bajariladigan ishlarga salbiy ta'sir ko'rsatmoqda. Hozirgi davrda ularni bartaraf etish borasida ilmiy va amaliy ishlar olib borilmoqda va bu kabi kamchiliklar chigit plyonka ostiga ekiladigan dalalarni ekishga tayyorlash, ekish va undan keyingi amallarni bajarish jarayonida ham kuzatilmoqda. G'o'zalarni sug'orishda «Isroil texnologiyasi» ham joriy etilmoqda. Bu texnologiyaning asosiy maqsadi suvni tejashga qaratilgan. Shu usuldan foydalanish natijasida 1 ga paxta maydoniga 4-5 marta kam suv berish ta'minlanadi. Gollandiyada etishtirilgan kartoshka urug'i ularning texnikalari bilan ekilib, o'simliklarga ham golland texnikalarida ishlov berilib, ularning hosili ham shu texnologiyalar bilan yig'ishtirib olindi. Bu jarayonda mahalliy tajribalardan ham keng foydalanildi. Natijada respublikada kartoshkachilik rivojlandi. Hozirgi davrda aholi iste'moli uchun chetdan kartoshka sotib olishga barham berilgan. Chorvachilik tarmoqlarida ham ilg'or texnologiyalar joriy etilmoqda. Ular vaqtni, mehnatni, mablag'ni tejash imkoniyatini beradi. Natijada mahsulot hajmi, mehnat unumdorligi oshishi va nihoyat, sof foyda summasi ko'payishi ta'minlamoqda. Shuning uchun samarali texnologiyalarni yaratishga, ularni hayotga tatbiq etishga doimo katta e'tibor berish lozim.

6.3. Qishloq xo'jaligining moddiy-texnika resurslari bilan ta'minlanganlik hamda ulardan foydalanganlik darajasini ifodalovchi ko'rsatkichlar, ularni aniqlash tartibi

Qishloq xo'jalik korxonalarini moddiy-texnika resurslari bilan talab darajasida ta'minlashga doimo katta e'tibor berilmoqda. Chunki bu sarflanadigan mehnat hamda mablag` xarajatlari kamayishi, mehnat unumdorligi yuksalib, foyda summasi ko'payishi uchun imkoniyat yaratadi. Shunday ekan, qishloq xo'jalik korxonalarining moddiy-texnika vositalari bilan ta'minlanish va bu vositalardan foydalanish jarayonini va bu boradagi o'zgarishlarni bilish talab etiladi. Buning uchun bir qancha ko'rsatkichlardan foydalanish mumkin. Eng avvalo, bu boradagi asosiy ko'rsatkich – jamoa, shirkat hamda qo'shma va davlat korxonalarining, hissadorlik jamiyatlarining moddiy-texnika resurslari bilan ta'minlanganlik darajasini aniqlash kerak. Ma'lumki, xo'jalik o'z faoliyatida amalga oshiradigan ishlarni tez va sifatli bajarishga intiladi, bu jarayonda texnika vositalari o'rtasida mutanosiblikni ta'minlashga alohida e'tibor beradi. Sababi – traktorlar ko'p, ularga tirkaladigan mexanizmlar kam yoki aksi bo'lsa, kutilgan samaraga erishib bo'lmaydi. Chorva hayvonlari ko'p bo'lib, em-xashak kam bo'lishi ham foydasizdir. Demak, korxonalar samarali muvozanatdagi moddiy-texnika resurslari bilan talab darajasida ta'minlangan bo'lishlari kerak. Uning darajasini quyidagi formula yordamida aniqlash lozim:

$$MTR_{TD} = \frac{(\hat{A}ê + (\hat{A}FK - \hat{A}S) + \hat{A}Fk + BGê)}{\hat{E}\tilde{O}\hat{a}};$$

Bunda: MTR_{TD} – moddiy-texnika resurslari bilan ta'minlanganlik darajasi, so'm;

E_k - qishloq xo'jalik erlarining qiymati (so'mda);

AF_k - asosiy vositalarning o'rtacha yillik qiymati (so'mda);

AS – asosiy vositalarning o'rtacha yillik eskirish summasi (so'mda);

AFK – aylanma vositalarning o'rtacha yillik summasi (so'mda);

BG_k - bog'lar, tokzorlarning o'rtacha yillik summasi (so'mda).

KX_e - qishloq xo'jalik erlarining maydoni.

Bu ko'rsatkich yordamida har bir xo'jalik ixtiyoridagi foydalanilayotgan 1 ga qishloq xo'jalik eriga yoki ekin maydoniga qancha so'mlik moddiy-texnika resurslari to'g'ri kelayotganligi aniqlanadi. Uning miqdori talab, ya'ni me'yor darajasida bo'lishi kerak. Bu umumiy ko'rsatkich maqsad va vazifalardan kelib chiqqan holda boshqa aniq ko'rsatkichlar yordamida yanada aniqlashtiriladi.

Jumladan, xo'jalikning ta'minlanganlik darajasini, masalan, asosiy va aylanma fondlar yoki haydov, chopiq traktorlari bilan ta'minlanganlik darajasini shu ko'rsatkich tarkibidagi boshqa ko'rsatkichlar bo'yicha ham alohida-alohida aniqlash mumkin. Ular ushbu darslikning 7-bobida batafsil yoritilgan.

Masalan, korxonalarining energetik resurslar bilan ta'minlanganlik darajasi. Uning miqdori xo'jalikdagi jami energetik resurslar miqdorini (ot kuchi hisobida) foydalanilayotgan qishloq xo'jalik erlari yoki ekin maydoniga taqsimlanib aniqlanadi. Bunda quyidagi formuladan foydalanish mumkin:

$$E_{rt} = \frac{ERê}{Em(\hat{E}\tilde{O}\hat{a})}$$

Bunda: ER_k - jami energetik resurslar quvvati (ot kuchida);

$Em(KX_e)$ – jami ekin maydoni (qishloq xo'jalik erlari).

Uning miqdori ham me'yor darajasida bo'lishi maqsadga muvofiqdir.

Mehnatning energetik resurslar bilan qurollanganlik darajasi. U yuqorida ta'kidlangan jami energetik resurslar miqdorini (ot kuchida) mehnat qilgan kishilarning o'rtacha yillik miqdoriga (kishilar) taqsimlab aniqlanadi. Bunda ushbu tenglikdan foydalanish mumkin:

$$Er_k = \frac{Yrê}{\dot{i}_r}$$

Bunda: M_r – ishlagan mehnat resurslarining o'rtacha yillik soni (kishi).

Bu ko'rsatkichlar korxonada bajariladigan barcha ishlarning qay darajada mexanizatsiyalashayotganligini yoki avtomatlashayotganlik holatini o'rganishga yordam beradi. Lekin ularning miqdori, yuqorida qayd etganimizdek, belgilangan me'yor darajasida bo'lishi maqsadga muvofiqdir. Shunday ekan, ishlab chiqarish jarayonlarining mexanizatsiyalashganlik darajasini ham aniqlash lozim. Buning uchun traktor, mexanizmlar, mashinalar yordamida bajarilgan jami ish (etalon gektarda) miqdori korxonaga bo'yicha bajarilgan jami ishlar hajmiga (etalon ga) taqsimlanadi. U quyidagi formula yordamida aniqlanadi:

$$M_d = \frac{\dot{i}_i}{J_i} \cdot 100\%$$

Bunda:

M_d - ishlab chiqarishni mexanizatsiyalashganlik darajasi, foizda;

M_i - mashina, traktorlar mexanizmlar yordamida bajarilgan ish (et.ga);

J_i - jami bajarilgan ish miqdori (et.ga).

Bu ko'rsatkich jami hamda ayrim ish, ekin turlari bo'yicha ham aniqlanishi mumkin. Masalan, ekinlarni ekish, ularga ishlov berish, hosilini yig'ishtirib olish bo'yicha. Chorvachilikda esa sigirlarni sog'ish, chorva hayvonlarini sug'orish, ularga em berish va boshqa ish turlari bo'yicha. Sigirlarni sog'ish jarayonining mexanizatsiyalashtirilganlik darajasini aniqlash uchun mashina, agregatlar yordamida sog'ilgan sigirlar bosh sonini jami sog'ilgan sigirlar bosh soniga taqsimlab, 100 ga ko'paytirish lozim. Bu ko'rsatkichlar 100 foizdan yuqori bo'lmasligi shart.

Yangi texnikalardan, texnologiyalardan foydalanish natijasida mehnat, mablag' xarajatlari tejalishi ta'minlanadi. Uning darajasini aniqlash uchun yangi texnika, texnologiya joriy etilmasdan avval qilingan xarajatlardan ular joriy etilganidan so'ng qilingan xarajatlar miqdori, summasi ayrilib, aniqlangan raqam dastlabki xarajatlarga taqsimlanadi va 100 foizga ko'paytiriladi. Ularni quyidagi formulalar yordamida aniqlash mumkin:

$$X_t = \frac{\tilde{O}_1 - \tilde{O}_2}{\tilde{O}_1} * 100\%$$

Bunda:

X_t – tejalgan xarajat;

X_1 - yangi texnika, texnologiya joriy etilmasdan oldingi xarajatlar (so'm);

X_2 - yangi texnika, texnologiya joriy etilgandan so'nggi xarajatlar (so'm).

Yuqorida ta'kidlangan ko'rsatkichlar bilan birgalikda xo'jaliklardagi mavjud moddiy-texnika resurslaridan foydalanish darajasi va samaradorligi ham aniqlanadi. Buning uchun avvalo, mashina-traktor hamda avtomashinalar parkidan foydalanish

koeffitsienti aniqlanadi. Buni hisoblash uchun xo'jalikda foydalanilgan mashina-traktorlar miqdorini unda mavjud bo'lgan mashina-traktorlar miqdoriga taqsimlash lozim. Uni quyidagi formula yordamida aniqlash mumkin:

$$\text{MTPFk} = \frac{F_s}{\bar{I}_s},$$

Bunda:

MTPFk – mashina-traktor parkidan foydalanish koeffitsienti.

F_s - foydalanilgan mashina-traktorlarning soni (dona).

M_s - mavjud bo'lgan mashina-traktorlarning soni (dona).

Mashina-traktorlar hamda kombaynlarning ishlab chiqarish jarayonida qatnashganlik darajasi ham aniqlanadi. Uni jami ishlagan mashina kunlari sonini ishlagan mashinalar soniga taqsimlash natijasida aniqlanadi. Buning uchun quyidagi formuladan foydalanish mumkin:

$$\bar{M}_K = \frac{\sum I\hat{e}}{\bar{I}_s}; \quad \bar{T}_K = \frac{\sum O\hat{e}}{\bar{O}_s}; \quad \bar{K}_K = \frac{\sum E\hat{e}}{\bar{E}_s}.$$

Bunda:

\bar{M}_K - bitta mashinaning 1 oyda, mavsumda, yilda ishlagan (qatnashgan) o'rtacha kuni;

$\sum M_K$ - jami ishlagan mashina kunlari;

$\sum T_K$ - jami ishlagan traktor kunlari;

$\sum K_K$ - kombaynlarning ishlagan jami kunlari;

M_s - ishlagan mashinalari soni;

T_s - traktorlar;

K_s - kombaynlar soni.

Bu ko'rsatkich yordamida xo'jalikda 1 traktor, kombayn yoki mashina yil davomida necha mashina-kun ishlaganligi aniqlanadi. Bu ko'rsatkichning miqdori yuqoriga intilishi qonuniy hisoblanadi.

Shu bilan birgalikda o'rtacha va alohida har bir mashina-traktordan, yuk mashinasidan, don kombayni, paxta teruvchi mashinadan foydalanish darajasi ham aniqlanadi. Uni aniqlash uchun mashinalar (tG`km), traktorlar (et.ga), kombaynlar (gektar, tonna) yordamida alohida-alohida jami bajarilgan ish hajmini shu ishlarni bajarishda qatnashgan, yuqorida ko'rsatilgan texnikalarning o'rtacha soniga taqsimlanadi. Bunda quyidagi formuladan foydalanish mumkin:

$$\text{TMK}_И = \frac{T_u}{T_c}; \frac{M_u}{M_c}; \frac{K_u}{K_c},$$

Бунда:

TMK_И – traktor, mashinalarning o'rtacha bajargan ishi (1 smenada, 1 kunda, mavsumda, 1 yilda etalon gektarda, tonna\km, tonnada, gektarda).

$\sum T_{И}, M_{И}, K_{И}$ – traktorlar, mashinalar, kombaynlar yordamida bajarilgan jami ish hajmi (etalon gektarda, tonna-kilometrda, tonnada);

$\sum T_c, M_c, K_c$ – shu ishlarni bajarishda qatnashgan traktorlar, mashinalar, kombaynlarning o'rtacha soni (dona).

Bu ko'rsatkichlar yordamida, masalan, 1 ta traktor ma'lum muddatda bajargan ish miqdori aniqlanadi. Uning miqdori yuqori bo'lgani yaxshi.

Moddiy-texnika resurslaridan foydalanish samaradorligi ham aniqlanadi. Masalan, 1 et. gektarning, 1 tonna km, 1 kilovat soatning tannarxi hisoblanadi. Ular quyidagi formulalar yordamida aniqlanadi:

$$E\tilde{A}_{oi} = \frac{\sum \dot{I}\tilde{o}}{\sum E\tilde{O}\tilde{a}\tilde{a}}$$

Bunda: EGtn-1 etalon ga. tannarxi (so'mda);

$\sum M_x$ – mexanizatsiya yordamida bajarilgan ishlarga qilingan jami xarajat (ming sum);

$\sum E\tilde{O}\tilde{a}\tilde{a}$ – jami bajarilgan ish hajmi (etalon ga).

Yangi texnika-texnologiyalarga qilingan investitsiyalarning samaradorligi ham aniqlanadi. Buning uchun ularni joriy etish tufayli tejalgan xarajatlar natijasida qo'shimcha olingan sof daromad summasini ularga qilingan investitsiyalar summasiga taqsimlash lozim.

Yuqorida ko'rsatilgan ko'rsatkichlar holatini aniqlab, moddiy-texnika resurslari holati, darajasi, samaradorligi aniqlanib, chuqur tahlil qilinadi. Natijada ularga ta'sir etgan omillar aniqlanib, kelajakda ularni yaxshilash chora-tadbirlari belgilanadi.

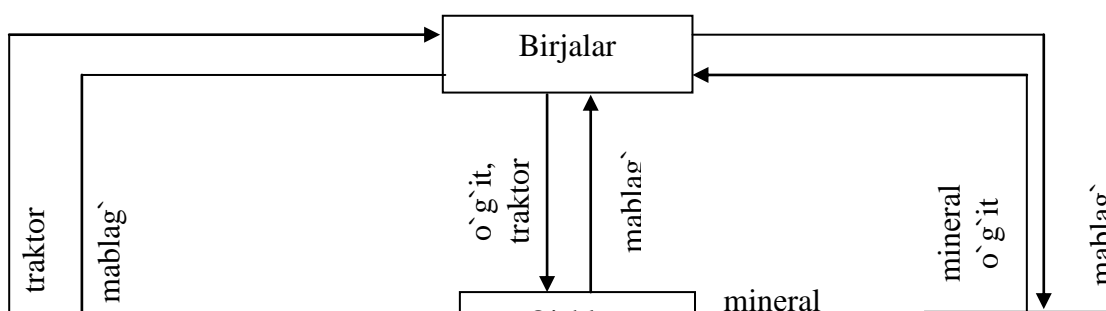
6.4. Bozor iqtisodi sharoitida qishloq xo'jaligining moddiy-texnika resurslarini shakllantirish, bunday vositalar bozori, texnika taraqqiyotini joriy etish, ulardan samarali foydalanish

Qishloq xo'jaligini rivojlantirish uchun uning moddiy-texnika bazasini talab darajasida shakllantirish lozim. Bu masalaga bozor iqtisodiyoti sharoitida har bir korxonaning o'zi katta e'tibor berishi kerak. Chunki korxonalar mustaqil faoliyat yuritadilar.

Demak, barcha korxonalar o'zlariga kerak bo'lgan moddiy-texnika resurslarini sotib olishlari, ta'mirlab, butlashlari, yig'ishlari hamda qurishlari mumkin. Masalan, bino-inshootlarni o'zlari qurishlari yoki pudratchilarga berishlari, mashina, traktor, kombaynlarni o'zlarida yoki ixtisoslashgan korxonalarda yig'ib, ta'mirlab olishlari mumkin. Yangi qishloq xo'jalik texnikalarini kimyoviy vositalarni, yoqilg'ilarni, ozuqalarni esa ularni ishlab chiqaruvchi korxonalardan bevosita o'zlari hamda birjalar, auksionlar yordamida zavodlardan sotib olishlari mumkin (4-chizma).

4-chizma

Qishloq xo'jaligidagi ayrim moddiy-texnika resurslari bozori

Xo'jaliklar moddiy-texnika resurslari bazasini mustahkamlashda samarali yo'llardan, usullardan foydalanishlari, kamroq xarajat qilib, ko'proq foyda olishga intilishlari kerak.

Lekin bozor iqtisodiyotiga o'tish davrida xo'jaliklarning moddiy-texnika bazasini mustahkamlashda ayrim salbiy holatlar sodir bo'lmoqda. Ma'lumki, markazdan ma'muriy usulda rejali boshqarilgan iqtisodiyot sharoitida barcha moddiy-texnika resurslari sovxozlarga, kolxozlarga asosan markazlashtirilgan holda bepul berilgan. Ularning qiymatlari qishloq xo'jalik mahsulotlarining baholari: soliqlar, subsidiya, dotatsiya va boshqa mexanizmlar yordamida undirib olingan. Bozor iqtisodiyoti sharoitida esa bu masala asosan xo'jaliklarning hamda chetdan jalb etilgan mablag'lari evaziga amalga oshirilmoqda. Lekin xo'jaliklarning mablag'lari esa etmaydi. Sababi – bir tomondan, sanoat mahsulotlarining bahosi qishloq xo'jalik mahsulotlarining baholaridan juda katta farq qilmoqda, ya'ni ular o'rtasidagi ekvivalentlikka rioya etilayotgani yo'q, ikkinchi tomondan, qishloq xo'jalik korxonalarini sotayotgan mahsulotlarining haqini o'z vaqtida ololmayotirlar, uchinchi esa tarmoqqa etarli miqdorda investitsiya sarflanayotgani yo'q. Bunday holatga chek qo'yish uchun respublika hukumati tomonidan sezilarli yordam berilmoqda. Bu yordam, investitsiya, kredit shakllarida amalga oshirilib, ular hisobidan qishloq xo'jalik korxonalarining moddiy-texnika resurslari shakllantirilmoqda.

Qishloq va suv xo'jaligi vazirligining ma'lumotlari bo'yicha, tarmoqda traktorlarning, kombaynlarning, yuk mashinalarining umumiy soni so'nggi yillarda kamayib bormoqda. 1996 yilda tarmoqdagi jami traktorlarning umumiy miqdori 152,2 mingta bo'lgan bo'lsa, 2005 yilning boshiga kelib 93,1 mingtani tashkil etgan yoki shu yillar ichida 38,8 foizga kamaygan. Traktorlar keskin kamayishining sababi shundaki, ular ishga yaroqsiz bo'lib qolgani uchun ishlab chiqarishdan chiqarilgan. Darhaqiqat, shu yillar ichida mavjud traktorlarning ishga yaroqlilik darajasi ham pasaygan. Agarda 1996 yilda barcha traktorlarning 72 foizi ishlatishga tayyor bo'lgan bo'lsa, 2000 yilda bu boradagi ko'rsatkich 70,9 foizni tashkil etgan (10-jadval).

Demak, jami toraktor parkidan foydalanish koeffitsienti 1996 yilda 0,72 dan oshmagan, 2000 yilda esa uning darajasi pasayib, 0,71 ni tashkil etgan.

Respublika viloyatlari bo'yicha jami traktorlar soni va ularning ishga yaroqliligi*

	1996 y.			1998 y.			1999 y.			2000 y.		
	mavjud	tayyor	foiz	mavjud	tayyor	foiz	mavjud	tayyor	foiz	mavjud	tayyor	foiz
Qoraqalpog'iston Res.	15888	9160	58	13786	6593	48	12181	6314	51,8	11329	6119	54,0
Andijon	10917	8185	75	9523	6812	72	9068	7100	78,3	8511	7292	85,7
Buxoro	11605	8866	76	10366	7622	74	9221	7099	77,0	8638	6470	74,9
Jizzax	8450	5005	59	5229	3545	68	5398	3754	69,5	5261	3298	62,7
Qashqadaryo	19363	13826	71	15219	9945	65	14548	10044	69,0	13695	9214	67,3
Navoiy	4894	3757	77	4373	3358	77	4183	3322	79,4	4057	3104	76,5
Namangan	8974	6967	78	8499	6090	72	7907	5925	74,9	7693	5629	73,2
Samarqand	16351	12039	74	13335	9910	74	12633	9085	71,9	11237	8342	74,2
Surxondaryo	12414	9685	78	11810	8509	72	10986	8637	78,6	10938	8164	74,6
Sirdaryo	7693	4542	59	6137	3944	64	5403	3525	65,2	4931	3391	68,8
Toshkent	11388	7378	65	8699	5515	63	7695	5239	68,1	73345	5205	70,9
Farg'ona	13199	11113	84	11965	8904	74	10958	8266	75,4	10481	7873	75,1
Xorazm	11019	9038	82	10028	7506	75	9537	7081	74,2	8964	6086	67,9
Jami	152155	109561	72	12895	88153	68	119718	85391	71,3	11308	8018	70,9

*Республика +ишло= ва сув хо'жалити вазирлиги маълумотлари асосида тузилган.

Shu yillar ichida paxta terish kombaynlari 15,1 mingtadan 12,8 mingtaga kamayib, 2,3 mingtani tashkil etgan yoki 6,6 marta qisqargan. G'alla kombaynlari esa 30,4 foizga kamayib, 2001 yilning boshiga 6950 donani tashkil qilgan. Qishloq xo'jalik mexanizmlaridan kultivatorlar soni 1996-2000 yillar mobaynida 19,7 foizga, traktor kultivatorlari – 28,7 foizga, mineral o'g'it sepgichlar esa 47,8 foizga qisqargan (1-diagramma). Respublika qishloq xo'jaligidagi mashinalar, traktorlar hamda mexanizmlar soni quyidagi sabablar ta'sirida qisqargan:

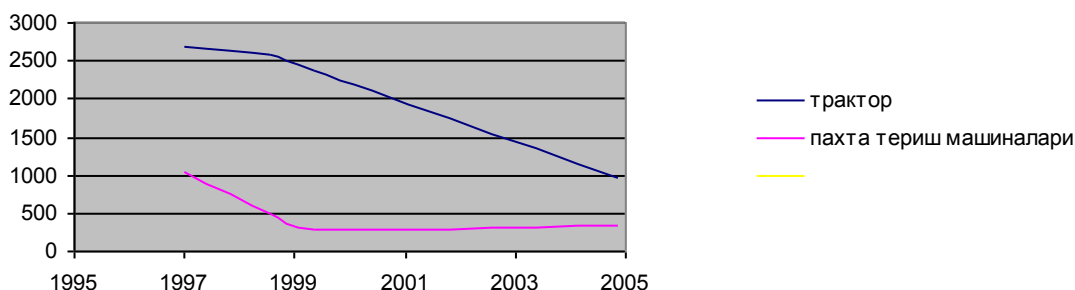
- ular jismoniy hamda ma'naviy eskirganligi sababli hisobdan chiqarilgan;
- ortiqcha hisoblangan ayrim qishloq xo'jalik texnikalari talabgorlarga sotilgan, foydalanish uchun ijaraga berilgan;
- xo'jaliklarning mablag'lari etishmasligi sababli yangi, serunum texnikalar sotib olishning kamligi.

Lekin yuqoridagilarga asoslangan holda qishloq xo'jaligidagi mashina, traktorlar, mexanizmlarning soni faqatgina kamayishga yuz tutgan, deb xulosa chiqarish unchalik to'g'ri bulmaydi. Chunki xo'jaliklar bozor iqtisodiyoti sharoitida ularni tanlash imkoniyatlariga ega. Shuning uchun so'nggi yillarda fan-texnika taraqqiyoti natijasida baquvvat, serunum, samarali texnikalarni ma'lum miqdorda sotib olmoqdalar. Chunonchi, «T-28x4», «Magnum» traktorlarini, «Keys» kombaynlari

sotib olmoqdalar. Bu jarayonda davlatning ko'magi katta. Bu 1- diagrammada o'z ifodasini topgan:

1-diagramma

Respublika qishloq xo'jaligidagi ayrim moddiy-texnika resurslarining o'zgarishi

Yuqoridagi o'zgarishlar natijasida qishloq xo'jalik texnikalariga to'g'ri keladigan maydon, ya'ni bajariladigan ish hajmi oshdi. Agarda 1996 yilda 1 ta haydov traktoriga 157,5 ga haydaladigan er to'g'ri kelgan bo'lsa, 2004 yilga kelib, uning miqdori 87,1 foizga oshib, 296 gektarni tashkil etgan. Shu yillar ichida g'alla va paxta kombaynlariga to'g'ri keladigan maydon ham ko'paygan. Jumladan 1 ta g'alla kombayniga to'g'ri keladigan maydon 33,3 foizga oshgan. Ish hajmining shu tarzda ko'payishi mashina, traktor va kombaynlarning ishlab chiqarish jarayonida qatnashish darajasi oshishini ta'minladi. Bu ko'rsatkichlar iqtisodiyoti rivojlangan davlatlardagiga nisbatan ancha yuqori bo'lgan (11-jadval).

12-jadval

Ayrim davlatlarning texnika bilan ta'minlanganligi

Ko'rsatkichlar	O'lchov birligi	AQSH	Angliya	Germa-niya	Ros-siya
Traktor parki	ming dona	4750	500	1530	1065
1 traktorga to'g'ri keladigan haydaladigan maydon	ga	28	13	8	122
G'alla yig'adigan g'ildirakli kombaynlar soni	ming dona	667	48	156	273
G'alla yig'adigan 1 ta kombaynga to'g'ri keladigan g'alla maydoni	ga	52	77	40	220

Izoh: ma'lumotlar Rossiya bo'yicha 1996 yil 1,06 ga qolgan davlatlarniki 1993 yildagi.

Qishloq xo'jaligining moddiy-texnika bazasini mustahkamlash maqsadida kimyoviy vositalarni, jumladan, mineral o'g'itlarni sotib olishga alohida e'tibor berilmoqda. Chunki ular tuproq unumdorligini oshirib, ekinlar hosildorligi yuksalishini, yovvoyi o'tlar hamda zararkunandalarni ozaytirib, mehnat va mablag' sarflari kamayishini, mahsulot sifati yaxshilanishini ta'minlaydi. Shularni e'tiborga

olgan holda so'nggi yillarda (1995-2004 y.) azotli, fosforli, kaliyli o'g'itlarni sotib olish respublika bo'yicha sezilarli darajada kamaygan. lekin fosforli o'g'itlar sotib olish 7 foizga kamaygan, shuningdek, kaliyli o'g'itlar sotib olish ham qisqargan (13-jadval).

13-jadval

1995-2000 yillarda qishloq xo'jaligiga etkazib berilgan mineral o'g'itlar*

Viloyatlar	Azotli					Fosforli				
	o`rt. ehti yoj.	Amalda				o`rt. ehti yoj.	Amalda			
		1995	1997	2000	2004		1995	1997	2000	2004
Qoraqalpo g`iston R.	73,5	43,3	72,1	47,8	11.5	49,1	5,4	19,8	5,5	2.1
Andijon	65,3	34,7	57,3	47	37.0	47,4	10,1	17,3	11,4	11.5
Buxoro	59	36,5	55,2	45,3	22.5	39,3	4,6	13,2	10,2	5.8
Jizzax	53	34,5	42,4	38,3	7.4	39,5	8,8	13,5	6,4	1.0
Qashqadaryo	75,4	38,6	73,6	54	20.9	56,4	10,3	19,6	10,9	5.2
Navoiy	21,5	14,8	19,1	15,4	8.8	16,7	8,6	5,7	4	2.4
Namangan	56,1	31,4	53	40,8	25.0	39,1	8,9	14,6	10,3	8.9
Samarqand	56,2	26,8	39,1	41,5	22.3	48,9	6,7	16,3	9,3	5.1
Sirdaryo	54,1	31,9	43,2	39	3.3	42,5	10,1	14,9	7,1	1.2
Toshkent	63,5	33,6	54,4	44	30.1	49,1	11,9	16	9,2	7.4
Fargona	72,4	41,7	67,7	48,3	26.1	50,6	11,1	18,2	12,6	8.2
Xorazm	55,8	54,3	66,2	43	19.3	36	14,5	16,6	6,6	5.9
Dehqon fermer x.	55				11.9					2.4
Jami	820	460,7	705,4	551	249.1	590	118,9	199	110,6	68.2

*Respublika qishloq va suv xo'jaligi vazirligi ma'lumotlari asosida tuzilgan.

Mineral o'g'itlarni sotib olinishini kamayishi bu, avvalo, bor talabdan kelib chiqadi. Chunki, mineral o'g'itlarning erkin narxlari ancha yuqori bo'lganligi uchun ularni ortiqcha sotib olishning zaruriyati yo`q. Shuning uchun xo`jaliklar kerak bo'lgan miqdordagi mineral o'g'itlarni sotib olishmoqdalar. Shuning bilan birgalikda qishloq xo`jalik sub'ektlari ularning har bir kilogrammidan vaqtida hamda sifatli foydalanishga katta e'tibor qaratmoqdalar. Natijada Respublikada donli ekinlarning har bir gektariga solingan mineral o'g'itning har bir kilogrammi evaziga 45 kilogrammdan ortiqroq don mahsulotlarini etishtirishga erishganlar. Lekin barcha viloyatlarda ham bunday yuz berayotgani yo`q. Shuning uchun kelajakda mineral o'g'itlardan foydalanishni samaradorligini yuksaltirishga alohida e'tibor berish lozim.

Bu o`rinda ta'kidlash kerakki, qishloq xo'jalik korxonalarining mashina, traktor, mexanizmlarga bo'lgan talablari ham to'liq qondirilgani yo`q. Bu muammoni hal etish uchun mashina, traktor va mexanizmlarni qishloq xo'jalik korxonalarining talabini qondiradigan darajada sotib olish zarur. Buning uchun ularni qaysi manbalar hisobidan, qaerlardan, qanday yo'llar bilan, qanday tartibda olish mumkinligini ham

bilish kerak. Qishloq xo'jaligi korxonalari o'z mablag'lari hamda chetdan jalb etilgan sarmoyalar hisobidan moddiy-texnika resurslarining ayrimlarini qurishlari, ta'mirlashlari, ba'zilarini sotib olishlari, ijaraga olishlari, ayrimlarini esa parvarish qilib, barpo etishlari mumkin. O'tish davrining hozirgi bosqichida korxonalar mablag'larining kamligi, ularning bir me'yorda shakllanmayotganligi hamda sanoatda yaratilayotgan moddiy-texnika resurslari baholarining yuqori sur'atlar bilan o'sishi tarmoqdagi moddiy-texnika resurslarini shakllantirishga salbiy ta'sir ko'rsatmoqda. Natijada qishloq xo'jaligida qo'l mehnati xarajatlari oshib bormoqda. Bu masalalarni ijobiy hal qilish qishloq xo'jaligida lizing krediti rivojlantirilishi, bu esa qishloqda lizing bilan shug'ullanuvchi firma, kompaniyalar soni ko'paytirilishini, ularning faoliyatlari rivojlantirilishini talab etadi. Lizing bilan shug'ullanuvchi tashkilotlar o'z mablag'lariga qishloq xo'jaligi korxonalari uchun zarur bo'lgan texnikalarni, bino-inshootlarni hamda boshqa asosiy vositalarni ijaraga beruvchilardan olib berishlari mumkin. Bunday xizmatlari uchun ular qishloq xo'jaligi korxonalaridan lizing foizlarini oladilar.

Lizing tashkilotlari lizing krediti foizlarini to'lash muddatlarini kechiktirishi hamda cho'zishi mumkin. Lizing kreditlarini, xizmatlarini amalga oshirishda uch tomon – asosiy vositalarni ijaraga beruvchi korxonalar, lizing tashkilotlari hamda ijaraga oluvchi qishloq xo'jalik korxonalari qatnashadilar. Qishloq xo'jaligining moddiy-texnika resurslarini shakllantirishda davlat tomonidan amalga oshirilayotgan iqtisodiy mexanizmlar, masalan, davlat, mahalliy byudjetdan ajratilayotgan mablag'lar, imtiyozli kreditlash tizimini va boshqalarning ko'lamini kelajakda kengaytirish talab etiladi.

Qishloq xo'jaligi moddiy-texnika resurslari tarkibida chorva hayvonlarining ham salmog'i ulkan. Ularning turlari, bosh soni qishloq xo'jalik korxonalarining joylashishi hamda ixtisoslashidan kelib chiqqan holda farq qiladi. Ma'lumki, qishloq xo'jalik korxonalari asosan paxtachilik va g'allachilikka ixtisoslashganligi uchun ayrimlari shaharlarga yaqin joylashgan. Shuning uchun xo'jaliklarda asosan qoramolchilik mavjud. boshqa turdagi chorva hayvonlari esa xo'jaliklarda ichki talabni qondirish maqsadida saqlanadi. Ularning bosh soni xo'jaliklarda 1996-2004 yillar mobaynida kamayib borgan (14-jadval).

Respublika viloyatlari qishloq xo'jalik korxonalarida qoramol bosh sonining o'zgarishi*

Viloyatlar	Qishloq xo'jalik korxonalarida				
	1996	1998	1999	2000	2004
Qoraqalpog`iston R.	109,6	96,4	91	92	43,7
Andijon	95,1	80,2	74	70	33,8
Buxoro	76,4	56,5	49	45	7,6
Jizzax	51,8	28,5	26	23	6,4
Qashqadaryo	124	100,7	97	91	26,2
Navoiy	27	21,3	20	20	4,7
Namangan	84,9	62,9	58	55	13,3
Samarqand	95,2	71,1	66	60	14,1
Surxondaryo	77,2	61,4	56	55	11,8
Toshkent	106,6	81,4	82	82	36,3
Farg`ona	109,6	74,9	71	65	19,5
Xorazm	97,1	90,1	85	68	10,1
Jami	1095,6	845,7	794	743	232,7

*Respublika Qishloq va suv xo'jaligi vazirligi ma'lumotlari asosida tuzilgan.

Jadvalda aks ettirilgan ma'lumotlarning dalolat berishicha, Respublika qishloq xo'jalik sub'ektlaridagi qoramol bosh sonlari keskin qisqargan.

Agarda 1996 yilda qoramol 1095,6 ming boshni tashkil etgan bo'lsa, 1998 yilda-22,8 foizga 1999 yilda-27,5 foizga, 2000 yilga kelib, 32,2 foizga, 2004 yilda esa 4,7 martaga kamaygan. Bu hol quyidagi sabablar ta'sirida sodir bo'ldi: chorvachilikda mulkni davlat tasarrufidan chiqarish va xususiylashtirish jarayonida ayrim kamchiliklarning mavjudligi. Chunki Vazirlar Mahkamasining 1993 yilda e'lon qilingan «Chorva fermalarini xususiylashtirish to'g'risida» gi qaroriga binoan chorvachilik fermalarini xususiylashtirish tez sur'atlarda boshlandi. Uning samarali amalga oshirilishini ta'minlash maqsadida davlat tomonidan imtiyozli kreditlar berish ham yo'lga qo'yildi.

Lekin bu islohot ko'zlagan samarani bermadi. Chunki chorva xo'jaliklardagi mollarni xususiylashtirishda ularni em-xashak bilan ta'minlaydigan er maydonlari ijaraga berilmadi. Natijada chorvachilikning em-xashak bazasi mustahkamlanmadi. Shu bilan birga xususiylashtirilayotgan chorva hayvonlarining bosh sonini saqlash masalasi ham to'liq xal etilmagan edi. Ozuqa bazasi talab darajasida bo'lmaganligi sababli chorva hayvonlarini xususiylashtirib olganlar zotli hayvonlarni sota boshlashdi. Bunday holni bartaraf etish maqsadida hozirgi davrda chorvachilikda iqtisodiy islohotlar chuqurlashtirilmoqda. 2005 yildan boshlab Respublikada chorvachilikni rivojlantirish dasturi ishlab chiqilmoqda.

Qishloq xo'jaligining mustahkam moddiy-texnika bazasini yaratish bilan birgalikda ulardan to'liq va samarali foydalanishga erishish lozim. Demak, tarmoq korxonalarida ulardan foydalanilayotganlik darajasini aniqlash maqsadga muvofiq.

Buning uchun yuqorida 3 paragrafda ta'kidlangan ko'rsatkichlardan foydalanish mumkin. Lekin o'tish davrining hozirgi bosqichida ulardan foydalanish talab darajasida emas. Chunki mashina, traktor, kombaynlarning ishga yaroqlilik holati yuqori darajada emas. Jami traktorlarning ishga yaroqlilik darajasi 1996-2001 yillar mobaynida 68-72 foizdan, paxta terish mashinalarining tayyorgarlik holati esa 25-36 foizdan, g`alla kombaynlariniki 30-33 foizdan oshgani yo'q. Bunday holat mashina, traktor hamda kombaynlarning ishga yaroqliligini ta'minlash uchun zarur bo'lgan butlovchi vositalar etishmasligi, ularni sotib olish uchun esa moliyaviy resurslar kamligi tufayli sodir bo'lmoqda.

Qishloq xo'jaligida mavjud bo'lgan texnikalarning yuqoridagi holati ishlab chiqarish jarayonlari kompleks mexanizatsiyalashtirilishiga imkon bermayotir. Natijada paxta terish jarayoni 30 foiz atrofida, sigirlarni sog'ish 25 foiz atrofida mexanizatsiyalashtirilgan. Oqibatda tarmoqda ishlab chiqarilayotgan ko'pchilik mahsulotlarning tannarxi yuqori, mehnat unumdorligi past. Bunday holga chek qo'yish maqsadida respublika hukumati katta ishlarni amalga oshirmoqda. Bunda O'zbekiston Respublikasi Prezidentining «2004-2006 yillarda fermer xo'jaliklarini rivojlantirish kontseptsiyasi to'g'risida»gi farmoni alohida ahamiyat kasb etmoqda. Unda shu yillarda qishloqda ishlab chiqarish va bozor infratuzilmasini shakllantirish ko'zda tutilgan. Ya'ni 2004-2006 yillarda mamlakat qishloqlarida 954 ta muqobil mashina-traktor parklarini, 925 ta suvdan foydalanuvchilar uyushmalarini, 889 ta yoqilg'i moylash materiallarini sotuvchi shaxobchalarni, 848 ta mineral o'g'itlarni va o'simliklarni himoya qilish, vositalarini sotish shaxobchalarini tashkil etish ko'zda tutilgan (15- jadval)

2004-2006 yillarda Respublika qishloqlarida shakllantirilgan infratuzilma sub'ektlari (dona)*

	Muqobil MTP			Suvdan foydalanuvchilar uyushmasi			YoMM sotish shaxobchalari			Mineral o`g`it va boshqa kimyoviy vositalarni sotish shaxobchasi		
	2004	2005	2006	2004	2005	2006	2004	2005	2006	2004	2005	2006
1. Qoraqalpog`iston Respublikasi	5	30	20	35	30	20	4	14	18	5	15	20
2. Andijon	35	15	40	5	15	40	35	30	40	35	30	40
3. Buxoro	30	45	50	18	32	41	16	32	40	16	38	40
4. Jizzax	40	41	-	40	41	-	32	30	-	14	13	-
5. Qashqadaryo	27	29	28	24	26	25	27	29	28	22	23	16
6. Navoiy	10	15	16	8	13	14	10	15	16	10	15	20
7. Namangan	10	20	20	10	20	20	10	20	20	10	20	50
8. Samarqand	25	25	42	30	30	50	24	24	40	30	30	32
9. Surxondaryo	18	17	36	20	16	35	20	16	35	19	15	-
10. Sirdaryo	22	25	-	18	26	-	21	20	-	13	16	28
11. Toshkent	20	21	28	21	23	30	21	23	30	20	21	20
12. Farg`ona	9	18	20	9	18	20	9	18	20	9	18	57
13. Xorazm	15	30	57	15	30	57	15	30	57	15	30	23
Respublika bo`yicha	266	331	357	253	320	352	244	301	344	218	284	346

*O`zbekiston Respublikasi Prezidentining 2003 27.10. dagi Farmoni asosida tuzilgan.

Prezident Farmonini bajarish maqsadida mamlakat qishloqlarida infratuzilma sub'ektlari tuzilmoqda. 2005 yilning o`rtalariga kelib 913 ta muqobil MTP 894 ta suvdan foydalanuvchilar uyushmasi, 795 ta yoqilg`i moylash materiallarini sotish, 591 ta mineral o`g`itlarni sotish, 252 ta zotdor chorva mollarini sotish va zoovetinariya xizmatini ko`rsatish, 190 ta axborot ta'minoti va konsalting xizmati shaxobchalari, 632 ta minibanklar tashkil etilib, ular fermer xo`jaliklariga xizmat ko`rsatmoqdalar.

Ularni tashkil etilishi oqibatida qishloq xo`jaligining moddiy-texnika bazasi ma'lum darajada mustahkamlandi. Kelajakda ularning moddiy-texnika bazasini yanada mustahkamlashga e'tibor berish lozim. Shuning bilan birgalikda ulardan yil davomida to`liq hamda samarali foydalanishga ham alohida e'tibor berish kerak. Shu masalalarni hal etilishi kelajakda qishloq xo`jaligini so`zsiz rivojlanishini ta'minlaydi.

Tayanch iboralar:

Qishloq xo`jaligining moddiy-texnika potentsiali, moddiy-texnika resursi, muqobil MTP, suvdan foydalanuvchilar uyushmasi, Fan-texnika taraqqiyoti, avtomatlashtirish, mexanizatsiyalash, elektrlashtirish, mablag`lar.

Qisqacha xulosalar

Qishloq xo`jaligini rivojlantirishda, uning samaradorligini yuksaltirishda moddiy-texnika resurslarining, fan-texnika taraqqiyotining hamda ilg`or texnologiyalarning ahamiyati beqiyos. Ularsiz qishloq xo`jaligida ko`zlangan natijaga erishib bo`lmaydi.

Fan-texnika taraqqiyoti natijasida moddiy-texnika resurslarining yangi, unumli, chidamli, sifatli turlari yaratiladi. Ulardan oqilona foydalanish tufayli yangi, samarali texnologiyalar qishloq xo`jaligi ishlab chiqarishiga joriy etiladi. Ulardan foydalanish darajasini, samaradorligini tegishli ko`rsatkichlar tizimi yordamda aniqlash lozim.

Tarmoqda moddiy-texnika resurslaridan foydalanishning hozirgi darajasi, samaradorligi talabga to`liq javob bermaydi. Chunki ular o`rtasidagi mutanosiblikka hozircha erishilgani yo`q. Xo`jaliklarning ular bilan ta'minlanganlik darajasi pastroq, texnika resurslarining ishga yaroqliligi ham talab darajasida emas, bunday vositalar erkin baholarining o`shish darajasi yuqori.

Ilg`or, samarali texnologiyalar qishloq xo`jaligining hamma sohalarida barcha omillarni e`tiborga olgan holda joriy etilishi lozim. Moddiy-texnika resurslari, fan-texnika taraqqiyoti mahsuli bo`lgan vositalar hamda ilg`or texnologiyalar bozorini rivojlantirish zarur.

Kelajakda tarmoqning moddiy-texnika resurslaridan foydalanish darajasini hamda iqtisodiy samaradorligini yuksaltirish uchun barcha chora-tadbirlarni vaqtda, sifatli amalga oshirish zarur.

Nazorat va muhokama uchun savollar

1. Moddiy-texnika resurslari deganda nimani tushunasiz?
2. Tarmoqni rivojlantirishda moddiy-texnika resurslarining o`rni va ahamiyatini tushuntirib bering.
3. Qishloq xo`jaligi moddiy-texnika resurslarining tarkibi nimalardan iborat, ular o`ziga xos qanday xususiyatlarga ega?
4. Moddiy-texnika taraqqiyoti, yo`nalishlari, samarali texnologiya deganda nimalarni tushunasiz?
5. Moddiy-texnika resurslaridan foydalanish darajasi va samaradorligi ko`rsatkichlari deganda-chi?
6. Qishloq xo`jaligining moddiy-texnika bazasi nimalardan tashkil topadio` Uning o`zgarish sabablarini ko`rsating.
7. Tarmoqning moddiy-texnika resurslaridan to`liq va samarali foydalanish uchun qanday masalalarni hal etish kerak?

Asosiy adabiyotlar

1. O`zbekiston Respublikasi Prezidentining «Lizing faoliyatini rivojlantirishni yanada rag`batlantirish chora-tadbirlari to`g`risida»gi 2002 yil 28 avgustdagi Farmoni, Xalq so`zi, 2002 yil 30 avgust
2. O`zbekiston Respublikasining «Suv va suvdan foydalanish to`g`risida»gi qonuni. Qishloq xo`jaligida islohotlarni chuqurlashtirishga doir qonun va me'yoriy hujjatlar to`plami. 1-qism, Toshkent, «Sharq», 1998.
3. O`zbekiston Respublikasining «Er Kodeksi». O`zbekiston Respublikasi «Er kodeksi» va qishloq xo`jaligiga oid qonunlari, Toshkent, «Adolat», 1999.
4. O`zbekiston Respublikasining «Mulk to`g`risida»gi qonuni. O`zbekiston Respublikasi qonun va farmonlari. Toshkent, «Adolat», 1992.
5. Abdug`aniev A., Abdug`aniev A.A. «Qishloq xo`jaligi iqtisodiyoti» darslik, T,O`zbekiston yozuvchilar uyushmasi Adabiyot jamg`armasi nashriyoti, 2004.
6. Husanov R.X., Hamdamov D. «Muqobil mashina-traktor parklari», T.:2001
7. Dobro`nin V.A. Aktualno`e problema` ekonomiki agropromo`shlennogo kompleksa. M.: izd. TEXA. 2003

Internet saytlari:

1. Popov N.A. Ekonomka otrasley apk. Kurs lektsii, 2002, <http:g`g`family.taukita.rug`item22219310.htm>
2. Kovalenko N.Ya. Ekonomika selskogo xozyaystva, m. «yurkniga». 2004 <http:g`g`shopper.h1.rug`books.shtml1o`topicq935&pageq1>
3. Korolev Yu.B. I dr. Menedjment v apk, 2002, uchebnik,
4. <Http:g`g`web.book.rug`cgi-bing`book.p1o`pageq4&bookq88899>

VII BOB

QISHLOQ XO'JALIGINING ASOSIY VA AYLANMA FONDLARI, ULARDAN SAMARALI FOYDALANISH

7.1. Asosiy va aylanma fondlar (vositalar) haqida tushuncha, ularning ahamiyati va turkumlashtirilishi

7.2. Asosiy ishlab chiqarish fondlari (vositalari) va ulardan foydalanish darajasini, samaradorligini ifodalovchi ko'rsatkichlar, ularning aniqlanishi

7.3. Aylanma fondlar (vositalar), bu fondlarning samaradorligini ifodalovchi ko'rsatkichlar, ularning aniqlanishi

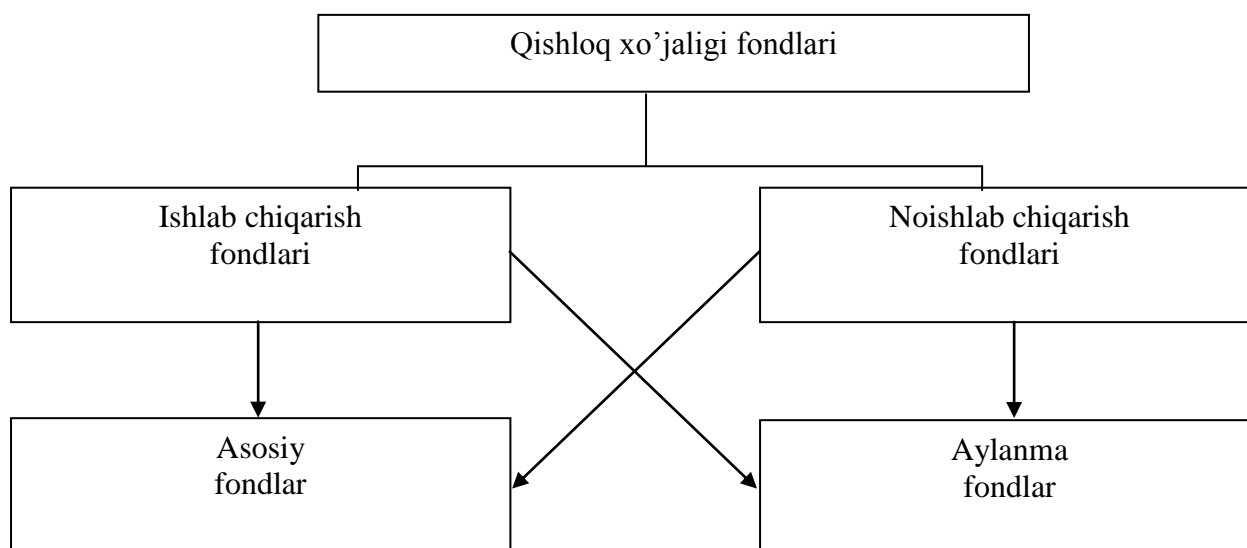
7.4. Asosiy va aylanma vositalarning, fondlarning shakllantirilishi, barpo etilishi

7.5. Bozor iqtisodiyoti sharoitida asosiy va aylanma fondlar (vositalar) dan samarali foydalanish va ularning yuksalishini ta'minlash yo'llari.

7.1. Asosiy va aylanma fondlar (vositalar) haqida tushuncha, ularning ahamiyati va turkumlashtirilishi

Qishloq xo'jaligining moddiy-texnika resurslari hisoblangan er, mashina-traktor, kombaynlar, kimyoviy vositalar, yoqilg'ilar, em-xashaklar, urug'liklar va boshqa vositalarning natura holdagisi asosiy va aylanma qiymat holdagi ko'rinishi tarmoqning asosiy va aylanma fondlarini tashkil etadi. Ular iqtisodiy mohiyati, shakllanishi, ishlab chiqarish jarayonida qatnashishiga ko'ra, ishlab chiqarish hamda noishlab chiqarish fondlariga bo'linadi. Ularni ayrim hollarda ishlab chiqarish jarayonida bevosita va bilvosita qatnashadiganlarga ham bo'linadi. Masalan, er, suv, o'g'it, urug'lik, em-xashak, er haydaydigan, ishlov beradigan traktorlar qishloq xo'jalik mahsulotlarini etishtirishda bevosita qatnashadi. Chunki ular mahsulot etishtirish hajmiga, sifatiga bevosita ta'sir etadi. Xo'jaliklarning ma'muriy, madaniy va boshqa binolari, dala shiyponlari, omborxonalar, xizmat ko'rsatuvchi texnikalar, kompyuterlar va boshqa vositalar ishlab chiqarilayotgan mahsulot hajmiga, ularning sifatiga bilvosita ta'sir etadi. Lekin ularning mahsulotlarni ishlab chiqarishdagi umumiy ahamiyatini inkor etish maqsadga muvofiq emas. Ular iqtisodiy mohiyatiga, ya'ni shakllantirilishi, mahsulot ishlab chiqarish, ish bajarish jarayonida qatnashishiga ko'ra, asosiy hamda aylanma fondlarga bo'linadi. Ular natural holda ko'rinishi va qatnashishi bo'yicha asosiy va aylanma vositalar ham deb ataladi (5-chizma).

Qishloq xo'jalik fondlarini turkumlashtirilishi

Ular ishlab chiqarish jarayonidagi funktsional faoliyatiga ko'ra, mehnat predmetlari hamda mehnat vositalariga bo'linadi. Xalq xo'jaligining turli tarmoqlarida yaratilib, qishloq xo'jalik mahsulotlari etishtirishda inson mehnati yordamida ishlab chiqarish jarayonida bir marta qatnashib, o'z shakllarini to'liq o'zgartiradigan predmetlar tarmoqning mehnat predmetlarini tashkil etadi. Ularning natura holdagisi aylanma vositalar, qiymat holdagisi esa aylanma fondlar deb ataladi. Ularga sanoat tarmoqlarida ishlab chiqarilgan yoqilg'i, yog'lovchi materiallar, kimyoviy o'g'it, em - xashak ish haqi, arzon, tez to'zuvchi materiallar va boshqalar kiradi. Ular tarmoqning mahsulot ishlab chiqarish va xizmat ko'rsatish jarayonlarida bir marta qatnashib, o'z shakllarini to'liq o'zgartirib, qiymatini ham ularga o'tkazadigan predmetlardir. Tarmoqda band bo'lgan insonlarning ongli mehnati qaratilgan mehnat predmetlari yordamida qishloq xo'jalik mahsulotlarini etishtirish, xizmatlarni bajarish maqsadida bir necha yillar davomida foydalaniladigan narsalar mehnat vositalari hisoblanadi. Ular tabiat tomonidan hamda sanoat, qishloq xo'jalik tarmoqlarida yaratilgan bo'lib, turli xildagi mahsulotlarni etishtirishda, xizmatlarni, ishlarni bajarishda bir necha yillar davomida foydalanilib, o'z ko'rinishini, shakllarini o'zgartirmasdan, lekin qiymatining ma'lum bir qismini mahsulotlarga, ishlarga, xizmatlarga o'tkazib boradigan vositalardir. Bunday vositalar hozirgi davrda respublikada 15 (Rossiya Federatsiyasida 50) minimal oylikdan yuqori qiymatga ega bo'lgan va 1 yildan ko'proq xizmat qiladigan ishlab chiqarish vositalaridir. Ularga qishloq xo'jalik texnikalari hisoblangan mashina-traktorlar, kombaynlar, seyalkalar, kultivatorlar sug'orish inshootlari, binolar, stanoklar va boshqalar kiradi. Erlar, tabiiy o'rmonlar – tabiat mahsulidir. Ishchi va mahsuldor chorva hayvonlari, bog'zorlar, tokzorlardan qishloq xo'jalik mahsulotlari etishtirish uchun bir necha yillar mobaynida foydalaniladi. Ular qishloq xo'jaligining asosiy vositalarini tashkil etadi. Asosiy vositalar yillar davomida jismoniy hamda ma'naviy eskiradi. Fan-texnika taraqqiyoti natijasida yangi, zamonaviy texnikalarning yaratilishi tufayli ular ma'naviy jihatdan ham eskiradi.

Asosiy vositalarning eskirishini ularning amaldagi eskirish me'yorlari (normativlari) yordamida aniqlash mumkin. Ularning eskirish qiymati amortizatsiya summalari, deb ataladi. Asosiy vositalarning eskirish me'yori belgilab beruvchi amortizatsiya me'yori asosida ularning eskirish qiymati (summasi) quyidagi formula yordamida aniqlanadi:

$$As = \frac{ABê}{\dot{A}n} * 100 \text{ yoki } \frac{ABê}{\dot{A}n};$$

Bunda: As - asosiy vositaning amortizatsiya summasi (so'm);

ABk - asosiy vositaning balans qiymati (so'm);

An - asosiy vositaning eskirish me'yori (koeffitsientda, foizda, yilda).

Asosiy vositalarning eskirish me'yori (normativi) berilmaganda asosiy vositaning balans qiymatini uning xizmat muddatiga taqsimlash natijasida eskirish me'yori aniqlanadi. Xo'jalikda bir necha yillar davomida ishlatilgan vositalar kapital ta'mirlangan bo'lsa, ular balans qiymatiga qo'shiladi.

Bozor iqtisodi sharoitida korxonalar fan-texnika taraqqiyoti natijasida yaratilgan yangi, serunum texnika vositalarini sotib olishga intiladi. Xo'jalikda uzoq yillar davomida ishlatilayotgan, ma'naviy jihatdan eskirgan vositalar esa ishlab chiqarishdan chiqariladi. Bunda asosiy vositalarning eskirish summasini aniqlashda tezkor amortizatsiya usulidan ham foydalaniladi. Uni aniqlashning belgilangan me'yori yo'q. Shuning uchun xo'jaliklar eskirish summasini o'z imkoniyatlarini, fan-texnika taraqqiyoti ta'sirini e'tiborga olgan holda hisoblaydilar. Agarda ishlatilayotgan mashinalar, traktorlar, kombaynlar ma'naviy jihatdan eskirgan bo'lsa, ularni normativ bo'yicha emas, qisqaroq davrda eskirishini hisoblab, ishlab chiqarishdan chiqarish mumkin. Lekin bu jarayon ular yordamida etishtiriladigan mahsulotlarning tannarxlariga bevosita ta'sir etadi. Chunki bunda mahsulot tannarxiga olib boriladigan amortizatsiya summasi ko'payadi. Shuning uchun bu usulni qo'llashdan avval ularning o'rindoshligini hamda sarf-xarajatlarini, daromadlarini va boshqa jihatlarini e'tiborga olish lozim.

Eskirish qiymatlari etishtiriladigan mahsulotlarga, xizmatlarga me'yoriy hujjatlarda belgilangan tartibda o'tkaziladi.

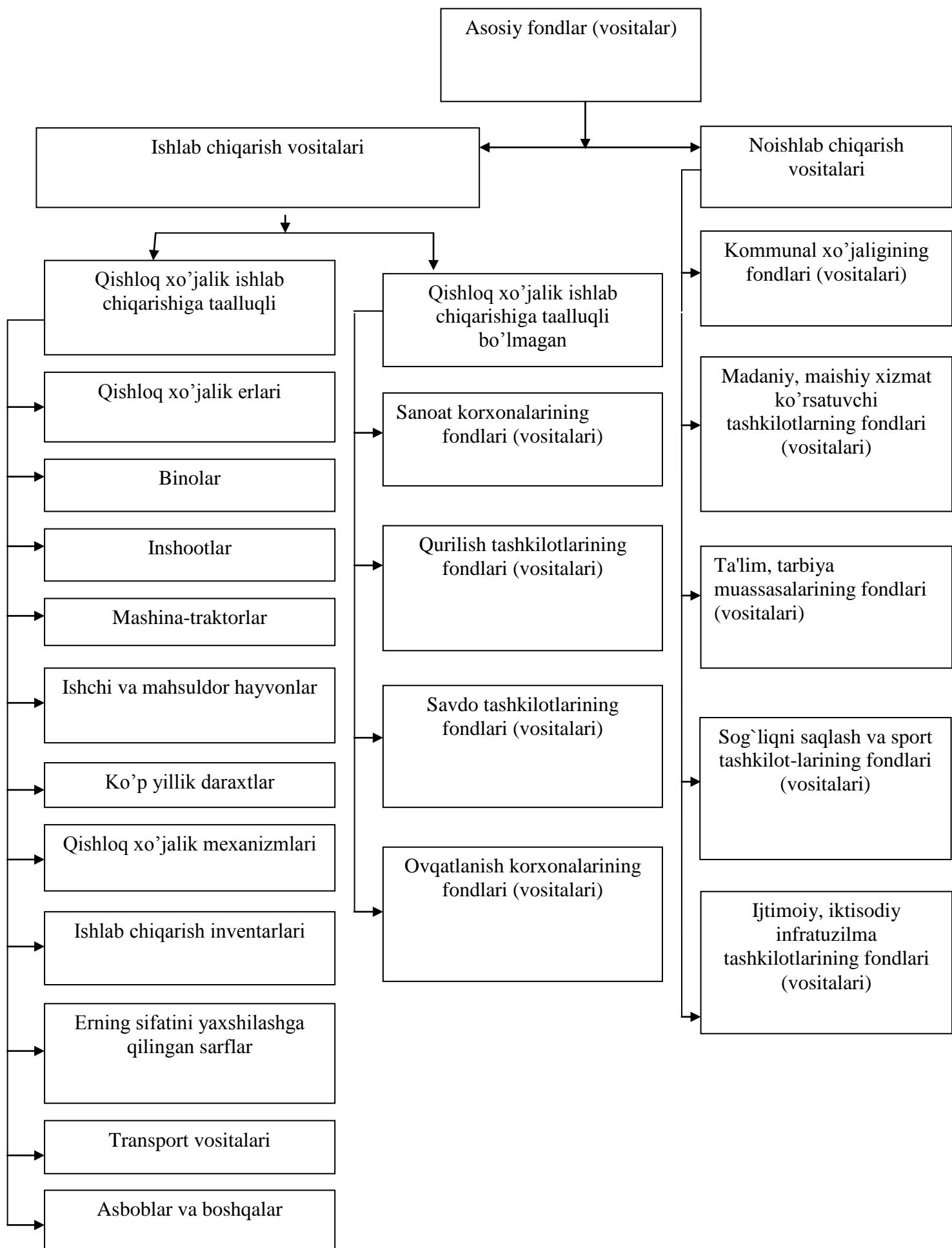
Asosiy va aylanma vositalar mahsulot ishlab chiqarib, qishloq xo'jaligini rivojlantirishda nihoyatda katta ahamiyat kasb etadi. Chunki ularsiz talabni qondiradigan miqdorda sifatli mahsulot ishlab chiqarish mumkin emas. Masalan, ersiz, suvsiz, urug'siz turli xildagi qishloq xo'jalik mahsulotlarini etishtirish imkoniyati nihoyatda cheklangan. Mashina, traktor, kombaynlar va mexanizmlarsiz mehnat va mablag` sarfi tejalishi ham cheklangan. Demak, ulardan oqilona foydalanish natijasida mehnat va mablag` xarajatlari tejaladi.

Demak, asosiy va aylanma vositalardan oqilona va samarali foydalanish tufayli qishloq xo'jaligi iqtisodiyoti rivojlanadi. Natijada aholining ijtimoiy-iqtisodiy ahvoli yaxshilanadi. Shuning uchun bunday vositalarni yaratishga, qurishga, ta'mirlashga, ulardan yaxshi foydalanishga hukumatimiz alohida e'tibor berib kelmoqda.

7.2. Asosiy ishlab chiqarish fondlari (vositalari) va ulardan

foydalanish darajasini, samaradorligini ifodalovchi ko'rsatkichlar, ularning aniqlanishi

Qishloq xo'jaligi ishlab chiqarish fondlari (vositalari)ning katta qismini asosiy fondlar tashkil etadi. Ularga qishloq xo'jaligida qatnashadigan barcha mehnat vositalari kiradi. Ular qishloq xo'jalik korxonalarining doimiy kapitalini tashkil etadi. Funktsional vazifasiga qarab, asosiy fondlar (vositalar) ishlab chiqarish va noishlab chiqarish vositalariga bo'linadi. (6-chizma).

6-chizma. Qishloq xo'jaligi asosiy fondlari (vositalari) ning turkumlashtirilishi

Ishlab chiqarish vositalariga bevosita moddiy ishlab chiqarish sohasida qatnashadigan fondlar (vositalar), noishlab chiqarish vositalariga esa, xo'jalikning klublari, madaniyat saroylari, maktablar, sog`likni saqlash idoralari, yasli, hammom, ombor va hokazolar kiradi. Ular mehnat resurslarini takror ishlab chiqarishda katta rol o'ynaydi.

Asosiy fondlarning alohida turlari qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishida bir xilda ishtirok etishmaydi. Ulardan ba'zilari asosiy ishlab chiqarish bilan to'g'ridan-to'g'ri bog'langan va chorvachilik, o'simlikchilik mahsulotlarini ko'paytirishda asosiy omil hisoblanadi. Ularga traktorlar, kombaynlar, yuk mashinalari, qishloq xo'jaligi mashinalari, texnikalari va hokazolar kiradi. Boshqa asosiy fondlar qurilish, savdo va qishloq xo'jalik korxonalaridagi umumiy ovqatlanishga va boshqalarga yo'naltirilgan. Shuning uchun asosiy fondlar (vositalar) qishloq xo'jaligida bevosita qatnashuvchi va qishloq xo'jaligida ishlab chiqarishida bevosita qatnashmaydiganlarga bo'linadi.

Tarmoqda mahsulot ishlab chiqarishda asosiy rol qishloq xo'jaligida qatnashuvchi fondlarga tegishlidir, chunki ular asosiy ishlab chiqarish fondining 80 foizini tashkil qiladi. Bu fondlarga quyidagilar kiradi:

- er resurslari;
- ishlab chiqarish sohasidagi binolar;
- inshootlar;
- mashina va texnikalar;
- transport vositalari;
- ishlab chiqarish va xo'jalik inventarlari;
- sut beruvchi qoramollar;
- go'sht beruvchi qoramollar;
- ko'p yillik ekinlar;
- erni yaxshilash uchun qilingan sarflar (inshootlardan tashqari).
- asboblardan va hokazolar.

Qishloq xo'jaligining asosiy fondlari tarmoq xususiyati bo'yicha o'simlikchilik, chorvachilik va umumiy fondlarga bo'linadi. Ko'p ukladli iqtisodiyot shakllanishida esa asosiy fondlar xususiy, ijaraga olingan va ijaraga berilgan fondlardan tashkil topadi.

Bundan tashqari qishloq xo'jaligida tor doirada faoliyat ko'rsatadigan asosiy fondlar borki, ulardan faqatgina bir mahsulotni ishlab chiqarishda foydalaniladi. Masalan, don kombaynlari, paxta teruvchi mashinalar, sog`ish apparatlari va hokazo.

Asosiy fondlar ishlab chiqarishning so'nggi natijalariga bir xilda ta'sir etmaydilar. Shuning uchun ular aktiv va passiv fondlarga ajratiladi. Aktiv fondlarga ishlab chiqarish jarayonida faol qatnashadigan traktorlar, kombaynlar, avtomobillar, qishloq xo'jaligi texnikalari, transport vositalari, mahsulotlarni realizatsiya qilishda ishtirok etadigan vositalar va boshqalar kiradi.

Passiv fondlarga esa qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishida bevosita qatnashmaydigan binolar, inshootlar, melioratsiya ob'ektlari kiradi. Barcha asosiy vositalardan to'liq foydalanishga harakat qilish kerak.

Asosiy fondlar (vositalar)dan foydalanish darajasi hamda samaradorligini aniqlashda bir qancha ko'rsatkichlardan, jumladan, asosiy vositalardan foydalanish

darajasini isbotlovchi natural ko'rsatkichlardan foydalaniladi. Chunonchi, bitta mashinaning bir yil mobaynida bajargan ishi, bitta kombaynning bir yilda ishlagan kuni, hosilini yiqqan maydoni hamda yig'ishtirgan hosili. Ularni quyidagi formulalardan foydalangan holda tiklash mumkin:

$$X_M = \frac{II}{\bar{O}I}; \quad X_T = \frac{\bar{O}I}{\bar{O}\bar{O}}; \quad X_K = \frac{\bar{E}I}{\bar{O}\bar{E}}.$$

Bunda: X_M , X_T , X_K - ishlagan mashinalarning, traktorlarning, kombaynlarning o'rtacha soni (dona);

MI , TI , Ki - mashinalar, traktorlar, kombaynlar bilan jami bajarilgan ish hajmi (tG`km; etga; ga, tonna).

Asosiy fondlardan foydalanish darajasi xo'jalik, uning ishchi va xizmatchilari fondlar bilan ta'minlanganligiga hamda mehnatning qurollanganligiga bog'liq. Shunday ekan, xo'jalikda bu ko'rsatkichlarni aniqlash maqsadga muvofiqdir. Ular quyidagi tartibda aniqlanadi: jumladan, xo'jalikning asosiy fondlar bilan ta'minlanganligini aniqlash uchun undagi asosiy fondlarning o'rtacha yillik summasini unda foydalanilgan er maydoniga taqsimlash lozim. Bu quyidagi formula yordamida aniqlanadi:

$$A_{ft} = \frac{\bar{X} \Delta F \hat{e}}{F \hat{a}}$$

Bunda: A_{ft} – asosiy fondlar bilan ta'minlanganlik darajasi (so'm/ga);

$\bar{X} \Delta F \hat{e}$ – asosiy fondlarning yillik o'rtacha summasi (so'mda);

$F \hat{a}$ – foydalanilayotgan er maydoni (ga).

Mehnatning asosiy fondlar bilan ta'minlanganlik darajasi esa, asosiy fondlarning yillik o'rtacha summasi, shuningdek, ularning quvvati ishlagan ishchi-xizmatchilar (mehnat resurslari) ning o'rtacha yillik soniga taqsimlanadi. Ularni ushbu formulalar yordamida aniqlash mumkin:

$$M_T = \frac{\bar{X} \Delta F \hat{e}}{\bar{X} \hat{D}}; \quad M_T = \frac{\bar{X} \Delta F \hat{e} \hat{o}}{\bar{X} \hat{\delta}}.$$

Bunda: M_T – mehnatning (1 kishiga) asosiy fondlar bilan ta'minlanganligi (so'm/kishi);

$\bar{X} \Delta F \hat{e}$ – asosiy vositalarning o'rtacha yillik quvvati (ot kuchida);

$\bar{X} M_p$ – mehnat resurslarining o'rtacha yillik soni (kishi).

Bu ko'rsatkichlar xo'jaliklarning ixtisoslashishiga, mashina-texnikalar bilan ta'minlanganligiga ko'ra, farq qilishi mumkin. Ayniqsa, oxirgi formula yordamida aniqlangan ko'rsatkich ishlab chiqarish mexanizatsiyalashtirilishini, avtomatlashtirilishini ta'minlab, jonli mehnat xarajatlarini tejab, mehnat unumdorligi yuksalishiga olib keladi.

Asosiy fondlarning iqtisodiy samaradorligi esa bir qancha ko'rsatkichlar bilan ifodalanadi. Qishloq xo'jaligida asosiy fondlar natura va qiymat holida ishtirok etadilar.

Asosiy fondlardan foydalanish samaradorligining qiymat ko'rsatkichlari: fond qaytimi va fond sig'imidir. Fond qaytimini qishloq xo'jaligida ishlatilgan asosiy fondlarning o'rtacha yillik summasiga qishloq xo'jaligida bir yilda ishlab chiqarilgan yalpi mahsulot qaytimini taqsimlash natijasida aniqlash mumkin.

$$AFk = \frac{Ya\hat{e}}{X\hat{A}F\hat{e}}$$

Bunda: Afk - fond qaytimi (so'm);

YaMk - yalpi mahsulot qiymati (so'm);

$\tilde{O}\hat{A}F\hat{e}$ - asosiy fondlarning yillik o'rtacha qiymati (so'm).

Fondlar qaytimini bir so'mlik asosiy fond evaziga ma'lum muddatda olingan yalpi daromad va sof foyda ko'rsatkichlari yordamida ham aniqlash mumkin. Ular yalpi daromad, sof foyda summasini asosiy fondlarning yillik o'rtacha qiymatiga taqsimlash natijasida aniqlanadi. Bunda quyidagi formulalardan foydalanish mumkin:

$$YaDFk = \frac{\sum YaD}{\tilde{O}\hat{A}F\hat{e}} : \frac{\sum SF}{\tilde{O}\hat{A}F\hat{e}}$$

Bunda: YaDFk - yalpi daromad bo'yicha fond qaytimi (so'm);

$\sum YaD$ - yillik yalpi daromad summasi (so'm);

SFFk - sof foyda bo'yicha fond qaytimi (so'm);

$\sum SF$ - yillik sof foyda summasi (so'm).

Bu ko'rsatkichlar yordamida 1 so'mlik asosiy fondlar evaziga necha so'mlik yalpi mahsulot, yalpi daromad va sof foyda olinganligi aniqlanadi. Bu ko'rsatkichlar miqdori yuqori bo'lgani yaxshi.

Fondlar sig'imi. Uni aniqlash uchun asosiy fondlarning yillik o'rtacha summasini etishtirilgan yalpi mahsulot qiymatiga taqsimlash zarur. Buning uchun quyidagi tenglikdan foydalanish mumkin:

$$Fs = \frac{\tilde{O}\hat{A}F\hat{e}}{Ya\hat{e}}$$

Bunda: Fs - fond sig'imi (so'm).

Fond sig'imi esa, bir so'mlik qishloq xo'jalik mahsulotini etishtirish uchun qancha asosiy fond qiymati to'g'ri kelishini ko'rsatadi.

Ishlab chiqarish fondlarining (asosiy va aylanma) iqtisodiy samaradorligi rentabellik ko'rsatkichi bilan ham xarakterlanadi. Iqtisodiyotda bu ko'rsatkichni foyda normasi (me'yori) deyiladi. U quyidagi formula bilan aniqlanadi:

$$Fn = \frac{Fs}{\hat{A}F\hat{e} + \tilde{A}F\hat{e}} * 100\%$$

Bu erda: Fn - foyda normasi, foiz;

Fs - foyda summasi, so'mda.

Foyda normasi bir birlik ishlab chiqarish fondlari qiymatiga qancha foyda olinganligini ko'rsatadi. Bu ko'rsatkichning darajasi yuqoriga intilishi maqsadga muvofiqdir.

7.3. Aylanma fondlar (vositalar), bu fondlarning samaradorligini ifodalovchi ko'rsatkichlar, ularning aniqlanishi

Qishloq xo'jaligi fondlarining muhim qismini aylanma fondlar tashkil etadi. Aylanma fondlar ishlab chiqarish va realizatsiya jarayonining to'xtamay amalga oshishini ta'minlab turadi. Ularning natura holidagi ko'rinishi aylanma vositalar deyilsa, pul (qiymat) shaklidagi ko'rinishi aylanma fondlar, mablag'lar, deb ataladi.

Aylanma fondlarga (vositalarga) ishlab chiqarish jarayonida ishlatiladigan mehnat vositalari va moddiy ne'matlarning ayrimlari kiradi. Aylanma vositalar, mablag'lar qishloq xo'jalik ishlab chiqarish jarayonida qatnashib, bir shakldan ikkinchi shaklga aylanib turadi. Masalan, bug'doy urug'i ekilib, niholi unib chiqishi. Bu jarayon falsafa qonuniga ko'ra, inkorni-inkor etish, deb ataladi. Aylanma fondlar asosiy fondlardan farqli o'laroq, bir ishlab chiqarish jarayonida qatnashib, o'z moddiy qiymatini va shaklini to'liq o'zgartiradi. Misol: ekilgan urug` o'simlikka, mineral o'g'itlar esa oziqa moddalarga aylanadi, yonilg`idan foydalanish natijasida mashina-traktorlar ish bajaradi va hokazolar.

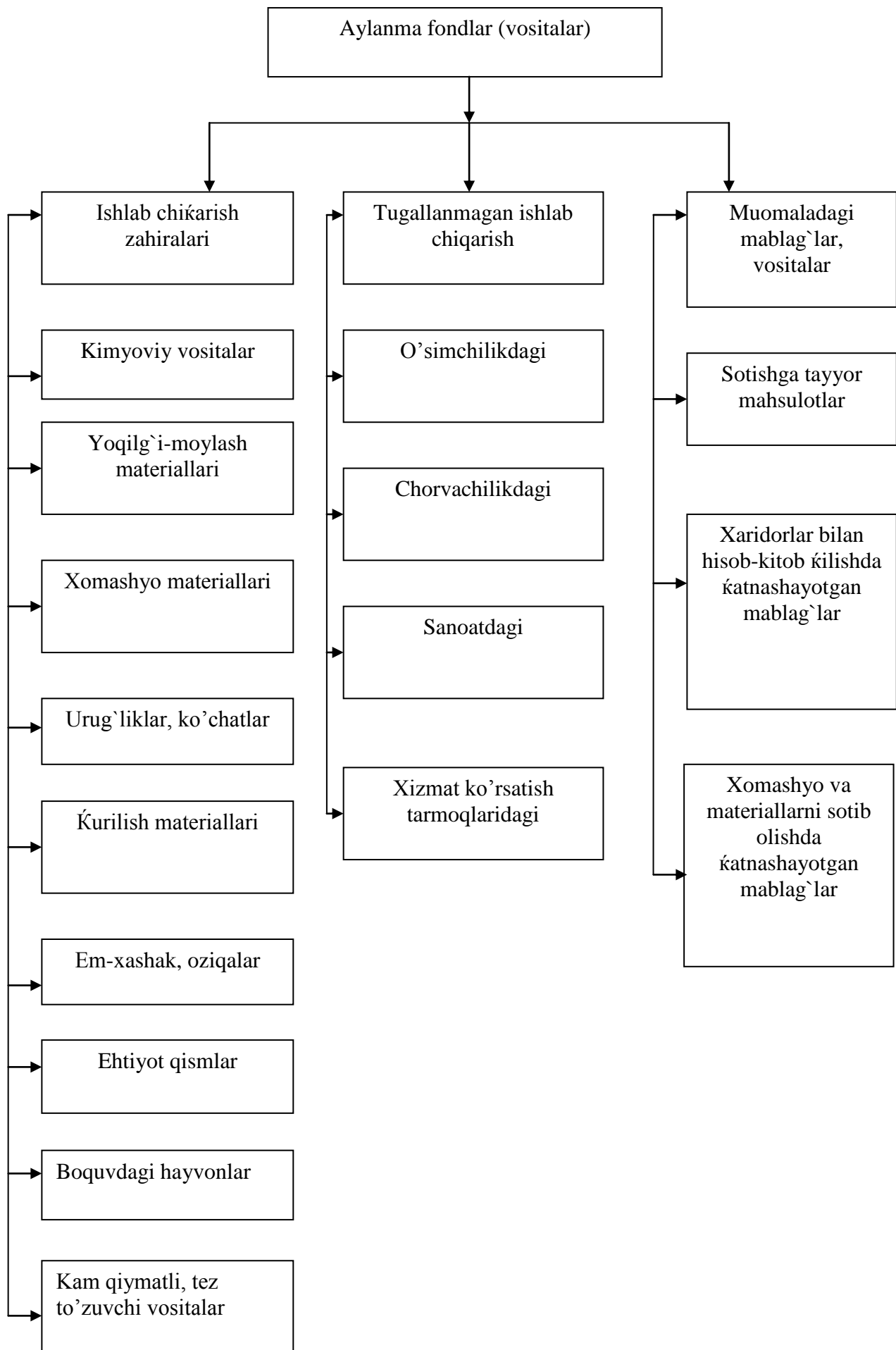
Qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishi mavsumiy bo'lganligi uchun, aylanma fondlarning sarflanishi, tarkibi yil davomida o'zgarib turadi. Masalan, qishda aylanma fondlarning ko'p qismi urug` va ozuqada, yozda esa fondlarning aksariyat qismi neft mahsulotlari, mashina ehtiyot qismlari, tugallanmagan ishlab chiqarish bilan band bo'ladi.

• Qishloq xo'jaligi korxonalarining aylanma fondlariga (vositalariga) quyidagilar kiradi:

- xomashyo materiallar;
- o'g'itlar va boshqa kimyoviy vositalar;
- yoqilg'i, yog'lovchi moddalar;
- idish va idish materiallari;
- urug` va urug`lik materiallari;
- qurilish materiallari;
- ehtiyot qismlari;
- ozuqalar, em-xashaklar;
- boquvdagi hayvonlar;
- arzon baholi va tez eskiruvchi predmetlar;
- tugallanmagan ishlab chiqarish xarajatlari:
 - a) o'simchilikda;
 - b) chorvachilikda;
 - v) sanoat va yordamchi ishlab chiqarishda;
- realizatsiyaga tayyor mahsulot;

- xaridorlar bilan hisob-kitob qilishdagi mablag`lar;
- material va xomashyolarni sotib olish uchun pul mablag`lari;
- hisob raqamidagi, g`aznadagi mablag`lar va boshqalar.

Ularning ishlab chiqarish jarayonida bajarayotgan vazifalarini e'tiborga olgan holda quyidagicha guruhlashtirish – ishlab chiqarish zahiralari, tugallanmagan ishlab chiqarish hamda muomaladagi vosita va mablag`larga bo'lish mumkin (7-chizma).

7-chizma. Qishloq xo'jaligi aylanma fondlari (vositalari)ning turkumlashtirilishi

Aylanma fondlarining aylanishi o'zida uch bosqichni mujassamlashtiradi: ta'minot, ishlab chiqarish va realizatsiya (sotish).

Aylanma fondlar (vositalar) qishloq xo'jaligi mahsulotlarini ishlab chiqarishda xo'jalik faoliyatining so'nggi natijalariga bir xil ta'sir etmaydi. Ta'sir etish darajasiga qarab aylanma fondlar:

qishloq xo'jaligi yalpi mahsulotining ortish hajmiga to'g'ridan-to'g'ri ta'sir qiluvchi;

ishlab chiqarish jarayoniga va samaradorligiga bilvosita ta'sir qiluvchi fondlarga bo'linadi.

Birinchi guruhga urug'lik, ko'chatlar, ozuqa, o'g'itlar, ximikatlar, boquvdagi hayvonlar kabilar, ikkinchi guruhga yoqilg'i materiallari, mashina ehtiyot qismlari va boshqalar kiradi.

Aylanma fondlarning tarkibi korxonaning ixtisosiga qarab o'zgarib turadi. Masalan, don mahsulotlari etishtiruvchi korxonalarda aylanma fondlarning asosiy tarkibini yoqilg'i, urug'lik, ehtiyot qismlar, texnikalar band etgan bo'lsa, chorvachilik korxonalarida bu tarkibni asosan ozuqa, boquvdagi hayvonlar band etadi. Mavjud bo'lgan aylanma vositalardan (fondlardan) to'g'ri, ya'ni maqsadga muvofiq hamda samarali foydalanish zarur.

Aylanma fondlar (vositalar)dan foydalanishning iqtisodiy samaradorligini aniqlashda quyidagi ko'rsatkichlardan foydalanish mumkin:

Aylanma fondlarning aylanish koeffitsienti. Uni aniqlash uchun sotilgan qishloq xo'jalik mahsulotlarining, ko'rsatilgan xizmatlarning, bajarilgan ishlarning umumiy qiymatiga asosiy podaga o'tkazilgan yosh hayvonlarning qiymatini qo'shib, undan asosiy podadagi hayvonlarni sotishdan tushgan mablag'ni ayirgandan so'ng qolgan qiymatni aylanma fondlarning yillik o'rtacha qoldiq summasiga taqsimlash lozim. U quyidagi formula orqali aniqlanadi:

$$K = \frac{S\hat{e} + \hat{A}\hat{\sigma}_k - \hat{O}s}{X \hat{A}F\hat{e}\hat{e}}$$

Bunda:

K - aylanma fondlarning aylanish koeffitsienti;

Sk - sotilgan qishloq xo'jalik mahsulotlarining, bajarilgan ishlar, xizmatlarning qiymati (so'm);

Ex_K - asosiy podaga o'tkazilgan yosh hayvonlarning qiymati (so'm);

Xs - asosiy podadagi hayvonlarni sotishdan tushgan tushum (so'm);

\bar{X} Afkk - aylanma fondlarning yillik o'rtacha qoldiq qiymati (so'm).

Bu ko'rsatkich xo'jaliklardagi aylanma fondlarning bir yil davomida aylanish tezligini ko'rsatadi. Uning miqdori imkoniyat doirasida birdan yuqori bo'lgani ma'qul. Shu ko'rsatkichga asoslangan holda aylanma fondlarning aylanish muddati ham aniqlanadi.

Uni yuqoridagi ko'rsatkichdan foydalanib, yil davomida aylanma fondlar (vositalar) aylanishining o'rtacha davrini topamiz. Buning uchun bir yildagi kalendar kunlari umumiy sonini (365 yoki 366) aylanish koeffitsientiga taqsimlab, quyidagi tenglikdan foydalaniladi:

$$Ad = \frac{365}{K};$$

Bunda-Ad-aylanma fondlarning aylanish muddati, kun.

Yuqoridagi ko'rsatkichlardan tashqari qishloq xo'jalik korxonalarida aylanma vositalarning ayrimlaridan foydalanilganlik darajasini ham aniqlash mumkin. Jumladan, mineral o'g'itlardan, em-xashak va ozuqa moddalardan, yoqilg'ılardan va boshqalardan. Ularni natura yoki qiymat holda aniqlash imkoniyati mavjud. Bunda mineral o'g'itlardan foydalanishning samaradorlik darajasini quyidagi formulalar yordamida aniqlash mumkin:

$$MO's = \frac{YaXm(YaXk)}{MU_m(k)}$$

Bunda, MO' – sarflangan mineral o'g'itlarning sof holdagi miqdori samaradorligi;

YaXm – olingan yalpi hosil miqdori (ekinlar bo'yicha), tonna;

YaXk – olingan yalpi hosil qiymati, so'm.

MUm(k) – sarflangan mineral o'g'itlar miqdori, qiymati, kg/so'm.

Bu ko'rsatkich yordamida sarflangan sof holdagi bir kilogramm (tsent) o'g'it miqdori qancha yalpi hosil yoki qancha miqdorda mahsulot olinganligini aniqlash mumkin. Uning miqdori qanchalik yuqori bo'lsa, mineral o'g'itlardan foydalanish samaradorligi shunchalik yuksalayotganligidan dalolat beradi.

Chorvachilikda esa sarflangan oziqa birligining samaradorlik darajasini quyidagi formula yordamida aniqlash mumkin:

$$Coc = \frac{Ch\hat{i} (Ch\hat{e})}{S\hat{i}}$$

Bunda:

Sos – mahsulot etishtirish uchun sarflangan ozuqa miqdorining samaradorlik darajasi;

ChMm – etishtirilgan chorvachilik mahsulotlarining (go'sht, sut) miqdori, sen (kg);

ChMk – etishtirilgan chorvachilik mahsulotlarining (go'sht, sut) qiymati, so'm;

SOm – chorva mahsulotlarini etishtirishga sarflangan ozuqa birligi.

Albatta, aylanma fondlarning iqtisodiy samaradorligini aniqlashda fond qaytimi va fond sig'imi ko'rsatkichlaridan ham foydalanish mumkin.

7.4. Asosiy va aylanma vositalarning, fondlarning shakllantirilishi, barpo etilishi

Qishloq xo'jaligi uchun zarur bo'lgan asosiy va aylanma vositalar bozor iqtisodiyotiga o'tish sharoitida turlicha yo'llar bilan shakllantirilib, barpo etilmoqda. Qishloq xo'jaligidagi korxonalar ayrim asosiy vositalarni (bino, inshootlarni) o'zlari

qurmoqdalar, qishloq xo'jalik texnikalarini ta'mirlamoqdalar, chorva hayvonlarini parvarish qilib, etishtirmoqdalar. Masalan, bog'zorlar, tokzorlarni barpo etmoqdalar. Ayrimlarini, ya'ni texnikalarni sotib olmoqdalar, ba'zi birlarini ijaraga olmoqdalar. Bunda o'z mablag'laridan hamda chetdan jalb etilgan mablag'lardan, asosiy vositalarni barpo etishda sof daromadlaridan ajratilayotgan mablag', amortizatsiya fondi, asosiy vositalarni sotishdan, tugatishdan tushayotgan mablag'lardan foydalanmoqdalar. Ular etmagan hollarda aktsiyalar chiqarib, sotish natijasida ham mablag'larni barpo etish mumkin. Lekin bu munosabat qishloq xo'jaligi korxonalarida ayrim sabablarga ko'ra rivojlanayotgani yo'q.

Qishloq xo'jalik ishlab chiqarishini rivojlantirish maqsadida davlat mablag'lar bilan yordam bermoqda. Dastavval davlat byudjetidan qishloq xo'jaligida yangi erlarni o'zlashtirish, foydalanilayotgan zax va sho'rlangan erlarning meliorativ holatini yaxshilash, suv bilan ta'minlash ishlari hamda ekologiyani sog'lomlashtirish uchun mablag' ajratiladi. Buning uchun Respublika Moliya Vazirligi qoshida davlat buyurtmalari bo'yicha belgilangan miqdordagi mahsulotlarni sotib olish uchun maxsus fond tashkil etilgan. Shu fondan qishloq xo'jaligiga mablag'lar transh shaklida berilmoqda. Uning asosiy qismi yilning boshida xo'jaliklarga ajratilmoqda. Xo'jaliklar bu mablag'larning 93 foizidan ko'proq qismini o'g'itlar, yoqilg'i, yonilg'i, yog'lovchi materiallar hamda ehtiyot qismlar sotib olganliklari uchun maqsadga muvofiq sarflaydilar. Bozor iqtisodiyoti sharoitida asosiy va aylanma vositalarni ta'sisчилarning, homiylarning mablag'laridan foydalangan holda ham qurish, sotib olish mumkin. Hozirgi davrda qishloq xo'jalik korxonalari erlarning unumdorligini oshirish maqsadida sug'orish, kollektor-drenaj tizimlarini hamda xo'jalik uchun zarur bo'lgan bino va inshootlarni qurishda, kapital ta'mirlashda ixtisoslashgan qurilish tashkilotlari xizmatlaridan ham foydalanmoqdalar.

Bu kabi ishlarni bajarishga xo'jaliklarning o'z mablag'lari etishmagan hollarda ular o'zgalarning vaqtincha bo'sh bo'lgan mablag'laridan kreditlar shaklida hamda lizing kreditlaridan ham foydalanishlari maqsadga muvofiqdir. Bunda respublikada faoliyat ko'rsatayotgan «Agromashlizing» kompaniyasining xizmatlaridan foydalanish mumkin. Chetdan jalb etilayotgan mablag'larga davlat byudjetidan ajratilayotgan mablag'lar, tijorat banklaridan, hamkorlardan, chet ellardan olinayotgan uzoq, qisqa muddatli qarzlar kiradi. Ular hisobidan asosiy va aylanma vositalar barpo etilmoqda. Asosiy va aylanma vositalar barpo etishning bir qancha yo'llari mavjud. Eng avvalo, qishloq xo'jalik korxonalari o'z ishlab chiqarishi uchun zarur bo'lgan vositalarni ishlab chiqaruvchilarning o'zidan olgani ma'qul. Bunday munosabatda o'rtada vositachilar bo'lmasligi sababli tegishli vositalar arzonroqqa tushadi. Shuning uchun xo'jaliklar bu aloqaning doimiyligini ta'minlashga harakat qilishlari kerak.

Lekin hozirgi davrda qishloq xo'jaligi korxonalari aksariyat asosiy va aylanma vositalarni xizmat ko'rsatuvchi tarmoqlarning tashkilotlaridan, bazalardan (yoqilg'i, kimyoviy vositalar), birjalardan, auktsionlardan hamda ko'rgazmalardan sotib olmoqdalar. Ulardan sotib olinayotgan ishlab chiqarish vositalarining bahosi vositachilik ustamasi evaziga ancha yuqori bo'lganligi sababli ko'plab mablag'lar ortiqcha sarflanmoqda.

Kelajakda qishloq xo'jalik korxonalari ishlab chiqarish vositalarini barpo etish manbalari hamda shakllantirish yo'llarini rivojlantirishga alohida e'tibor berishlari,

ya'ni to'g'ridan-to'g'ri aloqalarni rivojlantirishga erishishlari maqsadga muvofiqdir. Bunda ular hamkorlar bilan imkoniyat doirasida uzoqroq muddatga shartnomalar tuzishga intilishlari, shartnomalarning sifatli tuzilishini, to'liq bajarilishini ta'minlab, o'zaro ishonch muhitini yaratishlari kerak.

Shu bilan birga ichki va tashqi investitsiyalarni olib kirishga va ularning ko'lamini kengaytirishga katta e'tibor berish lozim. Buning uchun katta, kichik hajmdagi hamkorlikni rivojlantirish zarur. Shu yo'llar bilan tarmoq va xo'jalik rahbarlari asosiy va aylanma vositalarga bo'lgan talabini qondirishga erishishlari mumkin.

7.5. Bozor iqtisodiyoti sharoitida asosiy va aylanma fondlar (vositalar) dan samarali foydalanish va bu fondlarning yuksalishini ta'minlash yo'llari

Qishloq xo'jaligida bozor iqtisodiyoti shakllantirilayotgan yillarda tarmoqda mavjud bo'lgan asosiy vositalar hamda foydalanilayotgan aylanma vositalarning miqdori kamayganligi, tarmoq shu vositalar bilan etarli darajada ta'minlanmaganligi bizga oldingi bobdan ma'lum. Lekin, eslatib o'tish kerakki, shunday vaziyatda tarmoqdagi mavjud asosiy va aylanma vositalarning qiymati yildan-yilga oshib bormoqda.

Chunonchi, tarmoqning asosiy fondlari 1997 yilda 176 mlrd. so'mlikni tashkil etgan bo'lsa, 2002 yilning boshiga kelib, u 465 foizga ko'payib, 837,7 mlrd. so'mlikka etgan. Shu yillar mobaynida qishloq xo'jalik ishlab chiqarishida qatnashgan aylanma vositalar qiymati 389 foizga ortib, 2002 yilning boshiga 347 mlrd. so'mni tashkil etgan. Bu qishloq xo'jalik korxonalarini tomonidan sotib olinayotgan asosiy va aylanma vositalarning erkin baholari tez sur'atlarda oshib borayotganligi bilan izohlanadi. Masalan, 1995 yilda 1 dona «MTZ-80» markali traktorning bahosi 487 ming so'm bo'lgan bo'lsa, 2002 yilga kelib, 19,3 martaga oshib, 9,4 mln. so'mni tashkil etgan (16-jadval).

16-jadval

Qishloq xo'jaligi korxonalarini sotib olayotgan ayrim asosiy va aylanma vositalari erkin baholarining o'zgarishi*

Ko'rsatkichlar	Yillar				2002 yil	
	1995	1998	2000	2002	1995 y.ga nisbatan marta	2000 y.ga nisbatan foizda
	Ming so'mda					
Benzin, 1t.	15,6	26,7	125,6	196,3	12,6	156,3
Amofos, 1t.	7,4	18,5	55,3	122,5	16,6	221,5
Superfosfat, 1t.	2,7	7,5	23,5	28,4	10,6	120,9
«MTZ-80», 1 dona	487,0	2200,0	3500,0	9393,0	19,3	268,4
2 yarusli plug, 1 dona	22,6	138,0	600,0	1280,0	56,6	213,3

***Qishloq va suv xo'jaligi vazirligi ma'lumotlari asosida tuzilgan.**

Ayrim qishloq xo'jalik texnikalarining baholari juda yuqori sur'atlarda oshgan. Masalan, 2 yarusli er haydaydigan plugning erkin bahosi 2002 yilda 1995 yildagiga nisbatan salkam 56,6 martaga, 2000 yildagiga nisbatan esa 2,1 martaga ko'tarilgan. Shu yillar ichda benzin yoqilg'isining bahosi 12,6 martaga, amofos o'g'itining bahosi esa 16,6 martaga qimmatlashgan.

Qishloq xo'jaligi asosiy va aylanma fondlari qiymatining ortishi tarmoq xo'jaliklarining fondlar bilan ta'minlanishi oshishiga olib keldi. Shu bilan birga asosiy vositalar tarkibida ham sifat o'zgarishlari yuz berdi. Xo'jaliklar mexanizatorlar uchun qulay imkoniyatlarga ega bo'lgan baquvvat, serunum traktorlar, kombaynlarni turli yo'llar bilan olib boshladilar. Jumladan, «Magnum» traktorlarini, «Keys» kombaynlarni va boshqa texnikalarni. Ular qishloq xo'jaligida qo'l mehnati mashina va mexanizmlar yordamida bajarilishini ta'minlamoqda. Lekin hozirgi davrda asosiy va aylanma fondlardan foydalanishning iqtisodiy samaradorligi talab darajasida emas. Mamlakat bozor iqtisodiyotiga o'tish davrining dastlabki yillarida (1991-1997 y.) tarmoqdagi har bir so'mlik foydalanilgan ishlab chiqarish fondlari evaziga foyda olinmagan bo'lsa, 1999-2002 yillarda juda kam miqdorda bo'lsa ham foyda olinmoqda. Bunday o'zgarish respublika qishloq xo'jaligida foydalanilayotgan asosiy va aylanma fondlarning iqtisodiy samaradorligi asta-sekin yuksalayotganligidan dalolat beradi.

Kelajakda bu o'sish sur'atini yanada oshirishga erishish lozim. Buning uchun tarmoqda mavjud bo'lgan barcha asosiy va aylanma fondlar (vositalar)dan yil mobaynida to'liq va maqsadga muvofiq samarali foydalanish zarur. Yangi, serunum texnikalardan, samarali texnologiyalardan oqilona foydalanish natijasida dastavval mehnat hamda mablag` sarflari tejalishini ta'minlab, etishtiriladigan mahsulotlarning bir birligi tannarxini pasaytirib, ekinlar hosildorligini, chorva hayvonlari mahsuldorligini oshirish evaziga olinadigan pul daromadlari hamda sof foyda miqdorini ko'paytirishga erishish lozim.

Avvalo, qishloq xo'jalik ishlab chiqarishida band bo'lgan barcha rahbar, mutaxassis va ishchi-xizmatchilarning asosiy va aylanma vositalardan samarali foydalanish jarayonidagi munosabatlari to'g'ri shakllantirilishi, malakalari, ma'suliyatlari oshirilishi taqazo etiladi. Shuningdek, ularda mulkka egalik qilish hissini real shakllantirish va mulkdan samarali foydalanish manfaatdorlik yuksalishini ta'minlashiga amalda ishonch uyg'otish kerak. Bu ularning mehnatlari ongli va maqsadga muvofiq izga tushishiga olib keladi.

- Ayni paytda korxonalar ixtiyoridagi barcha asosiy va aylanma fondlar (vositalar)dan yil davomida, oqilona hamda samarali foydalanishini ta'minlashga qaratilgan chora-tadbirlarni vaqtida, sifatli amalga oshirish lozim. Shundagina korxonalarning joylashishi, ixtisoslashishi va ishlab chiqarish vositalari bilan ta'minlanganligiga, ular o'rtasidagi mutanosiblikka alohida e'tibor beriladi. Agarda xo'jaliklar barcha vositalar bilan talab darajasida yaxshi ta'minlanmagan bo'lsa, bu masalani hal etish imkonini beruvchi tadbirlarni, yo'llarni aniqlash zarur. Jumladan, asosiy fondlardan foydalanish samaradorligini oshirish uchun quyidagi masalalar

vaqtda, sifatli amalga oshirilishini ta'minlashga doimo e'tibor berish maqsadga muvofiqdir:

- korxonalarining asosiy vositalar bilan ta'minlanganligini me'yoriga etkazishga, ular o'rtasidagi mutanosiblikni, ya'ni bir dona qishloq xo'jalik mashinasiga bir nechta mexanizmlar bo'lishini ta'minlashga;

- mehnat vositalarining holatini, ya'ni ishga yaroqliligini yaxshilashga, ularning mustahkamligini ta'minlashga;

- MTP ning texnik xizmat ko'rsatishini yaxshilash, tez va arzonroq qurish, rejadagi mavjud qurilish materiallaridan oqilona foydalanishga;

- sanoat korxonalarini etkazib beradigan qishloq xo'jalik mashinalari va texnikalarini arzonroq baholarda, qulayroq usullarda sotib olishga;

- qishloq xo'jaligiga yangi, samarali texnologiyalarni joriy qilish va hokazolar;

- mexanizator kadrlarning malakasini oshirish, ularni rag'batlantirishni rivojlantirishga.

- Айланма фондлар (vositalar)dan samarali foydalanishda =уйидагиларга эътибор берилиши зарур: =ишло= хо'жалик экинлари шосилдорлигининг о'сишига, шайвонлар мащсулдорлигининг ошишига, мащсулот сифатининг юксалишига, минерал о'итлар, озу=алар, уру\лар, ё=ил\и мащсулотларининг тежамли сарфланишига.

Aylanma fondlar (vositalar) dan samarali foydalanishda quyidagi yo'nalishlarga e'tibor berish kerak:

- qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishida foydalaniladigan mehnat predmetlarini tadbirkorlik bilan arzonroq baholarda sotib olish, o'zlarida ishlab chiqariladiganlari tannarxini tushirish va sifatini yaxshilashga;

- mehnat va mablag` sarflarini tejash, buning uchun yangi texnikalar, ilg`or texnologiyalar kengroq va tezroq joriy etilishini ta'minlashga;

- aylanma vositalarning optimal (maqbul) tarkibini ta'minlashga;

- aylanma fondlarning aylanish davrini qisqartirishga;

- ilmiy-texnik taraqqiyot natijalarini qishloq xo'jaligiga joriy qilishga;

- mehnatni tashkil qilishni takomillashtirish va uni rag'batlantirishni rivojlantirishga.

Bu kabilarning hal etilishi kelajakda qishloq xo'jaligidagi asosiy aylanma vositalardan, fondlardan, mablag`lardan yil davomida samarali foydalanilishini ta'minlaydi.

Tayanch iboralar:

Asosiy vositalar, fondlar, aylanma vositalar, mablag`lar, fondlar, asosiy va aylanma fondlarning iqtisodiy samaradorligi, asosiy vositalarning eskirishi, amortizatsiyasi, asosiy va aylanma fondlarning manbalari, asosiy vositalarning balans bahosi, tiklash bahosi, fond qaytimi, sig`imi.

Qisqacha xulosalar

Qishloq xo'jaligining mustahkam moddiy-texnika bazasini barpo etishda, jonli mehnat sarflari tejalishida, ekinlar hosildorligi, chorva hayvonlari mahsuldorligi oshishida, mahsulotlar sifati yaxshilanishida asosiy va aylanma vositalarning ahamiyati ulkan.

Ularning ishlab chiqarishda qatnashishini e'tiborga olib, ilmiy va amaliy jihatdan turkumlashtirish maqsadga muvofiqdir.

Asosiy va aylanma vositalardan foydalanish darajasini va ularning iqtisodiy samaradorligi holatini aniqlashda tegishli ko'rsatkichlar tizimidan foydalanish kerak. Hozirgi davrda asosiy va aylanma vositalardan foydalanish darajasi, samaradorligi talabga to'liq javob bermaydi. Chunki asosiy vositalarning ishga yaroqlilik darajasi past bo'lgan xo'jaliklar ular bilan to'liq ta'minlanmagan, ulardan foydalanishning rag'batlantirilishi sust. Ulardan foydalanish darajasini va samaradorligini oshirish uchun xo'jaliklarni bunday vositalar bilan to'liq va mutanosib ravishda ta'minlash, asosiy vositalarning ishga yaroqliligini oshirish, ulardan yil davomida oqilona foydalanishga erishish, shunga ko'ra, moddiy rag'batlantirishni takomillashtirish, ularning bozorini rivojlantirishga erishish zarur.

Nazorat va muhokama uchun savollar

1. Asosiy, aylanma fondlar, mablag'lar, vositalar deganda nimani tushunasiz?
2. Asosiy va aylanma vositalarning, mablag'larning, fondlarning qishloq xo'jaligidagi ahamiyati qanday ?
3. Asosiy va aylanma vositalarni barpo etishning qanday manbalarini bilasiz?
4. Ishlab chiqarish vositalari bozori deganda nimani tushunasiz?
5. Asosiy va aylanma fondlardan, vositalardan foydalanish darajasini, samaradorligini ifodalovchi ko'rsatkichlar, ularni aniqlash tartibini tushuntirib bering.
6. Asosiy vositalarning eskirish qiymati qanday tartibda aniqlanadi?
7. Asosiy va aylanma fondlardan, vositalardan, mablag'lardan to'liq va samarali foydalanish uchun qanday masalalarga e'tibor berish kerak?

Asosiy adabiyotlar

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining «Lizing faoliyatini rivojlantirishni yanada rag'batlantirish chora-tadbirlari to'g'risida»gi 2002 yil 28 avgustdagi Farmoni, Xalq so'zi, 2002 yil 30 avgust
2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining «Qishloq xo'jaligida islohotlarni chuqurlashtirishning eng muhim yo'nalishlari to'g'risida»gi Farmoni. «Xalq so'zi», 2003 yil 25 mart.
3. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2003 yil 27 oktyabrdagi «2004-2006 yillarda fermer xo'jaliklarini rivojlantirish kontsepsiyasi to'g'risida»gi Farmoni, «Xalq so'zi», 2003 yil 28 oktyabr
4. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2004 yil 4 noyabrdagi «2005-2007 yillarda fermer xo'jaliklarini jadal rivojlantirishga qaratilgan takliflar tayyorlash bo'yicha maxsus komissiya tuzish to'g'risida»gi Farmoni, «Xalq so'zi», 2004 yil 5 noyabr

5. Ilina Z.M., Mirovitskaya I.V., «Ro`nki selskoxozyaystvennogo so`rya i prodovolstviya», Minsk, BGEU, 2001
6. Ivanov L.N., Ivanov A.L., «Metodi prinyatiya resheniy biznes – plana» - M.: Prior - izdat, 2004
7. Kovalev V.V., «Praktikum po finansovomu menedjmentu. Konspekt lektsiy s zadachami», - M: Finansi i statistika, 2004
8. Kolensnikovoy N.A., Mironova A.D., «Biznes–plan. Metodicheskie materialo`», - M.: Finansi i statistika, 2004
9. Lehenko M.I., «Osnovo` lizinga: Uchebnoe posobie», - M.: Finansi i statistika, 2004
10. Minakov, «Ekonomika selskoxozyaystvennogo predpriyatiya», Uchebnik, M.: Kolos, 2004.

Internet saytlari:

1. Moskovskaya selskoxozyaystvennaya akademiya. www.ecfak.timacad.ru
2. Priamurskiy Institut Agroekonomiki i Biznesa www.admin.ru
3. Petraneva G.A. Ekonomika i upravlenie v selskom xozyaystve, Akademiya, 2003. <http://textbook.ru/catalogue/book/33320.html>
4. Kovalenko N.Ya. Ekonomika selskogo xozyaystva, M. «Yurkniga». 2004 <http://shopper.h1.ru/books.shtml?topicq935&pageq1>

VIII BOB

MEHNAT RESURSLARI, BOZORI, ULARDAN FOYDALANISH VA MEHNAT UNUMDORLIGI

8.1. Mehnat resurslari va mehnat unumdorligining qishloq xo'jaligidagi ahamiyati

8.2. Mehnat resurslaridan foydalanish va mehnat unumdorligi darajasini ifodalovchi ko'rsatkichlar, ularni aniqlash tartibi

8.3. Qishloq xo'jaligidagi mehnat resurslari, ulardan foydalanish va mehnat unumdorligi darajasi

8.4. Qishloq xo'jaligida mehnat bozori va uni rivojlantirish masalalari

8.5. Mehnat resurslaridan foydalanishni yaxshilash, mehnat unumdorligini oshirish yo'llari

8.1. Mehnat resurslari va mehnat unumdorligining qishloq xo'jaligidagi ahamiyati

Mamlakatimizning qishloq xo'jalik mahsulotlariga bo'lgan barcha talablarini qondirishda jonli va buyumlashgan mehnatning ahamiyati ulkan. Chunki u qiymatni yaratadi, qolaversa, insonning ongli-maqсадga yo'naltirilgan faoliyatidir. U bilan mehnat predmetlari hamda vositalari uyg'unlashgan holda ish jarayoni amalga oshiriladi. Bu jarayonning mahsuli qiymat hisoblanadi. Demak, talabni qondira olish qobiliyatiga ega bo'lgan mahsulotlarni etishtirish, xizmatlarni bajarish insonning jonli faoliyati (mehnati) bilan mehnat predmetlari va vositalarining maqsadga muvofiq bog'lanishiga bog'liq. Ya'ni, inson mehnati Q er Q traktor Q chigit (urug`) Q yoqilg'ilar ijobiy bog'lanishi natijasida paxta yoki bug'doy va boshqa qishloq xo'jalik mahsulotlari etishtiriladi. Ularning miqdori, sifati bevosita yuqoridagi omillarga bog'liq. Lekin inson va uning ongli faoliyati bo'lmasa hech qanday mahsulot yaratilmaydi, ish yoki xizmat bajarilmaydi. Shunday ekan, faqat inson o'zining ongli faoliyati bilan mahsulotlarni yaratadi, ishlarni, xizmatlarni bajaradi.

Qishloq xo'jalik mahsulotlarini etishtirishda tabiiy sharoitning (harorat, yog'in va issiq kunlar miqdori) ahamiyati katta. Ishlab chiqarish inson mehnati hamda mehnat predmetlari va vositalari, tabiiy sharoitlarni e'tiborga olgan holda samrali uyg'unlashishini talab etadi. Inson shu ishlab chiqarish vositalarini ma'lum hududda, davrda ishga solib, ishlab chiqarish jarayonini amalga oshiradi. Bu jarayon bir qancha mehnat jarayonlarini o'z ichiga oladi. Jumladan, ekinlar ekiladigan erlarni haydash, ekishga tayyorlash, ekish, suv berish, ishlov berish, hosilni terib olish va boshqalar. Ishlab chiqarish jarayonining samarasi, avvalo, insonning ongiga, bilimiga, malakasiga, munosabatiga, qolaversa, fan-texnika taraqqiyotiga, ishlab chiqarish vositalarining sifatiga, holatiga va nihoyat, tabiiy sharoitga bog'liq. Demak, inson o'z faoliyatini ularning barchasini oqilona, uddaburonlik bilan samrali ishga solishga qaratishi kerak. Shunday mehnat iqtisodiy kategoriya hisoblanadi. Uning tabiati ishlab

chiqarish munosabatlari bilan belgilanadi. Qishloq xo'jaligida mehnat tarmoqning xususiyatlaridan kelib chiqqan holda quyidagi xususiyatlarga ega:

- mehnat va uning samarasi tabiiy sharoit bilan bog'liqligi;
- mehnatdan foydalanishga ishlab chiqarish mavsumiyligining ta'sir qilishi;
- qishloq xo'jaligidagi mehnatning o'simliklar hamda tirik mavjudotlar (hayvonlar, o'simliklar) bilan uzviy bog'langanligi;
- qishloqdagi mehnat saviyasi va bilim darajasining nisbatan pastligi;
- o'simchilik va chorvachilik tarmoqlarida ishlab chiqarish jarayonlarining avtomatlashtirilganlik va mexanizatsiyalashtirilganlik hamda elektrlashtirilganlik darajasi pastligi;
- tarmoqda tor doiradagi ixtisoslashishning kamligi;
- qishloq xo'jaligida sarflanayotgan mehnat tarkibida ayollar va yoshlar mehnati salmog'i (hissasi) ning ko'pligi;
- qishloq xo'jaligida mehnatga to'lanayotgan haq va uning ijtimoiy himoyalanihi boshqa tarmoqlardagiga nisbatan pastligi va boshqalar.

Ta'kidlangan xususiyatlar tarmoqda sarflanadigan mehnatning miqdoriga, sifatiga va samarasiga bevosita ta'sir etadi. Turlicha tabiiy sharoitda, har xil darajada ixtisoslashgan xo'jaliklarda bir xil ish jarayonlarini amalga oshirish uchun har xil miqdorda bir turdagi mehnat sarflanadi, uning samaradorligi ham bir-biridan farq qiladi. Kech kuz, qish va erta bahorda mehnat sarfi keskin kamayib, hosilni yig'ib olishda unga bo'lgan talab ortadi. Shu davrda mavsumiy ishchilar shartnoma asosida jalb etiladi. O'simchilik va chorvachilikda bajariladigan ishlarning ko'pchiligi yuqori darajada bilim va malaka talab etmaydi. Qishloq xo'jaligidagi mehnat tarkibida ayollar mehnatining salmog'i hozirgi davrda ancha yuqori. Shuning uchun ham tarmoqda mehnatga to'lanayotgan haq kamroq. Tarmoqning yangi, unumli texnikalar bilan talab darajasida ta'minlanmaganligi ayrim ish jarayonlarini (sug'orish, chikanka qilish, hosilni yig'ib olish, chorva hayvonlarini oziqlantirish, sog'ish) to'liq mexanizatsiyalashtirish imkonini bermaydi, natijada oddiy jonli mehnat xarajatlari ortadi. Qishloq xo'jaligida mehnat jarayonini amalga oshirishda uning samarali bo'lishini ta'minlash uchun barcha xususiyatlarni e'tiborga olish maqsadga muvofiqdir.

Qishloq xo'jaligidagi mehnat qilish qobiliyatiga ega bo'lgan fuqarolarni mehnat resurslari deb ataladi. Ularning huquqiy asoslari tarkibi hamda faoliyati Respublika Oliy Majlisi tomonidan qabul qilingan «Mehnat kodeksi»da (04.1996y), «Aholini ish bilan ta'minlash to'g'risida»gi (05.1998y) qonunda batafsil ko'rsatilgan. Mehnat resurslari 16 yoshdan 60 yoshgacha bo'lgan erkaklar, 55 yoshgacha bo'lgan ayollar hisoblanadi. Shu bilan birgalikda mehnat qilish imkoniyatiga ega bo'lgan o'smirlar va nafaqaxo'rlar ham mehnat resursi sanaladi. Ularning tarkibida iqtisodiy faol mehnat qilish imkoniyatiga ega bo'lganlar alohida ahamiyat kab etadi. Ularni 16-55 yoshgacha bo'lgan ayollar, 60 yoshgacha bo'lgan erkaklar tashkil etadi. Ular mehnat resurslarining asosini tashkil etadi. Ular Respublikada 2005 yilning boshiga mavjud mehnat resurslarining 30,6 foizini tashkil etgan.

O'zbekiston Respublikasi iqtisodiyotida 2005 yilning boshiga 9910,6 ming kishi band bo'lgan. Bu jami aholining 0,9 foizini tashkil etadi. Mavjud mehnat

resurslarining 45 foizga yaqini qishloq xo'jaligida faoliyat ko'rsatadi. Ular o'zlarining ongli, maqsadli mehnatlari bilan qishloq xo'jaligini rivojlantirishga, uning samardorligini yuksaltirishga ulkan hissa qo'shishi lozim. Demak, ularning mehnatlari unumli bo'lishi kerak. Shu bilan «mehnat unumdorligi» tushunchasi paydo bo'lmoqda. Mehnat unumdorligi deganda, foydalanilayotgan texnikalar, texnologiyalar yordamida bir birlikdagi mahsulotni etishtirish, ishni bajarish uchun sarflanadigan vaqtning miqdorini nazarda tutish lozim. Bu «Mehnatni tejash» iqtisodiy qonunining amal qilishidan dalolat beradi. Mehnat unumdorligining amaliyotdagi tushunchasi ham mavjud. Ya'ni sarflanayotgan bir birlikdagi vaqt ichida yaratilgan qiymat yoki ishlab chiqarilgan mahsulot, bajarilgan ish mehnatning unumdorlik darajasini ifodalaydi. Mehnat unumdorligi to'g'risidagi bu tushunchalar bir-birini inkor etmaydi, aksincha to'ldiradi. Qishloq xo'jaligidagi mehnat ongli, maqsadga yo'naltirilgan bo'lsa, uning unumdorligi yuqori bo'ladi. Bu esa tarmoqning rivojlanishini ta'minlaydi.

8.2. Mehnat resurslaridan foydalanish va mehnat unumdorligi darajasini ifodalovchi ko'rsatkichlar, ularni aniqlash tartibi

Mehnat resurslari qishloq xo'jaligini rivojlantirishda ishlab chiqarish resurslarining eng faol omili sifatida katta ahamiyatga ega. Ular ishlab chiqarish jarayonida ongli ravishda qatnashib, ko'proq, sifatliroq mahsulotlarni talabni qondiradigan miqdorda etishtirishga, ish va xizmatlarni bajarishga harakat qiladi. Shunday ekan, ulardan yil davomida to'liq, samarali foydalanishga erishish lozim. Buning uchun mehnat resurslaridan foydalanilayotganlik darajasini aniqlash kerak. Uni aniqlash uchun quyidagi ko'rsatkichlardan foydalaniladi:

a). Mavjud bo'lgan mehnat resurslaridan foydalanish koeffitsienti. Uni aniqlash uchun ishlab chiqarish jarayonida haqiqatda qatnashgan mehnat resurslari miqdorini (kishi) xo'jalikda shartnoma (buyruq) bo'yicha mavjud bo'lgan mehnat resurslari miqdoriga taqsimlanadi. U quyidagi formula yordamida aniqlanadi:

$$MK = \frac{\sum IMM_p}{\sum MM_p}.$$

Bunda: M_k – mehnat resurslaridan foydalanish koeffitsienti;

$\sum IMM_p$ – haqiqatda ishlagan jami mehnat resurslari, kishi;

$\sum MM_p$ – mavjud bo'lgan jami mehnat resurslari, kishi.

Bu ko'rsatkichning darajasi birga yaqin bo'lgani yaxshi. Shunda u mavjud mehnat resurslaridan foydalanish yuqori bo'lganligidan dalolat beradi.

b). Mehnat resurslarining xo'jalik faoliyatida qatnashishi (1 oyda, 1 yilda). Uning miqdorini xo'jalik faoliyatida jami sarflangan vaqtni sarflangan mehnat resurslarining umumiy miqdoriga taqsimlash natijasida aniqlash, bunda quyidagi formuladan foydalanish mumkin.:

$$MrXqk = \frac{\sum M_{pce}}{\sum IMM_p}.$$

Bunda: M_{rXqk} – mehnat resurslarining ma'lum bir muddatda o'rtacha ishlagan ish vaqti, kishi-kuni, kishi-soati;

$\sum M_{pce}$ – mehnat resurslarining jami sarflagan vaqti, kishi-kuni, kishi-soat.

Bu ko'rsatkichning mutlaq (absolyut) miqdori aniqlanayotgan davrdagi (oyda, yilda) bir kishining ish vaqti fondidan yuqori bo'lmaydi. Mehnat resurslarining har bir guruhi uchun amaldagi qonunlarda yillik yoki oylik ish vaqti fondi belgilanadi. Uning miqdorini bir yildagi kalendar kunlar miqdoridan barcha turdagi bayram (agar u qonun bo'yicha dam olish kuni hisoblansa), dam olish hamda ta'til (otpuska) kunlarini ayirish orqali aniqlanadi. Respublikada yillik ish vaqti fondi 276-286 kun miqdorida belgilangan. Bu iqtisodiy faol mehnat resurslarining yillik ish vaqti fondi hisoblanadi. O'smirlar uchun bu fond ularni ijtimoiy jihatdan himoya qilgan holda belgilangan. Xuddi shunday imtiyozlar inson salomatligi uchun zarur ishlarni bajaruvchilar uchun ham o'rnatilgan.

v). Belgilangan ish vaqti fondidan foydalanish koeffitsienti ham aniqlanadi. U bir ishchi yoki xizmatchining ishlab chiqarishda haqiqatda ishlagan vaqtini (kishi-kuni, kishi-soatini) qonunda belgilangan miqdorda ishlashi lozim bo'lgan vaqtga taqsimlash natijasida aniqlanadi. Buning uchun quyidagi formuladan foydalanish mumkin:

$$IVfk = \frac{\dot{I}rIv}{\dot{I}rIn}.$$

Bunda: $IVfk$ – ish vaqti fondidan foydalanish koeffitsienti;

$MrIv$ – mehnat resurslari hisoblangan bir kishining bir yilda ishlagan vaqti, kishi-kuni, kishi-soati;

$MrIn$ – bir kishi uchun qonunda belgilangan, ishlashi lozim bo'lgan vaqt, kishi-kuni, kishi-soat.

Bu koeffitsientning miqdori birdan oshmasligi kerak. Agar u qanchalik kam bo'lsa, bu mehnat resursi foydali mehnat jarayonida **kam qatnashganligidan dalolat beradi.**

г). Mehnatning mavsumiylik koeffitsienti. Uning miqdorini bir yil, bir oy mobaynida eng ko'p ish kunini shu davrdagi eng kam ish kuni miqdoriga taqsimlash natijasida hisoblash mumkin. Bunda quyidagi formuladan foydalanish maqsadga muvofiqdir:

$$M_M = \frac{!iEIê}{!iÊIv}.$$

Bunda: M_m – mehnatning mavsumiylik koeffitsienti;

$IoEI_k$ – bir yildagi yoki oydagi eng ko'p ish kuni;

$IoKI_v$ – bir yilda yoki oydagi eng kam ish kuni.

Uning miqdori ham 1-1,2 atrofida bo'lgani maqsadga muvofiqdir. Hozirgi vaqtda uning miqdori 2-2,3 ga teng bo'lmoqda. Bu mehnat resurslarining ishlab chiqarish jarayonida bir me'yorda atnashmayotganligidan dalolat beradi. Bu holni yumshatish zarur. Buning uchun kam mehnat sarflanadigan oylarda ishlab chiqarishning boshqa sohalarini tashkil etish maqsadga muvofiqdir. Bu masalani har bir korxonada o'zi ichki imkoniyatlaridan kelib chiqqan holda hal etishi mumkin.

д). Mehnatning unumdorligi darajasi. Uning mutlaq (absolyut) darajasini aniqlash uchun haqiqatda sarflangan jami ish vaqti miqdorini shu davrda ishlab chiqilgan mahsulot miqdoriga, qiymatiga hamda bajarilgan ish hajmiga taqsimlash zarur. Bu mehnatni tejash iqtisodiy qonunining talabi.

Amaliyotda esa u haqiqatda ishlab chiqarilgan mahsulotning, bajarilgan ishning miqdori yoki qiymatini unga sarflangan ish vaqtiga taqsimlash natijasida aniqlanmoqda. Bunday usulda ular bir-birlarini inkor etmaydi, balki to'ldiradi. Ularni aniqlash uchun ushbu formuladan foydalanish mumkin:

$$My = \frac{Sv}{\dot{A}m} \cdot \frac{\dot{A}m}{Sv}$$

Bunda: Mu —mehnatning unumdorlik darajasi, kishi-kuni, soati, so'm;

Sv —mahsulot etishtirish, xizmat ko'rsatish uchun sarflangan ish vaqti, kishi-kuni, soatda;

Em —sarflangan vaqt ichida etishtirilgan mahsulot, s, so'm.

Bu ko'rsatkich etishtirilayotgan bir birlikdagi (tsen, tonna, so'm) mahsulot uchun qancha vaqt sarflanganligini yoki sarflangan bir birlikdagi vaqt evaziga qancha mahsulot etishtirilganligining, xizmatlar bajarilganligining darajasini ifodalaydi. Mahsulot birligiga sarflangan jonli mehnat miqdori kamaysa yoki sarflangan bir birlik mehnat evaziga etishtirilgan mahsulot birligi ko'paysa, mehnat unumdorligi oshganligidan dalolat beradi. Bu ko'rsatkich qishloq xo'jaligida ayrim ish, mahsulot turlari, davrlari hamda xo'jalik miqyosida natura hamda qiymat ko'rinishida aniqlanadi. Uning darajasini qiymat ko'rinishida bir necha yillar davomida aniqlashda qiyosiy baholardan foydalanish lozim. Shunda qishloq xo'jalik mahsulotlari baholari o'zgarishining ta'siri bartaraf etiladi. Yuqorida keltirilgan ko'rsatkichlar yordamida qishloq xo'jalik ishlab chiqarishida qatnashayotgan mehnat resurslaridan qanday foydalanilayotganlik hamda sarflanayotgan mehnatning unumdorlik darajasi aniqlanib, chuqur tahlil etiladi.

Shunga asoslangan holda kelajakda mehnat resurslaridan foydalanishni yaxshilash va sarflanishi zarur bo'lgan mehnatning unumdorligini oshirish uchun qanday tadbirlarni ishlab chiqish kerakligi belgilanadi.

Bulardan tashqari qishloq xo'jaligida tarmoq sifatida band bo'lgan mehnat resurslari salmog'i ham aniqlanadi. Uning darajasi tarmoqda band bo'lgan mehnat resurslari miqdorini makroiqtisod darajasida, ya'ni respublika miqyosida band bo'lgan mehnat resurslari soniga taqsimlash natijasida aniqlanadi. Aniqlangan raqam 100 ga ko'paytiriladi. Chunki u foizda ifodalanadi. Buning uchun quyidagi formuladan foydalanish mumkin:

$$TBM_s = - \frac{\dot{O}B\dot{m}}{\dot{I}B\dot{m}} * 100$$

Bunda: TBM_s —tarmoqda band bo'lgan mehnat resurslarining salmog'i, foiz;

TBM_m —tarmoqda band bo'lgan mehnat resurslarining miqdori, mln. ishchi;

MBM_m —makroiqtisod miqyosida band bo'lgan mehnat resurslarining umumiy miqdori, mln. kishi.

Bu ko'rsatkichni qishloq xo'jaligi tarkibidagi tarmoqlar (o'simchilik, chorvachilik, paxtachilik) doirasida ham aniqlash mumkin. Bunda qishloq xo'jaligi asos qilib olinadi. Ichki tarmoqlarning shunga nisbatan salmog'i aniqlanadi. Tarmoq miqyosida mamlakat qishloq hududlarida yashayotgan aholining qanday salmoqqa egaligi, qishloq xo'jaligida bandligi ham aniqlanishi mumkin. Uning darajasini aniqlash uchun qishloq xo'jaligida band bo'lgan mehnat resurslarining umumiy miqdorini qishloq hududlarida yashayotgan umumiy aholi miqdoriga taqsimlab, 100 ga ko'paytirish kerak. Chunki bu ko'rsatkich foizda aniqlanadi.

Shu ko'rsatkichlar yordamida makroiqtisod doirasida qishloq xo'jalik tarmog'ida band bo'lgan mehnat resurslarining salmog'i, ular mehnatining unumdorlik darajasi aniqlanib, tahlil qilinishi mumkin. Shuning natijasida tarmoqda mehnat resurslarining bandligiga oid chora-tadbirlar makroiqtisod doirasida ishlab chiqilishi mumkin.

Qishloq xo'jaligidagi mehnat resurslari, ulardan foydalanish va mehnat unumdorligi darajasi

Respublika aholisining umumiy miqdori 2002 yilning boshiga 24966,8 ming kishini tashkil etgan. 2001 yilda aholi sonining o'sishi 1,27 foizga teng bo'lgan. Jami aholining 62 foizga yaqini qishloq hududlarida yashamoqdalar. Ularni ish bilan ta'minlash va mehnatlari unumdorligini yuksaltirish juda katta ahamiyatga ega.

Respublikada 2005 yilning boshiga 9910,6 ming kishi iqtisodiyotda band bo'lgan. Ularning aksariyat qismi qishloq hududlarida yashab, mehnat qiladilar. Demak, jami aholining 50,9 foizi mehnat resurslari hisoblanadi. Ulardan 9173,5 ming nafari yoki 72,1 foizi iqtisodiy faol, 99,6 foizi yoki 9136 ming nafari respublika iqtisodiyotida band bo'lgan mehnat resurslaridir. Makroiqtisod doirasida band bo'lgan mehnat resurslarining 30,6 foizi qishloq xo'jaligining barcha tarmoqlarida faoliyat ko'rsatmoqdalar (17-jadval).

17-jadval

Respublika qishloq xo'jaligida ish bilan band bo'lgan mehnat resurslarining soni va salmog'i*

№	Tarmoqlar	Yillar							
		1995		1999		2000		2001	
		ming kishi	%	ming kishi	%	ming kishi	%	ming kishi	%
1	Qishloq xo'jaligi	3458	40.9	3421	38.5	3369	37.5	3035,2	30,6 ^x
2	Sanoat	1087	12.9	1142	12.9	1176	13.1	1209	13.2
3	Qurilish	528	6.2	583	6.6	595	6.6	621	6.8
4	Boshqa tarmoqlar	3376	40,0	3739	42,0	3843	42,8	4004	43,9
	Jami	8449	100	8885	100	8983	100	9136	100

*Respublika Iqtisodiyot vazirligi ma'lumotlari asosida tuzilgan. x 2004 yilga.

Mamlakat qishloq xo'jaligida band bo'lgan mehnat resurslarining miqdori 1995-2004 yillar mobaynida 422,8 ming kishiga qisqargan. Natijada tarmoqda band bo'lgan ishchi-xizmatchilarning salmog'i 40,9 foizdan 30,6 foizga tushgan yoki 10,3 foizga kamaygan. Bu, albatta, ijobiy hol. Iqtisodiy rivojlangan davlatlarda, ya'ni AQSh, Olmoniya, Frantsiya, Ispaniya, Gollandiyada qishloq xo'jaligida jami aholisining 3 foizdan 10 foizgacha bo'lgan qismi faoliyat ko'rsatmoqda. Ular mehnatining

unumdorlik darajasi nihoyatda yuqori. Ularda faoliyat ko'rsatayotgan har bir kishi 120 nafargacha kishini qishloq xo'jalik mahsulotlari bilan ta'minlamoqda. Respublikamiz miqyosida bu ko'rsatkich darajasi hozirgi davrda ancha past. Demak, uni yuksaltirishga alohida e'tibor berish lozim.

Tarmoqda band bo'lgan mehnat resurslari miqdori va salmog'ining pasayishi respublikada amalga oshirilayotgan agrar-iqtisodiy siyosatning ma'lum darajadagi natijasidir. Mehnat resurslarini ish bilan ta'minlash, ularning mehnati unumdorligini oshirish maqsadida respublika Prezidenti I. Karimov sanoatni qishloqqa olib borish zarurligini asoslagan holda isbotlamoqdalar. Shu maqsadda uzoqqa mo'ljallangan turli xildagi chora-tadbirlar ishlab chiqilib, ularni bosqichma-bosqich amalga oshirishga alohida e'tibor berilmoqda. Bu siyosatning siyosiy, iqtisodiy va ijtimoiy jihatdan ahamiyatligini quyidagilar isbotlamoqda: dastavval aholi juda zich joylashgan Andijon viloyatining Asaka tumanidagi qishloq hududida «O'zbekiston - Koreya» avtomobilsozlik qo'shma korxonasi qurilib, samarali faoliyat ko'rsatmoqda. Qashqadaryo, Toshkent, Farg'ona, Navoiy viloyatlari qishloqlarida neft, gaz, to'qimachilik sanoatining yirik qo'shma korxonalari yaxshi faoliyat ko'rsatmoqda. Shu kabi sanoat korxonalarining ishga tushirilishi natijasida qishloqlarda yashayotgan mehnat resurslarining sezilarli qismi ish bilan ta'minlandi. Bu ularning oilalari real daromadlar bilan ta'minlanishini yuksaltirmoqda. Ular respublikada avtomobilsozlik, yoqilg'i, to'qimachilik sanoatining barpo etilishini hamda rivojlanishini ta'minlamoqda.

Yuqoridagi ijobiy natijalarga asoslangan holda mamlakatning qishloq hududlarida sanoat korxonalari va boshqa turdagi xizmatlar ko'rsatuvchi tashkilotlar barpo etish ishlari izchillik bilan amalga oshirilishi maqsadga muvofiqdir. Bu jarayon qishloq hududlarida ishlab chiqarish kuchlari oqilona joylashishini ta'minlashga ham ijobiy hissa qo'shadi. Natijada mehnat resurslaridan foydalanish koeffitsientining oshishi ham ta'minlanadi. 1999 yilda respublikada mehnat resurslaridan foydalanish koeffitsienti 0,995 yoki iqtisodiy faol mehnat resurslarining 99,5 foizi ish bilan ta'minlangan bo'lsa, 2001 yilda uning darajasi 99,6 foizni tashkil etgan. Lekin bu ko'rsatkichni mamlakat qishloq xo'jaligi korxonalari miqyosida ma'lumotlar etarli bo'lmaganligi munosabati bilan aniqlay olmadik. Ammo uni ayrim xo'jaliklar miqyosida aniqlash mumkin. Buning uchun qishloq xo'jalik korxonasida mavjud bo'lgan mehnat resurslarining umumiy miqdoriga xo'jalikda ishlagan kishilar sonini taqsimlash lozim. Keyingi yillarda Respublikada dehqon (tomorqa) xo'jaligida, farzandlarni barkamol avlod qilib tarbiyalash bilan shug'ullanadigan fuqarolarning mehnatlarini e'tiborga olgan holda ularni mehnat bilan band bo'lganlar tarkibiga qo'shish lozimligi to'g'risida huquqiy va me'yoriy xarajatlar yaratilmoqda. Uning hal etilishi, albatta, mehnat resurslarini, ularning bandligini hisobga olish masalalari echilishiga ko'maklashadi.

Mehnat resurslarining ish bilan ta'minlanmagan qismi ishsizlar hisoblanadi. Qonuniy jixatdan ishsiz hisoblanishi uchun ular tumanlardagi Mehnat birjasiga murojat etishi zarur. Mehnat birjalari murojaat etgan ishsizlarni belgilangan tartibda ro'yxatga olib, ularga ishsizlar maqomini beradi. «Ishsiz» maqomini olgan fuqaro esa ijtimoiy jihatdan himoyalaniishi uchun unga minimal ish haqi miqdoridagi mablag` har oyda berib turiladi.

Mehnat birjalari ish bilan ta'minlanmaganlarni tumandagi imkoniyatlarni e'tiborga olgan holda malakasini oshirish yoki kasblarini o'zgartirish bo'yicha tadbirlarni amalga oshiradi. Shular natijasida ularning ish bilan ta'minlanishi yaxshilanadi. Bu esa mehnat resurslaridan foydalanish koeffitsienti yuksalishini ta'minlaydi.

Qishloq hududlarida ishlab chiqarish kuchlarining rivojlantirilishi tarmoqdagi mehnat resurslarining ma'lum bir qismi sanoat va boshqa tashkilotlarga o'tishiga ta'sir etmoqda. Shu tufayli qishloq xo'jaligidagi mehnat resurslarining tarmoq ishlab chiqarish jarayonida qatnashish darajasi, ya'ni ularning yil davomida ish bilan to'liq ta'minlanishi oshmoqda. Natijada Respublika Qishloq va suv xo'jaligi vazirligi tarkibidagi jamoa, shirkat korxonalarida bir yil mobaynida ishlagan ish kunlari 1998-2001 yillarda 17,5 foizga ortib, 671,4 mln. kishi-kunni tashkil etmoqda. Ulardan o'simchilik tarmoqlarida mehnat kilayotganlari 421,7 mln. kishi-kuni ishlagan bo'lsa, chorvachilik tarmoqlaridagisi esa 242,7 mln. kishi-kun ishlaganlar.

Tarmoqda mavjud bo'lgan mehnat resurslarini ishlab chiqarishga jalb etish, ularning mehnatlari unumdorligini yuksaltirishda moddiy hamda ma'naviy rag'batlantirishning, ya'ni ularni mehnatlariga haq to'lash, yaxshi ishlaganlarini esa rag'batlantirishning ahamiyati ulkan. Hozirgi davrda davlat hamda jamoa mulkchiligiga asoslangan xo'jaliklarda shartnoma asosida faoliyat yuritayotgan ishchi-xizmatchilarga O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi tomonidan tasdiqlangan miqdorda mehnat haqi to'lanmoqda. Qishloq xo'jalik korxonalarida vaqtbay usulda ish haqi belgilanganlar mehnatlariga 22 razryad asosida haq to'lanmoqda. Ishbay usuldagilarga esa ta'rif razryadlariga asoslangan holda tarif stavkalari belgilangan. Tarif razryadi, stavkasiga asoslangan holda ularni mehnatlariga haq to'lanmoqda. Hozirgi davrda minimal ish haqi miqdori ham belgilangan. Lekin erkin bozor iqtisodi sharoitida mehnatga to'lanadigan ish haqining eng kam miqdori belgilanadi. Yuqori darajasi esa xo'jaliklarning iqtisodiy imkoniyatlaridan hamda ishchi-xizmatchilarning qobiliyatlariga, imkoniyatlariga asoslangan holda belgilanadi. Bunday tartib xususiy korxonalarda, fermer xo'jaliklarida ma'lum darajada qo'llanilmoqda. Kelajakda mehnat resurslaridan foydalanishni yaxshilashga doimo e'tibor berish maqsadga muvofiqdir.

Qishloq xo'jaligida mehnatning unumdorlik darajasi so'nggi yillarda yuksalmoqda. Agarda tarmoqda faoliyat yuritgan bir kishi 1999 yilda 408,1 ming so'mlik yalpi mahsulot ishlab chiqargan bo'lsa, 2004 yilga kelib, bir ishchi-xizmatchi 1074,4 ming so'mlik yalpi mahsulot ishlab chiqargan. Demak, shu yillar mobaynida qishloq xo'jaligida mehnat unumdorligi 163,3 foizga oshgan. Uning oshishiga tarmoqda ekiladigan ekinlarning asosiy qismi hosildorligi hamda ularning narxlarini oshganligi ta'sir etgan. Respublikada boshqoli don hosildorligi 1996-2004 yillarda 87,3 foizga oshib, 35,4 sentnerni tashkil etgan.

Shu yillarda sabzavot ekinlarining hosildorligi 39,5 foizga, poliz ekinlariniki – 108,9 foizga, kartoshkaniki – 77,9 foizga oshgan.

Mehnat unumdorligi darajasiga qishloq xo'jalik mahsulotlari baholarining oshishi ham ta'sir etmoqda. 1999-2004 yillarda 1 tonna paxta xomashyosining xarid bahosi 82 ming so'mdan 271,0 ming so'mga etdi. Demak, shu yillar ichida paxta xom-ashyosining xarid narxi 3,3 marta oshgan. Shuningdek, g'allaning bahosi ham

oshib bormoqda. Lekin baholar oshishiga nisbatan mehnat unumdorligining oshish sur'ati yuqori. Bu, albatta, ijobiy hol. Chunki qishloq xo'jalik xodimlarining mehnatga bo'lgan munosabatlari o'zgarimoqda.

8.4. Qishloq xo'jaligida mehnat bozori va uni rivojlantirish masalalari

Qishloq hududlarida mavjud bo'lgan mehnat resurslaridan to'liq va samarali foydalanish, ularning mehnatlari unumdorligini yuksaltirish hamda ijtimoiy-iqtisodiy jihatdan himoyalash eng dolzarb muammo hisoblanadi. Bu muammo muvaffaqiyatli hal etilishi uchun quyidagi masalalar aniqlanib, ularning echimini ta'minlashga qaratilishi lozim:

- qishloq hududlarida mavjud bo'lgan mehnat resurslarining umumiy miqdorini, istiqbolda ularning o'zgarish (ko'payish, kamayishi) darajasini aniqlash;
- qishloq hududlaridagi barcha tadbirkorlik shakllarida qisqa va uzoq muddatga bo'sh bo'lgan ish joylari miqdorini mutaxassislik turlari bo'yicha belgilash;
- qisqa va uzoq muddatga bo'sh bo'lgan ish joylarini ishlovchilar bilan ta'minlashga qaratilgan chora-tadbirlarni asoslangan holda ishlab chiqish (kadrlar malakasini oshirish, ularni qayta tayyorlash ...);
- amalga oshirilishi lozim bo'lgan hamma tadbirlarni, barcha resurslar bilan ta'minlovchi ishlarni amalga oshirish;
- ish bilan ta'minlanmaganlarning umumiy miqdorini aniqlash, ularni iqtisodiy, ijtimoiy himoyalash bo'yicha me'yoriy tadbirlarni ishlab chiqish, ularni amalga oshirish va boshqalar.

Ta'kidlangan muammolarning samarali hal etilishi mehnat qilish qobiliyatiga ega bo'lganlar bilan mehnat jarayonini tashkil etuvchi sub'ektlar hamda iqtisodiy, ijtimoiy himoyalashni amalga oshiruvchi tashkilotlar o'rtasida iqtisodiy munosabatlar amalga oshirilishini taqozo etadi. Bu masalalarni hal etish, mehnat bozori zimmasiga yuklanmoqda. Mehnat bozori, mehnat birjasining huquqiy asoslari yaratilmoqda. Ular o'z faoliyatlarini «Mehnat kodeksi», «Aholini ish bilan ta'minlash to'g'risida»gi hamda «Birjalar to'g'risida»gi qonunlar asosida yuritmoqdalar.

Qishloq hududlaridagi (jumladan, qishloq xo'jaligidagi) fuqarolarning mehnat qilish imkoniyatini, ya'ni taklifini, ularni ishga yollash (sotib olish), ya'ni ish bilan ta'minlovchilar hamda ijtimoiy-iqtisodiy himoya qiluvchilar o'rtasidagi ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlarni qonun talablari darajasida amalga oshiradigan maskan (hudud) yoki sub'ekt mehnat birjasi ekanligidan dalolat beradi.

Erkin bozor iqtisodi sharoitida o'z mehnatini taklif etayotgan fuqaro mehnat bozoriga chiqadi. U erda mavjud bo'lgan takliflarni o'rganib, o'zining intellektual qobiliyatini, mehnatini taklif etadi. Ular bir-biriga mos kelganda shartnomalar tuzilib, ishga yollanadi. O'zbekiston Respublikasida ham shunday tartib joriy etilmoqda. Bu vazifani qishloq hududlarida tuman hokimiyati tarkibidagi Mehnat birjasi yoki aholini ish bilan ta'minlash bo'limi amalga oshirmoqda.

Demak, mehnat bozorida o'zlarining mehnat qilish qobiliyatini (intelektini) taklif etuvchilar bir tomondan, ularning shu imkoniyatlarini iste'mol etuvchi, ya'ni ishga

yollovchi sub'ektlar ikkinchi tomondan uchrashib, mehnat almashuv (mehnat oldi-sotdisi) jarayonini amalga oshiradilar.

Bozor iqtisodiyoti sharoitida mehnat bozorining nazariy asoslari shotlandiyalik iqtisodchi A.Smit, ingliz iqtisodchisi D.Rikardo, Nobel mukofoti lauriyati, amerikalik iqtisodchi Paul A.Samuelson va boshqa olimlar tomonidan etarli darajada asoslangan. Yaratilgan nazariyani hayotga tatbiq etish yo'llari ham hal etilgan. Bozor iqtisodiyoti sharoitida mehnat shu bozorda erkin sotilishi lozim. Shundagina u qiymatga ega bo'ladi, ya'ni tovar shaklida ayirboshlanadi.

Demak, mehnat bozori erkin raqobat asosida amalga oshirilishi zarur. Bu bozorda mehnat munosabatlariyu, iqtisodiy, ijtimoiy qonunlar talab va taklif iqtisodiy qonunlari talablari asosida amalga oshirilishi lozim. Mehnat bozorida inson o'zini emas, balki mehnat qilish (jismoniy, aqliy) qobiliyatini taklif etadi. Iste'molchi, ya'ni mehnatni oluvchi shu qobiliyatni sotib oladi. Demak, oldi-sotdi jarayonidagi iqtisodiy munosabat predmeti insonning mehnat qilish qobiliyati hisoblanadi. Insonning mehnat qilish qobiliyatiga to'lanayotgan ish haqi shu mehnatning qiymati, ya'ni bahosi ekanligidan dalolat beradi.

O'zbekiston Respublikasida erkin bozor iqtisodi bosqichma-bosqich shakllanishi munosabati bilan mehnat va u bilan bog'liq bo'lgan munosabatlar ham asta-sekin hal etilmoqda. Dastavval tumanlarda mavjud bo'lgan Mehnat resurslari bo'limi negizida hokimiyat tarkibida Mehnat birjasi tashkil etildi. Mehnat birjalariga qishloq xo'jaligidagi mehnat bozorini tashkil etish, uni amalga oshirish vazifasi yuklatilgan. Ular faoliyatini «Birjalar to'g'risida»gi qonun, o'z Ustavi hamda yuqori tashkilotlarning me'yoriy hujjatlari asosida yuritmoqdalar.

Qishloq hududlaridagi mehnat bozorini samarali shakllantirishda quyidagi holatlarni e'tiborga olish zarur:

- respublika aholisining 62,5 foizi (2003y) qishloq hududlarida yashayotganligi munosabati bilan jami mehnat resurslarining 60 foizdan ortig'i qishloq hududlari zimmasiga to'g'ri kelishi;
- aholining ish bilan band bo'lmagan qismining 60 foizdan ortig'i qishloq hududlariga to'g'ri kelishini, ular tarkibida ayollar salmog'i ko'pligini;
- qishloq hududlarida aholi sonining o'sish darajasi shaharlardagiga nisbatan yuqori ekanligini, bu hol kelajakda mehnat resurslarining yuqori sur'atlarda o'sishiga ta'sir etishini;
- qishloq hududlarida sanoat korxonalarini talab darajasida rivojlanmaganligini va barcha resurslarni e'tiborga olgan holda joylashtirilmaganligini;
- hozirgi davrda qishloq hududlarida ish bilan ta'minlanmagan, iqtisodiy faol mehnat resurslari hisoblangan erkaklarning yirik shaharlarga ish qidirib kelayotganini;
- qishloq hududlarida shaxsiy va xususiy mulkchilikka asoslangan ishlab chiqarish, xizmat ko'rsatish bilan shug'ullanuvchi tadbirkorlik shakllari talab darajasida rivojlanmaganligini, shuningdek, infratuzilma sub'ektlari (madaniy, maishiy, kommunal va boshqa xizmatlarni amalga oshiruvchi) ko'lamining torligini.

Mehnat bozorlari yuqorida ta'kidlangan barcha xususiyatlarni e'tiborga olgan holda erkin shakllanishi uchun:

- qishloq hududlaridagi (jumladan, qishloq xo'jalik korxonalaridagi) mehnat resurslarining umumiy miqdorini, tarkibini aniqlash;
- mehnat resurslarining taklifini va hududdagi barcha tadbirkorlik sub'ektlarining ularga bo'lgan talabini tarkibi bo'yicha aniqlash;
- erkin mehnat bozorini shakllantirish hamda ularning samarali faoliyat ko'rsatishini ta'minlovchi ijtimoiy-iqtisodiy mexanizmlarni ishga solish;
- qishloqda mehnat resurslarining maqsadga muvofiq bandligini ta'minlashga hissa qo'shish;
- mehnat bilan band bo'lmagan fuqarolar miqdorini aniqlash, ularning malakasini oshirish, qayta tayyorlash hamda ijtimoiy-iqtisodiy jihatdan himoya qilishga ko'maklashish;
- erkin mehnat bozori amalga oshirilishini ta'minlovchi turli ko'rgazmalar va boshqa tadbirlarni tashkil etish, ularning samarali o'tkazilishiga erishish;
- mehnat bozorining rivojlanishini ta'minlovchi barcha resurslarni topib, samarali sarflash kabi vazifalarni bozor talablari darajasida amalga oshirish lozim.

Qishloqlarda mehnat bozorini oqilona tashkil etib, samarali boshqarish uchun hududiy usullardan foydalanish kerak.

Respublikamizning mehnat resurslari ortiqcha hududlari, avvalo, Andijon, Farg'ona, Namangan, Toshkent, Samarqand, Qashqadaryo, Surxondaryo, Buxoro va Xorazm viloyatlari uchun mazkur bozorni tartibga solishning ancha samarali usullari, ishchi kuchiga bo'lgan talabning oshishi va uning taklifi kamayishini hisobga olish zarur.

Mazkur usullar nimalarda ifodalanilishini batafsil ko'rib chiqaylik.

a) Ishchi kuchiga talabni oshirish usuli.

Bozor iqtisodiyotiga o'tish sharoitlarida mulkni xususiylashtirish va davlat tasarrufidan chiqarish, iqtisodiyotimizni tarkibiy o'zgartirish, zararga ishlayotgan korxonalarni tugatish, fan-texnika taraqqiyoti yutuqlari va intensiv texnologiyalarni joriy etish hisobiga asosan ishlab chiqarishdan bo'shatilayotgan xodimlar – mehnatkashlar soni tez ko'paymoqda.

Ishchi kuchiga bo'lgan talabni oshirishni rag'batlantirish usullarini tadqiq etish mehnat resurslarining oqilona bandligini ta'minlashga hamda mazkur hududlar uchun samarali tarmoqlarni rivojlantirishga qaratilgan.

Qishloq xo'jalik mahsulotlarini qayta ishlash, saqlash va xarid qilish hamda agroservis xizmati ko'rsatish va shaxsiy mehnat faoliyati bo'yicha ish joylarini yaratish, ishlab chiqarish kuchlari va bandlikning noan'anaviy shakllarini rivojlantirish, agrar sektordagi ishdan vaqtincha bo'shatilayotgan shaxslar uchun mavjud korxonalarni kengaytirish va qayta ta'mirlash hamda yangi ish joylarini yaratish maqsadida to'g'ridan-to'g'ri investitsiyalar – sarmoyalar qo'llanishining asosiy yunalishlaridir.

Ishchi kuchlariga talabni oshirishni agrosanoat majmuining mehnat resurslarini qayta taqsimlashdan manfaatdor tarmoqlarida ish joylarini yaratish hamda mavjudlarini qayta ta'mirlash va yangi, zamonaviy kasblarni egallashga sarmoyalarni to'g'ridan-to'g'ri jalb qilish orqali tartibga solish mumkin. Dotatsiyalar, subsidiyalar va kreditlarni agrosanoat majmui korxonalarini, ayniqsa, qayta ishlash korxonalarini

qurish, texnik jihatdan qayta qurollantirish va rekonstruksiyalashga, shaxsiy mehnat faoliyatini rivojlantirish yo'li bilan xizmat ko'rsatish sohasini kengaytirishga, shuningdek, ko'p bolali ayollar, mehnatga layoqatli pensionerlar, nogironlar, o'smirlar va hokazolarga mos ish joylarini vujudga keltirishga yo'naltirish maqsadga muvofiqdir. Shu tariqa ortiqcha mehnat resurslarini yuqorida aytib o'tilgan tarmoqlarga va ayrim maxsus ish joylariga jalb etish, ayni paytda ishchi kuchlarining kasbiy malaka tarkibiga bevosita ta'sir o'tkazishi mumkin.

Muvaqqat ish joylarini yaratish va mulkchilik turli shakllarini rivojlantirish aholi bandligini oshirishning eng muhim yo'nalishlaridan biri. U korxonalarining iqtisodiy manfaatdorligini oshirish, byudjet to'lovi va xodimlarning vaqtincha va qisman bandligi uchun ijtimoiy sug'urta badallarini kamaytirish, ularni ishga qabul qilish jarayonini engillatish, bandlikning noan'anaviy shakllarini tashkil etish bilan bog'liq sarf-xarajatlarni to'lash kabi chora-tadbirlar yordamida amalga oshiriladi.

b) Ishchi kuchlariga taklifni kamaytirish usuli.

Ishchi kuchlariga bo'lgan taklifni kamaytirishga, shuningdek, ularning mehnat bozoriga oqib kelishini qisqartirish va boshqa joyga ketishini rag'batlantirish hamda ish vaqti va mavjud ish joylarini ijtimoiy ishlab chiqarishda band bo'lganlar o'rtasida qayta taqsimlash orqali samarali ta'sir etish mumkin. Respublikamizda «Kadrlar tayyorlash Milliy Dasturi» asosida umumta'lim dasturlarini kengaytirish va o'qish muddatini uzaytirish bilan kasbiy tayyorgarlikni yaxshilash, o'quv yurtlarida kunduzgi o'quvdagi talaba o'rinlarini qisqartirish, ishlab chiqarishdan ajralgan holda o'qiyotganlarga stipendiyalarni oshirish, ayollarga bola parvarishi uchun to'lanadagin nafaqalar va beriladigan ta'til muddatini ko'paytirish, mehnat stajini hisoblashda ularga imtiyoz berish; nafaqaxo'rlar, nogironlar hamda ularni parvarishlaydigan shaxslarning nafaqalarini oshirish mehnat bozoriga ishchi kuchlarining oqib kelishini kamaytirish chora-tadbirlari hisoblanadi.

Ish bilan bandlar orasida ish vaqti va ish joylari ishchi kuchlariga bo'lgan taklifni kamaytirish maqsadlarida qayta taqsimlanadi. Aholi bandligining xususiy va vaqtinchalik shakllariga o'tishini rag'batlantirishga ularga ham ish bilan to'la band shaxslarga mo'ljallangan ijtimoiy muhofaza turlarini, ta'tillar va boshqa ijtimoiy kafolatlarning miqdorlarini o'rnatish, kafolatlangan eng kam miqdordagi ish haqi bilan ta'minlash, har yili beriladigan ta'tillarni o'z vaqtida berish, ish kuni va ish haftasi davomiyligini qisqartirish orqali erishish mumkin.

Mamlakatimizning mehnat resurslari etishmaydigan mintaqalari (Jizzax, Sirdaryo viloyatlari va Qoraqalpog'iston Respublikasi) da ishchi kuchlariga talabni kamaytirish hamda ular taklifini ko'paytirish mehnat bozorini tartibga solishning maqsadga muvofiq usullaridir.

Ushbu usullarning mohiyati quyidagilardan iborat:

a) Ishchi kuchlariga talabni kamaytirish usuli.

Mazkur guruhga hududiy hokimiyatlarning u yoki bu mintaqalarida va tarmoqlarida ishlab chiqaruvchi kuchlarni joylashtirish va yangi ish joylarini vujudga keltirishni sekinlashtirishga oid quyidagi chora-tadbirlar: ortiqcha ish kuchlaridan foydalanganlik uchun qo'shimcha soliqlarni belgilash: izchil kredit siyosatini o'tkazish, korxonaga xodimni ishga olganligi uchun bir martalik to'lovni joriy etish, ortiqcha ishchi va xizmatchilarni qisqartirishni rag'batlantirish va hokazolalar kiradi.

Bundan tashqari, ishchi kuchlariga talabni kamaytirishda mehnat unumdorligini oshirish va tejamkorlikka erishish muhim ahamiyatga ega.

Rivojlangan bozor munosabatlari sharoitlarida mehnat resurslaridan samarali foydalanish raqobat, foydani taqsimlash mexanizmi, soliq siyosati kabi iqtisodiy mexanizmlar va dastaklar yordamida ta'minlanishi lozim. Hozirgi paytda sanoat ishlab chiqarishi samaradorligini oshirishni rag'batlantirishning umumxo'jalik mexanizmlari yaxshi takomillashtirilmaganligini hisobga olib, mehnat resurslari uchun ilgari joriy qilingan to'lovlarni qayta tiklash maqsadga muvofiqdir. Ular mehnat resurslaridan foydalanish samaradorligini oshirish va shtatdan tashqari xodimlar sonini kamaytirishga ko'maklashgan. Bu xil to'lovlar korxonalar va tashkilot tomonidan shtatdan tashqari xodimlarni saqlash uchun qat'iy stavka shaklida o'rnatiladi. Shu bilan birga, ishchi kuchlarini takror ishlab chiqarishga sarf-xarajatlarni o'rni qoplash uchun ijtimoiy sug'urta solinadigan soliq va ishsizlikdan muhofaza qilish jamg'armasiga solinadigan maxsus soliqdan (ikkalasi ham mehnatga haq to'lash fondidan, foizlarda) foydalanish mumkin. Ishchi kuchlarini takror ishlab chiqarishga sarf-xarajatlarning ko'pchilik rivojlangan mamlakatlarda qabul qilingan bunday tizimi jonli mehnatdan foydalanishning intensiv shakllarini ifodalaydi hamda mehnat bozoridagi xodimning ijtimoiy jihatdan muhofazalanishi uchun zarur kafolatlar yaratadi.

b) Ishchi kuchlari taklifini ko'paytirish usuli.

Hozirgi sharoitlarda mehnat bozoriga ishchi kuchlari taklifini mutlaq ko'paytirish imkoniyati cheklangan. Chunki ishchi kuchlari taklifini mutlaq ko'paytirish, qayta ishlash sanoati va xizmat kursatish tarmoqlari, shaxobchalari hamda shaxsiy mehnat faoliyati sohalarining rivojiga jiddiy to'siq bo'lishi mumkin.

Bundan tashqari, hozirgi paytda ishchi kuchlari taklifi na kasb, na malaka strukturasi bo'yicha hudud iqtisodiyoti noqishloq xo'jaligi ishlab chiqarishi tarmoqlaridagi jonli mehnatga talabning o'sish sur'atiga javob bermaydi. Shu bois ishchi kuchlari taklifining sifat ko'rsatkichlarini o'zgartirish hamda uning mehnat bozoridagi raqobatbardoshligini oshirish lozim. Buning uchun esa, bandlik davlat xizmati tizimidagi va boshqa o'quv yurtlaridagi xodimlarning malakalarini oshirishni tashkil etish, korxonalarining o'zidagi maxsus kurslarda kasb-korga o'rgatishni yaxshilash va ularga soliq to'lovida imtiyozlar berish mahalliy kadrlar raqobatbardoshligini oshirishning maxsus dasturini ishlab chiqish kerak.

Ishchi kuchlari taklifini rag'batlantirish xodimlarni ishga yollash va joylashtirishga yordamlashish usullarini qo'llash orqali ham amalga oshiriladi. Bu usullar tashkiliy tusda bo'lib, bo'sh ish joylari va ishga joylashish hamda qayta o'qitishga muhtoj fuqarolarning soni haqidagi ma'lumotlar bankini tashkil etishni, aholining ishga joylashish imkoniyatlari haqidagi axborotlar bilan ta'minlanishni, ishsizlarni ro'yxatga va hisobga olishni, kasbga yo'naltirishga oid chora-tadbirlarni ishlab chiqish va o'tkazish kabi yo'nalishlarni qamrab oladi.

Mehnat resurslarini qayta taqsimlashning ancha samarali usullari orasida turmush darajasini tartibga solishini alohida ajratib ko'rsatish mumkin. Mazkur usullar hududlar moliyaviy resurslari hisobidan xodimlarning mehnat va uy-joy shart-sharoitlari hamda madaniy-maishiy xizmat ko'rsatish darajalarini yaxshilash kabi tadbirlarni o'tkazib, ularni tartibga solish asosida tatbiq etiladi.

8.5. Mehnat resurslaridan foydalanishni yaxshilash, mehnat unumdorligini oshirish yo'llari

Respublika qishloq xo'jaligidagi mavjud bo'lgan mehnat resurslaridan yil davomida to'liq va samarali foydalanish natijasida ularning mehnatlari unumdorligini kelajakda yuksaltirish eng muhim muammolardan biri hisoblanadi. Uni muvaffaqiyatli hal etish keng miqyosda tashkiliy, iqtisodiy hamda ijtimoiy tadbirlarni amalga oshirishni taqozo etadi.

Dastavval qishloq hududlarida, jumladan, qishloq xo'jalik korxonalarida mavjud bo'lgan mehnat resurslarining real miqdorini aniqlash lozim. Shu bilan birga aholining mutlaq (absolyut) o'sishini e'tiborga olgan holda mehnat resurslarining ko'payish yoki kamayish jarayonini aniqlash kerak. Mehnat qilish qobiliyatiga ega bo'lgan aholining harakatini ham hisobga olish zarur.

Shundan so'ng qishloq xo'jaligida mavjud bo'lgan ish joylarining hozirgi hamda istiqboldagi sonini real aniqlashga alohida e'tibor berish kerak.

Shularga asoslangan holda mehnat balansi ishlab chiqilishi zarur.

Yuqoridagilarga asoslanib, mehnat resurslarining ish bilan ta'minlanganlik darajas, shu orqali qishloq hududlarida (korxonalarda, tarmoqlarda) mavjud bo'lgan mehnat resurslarining ish bilan ta'minlanganlik darajasi aniqlanadi. Uning darajasi birga yaqin bo'lsa yaxshi, Aks holda mehnat resurslarini ish bilan ta'minlash chora-tadbirlari asoslangan holda ishlab chiqilishi kerak. Buning uchun qishloq xo'jalik korxonalarini xo'jalik ichida yangi ish joylarini tashkil etish imkoniyatlarini rejalashtiradi. Yangi erlarni o'zlashtirish, qurilishni, ta'mirlashni, mahsulotlarni qayta ishlashni (o'simchilik, chorvachilik), xalq iste'moli tovarlari ishlab chiqarishni, xizmat ko'rsatish sohalarini tashkil etish va rivojlantirish bilan bog'liq bo'lgan tadbirlarni belgilab, ularning hal etilishini ta'minlashga harakat qilinadi. Bu masalalar respublika byudjeti hisobidan amalga oshirilishini ham e'tiborga olish lozim.

Mehnat resurslaridan foydalanishni rivojlantirish maqsadida ularni takror ishlab chiqarish jarayonlarini, ya'ni malakalarini oshirish, tayyorlash va qayta tayyorlash tadbirlarini ham belgilab olib, amalga oshirilishiga e'tibor berish zarur.

Korxonalarda mehnat qilish qobiliyatiga ega bo'lgan fuqarolar mehnat unumdorligi darajasini yuksaltirishga hozirgi davrda alohida e'tibor berish lozim. Bu masalaning hal etilishida eng ta'sirchan omil moddiy manfaatdorlik hisoblanadi. Darhaqiqat, bozor iqtisodiyoti sharoitida kim yaxshi, sifatli ishlasa, ko'p haq oladi. Shunday ekan, qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishida ham yaxshi, samarali mehnat qilayotgan ishchi-xizmatchi mehnatiga yarasha ko'proq haq olishi lozim. Shunda u rag'batlantirilgan hisoblanadi. Shu bilan birga mehnatkashlarni moddiy hamda ma'naviy rag'batlantirishni amalga oshirishni ta'minlash kerak. Eng avvalo, mehnatlari natijalarini e'tiborga olgan holda mukofotlash, turli xildagi unvonlarni berish lozim. Bu unvonlar ham ma'lum darajada fuqarolarni mablag'lar bilan ta'minlaydi. Jumladan, Respublikada xizmat ko'rsatgan iktisodchi, agronom, irrigator unvolarini olganlarning asosiy ish haqlariga eng kam oylikning 60 foizi miqdorida ustama beriladi. Demak, ma'naviy rag'batlantirish ham ayrim hollarda moddiylashadi.

Qishloq xo'jaligidagi mehnat jarayonlarini mexanizatsiyalashtirish, avtomatlashtirish, elektrlashtirish natijasida sarflanayotgan mehnatning unumdorligi oshishini ta'minlash mumkin. Buning uchun xo'jaliklar ixtiyoridagi barcha mashinalar, traktorlarning ishga yaroqliligini oshirish hamda ulardan yil davomida to'liq foydalanishga erishish tadbirlarini shakllantirish lozim. Eng avvalo, ularni malakali kadrlar, ta'mirlash ustaxonalari bilan ta'minlash kerak. Xo'jaliklarning ishlab chiqarish resurslari bilan ta'minlanganligini ham talab darajasiga etkazish zarur. Buning uchun esa moliyaviy resurslar bilan ta'minlash choralari aniqlab, ularning bajarilishini ta'minlash kerak.

- Demak, qishloq xo'jaligida mehnat resurslaridan yil davomida to'liq va samarali foydalanish hamda ularning mehnatlari unumdorligini oshirish uchun quyidagi chora-tadbirlar amalga oshirilishini ta'minlash maqsadga muvofiqdir:

- tarmoqning rivojlanishini e'tiborga olgan holda qo'shimcha ish joylarini tashkil etish;

- tarmoqning ishlab chiqarish tarkibini takomillashtirish va moddiy-texnika ta'minotini yuksaltirish;

- qishloq xo'jaligiga yangi texnikalarni, samarali texnologiyalarni izchillik bilan tatbiq etish;

- qishloqda tadbirkorlik shakllarini rivojlantirish;

- qishloqda ishlash va yashash uchun barcha sharoitlarni yaratish;

- mehnatni tashkil etishning samarali turlarini tashkil etish va rivojlantirish;

- kadrlarni tayyorlash, malakalarini oshirish, ularni moddiy, ma'naviy rag'batlantirishni takomillashtirish va boshqalar.

Bu kabi chora-tadbirlarning qishloq xo'jalik ishlab chiqarishiga joriy etilishi tarmoqdagi mehnat resurslaridan foydalanishni yaxshilab, mehnat unumdorligi oshishiga ijobiy ta'sir etadi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining «2004-2006 yillarda fermer xo'jaliklarini rivojlantirish kontseptsiyasi to'g'risida»gi Farmoni, Respublika Vazirlar Mahkamasining «2005-2007 yillarda fermer xo'jaliklarini rivojlantirish to'g'risida» gi qarorlarini bajarish maqsadida Respublikada faoliyat ko'rsatayotgan «Biznes maktablari»da faoliyat ko'rsatayotgan fermer xo'jaliklarining bilimini oshirish bo'yicha yangidan tashkil etilayotgan fermer xo'jaliklarining rahbarlarini tayyorlash uchun 2004 yilda maxsus o'quv kurslari tashkil etildi. Bu kurslarda yirik olimlar, tajribali mutaxassislar qatnashib, fermerlarni tayyorlashga o'z hissalarini qo'shmoqdalar. Shu kurslarda fermerchilik faoliyatidagi barcha masalalar o'rgatilmoqda. Bu hol albatta, fermerlarni bilimlarini, malakalarini yuksalishini ta'minlaydi. Lekin ayrim hollarda o'qishda qatnashayotgan fermerlarda loqaydlik, e'tiborsizlik, mas'uliyatsizlik hollari yuz bermoqda. Shuning uchun bo'lajak fermerlarni tanlashda shu masalalarga katta e'tibor berish zarur deb hisoblaymiz.

Tayanch iboralar:

Mehnat resurslari, mehnat unumdorligi, ishsizlar, mehnat bozori, mehnat resurslarini takror ishlab chiqarish.

Qisqacha xulosalar

Respublika fuqarolarining mehnat qilish qobiliyatiga ega bo'lgan qismi mehnat resurslari hisoblanadi. Ularning ongli ravishda, aniq maqsadni ko'zlab sarflagan mehnatlari natijasida yangi qiymat yaratiladi, ya'ni ishlar bajariladi, mahsulotlar ishlab chiqariladi.

Respublika qishloq xo'jaligida jami mehnat resurslarining 34 foizga yaqini faoliyat ko'rsatmoqda. Ularning mehnat unumdorligi past.

Mehnat resurslaridan foydalanish, ularning mehnat unumdorligi darajasini ko'rsatkichlar tizimi asosida aniqlash lozim.

Mehnat resurslaridan foydalanish darajasi hozirgi davr talabiga to'liq javob bermaydi. Sababi – ular ish joylari bilan to'liq ta'minlanmagan, boz ustiga iqtisodiy rag'batlantirish ham takomillashtirilmagan.

Kelajakda mehnat resurslaridan foydalanishni yaxshilash va mehnat unumdorligini oshirish maqsadida yangi ish joylarini barpo etish, takror ishlab chiqarish sohalarini rivojlantirish, moddiy va ma'naviy rag'batlantirishni takomillashtirish lozim. Qishloq xo'jaligida mehnat bozorini rivojlantirish maqsadga muvofiqdir.

Nazorat va muhokama uchun savollar

1. Mehnat va mehnat resurslari haqida tushuncha.
2. Mehnat unumdorligi haqida tushuncha.
3. Mehnat resurslaridan foydalanish darajasini ifodalovchi ko'rsatkichlar nimalardan iborat?
4. Mehnat unumdorligi darajasini ifodalovchi ko'rsatkichlar-chi?
5. Mehnat resurslaridan foydalanish va mehnat unumdorligi darajasining holati qanday aniqlanadi?
6. Mehnat bozori nima? Uning maqsadi, vazifasi nimalardan iborato? U qanday tashkil etiladi va rivojlantiriladi?
7. Mehnat resurslaridan foydalanishni yaxshilash, mehnat unumdorligini oshirishning qanday yo'llari bor?

Asosiy adabiyotlar

1. O'zbekiston Respublikasining «Mehnat kodeksi». «Aholini ish bilan tam'inlash to'g'risida» gi Qonun. Toshkent, «Sharq», 1998.
2. Karimov I.A. O'zbekiston iqtisodiy islohotlarni chuqurlashtirish yo'lida. – t.: «O'zbekiston», 1995.
3. Karimov I.A. O'zbekiston XXI asrga intilmoqda - T.: 1999. Abdug'aniev A. Kadrlar – hal qiluvchi kuch. «O'zbekiston qishloq xo'jaligi» jurnali, №2, 2002.
4. Abdug'aniev A., Abdug'aniev A.A. «Qishloq xo'jaligi iqtisodiyoti» darslik, T,O'zbekiston yozuvchilar uyushmasi adabiyot jamg'armasi nashriyoti, 2004.
5. Xolmuminov Sh.R. Rinok truda, problemi formirovanie i regulirovanie. T.: Fan, 1999.

6. Kovalenko Ya.N. Ekonomika selskogo xozyaystva. Moskva. Ekmes, 2004.

Internet saytlari:

1. Moskovskaya selskoxozyaystvennaya akademiya. www.ecfak.timacad.ru
2. Priamurskiy Institut Agroekonomiki i Biznesa www.admin.ru
3. Petraneva G.A. Ekonomika i upravlenie v selskom xozyaystve, Akademiya, 2003. <http://textbook.ru/catalogue/book/33320.html>
4. Popov N.A. «Osnovo` ro`nochnoy agroekonomiki i selskogo predprinimatelstva», M.: Tandem, 2002, <http://rbip.bookchamber.ru/description7897.htm>

IX BOB

INVESTITSİYALAR (KAPITAL QO`YILMALAR), ULARNING IQTISODIY SAMARADORLIGI

9.1. Investitsiyalar (kapital qo`yilmalar) haqida tushuncha, ularning ijtimoiy-iqtisodiy zarurligi va ahamiyati

9.2. Qishloq xo`jaligida sarflanayotgan investitsiyalar (kapital qo`yilmalar)ning manbalari, ularning sarflanish yo`nalishlari

9.3. Investitsiyalar (kapital qo`yilmalar)ning iqtisodiy samaradorligini ifodalovchi ko`rsatkichlar, ularni aniqlash

9.4. Investitsiya (kapital qo`yilma) lar darajasi, dinamikasi va ularning iqtisodiy-ijtimoiy samaradorligi

9.5. Investitsiya (kapital qo`yilma) lar ko`lamini kengaytirish va samaradorligini oshirish yo`llari

9.1. Investitsiyalar (kapital qo`yilmalar) haqida tushuncha, ularning ijtimoiy-iqtisodiy zarurligi va ahamiyati

Investitsiyalar har qanday ijtimoiy-iqtisodiy formatsiyalarda amalga oshiriladi. Chunki ular davlatni, tarmoq, korxonalar, va nihoyat, aholining iqtisodiy negizini mustahkamlashga sarflanadi. Erkin bozor iqtisodi bosqichma-bosqich shakllantirilayotgan O`zbekiston Respublikasi qishloq xo`jaligini rivojlantirish maqsadida investitsiyalar sarflanishi ob'ektiv zaruriyat hisoblanadi. Chunki tarmoqni ustuvor shaklda rivojlantirish uchun uning moddiy-texnika bazasini mustahkam ravishda barpo etish zarur. Buning uchun uni zamonaviy bino-inshootlar, barcha turdagi zarur texnikalar, qishloq xo`jalik mexanizmlari, ichki irrigatsiya va melioratsiya inshootlari, serunum, tezpishar navlar, zotli, mahsuldor hayvonlar hamda aylanma vositalar va boshqa ishlab chiqarish vositalari bilan ta'minlash lozim.

Hozirgi davrda investitsion mablag`lar yangi, samarali texnologiyaga hamda intellektual mulkni barpo etishga ham sarflanishi maqsadga muvofiqdir. Bu muammoning to`g`ri, samarali hal etilishi ma'lum miqdordagi investitsiyalar sarflanishini ob'ektiv ravishda talab etadi. Demak, investitsiya mablag`lari tarmoqda doimiy va o`zgaruvchan kapitalni hamda intellektni barpo etish va ularni rivojlantirish hamda yuksaltirish uchun sarflanadi. U uzoq hamda qisqa muddatlarga mo`ljallab sarflanishi mumkin. Agarda qishloq xo`jaligining asosiy vositalarini sotib olishga, qurishga hamda ularni kapital ta'mirlashga sarflansa, unda bu sarflar uzoq muddatga mo`ljallangandir. Ularni asosiy kapitalga sarflangan investitsiyalar deb atashadi. Shu bilan birgalikda investitsiyalar qishloq xo`jaligining aylanma vositalariga ham sarflanadi. Ular qisqa muddatga sarflangan hisoblanadi. Demak, investitsiyalar natijasida qishloq xo`jaligining ishlab chiqarish vositalari barpo etilib, ularning ishga yaroqliligi tubdan yaxshilanadi.

Qishloq xo`jaligi ishlab chiqarish vositalariga sarflanadigan barcha mablag`lar investitsiyalar deb ataladi. Ular qishloq xo`jaligi (korxonalar)ning moddiy-texnika bazasini mustahkamlab, ishlab chiqarish jarayonlarini mexanizatsiyalashtirish,

kimyolashtirish, elektrlashtirish, irrigatsiya-melioratsiyalashtirish natijasida xarajatlarni kamaytirib, etishtiriladigan mahsulotlar hajmi ko'payishi va sifati yaxshilanishini, olinadigan daromad (foйда) summasi oshirishni ta'minlaydi. Bu investitsiyalarni amalga oshirishning tub maqsadidir.

Shularni e'tiborga olgan holda respublikada barqaror investitsion siyosat ishlab chiqilgan. U mamlakatda «Investitsiya faoliyati to'g'risida»gi, «Chet el investitsiyalari to'g'risida»gi (1998y) qonunlar va boshqa me'yoriy hujjatlar asosida amalga oshirilmoqda.

Investitsiyalar maqsad hamda vazifalariga ko'ra, quyidagi turlarga bo'linadi:

- kapital investitsiyalar;
- innovatsion investitsiyalar;
- ijtimoiy investitsiyalar.

Asosiy fondlarni barpo etishga va takror ishlab chiqarishga, shuningdek, moddiy ishlab chiqarishning barcha shakllarini rivojlantirishga sarflangan investitsiyalar kapital investitsiyalar, deb ataladi.

Texnika va texnologiyalarning yangi avlodini yaratish va o'zlashtirishga sarflangan investitsiyalar innovatsiya investitsiyalardir.

Inson salohiyatini, malakasini va ishlab chiqarish tajribasini oshirishga, shuningdek, nomoddiy ne'matlarning boshqa shakllarini rivojlantirishga sarflanadigan mablag'lar ijtimoiy investitsiyalar, deb ataladi.

Ular real hamda moliyaviy ininvestitsiyalarga ham bo'linadi. Moddiylashgan asosiy va aylanma vositalarga sarflangan mablag'lar real investitsiyalarni tashkil etadi.

Qimmatli qog'ozlarni (aktsiya, obligatsiya, veksel, sertifikat) shakllantirishga sarflangan mablag'lar esa moliyaviy investitsiyalar hisoblanadi. Real investitsiyalarni kapital qo'yilmalar, deb ham atash mumkin. Kapital qo'yilmalar yalpi va sof kapital qo'yilmalariga bo'linadi. Real investitsiyalarning umumiy summasi yalpi kapital qo'yilmalarini tashkil etadi. Real investitsiyalarni sarflash natijasida ishga tushirilgan qismi sof kapital qo'yilmalardir. Sof kapital qo'yilma yalpi kapital qo'yilma sumasiga teng yoki kam bo'lishi mumkin. Qishloq xo'jaligi, jumladan, korxonalar miqyosida yalpi kapital qo'yilmani sof kapital qo'yilmaga aylantirishga alohida e'tibor berilishi lozim. Sarflanayotgan real investitsiyalar moddiylashtirilishini, ya'ni ishga tushirilishini ta'minlash zarur.

Milliy hisoblar tizimida asosiy kapitalga hamda moddiy ishlab chiqarish vositlariga sarflangan mablag'lar real investitsiyalar deb hisobga olinadi.

Lekin, respublika qishloq xo'jaligida erkin bozor munosabatlari sust sur'atlar bilan rivojlantirilayotganligi moliyaviy investitsiyalar ko'lami kengayishini talab darajasida ta'minlamayapti. Jumladan, jamoa, shirkat, fermer xo'jaliklarida qimmatli qog'ozlar (aktsiya, obligatsiya, sertifikat, veksellar...) chiqarilib, sotilayotgani yo'q. Kelajakda bu muhim masalani hal etishga alohida e'tibor berish maqsadga muvofiqdir. Davlatning iqtisodiy siyosatida qishloq xo'jalik korxonalarida ham qimmatli qog'ozlar bozorini tashkil etish tadbirlari ishlab chiqilishi va ular amaliyotga tatbiq etilishi lozim.

Bozor iqtisodi sharoitida investitsion siyosatni shakllantirishda quyidagilarga alohida e'tibor berish kerak:

■ tender asosida raqobatbardosh loyihalarni tanlashga. Bu qishloq xo'jaligida investitsion loyihalar bozori barpo etilishini ta'minlaydi;

■ qishloq xo'jaligi uchun mo'ljallangan investitsiyalarning iqtisodiy jihatdan asoslanganligiga. Qishloq xo'jaligi tabiiy-iqtisodiy omillarining xususiyatlari real hisobga olingan holda iqtisodiy-ijtimoiy natijalari aniqlangan bo'lishi zarur. Chunki, aksariyat hollarda loyihada belgilangan mablag'lar ko'zda tutilgan tadbirlarni bajarish uchun etmaydi, oqibatda ko'zlangan maqsadga erishilmaydi. Bu hol investitsion loyihalar uzoq muddatga cho'zilishiga olib keladi;

■ chet el investorlarini va ularning investitsiyalarini qishloq xo'jaligiga jalb etishga. Buning uchun qishloq xo'jaligida ishlab chiqarilayotgan barcha mahsulotlarga bo'lgan shaxsiy va xususiy mulkchilikni rivojlantirish lozim va boshqalar.

Barcha omillarni e'tiborga olgan holda sarflanadigan investitsiyalar qishloq xo'jaligining mustahkam moddiy-texnika bazasini barpo etadi. Qishloq xo'jaligi zamonaviy mashinalar, traktorlar, kombaynlar, bino-inshootlar bilan ta'minlanadi. Unda bog'zor, uzumzorlar barpo etiladi. Zotli, sermahsul chorva hayvonlari yaratiladi.

Ular yangi ish joylari barpo etilishini ta'minlaydi, qishloq xo'jaligida band bo'lgan tadbirkorlarning bilimlarini, malakalarini yuksaltiradi, bozor munosabatlarini shakllantiradi. Ularning uyg'unlashishi natijasida tarmoqda etishtiriladigan mahsulotlar hajmi ko'paytirilib, raqobatbardoshligi oshadi. Bu, o'z navbatida, aholini, qayta ishlash tarmoqlarini va nihoyat, davlatning talabi qondirilishini ta'minlaydi, fuqarolarning turmush darajasini yuksaltiradi. Bularning hammasi investitsiyalarning iqtisodiy-ijtimoiy ahamiyati katta ekanligidan dalolat beradi.

Kapital qo'yilmalarning xalq xo'jaligi va qishloq xo'jaligidagi ahamiyati ulkan. Birinchidan, kapital qo'yilmalar jami xarajatlarning asosiy qismi hisoblanadi. Kapital qo'yilmalardagi o'zgarishlar jami talabga etarlicha ta'sir ko'rsatadi, shuningdek aholining bandligi va yalpi milliy daromad (YaMD) hajmining ham o'zgarishini ta'minlaydi.

Ikkinchidan, kapital qo'yilmalar korxonaning asosiy fondlari jamg'arilishiga, ya'ni ko'payishiga olib keladi. Bunda ishlab chiqarish kuchlarini kengaytirishga sarf qilingan pul mablag'lari boshlang'ich bosqichda korxonada faoliyati natijalariga ta'sir etmasligi mumkin, lekin kelajakda iqtisodiy o'sish uchun zarur bazani yaratadi.

Uchinchidan, kapital qo'yilmalarning noratsional sarf qilinishi ishlab chiqarish resurslari, xarajatlar o'sishiga olib keladi, natijada YaMD qisqaradi. Misol uchun, tugatilmagan qurilishning ko'payishi, moddiy resurslar oshishi, to'lanadigan ish haqining ko'payishi hamda ishlab chiqarishning qisqarishi shular jumlasidandir. Xuddi shunday tarzda noritmik holda etkazib berilgan vositalar me'yordan yuqori bo'lib, korxonada zahiralarga ham ta'sir ko'rsatadi. Ular sarflanayotgan kapital qo'yilmalarning qiymati o'sishiga hamda samaradorligiga ta'sir etadi.

Kapital qo'yilmalarning miqdori, dinamikasi va samaradorligi quyidagi omillarga bog'liq:

- kapital qo'yilma amalga oshirilayotgan loyihaga;
- mamakatdagi va korxonada faoliyatidagi iqtisodiy o'zgarishga;
- davlatning soliq siyosati va banklarning foiz stavkasiga;

- tashqi savdodagi iqtisodiy holatga;
- milliy valyutaning ichki va tashqi kursiga;
- mamlakatning siyosiy hayotidagi barqarorlikka.

Investitsiyalar (kapital qo'yilmalar) qishloq xo'jaligining har tomonlama rivojlanishini ta'minlaydi. Chunki ular evaziga tarmoqning moddiy-texnika bazasi mustahkamlanadi. Ulardan to'liq va samarali foydalanish natijasida jonli mehnat xarajatlari qisqarib, mahsulotlar ishlab chiqarish hajmi ko'payib, sifati yaxshilanadi. Bu hol qishloq xo'jalik mahsulotlariga bo'lgan talab yanada yaxshiroq qondirilishini ta'minlaydi. Shu bilan birgalikda sof foyda summasi ko'payadi. Natijada qishloq xo'jaligini kengaytirilgan takror ishlab chiqarish asosida rivojlantirish imkoniyati tug'iladi. Aholining ijtimoiy-iqtisodiy ahvoli yanada yuksaladi. Bular investitsiyalar, kapital qo'yilmalarning ijtimoiy hamdaiqtisodiy samaradorligi mavjudligidan dalolat beradi.

9.2. Qishloq xo'jaligida sarflanayotgan investitsiyalar (kapital qo'yilmalar)ning manbalari, ularning sarflanish yo'nalishlari

Qishloq xo'jaligining barqaror rivojlanishi tarmoqda mavjud bo'lgan ishlab chiqarish vositalari oqilona tarzda takror ishlab chiqarilishini talab etadi. Bu jarayon ishlab chiqarish vositalarini sotib olish, qayta ta'mirlash, qurish, innovatsion hamda ijtimoiy munosabatlar yig'indisidan tashkil topadi.

Investitsiyalarni maqsadi, vazifalari, manbalari hamda yo'nalishlarini e'tiborga olgan holda 8-chizmadagidek turkumlashtirish mumkin.

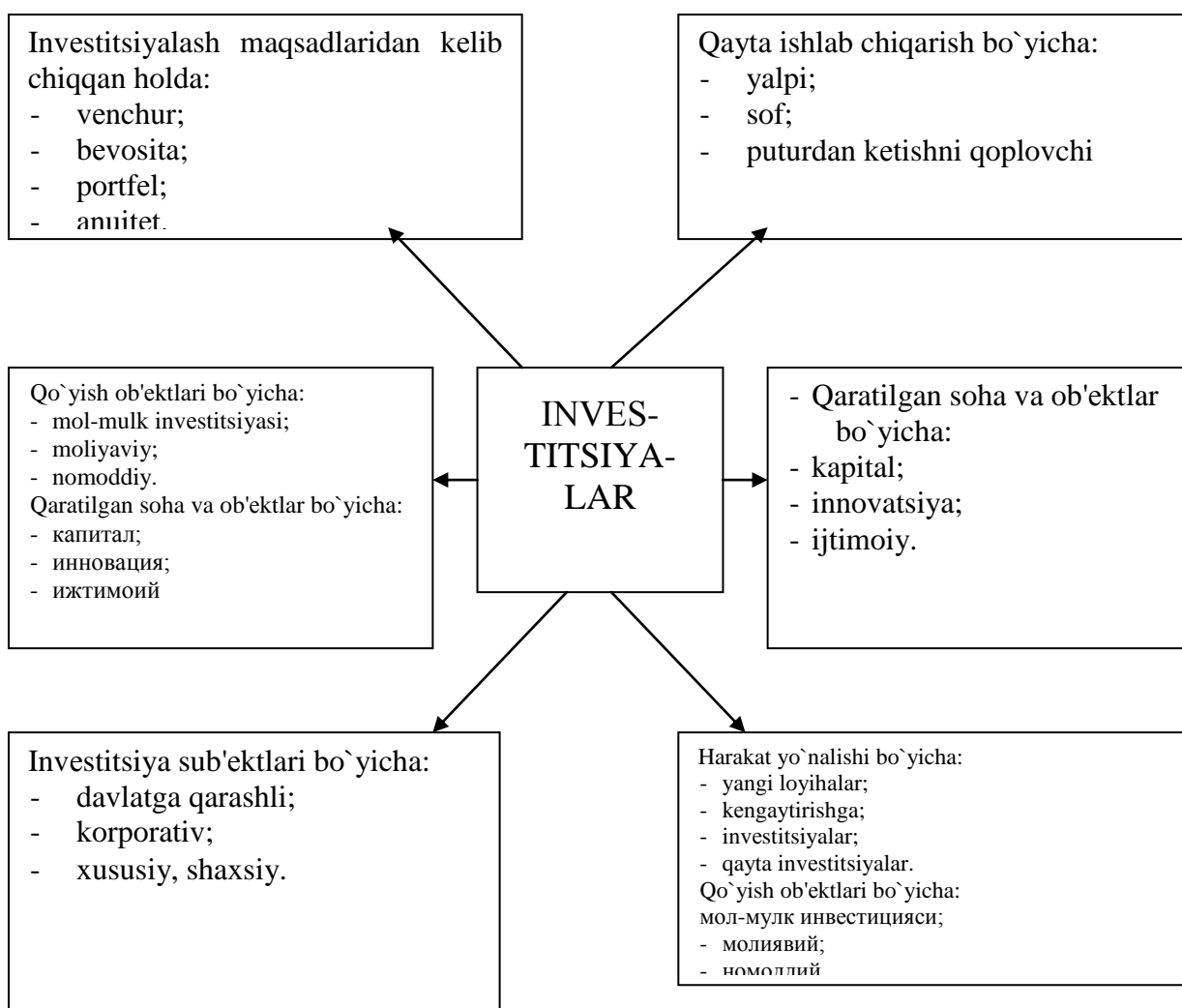
Barcha investitsiyalar (kapital qo'yilmalar) quyidagi yirik ikkita manbadan shakllantirilib, amalga oshiriladi:

- korxonaning o'z mablag'laridan;
- chetdan jalb qilingan mablag'lardan.
- Korxonaning o'z mablag'lariga quyidagilar kiradi:
- korxonaning sof foydasidan ajratilayotgan mablag'lar;
- amortizatsiya fondidagi mablag'lar;
- asosiy vositalarni tugatishdan, sotishdan kelib tushgan mablag'lar;
- ularni ijaraga berishdan tushgan mablag'lar;
- qishloq xo'jalik korxonalarini qimmatli qog'ozlar chiqarib sotish, boshqalarnikini sotib olish natijasida olinayotgan dividendlardan ajratilayotgan mablag'lar.

Yuqori rentabelli korxonalar ishlab chiqarish vositalarini yangilash maqsadida kapital qo'yilmalarni amalga oshirishda ko'proq imkoniyatga ega bo'ladi.

8-chizma

Investitsiyalarning maqsadi, vazifasi, manbalari va yo`nalishlari bo`yicha turkumlashtirilishi

Yuqoridagilardan tashqari, qishloq xo`jaligi korxonalarini uchun kapital qo`yilmalar manbai chorva hayvonlarini sotishdan tushgan mablag`lar, Ustav fondini ko`paytirish uchun qilingan ajratmalar ham hisoblanadi.

Chetdan jalb qilingan mablag`lar esa:

- qishloq xo`jaligi uchun davlat byudjetidan ajratiladigan mablag`lar;
- hamkorlardan olinadigan mablag`lar;
- turli xil qarzlilar, shu jumladan, tijorat banklaridan olinadigan kreditlar;
- xo`jalik a`zolarining bo`sh yotgan mablag`larini jalb etish;
- xorijiy, davlat korxonalarini hamda shaxsiy korxonalar va fuqarolarning mablag`lari;
- xayriya fondlaridan, homiylar ajratayotgan mablag`lari va boshqalar.

Chetdan jalb qilingan mablag`lar orasida bank kreditlari alohida o`rin tutadi. Ular ishlab chiqarish faoliyatini natijalaridan qat'i nazar, alohida korxonalar ehtiyojlarini hisobga olgan holda kapital qo`yilmalarni amalga oshirishga imkon beradi. Bank kreditlari korxonalar o`z mablag`larining kapital qo`yilma uchun kerakli miqdorini yig`masdan turib investitsiya jarayonini tezlashtiradi. Kreditlar kapital qo`yilma manbai sifatida nafaqat kapital qurilishda, balki yangi texnikani joriy qilishda ham

ishlatiladi. Kapital qo'yilmalarning asosiy vazifasi – tarmoq mahsulotini ko'paytirish va ishlab chiqarish samaradorligining o'sish sur'atlari tezlashtirilishini ta'minlashdir.

Kapital – korxonada moliyaviy natijalarining bir qismi bo'lib, aylanma fondlarga qo'yilib, daromad keltiradi. Kapitalning aylanma fondlarga qo'yilishi to'g'ri portfelli investitsiyalar orqali amalga oshiriladi.

Shuni ham aytib o'tish kerakki, investitsiya qilishda korxonada o'z mablag'laridan imkoni boricha foydalanishi ikkita ustunlikka olib keladi: korxonada tashqi to'lovlar mavjud bo'lmaydi (olingan kreditlar bo'yicha foiz, aksiyalar bo'yicha dividendlar, ijara haqi va hokazo), shuningdek, korxonani boshqarishda mustahkam pozitsiyani shakllantiradi.

Ayni paytda xo'jaliklarga chetdan jalb qilinadigan mablag'larning manbalaridan biri xo'jalik a'zolarining vaqtincha bo'sh yotgan mablag'larini jalb etish hisoblanadi. Bunday investitsiyani amalga oshirish uchun korxonada o'z ichida qisqa muddatli obligatsiyalarni, veksellarni chiqarib, ularni a'zolariga ishonchli tarzda tarqatishi (sotishi) yoki huquqiy kuchga ega bo'lgan ishonchli dalolatnomalarni ham berishi mumkin. Xo'jalik a'zolari esa muomalaga berilgan mablag'larini ma'lum muddat o'tgandan so'ng belgilangan foizi bilan qaytarib olish imkoniyatiga ega bo'ladilar. Bu turdagi kapital qo'yish qishloq xo'jaligi korxonalari uchun hozirgi davrda yaxshi samara bermaydi. Chunki xo'jaliklarda hozircha qimmatli qog'ozlarni chiqarish imkoniyatlari cheklangan, kelajakda shu masalalarga alohida e'tibor berish kerak.

Chetdan jalb etilayotgan investitsiyalar chet davlatlarning, yuridik hamda jismoniy shaxslarning investitsiyalaridan tashkil topadi.

- Chet ellik investorlar asosan daromad (foyda) olish maqsadida tadbirkorlik faoliyati va qonun hujjatlarida ta'qiqlanmagan boshqa turdagi faoliyat ob'ektlariga qo'shadigan barcha turdagi moddiy va nomoddiy boyliklar va ularga doir huquqlar, shu jumladan, intellektual mulkka doir huquqlar, shuningdek, chet el investitsiyalaridan olingan har qanday daromad respublika hududida chet el investitsiyalari hisoblanadi. Ular O'zbekiston Respublikasi hududida quyidagi yo'llar bilan amalga oshiriladi:

- respublika qishloq xo'jaligidagi yuridik hamda jismoniy shaxslarning Ustav jamg'armalarida va boshqa mol-mulkida ulush qo'shib qatnashish;

- tarmoqda chet ellik investorgarga to'liq qarashli bo'lgan xo'jalik jamiyatlari va shirkatlari, bank, sug'urta va boshqa korxonalarni barpo etish va rivojlantirish;

- mol-mulk, aksiyalar va boshqa qimmatli qog'ozlarni, shu jumladan, O'zbekiston Respublikasi rezidentlari tomonidan emissiya qilingan qarz mablag'larini sotib olish;

- intellektual mulkka, shu jumladan, mualliflik huquqlari, patentlar, firma nomlari va nou-xaularga, shuningdek, ishchanlik nufuziga (gudvillga) huquqlar kiritish va boshqalar.

Ularni chet davlatlar yoki bu davlatlarning quyidagi hududiy organlari amalga oshiradilar:

- davlatlararo bitimlar yoki boshqa shartnomalarga muvofiq tashkil topgan yoki xalqaro ommaviy huquq sub'ektlari bo'lgan xalqaro tashkilotlar;

- chet davlatlarning qonun hujjatlariga muvofiq tashkil topgan va faoliyat ko`rsatib kelayotgan yuridik shaxslar, shirkatlar, uyushma va tashkilotlar;
- chet el fuqarolari bo`lmish jismoniy shaxslar va boshqalar.

Hozirgi davrda mamlakat qishloq xo`jaligini boshqarishni takomillashtirishga va ishlab chiqarishini rivojlantirishga Jahon banki, Evropa tiklanish va taraqqiyot banki, Osiyo taraqqiyot bankining respublikadagi bo`limlari hamda AQSh, Germaniya, Isroil, Gollandiya, Frantsiya va boshqa davlatlarning vakolatxonalarini investitsiyalarni joylashtirish, sarflash orqali muayyan darajada hissa qo`shish ishlari bilan shug`ullanmoqda. Lekin ularning investitsiyalari talabni qondiradigan darajada emas. Shuning uchun bu masalaga, ya'ni chet el investitsiyalarini jalb etish muammosiga kelajakda alohida e'tibor berish maqsadga muvofiqdir.

Chet el investorlari investitsiyalari O`zbekiston Respublikasining «Chet el investitsiyalari to`g`risida»gi (1998 y) qonuni talablari asosida amalga oshiriladi.

Hamon qishloq xo`jaligiga investitsiyalar kam sarflanishiga qaramay, ularning salmog`i tabora kamayib bormoqda. Masalan, 2003 yilning 1 choragida qishloq xo`jaligiga sarflangan investitsiya mamlakat miqyosidagi jami investitsiyalarning 4,1 foizini tashkil etgan bo`lsa, 2004 yilning huddi shu davrida sarflangan investitsiya atigi 3 foizini tashkil etgan. O`tgan yil mobaynida qishloq xo`jaligiga kiritilgan investitsiya 1,1 foizga qisqargan. Bu o`z navbatida tarmoqda ko`proq miqdorda yangi erlarni o`zlashtirish, irrigatsiya va melioratsiya ishlarini rivojlantirish, yangi texnika hamda texnologiyalarni joriy etish imkoniyatlarini cheklab qo`yadi. Bunday holni oldini olish uchun tarmoqdagi mulkchilik munosabatlarini rivojlantirishni, ayniqsa, xususiy mulkchilikni hamda investorlar uchun qulay sharoitlar yaratish talab etiladi.

9.3. Investitsiyalar (kapital qo`yilmalar)ning iqtisodiy samaradorligini ifodalovchi ko`rsatkichlar, ularni aniqlash

Qishloq xo`jaligiga investitsiyalarni sarflashdan maqsad—qo`shimcha foyda olish va fuqarolarning yashash sharoitini yaxshilashdir. Ularning darajasini loyihalar tuzishda hamda bu loyihalarni amalga oshirishda aniqlash mumkin. Buning uchun investitsiyalar (kapital qo`yilmalar)ning iqtisodiy samaradorligi aniqlanadi. Iqtisodiy samaradorlik xarajatlar bilan foyda summalari taqqoslanishi natijasida aniqlanadi. U:

- makroiqtisod, ya'ni mamlakat miqyosida;
- mezoiktisod, ya'ni tarmoqlar (qishloq xo`jaligi) miqyosida;
- mikroiktisod, ya'ni qishloq xo`jalik korxonalarini doirasida;
- ayrim yo`nalishlar, ob'ektlar bo`yicha ham aniqlanadi.

Makro hamda mezoiktisod miqyosida investitsiyalarning iqtisodiy samaradorligi ularning mutlaq (absolyut) iqtisodiy samaradorligi koeffitsienti ko`rsatkichi yordamida ifodalanadi. Uning darajasi sarflangan investitsiyalar natijasida yalpi ichki

mahsulotning o`sgan summasini shu o`shini ta'minlagan investitsiya summasiga nisbati bilan aniqlanadi. Bunda quyidagi formuladan foydalanish mumkin:

$$Is(\hat{E}s) = \frac{Ya\hat{I}\hat{O}}{\sum IS(\hat{E}\hat{e})} = \frac{YaD\hat{o}}{\sum Is(\hat{E}\hat{e})}$$

Bunda: $Is(Ks)$ – investitsiya (kapital qo`yilma)larning mutlaq (absolyut) iqtisodiy samaradorlik koeffitsienti;

$YaIM$ – makro, mezo-iqtisod(tarmoq) miqyosida ma'lum bir davr ichida yalpi ichki mahsulotning o`sgan summasi, so`mda. Bunda qishloq xo`jaligida yalpi daromadning o`sgan summasi ham olinishi mumkin;

$\Sigma Ic (Kk)$ – investitsiya yoki sarflangan kapital qo`yilma summasi. Bu ko`rsatkich sarflangan 1 so`mlik investitsion mablag` evaziga necha so`mlik yoki tiyinlik yalpi ichki mahsulot yoxud yalpi daromad olinganligini ifodalaydi. Uning mutlaq (absolyut) miqdori imkoni boricha yuqori bo`lgani yaxshi. Shunda investitsiyalarning mutlaq iqtisodiy samaradorlik darajasi yuqori bo`ladi. Kam bo`lsa, u iqtisodiy samaradorlik darajasi past bo`lganligidan dalolat beradi. Bunday holda investitsiyalarni sarflash maqsadga muvofiq hisoblanmaydi.

Investitsiyalar – aksariyat hollarda uzoq muddatga mo`ljallangan xarajatlardir. Shuning uchun ularning bir necha yillar davomidagi iqtisodiy samaradorligini aniqlashda qiyosiy baholardan foydalanish lozim. Bunda inflyatsiya darajasi hisobga olinadi. Hozirgi davrda qishloq xo`jaligida qiyosiy baho sifatida 1996 yilgi o`rtacha baholar asos qilib olinmoqda. Kelajakda bu baholar o`zgarishi mumkin.

Shunday hollarda investitsiyalar (kapital qo`yilmalar) ning iqtisodiy samaradorligini aniqlashda quyidagi usullardan foydalanish maqsadga muvofiqdir:

- loyihaning o`zini-o`zi qoplash usulini aniqlash;
- kompaunding (murakkab foizlar) usuli;
- diskontlash usuli.

O`zini-o`zi qoplash muddati – amalga oshirilayotgan loyihaning foydasi hisobidan dastlabki investitsiya miqdorini qoplash davri. Uni hisoblashda sof foyda moliyaviy xarajatlar, foizlar va amortizatsiya ajratmalari e'tiborga olinadi.

Kompaunding usulining mohiyati shundan iboratki, bunda dastlabki summa har yilgi daromad foizi hisobiga oshib boradi. Bunda quyidagi formulaga amal qilinadi:

$$O`Q = B\hat{E}(1+i)^n$$

Bu erda: $O`Q$ - dastlabki investitsiya summasining o`sgan qiymati, so`mda;

BQ - dastlabki investitsiyaning boshlang`ich qiymati, so`mda;

I – foiz stavkasining o`zgarishini ko`rsatuvchi birlik;

n – davr, ya'ni muddat, yilda.

Investitsiyaning o`sgan qiymati foiz stavkasi bilan davr muddatiga bog`liq. Foiz stavkasi investorning muqobil qarorini hisobga oladi, ya'ni pulni biron loyihaga qo`ygan samaralimi yoki depozitga qo`ygan afzalmio`

Diskontlash – hisoblash printsipi kompaundingga nisbatan teskari. Ya'ni diskontlash – kelajakda bo`lishi mumkin bo`lgan daromadni joriy baholarda

hisoblash. Mazkur hisobning amaliy mazmuni shundan iboratki, bunda tushumlarning minimal darajasi aniqlanadiki, u shu daromaddan kam bo'lgan holatda investitsiya qilish maqsadga muvofiq emas.

Diskontlashgan qiymat foiz stavkalariga bog'liq.

Yillik daromad bir xil bo'lganda diskontlashgan qiymat ($D\hat{e}$) quyidagi formula yordamida aniqlanishi mumkin:

$$D\hat{e} = \frac{\hat{E}}{(1 + F)^{\bar{o}}}$$

Bunda: Dk – diskontlangan qiymat, so'mda;

K – banklarning foiz stavkalari asosida olinishi mumkin bo'lgan qiymat, so'm;

x – yillik daromad olinishi mumkin bo'lgan yillar soni, yil;

F – banklarning foiz stavkalari, foiz;

Bankning yillik foiz stavkasi 5 foiz, xo'jalik ikki yildan so'ng 10 mln. so'mlik daromad olishni mo'ljalangan bo'lsa, unda diskontlangan qiymat 9,07 mln. so'mga teng bo'ladi.

$$D\hat{e} = \frac{10000000}{(1 + 0,05) + (1 + 0,05)} = 9070000 \text{ so'm}$$

Diskontlash natijasida qanday davr bo'lishidan qat'i nazar daromadlarning real qiymati aniqlanadi.

Korxonada miqyosida sarflanishi lozim bo'lgan yoki sarflangan investitsiya (kapital qo'yilma) mutlaq (absolyut) investitsiya(kapital qo'yilma)larni sarflash natijasida olinayotgan sof foydaning o'sgan summasini shu o'sishni ta'minlagan investitsiya (kapital qo'yilma) summasiga taqsimlash bilan hisoblanadi. Unda quyidagi formuladan foydalanish mumkin:

$$I_s(\hat{E}\hat{e}) = \frac{Sf}{I_s(\hat{E}\hat{e})}$$

Bunda: Sf – kapital qo'yilmani amalga oshirish natijasida olingan sof foyda yoki sof foydaning o'sgan summasi, so'mda.

Bu ko'rsatkich yordamida sarflangan bir so'mlik investitsiya (kapital qo'yilma) qancha so'mlik yoki tiyinlik foyda keltirilganligi aniqlanadi. Shuning uchun bu ko'rsatkichning mutlaq (absolyut) miqdori yuqori bo'lgani maqsadga muvofiqdir.

Hozirgi davrda ayrim me'yoriy hujjatlarda investitsiyalar (kapital qo'yilmalar) mutlaq (absolyut) iqtisodiy samaradorlik darajasi koeffitsientining me'yoriy miqdori (E_m)-0,07 darajasida belgilangan. Shunga binoan sarflanayotgan investitsiyalarning har bir so'mi evaziga 7 tiyin foyda olinsa, bunday investitsiyalar iqtisodiy jihatdan samarali hisoblanadi. Undan kam bo'lganda esa investitsiyalar samarali hisoblanmaydi. Shu bilan birgalikda qishloq xo'jaligida irrigatsiya - melioratsiya inshootlariga sarflanayotgan investitsiyalar (kapital qo'yilmalar) mutlaq (absolyut) iqtisodiy samaradorlik koeffitsientining miqdori ularning uzoq yillar davomida faoliyat ko'rsatishini e'tiborga olgan holda 0,05 darajasida belgilangan. Bu koeffitsientlar sobiq SSSR davrida ilmiy-amaliy jihatdan asoslangan holda ishlab

chiqilgan. Bozor iqtisodiyotiga o'tish davrida ham ulardan foydalanilmoqda. Lekin ularni respublika sharoitiga moslashtirilgan holda ko'rib chiqish vaqti ham keldi.

Qishloq xo'jaligida sarflangan investitsiyalar (kapital qo'yilmalar) doimo ham foyda summasi oshishini ta'minlamaydi, balki ishlab chiqarish xarajatlarini kamaytirish yoki mahsulot etishtirish uchun qilingan o'rtacha xarajatlar (mahsulot tannarxi) kamayishiga ham olib keladi. Shunday hollarda ularning iqtisodiy samaradorlik darajasi tejalgan mablag' qiymatini sarflangan kapital qo'yilma summasiga taqsimlab ham aniqlanadi. U quyidagi tenglik yordamida aniqlanishi mumkin:

$$I(\hat{E}s) = \frac{\hat{O}_1 - \hat{O}_2}{Is(\hat{E}\hat{e})};$$

Bunda: T_1 – investitsiya (kapital qo'yilma) sarflanganidan oldingi tannarx summasi, so'mda;

T_2 – investitsiya (kapital qo'yilma) sarflanganidan so'nggi tannarx summasi, so'mda.

Bu ko'rsatkichning ham mutlaq (absolyut) darajasi yuqori bo'lishi maqsadga muvofiqdir.

Investitsiya (kapital qo'yilmalar) ning qoplash muddati.

Uning darajasi sarflangan investitsiya (kapital qo'yilma) summasini olingan yalpi ichki mahsulotning, sof foydaning o'sgan summasiga taqsimlash orqali aniqlanadi. Bunda quyidagi formulalardan foydalanish mumkin:

$$Im(\hat{E}m) = \frac{Is(\hat{E}m)}{YaIM}; \quad Is(\hat{E}i) = \frac{Is(\hat{E}\hat{e})}{Sf}$$

Investitsiyalarning (kapital qo'yilma) qoplash muddati qisqa bo'lishi maqsadga muvofiqdir.

Shu bilan birgalikda investitsiya (kapital qo'yilmalar)ning qiyosiy samaradorligi ham aniqlanadi.

Mavjud adabiyotlarda investitsiya (kapital qo'yilma) larning qiyosiy samaradorlik koeffitsienti 0,12 darajasida belgilangan. Unga 1 ni taqsimlash natijasida investitsiyalarning necha yilda qoplanishi mumkinligi aniqlanadi, ya'ni (1:0,12) 8,3 yilda qoplansa, investitsiyalar qiyosiy jihatdan samarali hisoblanadi.

Investitsiya (kapital qo`yilma) lar darajasi, dinamikasi va ularning iqtisodiy-ijtimoiy samaradorligi

Ichki va tashqi bozorning qishloq xo`jaligi mahsulotlariga bo`lgan talabini qondirish eng dolzarb muammodir. Uni hal etish uchun investitsiya (kapital qo`yilma) larni sarflash zarur. Buning uchun esa siyosiy, mintaqaviy, iqtisodiy hamda ijtimoiy barqarorlikni ta'minlash darkor. Respublikada bozor iqtisodiyotiga bosqichma-bosqich o`tish davrida yuqorida ta'kidlangan sharoitlar yaratilmoqda.

Respublikada siyosiy-iqtisodiy barqarorlik qishloq xo`jaligiga investitsiyalar jalb etilishiga imkoniyat bermoqda. Uning rivojlanishini ta'minlash maqsadida investitsion siyosatning huquqiy asoslari ham barpo etilgan. Ularning mavjudligi so`nggi yillarda tarmoqqa ma'lum miqdorda investitsiya (kapital qo`yilma)lar sarflanishini ta'minlamoqda (18-jadval).

18-jadval

Respublikada investitsiyalarning tarmoqlar bo`yicha tarkibi, foizda

№	Tarmoq nomi	Yillar				
		1996	1997	1998	2000	2004
1	Sanoat tarmoqlari	24.8	24.4	21.5	26.5	29,0
2	Qishloq xo`jaligi	5.2	5.2	4.9	8.0	4,3
3	Neft, elektroenergiya	18.4	13.8	12.1	11.8	18,1
4	Transport, aloqa	17.5	19.8	18.1	19.3	23,3
5	Uy-joy	12.7	13.3	21.7	13.5	14,0
6	Boshqa tarmoqlar	21.2	23.5	21.7	21.4	11,3
	Jami	100.0	100.0	100.0	100.0	100,0

*Davlat statistika qo`mitasi ma'lumotlari asosida tuzilgan

So`nggi yillarda respublika iqtisodiyotiga yo`naltirilgan investitsiyalarning 5-8 foizi qishloq xo`jaligiga sarflangan. Bu talabga nisbatan kam. Shuning uchun kelajakda bu investitsion siyosatni qishloq xo`jaligi foydasiga o`zgartirish maqsadga muvofiqdir. Chunki tarmoq respublika yalpi ichki mahsulotining o`rtacha 30 foizini bermoqda. Xuddi shunday hol xorijiy investitsiyalarni jalb etish jarayonida ham yuz bermoqda. Jami chet el investitsiyasining 7-10 foizigina qishloq xo`jaligiga sarflanmoqda. Bu borada o`zgarish qilinmasa, qishloq xo`jaligining mustahkam moddiy-texnika bazasini yaratish biroz uzoq muddatga cho`zilishi mumkin.

Mamlakat agrosanoat majmuasiga sarflanayotgan investitsiyalar 1996-2000 yillarda 3.2 martaga ko`paygan (19-jadval).

19-jadval

Respublika ASM ga kiritilgan investitsiyalar, foizda

№	Investitsiya manbalari	1996y	1997y	1998y	1999y	2000y
1	Jami investitsiyalar (shu yillar bahosiga) shundan:	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0
A	Davlat byudjetidan	42.2	32.3	52.3	21.7	26.9
B	Bank kreditlari	1.3	16.9	6.2	26.8	36.8
B	Korxonalar mablag`lari	39.1	33.1	35.8	36.6	37.2
Γ	Aholi mablag`lari	-	-	-	-	0.01

Д	Chet el investitsiyalari	17.6	17.7	27.7	4.9	5.1
---	--------------------------	------	------	------	-----	-----

Agrosanoat majmuasiga, jumladan, qishloq xo'jaligiga davlat byudjetidan ajratilayotgan investitsiyalarning miqdori yildan-yilga kamayib bormoqda.

➤ Investitsiya (kapital qo'yilma)larni amalga oshirish uchun mablag'larni asosan xo'jaliklarning o'zlari sarflamoqdalar. Ularning mablag'lari hisobidan qishloq xo'jaligiga sarflanayotgan investitsiyalarning 35-40 foizga yaqini shakllantirilmoqda. Bu bozor iqtisodiyoti talabiga mosdir. Xo'jaliklar investitsiyalarni amalga oshirish uchun bank kreditlarini ham keng miqyosda jalb etmoqda. Ularning hissasi 1999-2003 yillarda keskin oshgan. Lekin bu hissa ularga bo'lgan talabga nisbatan kam, hozirgi davrda qishloq xo'jaligining asosiy vositalarni barpo etish uchun talabi oshib bormoqda. Biroq aksiyadorlik-tijorat banklari qishloq xo'jaligi asosiy kapitaliga berayotgan uzoq muddatli kreditlarning umumiy miqdori juda kam. Bunday hol quyidagi sabablar natijasida shakllanmoqda:

➤ qishloq xo'jalik korxonalarini banklardan uzoq muddatli kreditlarni olishda garovga qo'yadigan resurslarining kamligi: hozirgi davrda ularda mavjud bo'lgan asosiy vositalarning aksariyat qismi jismoniy va ma'naviy eskirgan. Ular banklarning talablariga to'g'ri kelmaydi. Shuning uchun ham ularni garovga olishmaydi;

➤ qishloq xo'jalik korxonalarini faoliyatining iqtisodiy samaradorlik darajasi pastligi, ya'ni aksariyat korxonalar rentabellik darajasining 5-8 foiz atrofidaligi. Shuning uchun ham xo'jaliklarning kreditorlik qarzlari ortib bormoqda. Bunday holda kredit institutlarining berayotgan mablag'larini vaqtida qaytarib olishga bo'lgan ishonchi oqlanmaydi;

➤ qishloq xo'jaligining ustuvor darajada rivojlanishiga davlat ko'magi, ya'ni moliyalashtirish, kreditlashtirish dasturlari talabni to'liq qondiradigan darajasida emasligi;

➤ qishloq xo'jalik korxonalarini sotayotgan mahsulotlari uchun iste'molchilardan mablag'larni belgilangan muddatlarda ololmayotganligi. Shuning uchun ham qishloq xo'jalik korxonalarining debitorlik qarzlari so'nggi yillarda ortib bormoqda.

Ta'kidlangan masalalar ijobiy hal etilishi natijasida qishloq xo'jaligiga bank kreditlari oqimining ko'payishi ta'minlanishi mumkin.

Davlat byudjetidan qishloq xo'jaligini investitsiyalashga sarflanayotgan mablag' miqdori yil sayin kamayib bormoqda. Bu ob'ektiv jarayon. Bozor iqtisodiyoti sharoitida davlat ahamiyatiga molik bo'lgan yo'nalishlarni rivojlantirishgina davlat byudjetidan ajratiladigan mablag'lar evaziga ta'minlanishi zarur.

Respublika qishloq xo'jaligiga sarflayotgan investitsiya (kapital qo'yilma) lar hisobidan mashinalar, traktorlar, kombaynlar, chorva hayvonlari va boshqa ishlab chiqarish vositalari sotib olinmoqda, mavjudlari ta'mirlanmoqda, irrigatsiya-melioratsiya ishlari rivojlantirilib, yangi erlar o'zlashtirilmoqda, foydalanilayotganlarining esa holati yaxshilanmoqda. Agarda 1996 yili respublika bo'yicha irrigatsiya-melioratsiya qurilishiga 5,2 mlrd. so'mlik investitsiya (kapital qo'yilma) sarflangan bo'lsa, 2000 yilda 20,0 mlrd. so'mga yaqin sarflangan (20-jadval).

**Respublika viloyatlari bo`yicha irrigatsiya-melioratsiya qurilishini
investitsiyalash (kapital mablag`larini sarflash) (mln. so`m, amaldagi bahoda)**

Viloyatlar	1996 yil	1997 yil	1998 yil	1999 yil	2000 yil	2000 y.da 1996 y.ga nisbatan (marta)
Qoraqalpog`iston R.	91,8	89	234	235	762	8,3
Andijon	353,8	430	776,7	965	1300	3,7
Buxoro	433,1	512	602,9	854	1350	3,1
Jizzax	238,3	233	474,4	626	1254	5,3
Qashqadaryo	471,7	480	589,2	650	1602	3,4
Navoiy	243,3	169	277	447	550	2,3
Namangan	609	627	776,4	1483	2970	4,9
Samarqand	265,2	254	321,7	343	690	2,6
Surxondaryo	535,3	510	770,6	855	2413	4,5
Sirdaryo	187,7	465	519,6	430	753	4,0
Toshkent	957,2	756	1005,2	1430	1972	2,1
Farg`ona	237,1	243	460,5	450	1270	5,4
Xorazm	432	585	817,6	942	2090	4,9
USUB	158	108	298	317	1012	6,4
Jami	5213,5	5461	7923,8	10027	19988	3,8

1996-2000 yillarda mamlakat miqyosida irrigatsiya-melioratsiya qurilishi uchun sarflangan investitsiya (kapital qo`yilma) lar qiymati 3,8 martaga ortgan. Shu investitsiyalarning aksariyat qismi Xorazm, Surxondaryo, Namangan, Toshkent viloyatlari hududlariga to`g`ri keladi. Irrigatsiya-melioratsiya inshootlari barpo etilishi natijasida xo`jaliklarning suv bilan ta'minlanish darajasi oshdi. Bu hol yangi erlarni o`zlashtirish imkoniyatini yaratdi. 1996-2000 yillarda respublika Qishloq va suv xo`jaligi vazirligi xo`jaliklari hududlarida 54149 ga yangi er o`zlashtirilgan. Lekin investitsiyalar cheklanganligi sababi so`nggi yillarda yangi erlarni o`zlashtirish darajasi nisbatan pasaygan (21-jadval).

Respublikada o`zlashtirilgan yangi er maydoni, gektar

Viloyatlar	1996 yil	1997 yil	1998 yil	1999 yil	2000 yil
Qoraqalpog`iston R.	500	300	300	287	300
Andijon	1000	235	260	230	200
Buxoro	2516	975	851	702	488
Jizzax	1330	535	737	806	750
Qashqadaryo	2602	6669	855	589	527
Navoiy	1335	420	477	450	412
Namangan	2605	950	807	1201	1809
Samarqand	2502	846	904	280	240
Surxondaryo	2237	662	858	600	700
Sirdaryo	435	400	255	200	80
Toshkent	1891	351	621	425	353
Farg`ona	1665	530	400	402	252
Xorazm	2366	1717	1062	852	1053
Jami	22984	8590	8387	7024	7164

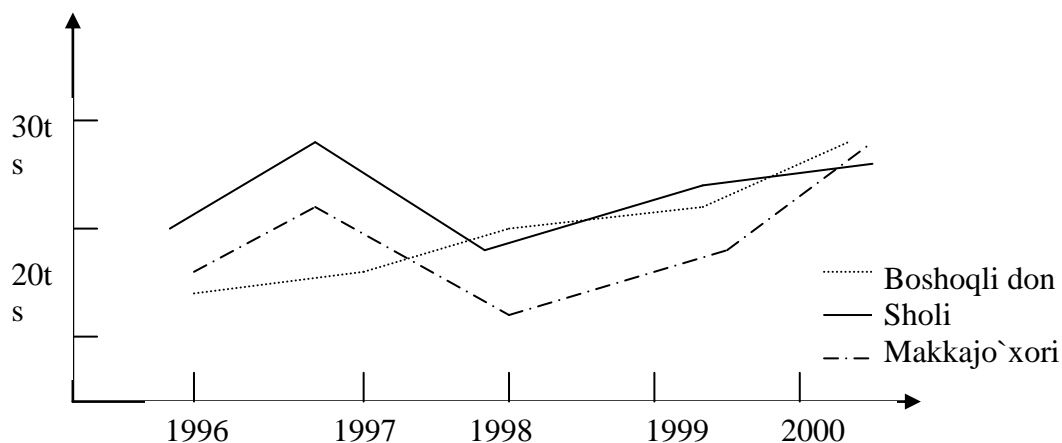
Yangi erlarni o`zlashtirish bilan birgalikda foydalanilayotgan erlarning sifatini yaxshilashga ham investitsiya (kapital qo`yilma) lar sarflanmoqda. Ular evaziga 1999-2000 yillarda o`rtacha 300 ming gektar erning meliorativ holati yaxshilandi (22-jadval).

Respublikada investitsiyalar evaziga eskidan foydalanilayotgan erlar meliorativ holatining yaxshilanishi (gektar)

Viloyatlar	1997 yil	1998 yil	1999 yil	2000 yil	2000 y.da 1997 y.ga nisbatan %da
Qoraqalpog`iston R.					
Andijon	1300	1993	2190	1799	134,8
Buxoro	2000	1394	2064	3076	153,8
Jizzax	-	1244	2600	2400	-
Qashqadaryo	1204	470	2000	2606	216,4
Navoiy	1035	664	1550	1182	114,2
Namangan	1489	729	2107	4547	305,4
Samarqand	600	1097	3006	2816	469,3
Surxondaryo	2000	1450	3200	3200	160,0
Sirdaryo	97	1251	1464	2906	299,4
Toshkent	480	1782	1434	1574	327,9
Farg`ona	1000	1219	2453	2653	265,3
Xorazm	2298	3055	3502	3675	159,9
Jami	13503	16358	27570	32434	240,2

Bu holat hozirgi talabni to'liq qondirolmaydi. Chunki, respublikadagi jami sug'oriladigan erlarning 50 foizga yaqini u yoki bu darajada sho'rlangan. Kelajakda erlarning sifat holatini yaxshilash uchun investitsiya (kapital qo'yilma) lar ko'lamini kengaytirish maqsadga muvofiqdir. Sarflanadigan investitsiya (kapital qo'yilma) lar natijasida erlarning meliorativ holati yaxshilanib, suv bilan ta'minlanganlik darajasi yuksalmoqda, ishlab chiqarish mexanizatsiyalashtirilishi, kimyolashtirilishi tufayli ekinlar hosildorligi oshmoqda (2-diagramma).

Respublikada qishloq xo'jalik ekinlari hosildorligining o'zgarishi

1996-2000 yillarda boshqoli don ekinlari hosildorligi 18,9 sentnerdan 26,8 sentnerga, sholining hosildorligi esa 23,5 s.dan 25,8 s.ga etdi. Shu yillarda sabzavot ekinlarining o'rtacha hosildorligi 35,5 foizga oshib, 168 sentnerni, kartoshka hosildorligi 57,6 foizga ortib, 93 sentnerni tashkil etdi. Natijada ekinlarning yalpi hosili ham ko'paydi. Bu hol qishloq xo'jaligi yalpi mahsuloti miqdori hamda qiymati oshishini ta'minladi. Bularning hammasi qishloq xo'jaligiga sarflanayotgan investitsiya (kapital qo'yilma)larning iqtisodiy samaradorligi yuksalishini ta'minlamoqda.

Investitsiyaning iqtisodiy samaradorligini aniq ko'rsatish maqsadida tegishli ma'lumotlarni keltirmoqdamiz (23-jadval).

Toshkent viloyati Quyi Chirchiq tumanidagi Oxunboboev nomli shirkat xo`jaligi dehqonchiligiga sarflangan uzoq muddatli kreditning iqtisodiy samaradorligi

№	Ko`rsatkichlar	O`lchov birligi	Yillar	
			1999	2000
1	Paxta ekini maydoni	ga	985	985
2	Sholi ekini maydoni	ga	180	180
3	Bug`doy ekini maydoni	ga	900	900
4	Olingan kredit summasi	mln.so`m	2,4	2,4
5	Kredit evaziga amalga oshirilgan irrigatsiya va melioratsiya tadbirlari hisobiga:			
	- paxta yalpi hosilining oshgan miqdori	tsent.	3447,5	2856,5
	- sholi yalpi hosilining oshgan miqdori	tsent.	144,0	108
	- bug`doy yalpi hosilining oshgan miqdori	tsent.	870	360
6	Etishtirilgan yalpi hosil miqdori:			
	- paxta xomashyosi	tonna	3186	2946
	- sholi	tonna	583,0	552
	- bug`doy	tonna	3514,0	3212
7	Jami xarajat	mln.so`m	201,0	247,0
	Shundan:			
	- paxta xomashyosiga		115,0	149,2
	- sholiga		19,2	23,9
	- bug`doyga		66,8	73,9
8	Mahsulot sotishdan tushgan jami pul	mln.so`m	218,6	270,8
	Shundan:			
	- paxta xomashyosini sotishdan		125,0	165,0
	- sholini sotishdan		19,9	24,7
	- bug`doyni sotishdan		72,7	81,1
9	Mahsulot etishtirishdan olingan foyda	mln.so`m	17,6	24,0
	Shundan:			
	- paxta xomashyosi etishtirishdan		11,0	15,9
	- sholi etishtirishdan		0,7	0,8
	- bug`doy etishtirishdan		5,9	7,3
10	Shundan kreditlarni sarflash evaziga olingan foyda	ming so`m	1457,4	1636,1
11	Sarflangan kreditning iqtisodiy samaradorlik koeffitsienti		0,607	0,682
12	Sarflangan kredit mablag`ining qoplash muddati	yil	1,65	1,47
13	Dehqonchilikning rentabellik darajasi	foiz	8,76	9,72

Uzoq muddatli kredit shaklida sarflangan investitsiya (kapital qo`yilma) ning shirkat xo`jaligidagi iqtisodiy samaradorlik koeffitsienti 1999 yilda 0,607; 2000 yilda

esa 0,682 ga teng bo'lgan. Xo'jalikda 2,4 mln.so'mlik uzoq muddatli bank kreditini sarflash natijasida 1999 yilning o'zida 1457,4 ming so'm, 2000 yilda 1636,1 ming so'm qo'shimcha sof foyda olingan. Shu tariqa olingan kredit 1,65 yil davomida qaytarilgan. Xo'jalikka 693,5 ming so'm sof foyda qolgan. Bu ma'lumotlar sarflangan investitsiya (kapital qo'yilma) larning iqtisodiy jihatdan samarali ekanligidan dalolat beradi.

9.5. Investitsiya (kapital qo'yilma) lar ko'lamini kengaytirish va samaradorligini oshirish yo'llari

Kelajakda qishloq xo'jaligining moddiy-texnika bazasini talab darajasida barpo etish, mehnat resurslarining bilimlarini, malakalarini, tajribalarini oshirish uchun investitsiya (kapital qo'yilma) lar sarflashni davom ettirish kerak. Qishloq xo'jaligini rivojlantirish uchun, avvalo, davlat hamda mahalliy byudjetlardan ajratilayotgan investitsion mablag'larni o'z vaqtida olishga erishish kerak. Shu bilan birga tarmoq, korxonalar iqtisodiyotini yuksaltirish natijasida ularning faoliyatini kelajakda investitsiyalash uchun ko'proq mablag' ajratilishini ta'minlashga alohida e'tibor berish maqsadga muvofiqdir. Bunda korxonalar ixtiyoridagi fondlarning mablag'larini ham oqilona sarflashga harakat qilish kerak. Chunki ular investitsiyalar ko'lamini kengaytirishning real manbalari hisobanadi.

Qishloq xo'jaligiga talabni qondiradigan darajada investitsiya (kapital qo'yilma) lar sarflanishini kelajakda ishonchli ta'minlash uchun investitsiyalarni amalga oshiruvchi yuridik hamda jismoniy shaxslar ko'lamini kengaytirish talab etiladi. Bunday shaxslar respublika yoki chet davlatlardan bo'lishi mumkin. Bunda, hozirgi davrda qishloq xo'jaligidagi investitsion jarayonni shakllantirishda sust qatnashayotgan investorlarni intensivroq jalb etishga alohida e'tibor berish lozim.

➤ Hozirgi davrdagi cheklangan miqdordagi banklarning ko'lamini kengaytirishga erishish lozim. Buning uchun ularga huquqiy, iqtisodiy shart-sharoitlar yaratib berish zarur. Shu bilan birga qishloq xo'jaligiga ko'maklashayotgan moliya-kredit institutlarini, jumladan, qishloq kredit uyushmalari yoki kooperativlarini tashkil etish, ularning faoliyatini rivojlantirish kerak. Bunday kredit institutlarining huquqiy asosi yaratilgan: Respublika Oliy Majlisining ikkinchi chaqiriq IX sessiyasida (2002 yil, avgust) «Kredit uyushmalari to'g'risida»gi qonun qabul qilingan. Shunga asoslangan holda, Qishloq kredit uyushmalari yoki kooperativlarini tashkil etish va ularning faoliyatini rivojlantirish orqali qishloq xo'jaligiga investitsiya oqimini ko'paytirishga erishish mumkin. Ular nodavlat, notijorat kredit instituti bo'lgani ma'qul. Shuning uchun ularga davlatning imtiyozli iqtisodiy yordami zarur. Bu yordamni davlatning qishloq xo'jaligini rivojlantirishga qaratilgan quyidagi dasturlari asosida amalga oshirish mumkin:

- «Oziq-ovqat muammosini hal etish»;
- «Irrigatsiya va melioratsiya ishlarini rivojlantirish»;
- «Qishloq faunasini, florasini hamda ekologiyasini yaxshilash»;
- «Yangi ish joylarini tashkil etishni rivojlantirish, ishsizlikni yumshatish»;
- «Qishloqda malakali mutaxassislarni tayyorlash maqsadida «Bilimi-malaka» dasturini tuzish»;

➤ «Qishloqda ijtimoiy sohani rivojlantirish» va boshqalar.

- Bundan tashqari yangi tashkil etilgan qishloq kredit kooperativlarida ayrim fondlar bo`yicha davlat subsidiyalari va kafolatlari tizimini joriy etish lozim. Tashkil etilayotgan qishloq kredit kooperativlari boshlang`ich kapitalining 35-45 foizi davlatning imtiyozli hamda foizsiz kreditlari hisobidan shakllantirilishi maqsadga muvofiqdir. Qishloq kredit kooperativlarini tashkil etish jarayonida davlatning roli quyidagilar bilan chegaralanishi maqsadga muvofiqdir:

- respublikadagi qonun yaratuvchi idoralar bu kooperativlar uchun mamlakat miqyosida hamda xorijiy davlatlarda to`liq faoliyat yuritishning huquqiy asoslarini yaratib berishi;

- ushbu kooperativlarning ilmiy, uslubiy muammolari bo`yicha tadqiqot ishlarini rivojlantirish uchun hukumat tomonidan qulay muhit yaratilishi;

- ularni tashkil etish bo`yicha chet el ekspertlarini jalb etish va mahalliy mutaxassislar tomonidan xorijning ilg`or tajribalarini o`rganishga izchillik bilan yordam berish;

- davlat idoralari rahbar va mutaxassislari yangidan tashkil etilayotgan Qishloq kredit kooperativlarining afzalliklarini barcha axborot vositalari yordamida targ`ib etishga, tushuntirishga qaratilgan faol siyosat olib borishlari, ularni amalda tashkil etishga ko`maklashishlari zarur.

- Kredit kooperativlarini qishloq hududlarida tashkil etish uchun quyidagi shartlar bajarilib, ijobiy muhit shakllantirilgan bo`lishi zarur:

- qishloq xo`jalik korxonalarining rahbar, mutaxassislari, shuningdek, mehnatga qobiliyatli aholining ushbu moliya-kredit institutiga ishonishi va uni hurmat qilish holatining mavjudligi;

- shu moliya-kredit instituti faoliyatida faol ishtirok etish uchun aholi moliyaviy farovonlik darajasining yuqoriligi bu aholining bo`sh mablag`lari mavjudligidan dalolat beradi;

- barcha bo`g`indagi davlat hokimiyati idoralari va boshqa tashkilotlarda qishloq xo`jaligi korxonalarini, ayniqsa, fermer va dehqon xo`jaliklarini, kichik korxonalarni kreditlashtirish rivojlantirilishini ta'minlaydigan ushbu g`oyani moddiy jihatdan qo`llab-quvvatlab, unga hayrixohlik munosabatlari mavjudligi. Chunki qishloq kredit kooperativlarining tashkil etilishi qishloq xo`jalik ishlab chiqarishini kreditlashtirish bilan shug`ullanadigan moliyaviy bozorda erkin raqobatchilik rivojlanishini ta'minlaydi;

- qishloq joylarida xodimlar, mutaxassislar kredit kooperativlarining malakali xodimlarga bo`lgan talabini qondira oladigan darajada mavjudligi;

- qishloq hududlarida yangi kredit kooperativlarini tashkil etish bo`yicha ijtimoiy, iqtisodiy muhitning talab darajasida shakllanganligi va boshqalar.

Demak, qishloq hududlarida kredit kooperativlarini tashkil etish masalasining ijobiy hal etilishini jadalalashtirish uchun yuqorida ta'kidlangan shart-sharoitlarni tezroq shakllantirishga eng avvalo tarmoqdagi tadbirkorlar, qolaversa, davlat va nodavlat idoralari alohida e'tibor berishlari zarur.

Yangidan tashkil etilayotgan Qishloq kredit kooperativlar nodavlat, notijorat moliya tashkiloti yuridik maqomiga ega bo`lishi lozim. Ularning asosiy maqsadi

foydalanish uchun berilayotgan kapital evaziga foyda olish emas, balki qishloq xo`jalik mahsulotlari etishtiruvchi, xizmat ko`rsatuvchi xo`jaliklar faoliyati rivojlanishiga imkon beradigan kredit olish sharoitlari yaxshilanishini ta'minlashdir. Bunday kooperativlar berayotgan kreditlari uchun o`z a'zolari majburiyatlari yuzasidan, ya'ni jamoatchilik asosida kafolat beradi, berilgan qarzlarni o`z vaqtida sug`urtalaydi, a'zolaridan pay badallarini yig`adi va boshqa iqtisodiy munosabatlarni amalga oshiradi. Chunki kooperativning har bir a'zosi jamg`arma fondiga qo`shgan hissasidan qat'i nazar bir ovozga ega.

Tashkil etish taklif qilinayotganda Qishloq kredit kooperativlari notijorat moliya-kredit tashkiloti sifatida tijorat banklaridan muayyan jihatlari bilan ajralib turadi (9-chizma).

Qishloq kredit kooperativlarining aksionerlik-tijorat banklaridan farqi

T.r.	Farq qilish mezonlari	Qishloq kredit kooperativi (QKK)	Aksionerlik-tijorat banki
1.	Faoliyat maqsadi	A'zolarining kredit resurslariga bo'lgan talabini vaqtida qondirish	Foyda olish
2.	Tashkiliy-huquqiy shakli	Jamoa kooperativi	Aksionerlik jamiyati
3.	O'z kapitalining manbalari	A'zolarining pay badallari, davlatning maqsadli, imtiyozli kreditlari, aholining bosh mablag'lari	Aksionerlarning Ustav kapitaliga qo'shayotgan mablag'lari, foydadan ajratmalar
4.	Ko'rsatayotgan xizmat turlari	Kooperativ a'zolariga kredit xizmatlarini bajarish, ularning mablag'larini saqlash, aholiga moliyaviy xizmatlar ko'rsatish	Talabgorlarga turli xildagi kredit xizmatlarini ko'rsatish, yuridik va jismoniy shaxslarning hisob raqamlarini yuritish, moliyaviy xizmatlar ko'rsatish
5.	Foydanitaqsimlash	Zahira fondga o'tkazish	Aksionerlarga dividend shaklida berish
6.	Xizmat doirasi	Kooperativ a'zolariga	Barcha xohlovchilarga

Qishloq kredit kooperativlari faoliyatining asosiy tamoyillari quyidagilardan iborat bo'lishi kerak:

- iste'molchiga yaqin bo'lishi, buning uchun u fermerlar, shirkatlar uyushmasi hududida tashkil etilishi va faoliyat ko'rsatishi mumkin. Bu unga fermerlar, dehqonlar, pudratchilar, boshqa korxonalar hamda aholi a'zo bo'lishini ta'minlaydi;
- kredit kooperativi majburiyatlari yuzasidan uning a'zolari cheklanmagan miqyosdagi jamoatchilik asosida javobgarlikka ega bo'lishi;
- kooperativga kirish badali hamda paylari summasi juda katta bo'lmasligi, olingan foyda kooperativning bo'linmas va zahira fondlarini rivojlantirishga sarflanishi;
- kooperativning iqtisodiy negizi hisoblangan bo'linmas mulkni barpo etish, bu mulkning minimal miqdorini belgilash;
- olingan kreditlardan faqat Nizomda ko'rsatilgan maqsadlar uchun foydalanish;
- boshqarish organlarining mavjudligi va ularning jamoatchilik asosida faoliyat ko'rsatishi.

Qishloq kredit kooperativining Nizomi shu tamoyillarga asoslangan holda ishlab chiqilishi kerak. Nizomda kooperativ faoliyatining samarali bo'lishini ta'minlaydigan barcha masalalar to'liq aks ettiriladi. U kuchli, huquqiy hujjat hisoblanadi. Bu o'rinda

Nizom mazmuniga to'liq to'xtalmasdan unga faqat qishloq xo'jaligini kreditlashtirishni takomillashtirish nuqtai nazardan yondashamiz.

Qishloq kredit kooperativiga kirayotgan har bir a'zo majburiy tartibda kirish badali to'lashi kerak. Uni to'lagan yuridik va jismoniy shaxs kooperativ a'zosi bo'ladi.

Qishloq kredit kooperativi faoliyati natijasida olingan daromad uning bo'linmas hamda zahira fondini tashkil etish uchun ishlatiladi. Bunday zahira fondni shakllantirishdan maqsad, eng avvalo, kooperativ faoliyati natijasida kelib chiqishi mumkin bo'lgan zararni qoplash uchun mablag' yig'ish, ya'ni birgalikdagi mas'uliyat xavfini kamaytirishdir. Bundan tashqari, mazkur fond iqtisodiy tanglik va tanazzullar davrida ishonchli zahira bo'lib xizmat qiladi, qishloq kredit kooperativlarining kelajakda barqaror faoliyat ko'rsatishini ta'minlaydi.

Kredit olishni rasmiylashtirish muddati 1 kun bo'lishi kerak.

Kredit berish shaxsan ishonish yoki kimningdir kafilligi ostida amalga oshirilishi lozim.

Kooperativ a'zolari garovsiz kredit olishlari mumkin.

Kredit kooperativlari dastlabki 5 yil davomida soliqqa imtiyozli ravishda tortilishi, ularning foydasidan soliq olinmasligi kredit stavkalari mos bank stavkalaridan ancha past bo'lishi va kreditni tovar bilan qaytarib olish imkoniyati ko'zda tutilishi lozim.

Kreditlarning qisqa muddat ichida rasmiylashtirilishi mablag'larning tez aylanishiga yordam beradi.

Kooperativning o'z mablag'lari, qarz mablag'lari, shuningdek, mol-mulki bo'lishi mumkin. Kooperativning o'z mablag'lari a'zolarining pay badallari, faoliyati natijasida olingan foyda, shuningdek, o'z mablag'larini qimmatli qog'ozlar hamda pul shaklida banklarga joylashtirish hisobiga tashkil topadi. A'zolar tomonidan pay badali sifatida berilgan, shu bilan birgalikda ushbu kooperativ faoliyati davomida sotib olingan mol-mulklar uning huquqiy shaxs sifatidagi mulki hisoblanadi.

Kredit kooperativi faqat o'z a'zolari omonatlarini saqlash va ularga qarz berish maqsadida tuzilganligini hisobga olib, bitta a'zoga kredit berish hajmi majburiy pay badali hajmi bilan belgilanadi.

Qishloq kredit kooperativi o'z faoliyatining dastlabki bosqichlarida pul mablag'larining etishmasligi va a'zolariga kerakli miqdorda qarz bera olmaslik kabi muammolarga duch kelishi mumkin. Shu bois dastlabki davrda unga a'zolarining qarz olishga bo'lgan ehtiyojini qondirish uchun qo'shimcha moliyaviy mablag'lar kerak. Bu muammoni davlat yordami bilan hal etish mumkin. Bu borada davlat byudjetidan qishloq xo'jalik moliyaviy infratuzilmasining shakllanishiga, qishloq kredit kooperatsiyasi tizimi rivojlanishiga alohida ahamiyat bergan holda mablag' ajratilishi, bu mablag' qaytarib berilmaydigan yoki qaytarib beriladigan ko'rinishlarda bo'lishi mumkin. Bunga bog'liq bo'lmagan ravishda kredit kooperativlarini tashkil etish bosqichida ishlab chiqiladigan texnik-iqtisodiy asoslashda davlatdan olingan qarzlarni o'z muddatida (qaytarilayotgan summa miqdori va davriyligi) qaytarish imkoniyatlari hisob-kitob qilinishi kerak.

Kredit kooperativi faoliyatining dastlabki va keyingi davrlarida mablag' etishmasligi muammosini hal etishning boshqa usullari ham mavjud. Bu, avvalo, bankdan imtiyozli kredit olishdir. Bu holatda qarzga olingan mablag'dan

foydalanganlik uchun to'lov (bank foizi) xo'jalik faoliyati bilan bog'liq bo'lgan kooperativ xarajatlarining bir qismini tashkil etadi va u kooperativ a'zolariga berilgan qarz uchun olingan foiz orqali qoplanishi lozim. Bunda kooperativdagi berilgan qarz uchun foizlar bank kreditidan foydalanganlik uchun to'lanadigan foizlarga qaraganda yuqoriroq bo'ladi, chunki kooperativ bu turdagi xizmatni amalga oshirishi uchun o'zi tomonidan qilingan xarajatlarni qoplashi kerak.

• Qishloq kredit kooperativining asosiy faoliyati kooperativ a'zolariga kredit berish va pul mablag'larini jang'arish kabi xizmatlarni ko'rsatishdan iborat. Shunga mos holda ushbu xizmatni amalga oshirish uchun kooperativning kredit siyosati ishlab chiqiladi va nizomda belgilab qo'yiladi. Ular quyidagilardir:

- kimga qarz beriladi;
- qanday maqsadlar uchun qarz beriladi;
- kooperativning bir a'zosi uchun beriladigan qarzning maksimal miqdori;
- qarz berish muddati, qarzdan foydalanganlik uchun to'lov miqdori (foiz stavkasi);
- qarzni qaytarish kafolati;
- kelishmovchilik va nizolarni hal etish.

Qarz faqat kooperativ a'zolariga beriladi. Yana bir muhim jihati shundaki, qarz nizomda ko'rsatilgan maqsadlar uchungina beriladi. Qarzni ishlatish maqsadini aniqlash kreditor bo'lganligi sababli kooperativning o'z manfaatlarini himoya qilishi lozimligi bilan izohlanadi.

Kredit kooperativi faoliyatining dastlabki davrida, ya'ni kredit resurslari fondi endi shakllanayotgan vaqtda berilayotgan qarz miqdorini aniqlash zarur. Chegaralovchi holatlar berilayotgan qarzning qaytarilish kafolatini oshirishga yo'naltirilgan bo'lishi lozim. Bitta a'zoga berilayotgan qarzlar miqdori har xil bo'lishi mumkin va u kredit fondining holatiga qarab belgilanadi. Beriladigan qarzning eng katta miqdorini kooperativning pay fondi hajmi darajasida chegaralash maqsadga muvofiqdir. Bu kooperativ a'zosinining o'ziga bog'liq bo'lmagan u yoki bu sabab bilan qarz bo'lib qolish holatlarida ro'y berishi mumkin bo'lgan yo'qotishlarni qoplash kafolatini beradi.

Kooperativ a'zolariga qarz berish muddatini belgilash katta ahamiyatga ega, chunki qishloq xo'jaligi mahsulotlari etishtirish bilan shug'ullanish pul mablag'lari kelib tushishi va unga bo'lgan ehtiyojning davriyligini keltirib chiqaradi. Qishloq kredit kooperativi uchun qarz muddati 6 oy va undan ko'pga belgilanishi maqsadga muvofiqdir.

- Kredit kooperativi faoliyatining muhim jihati qarzdan foydalanganlik uchun to'lov miqdori hisoblanadi. Agar kooperativning kredit fondi faqat omonat uchun qo'yilgan xususiy mablag'lar hisobiga shakllansa, qarzlar kichik foiz bilan berilishi mumkin. To'lov stavkalarini asoslash va belgilashda kredit fondi shakllanishida yuzaga keladigan xarajatlarni hisobga olish kerak. Iqtisodiy beqarorlik sharoitida jalb qilinayotgan mablag'lar qiymati o'zgarishini hisobga olib, nizomda kredit uchun to'lovning aniq miqdorini belgilash shart emas, balki uning quyi va yuqori chegaralarini belgilab qo'yish maqsadga muvofiq. Nizomda ko'rsatilgan vaziyatning eng maqbul varianti kooperativ boshqaruviga kuzatuv kengashi bilan birgalikda

iqtisodiy vaziyatning o'zgarishini hisobga olib, qarzdin foydalanganlik uchun to'lov stavkalarini imkon qadar past belgilash huquqini berish kerak.

- Foiz stavkalarining o'zgartirilishini quyidagicha ifodalash mumkin:
- uning ko'payishi – faqat qarzdin foydalanish uchun foizning o'zgarishi vaqtida tuzilgan shartnoma asosida hisobga olinadi;
- uning kamayishi–barcha shartnomalar, jumladan, oldin tuzilgan shartnomalar asosida hisobga olinadi. Kelishilgan vaqtda tuzilgan shartnomada qarzdin foydalanish uchun foiz ko'rsatiladi va keyinchalik u amal qilayotgan vaqtda barcha o'zgartirishlar kiritiladi.

Berilayotgan qarzning kafolatli ta'minoti kredit siyosatining muhim jihatlaridan biri hisoblanadi. Qarzni qaytarishning kafolatli ta'minoti usullari quyidagilar bo'lishi mumkin: qarz miqdoriga loyiq garov berish (garov shartnomasi imzolanadi) yoki qarz olayotgan shaxs bilan uni o'z vaqtida to'lash majburiyatini barobar bo'yniga olgan kooperativga ko'pchilik a'zolarining ishonch bildirishlari.

■ Kooperativ a'zolariga qarz berish tartibi va uning miqdori kooperativ nizomiga mos holda umumiy yig'ilish tomonidan belgilanadi. Boshqaruv kengashi qarz berish bo'yicha qarorlarni maqsadga muvofiq holda mustaqil qabul qilishi kerak.

■ Nizomda qarz berishning taxminan quyidagicha tartibi belgilanishi lozim:

■ qarzning umumiy summasi, qarz olishning aniq maqsadi, muddati va qaytarish kafolati ko'rsatilgan belgilangan shakldagi ariza;

■ kooperativ boshqaruvining ariza beruvchining kreditni qaytarish qobiliyatiga bergan bahosi;

■ kooperativ a'zolariga qarz berish uchun umumiy yig'ilish tomonidan qaror qabul qilinishi.

Umumiy yig'ilish qarori asosida kooperativ bilan uning a'zosi o'rtasida qarz shartnomasi imzolanadi. Unda kredit kooperativi nizomida belgilangan qonuniy holatlar, o'zaro munosabatlar va asosiy vaziyatlar o'z aksini topshii kerak. Qarz shartnomasida tomonlar roziligi bilan qarzni uzish tartibi hamda qarz beruvchilarning olingan qarzdin foydalanishi ustidan nazorat qilish imkoniyatlari ko'rsatiladi.

Kredit kooperatsiyasi faoliyatining asosiy yo'nalishi kooperativ a'zolari shaxsiy jamg'armalarini jalb qilish bo'lishi mumkin. Qishloq aholisi jamg'armasini to'plab, jamg'arma omonatlariga yaxshi sharoit yaratish bilan kredit kooperativining rivojlanishi uchun mustahkam moliyaviy asos yaratish mumkin. Kooperativ va uning a'zolari o'rtasidagi jamg'armalarni saqlash tartibi va sharti bo'yicha o'zaro munosabatlarda shartnoma tuzilib, umumiy yig'ilish tomonidan tasdiqlanishi kerak.

Qishloq kredit kooperativi buxgalteriya hisoboti andozalariga mos holda hisobotlarni amalga oshiradiki, ular quyidagilarni o'z ichiga oladi: umumiy qoidalar–me'yoriy hujjatlar, tamoyillar, buxgalteriya hisobi masalasi, buxgalteriya hisobi va hisobotiga javobgarlik; hisob texnikasi–nizom jamg'armasidagi operatsiyalarni badallarni ko'rsatgan holda aks ettirish; fondning tashkil topishi, undan foydalanish tartibi va erkin xususiy mablag'larning qolgan qismi. Kredit kooperativi umumiy yig'ilishi tomonidan tasdiqlanadigan foyda va xarajatlar smetasi har yili chorak (kvartal) larga ajratilgan holda tuziladi.

Shunday qilib, qishloq kredit kooperativlari tijorat bankidan o'z faoliyatining maqsadi, tashkiliy-huquqiy shakli, foydani taqsimlash usuli, xususiy mablag'ining

manbai va xizmat ko`rsatishi bilan tubdan farq qiladigan alohida turdagi moliyaviy institut hisoblanadi.

Rivojlangan mamlakatlarda qishloq kredit kooperativlari tizimi murakkab tashkiliy tuzilmaga ega. Kooperativlarning asosiy kooperativ banklari uch darajali tizimga ega bo`lib, asosiy vazifasi qishloq xo`jaligi tovar ishlab chiqaruvchilarini kreditlash hisoblanadi. Ular tarkibiy tuzilishi bo`yicha quyidagicha ko`rinishga ega:

- mahalliy kredit kooperativlari;
- hududiy kooperativ banklar;
- hududlararo markaziy kooperativ bank.

Mamlakatda qishloq kredit kooperativlarini rivojlantirish bosqichma-bosqich amalga oshirilishi kerak, chunki, avvalo, fermer va dehqon, shuningdek, boshqa turdagi qishloq xo`jalik korxonalarini bunday tuzilmalarni barpo qilish zarurligini va ahamiyatini tushunib etishlari lozim. Shundagina kooperativ banklar tuman va viloyat kooperativlarini birlashtiruvchi ko`p darajali qishloq kredit kooperatsiya tizimini shakllantirishi mumkin. Bu tizimning vazifalari qat'iy taqsimlangan birlamchi kredit bo`g`inlaridan to hududiy va markaziy kooperativ banklar ittifoqi ko`rinishidagi tashkiliy tuzilma sifatida tuzilishi mumkin. Quyi bo`g`indagi qishloq kredit kooperativlari, yuqorida ta'kidlanganidek, ixtiyoriy ravishda dehqon, fermer va boshqa turdagi qishloq xo`jalik korxonalarining pul mablag`larini jamlash yo`li bilan tashkil etiladi. Ular o`z a'zolarining mablag`laridan samarali foydalanishlari ustidan nazorat yuritadilar.

▪ Bundan tashqari, qishloq xo`jaligini investitsiyalash jarayoniga turli xildagi banklarning, investitsiya, lizing va sug`urta kompaniyalarining, ishlab chiqarish kontsernlarning, savdo va boshqa korxonalar hamda tashkilotlarning mablag`larini jalb etish lozim. Buning uchun ularga davlat hamda qishloq xo`jaligi tomonidan ma'lum darajada iqtisodiy imtiyozlar yaratilishi zarur. Shundagina ular o`z mablag`larini qishloq xo`jaligiga solishi mumkin. Barcha manbalardan shakllanayotgan investitsiya mablag`larini qishloq xo`jaligida quyidagilarga sarflash maqsadga muvofiqdir:

- foydalanilayotgan erlarning unumdorligi yuksalishini ta'minlaydigan tadbirlar majmuasini bajarishga;
- yangi erlarni kompleks o`zlashtirishga;
- tarmoqda fan va samarali texnologiyalarni rivojlantirishga;
- irrigatsiya, melioratsiya shaxobchalarini qurishga, mavjudlarining ishga yaroqliligini ta'minlash maqsadida ta'mirlashga;
- yangi, samarali traktorlarni, mashinalarni, kombaynlarni sotib olish va mavjudlarini ta'mirlashga;
- ishlab chiqarish bino-inshootlarini qurishga, mavjudlarini ta'mirlashga;
- ko`p yillik daraxtzorlar, bog`zor, tokzorlar yaratishga;
- sermahsul chorva hayvonlarini talab darajasida ko`paytirishga;
- tarmoqni barcha ishlab chiqarish vositalari bilan ta'mirlashga;
- mehnat resurslarini takror ishlab chiqarish, intellektual mulkni rivojlantirishga;
- ijtimoiy sohalarni rivojlantirishga va boshqalarga.

Barcha yo`nalishlar bo`yicha qishloq xo`jaligiga sarflanayotgan investitsiya (kapital qo`yilma) larning maqsadga muvofiq yo`naltirilishi ta'minlanishi kerak.

Shunda yalpi investitsiya (kapital qo`yilma) lar sof investitsiya (kapital qo`yilma) ga aylanadi. Ya'ni foydalanish mumkin bo`lgan ishlab chiqarish resurslari ko`payadi. Ulardan oqilona, samarali foydalanish natijasida qishloq xo`jaligining yalpi mahsuloti, yalpi va sof daromadi ortadi. Bu investitsiya (kapital qo`yilma) larning iqtisodiy samaradorligi yuksalishini ta'minlaydi.

Tayanch iboralar:

Investitsiya, kapital qo`yilma, yalpi va sof kapital qo`yilma, kapital qo`yilmalarni sarflash yo`nalishlari, kapital qo`yilma manbalari, kapital qo`yilmalarni absolyut iqtisodiy samaradorligi, kapital qo`yilmalarning ijtimoiy samaradorligi.

Qisqacha xulosalar

Qishloq xo`jaligini ishlab chiqarish resurslari bilan talab darajasida ta'minlash, ularni takror ishlab chiqarish uchun investitsiyalar jalb etilmoqda.

Investitsiyalar tufayli tarmoqda fan-texnika taraqqiyoti jadallashmoqda, uning yutuqlaridan foydalanish jarayoni rivojlantirilib, ilg`or texnologiyalar joriy etilmoqda. Investitsiyalar korxonalarining o`z mablag`lari hamda chetdan jalb etilayotgan mablag`lar evaziga amalga oshirilmoqda. Mustaqillik yillarida qishloq xo`jaligiga jalb etilayotgan mablag`lar summasi ortib bormoqda.

Investitsiyalardan foydalanishning mutlaq (absolyut) hamda qiyosiy (nisbiy) samaradorligini tarmoq, korxonalar va yo`nalishlar bo`yicha aniqlash maqsadida muayyan ko`rsatkichlar tizimidan foydalanish lozim.

Qishloq xo`jaligiga jalb etilayotgan investitsiyalar miqdori, iqtisodiy samaradorligi talab darajasida emas. Sababi—xo`jaliklar sof foydasi kamligi sababli maqsad uchun etarli miqdorda mablag` ajrata olmayotirlar, o`zgalarning mablag`lari, ya'ni chet el investitsiyalari, bank kreditlari ham talabni qondiradigan darajada jalb etilayotgani yo`q.

Kelajakda investitsiyalarni talab darajasida jalb etish va ulardan foydalanishning iqtisodiy samaradorligini oshirish uchun:

- investitsiyalar manbalarini kengaytirishga erishish;
- investitsiyalar jalb etishda garov hamda sug`urta masalalarini rivojlantirish;
- investitsiyalarni maqsadga muvofiq, samarali yo`nalishlarga sarflash kerak.

Nazorat va muhokama uchun savollar

1. Investitsiya (kapital qo`yilma) deganda nimani tushunasiz?
2. Investitsiyaning kapital qo`yilmadan qanday farqi bor?
3. Yalpi va sof kapital qo`yilma nima? Ular bir-biridan qaysi jihatlariga ko`ra farqlanadi?
4. Investitsiyalar qanday turkumlashtiriladi?
5. Investitsiya (kapital qo`yilma) larning qanday manbalari mavjud?
6. Investitsiya (kapital qo`yilma)lar qanday maqsadlarga sarflanadi?
7. Investitsiya (kapital qo`yilma) larning tarmoq va xo`jalik miqyosidagi mutlaq iqtisodiy samaradorligi qanday ko`rsatkichlar yordamida aniqlanadi?
8. Investitsiya (kapital qo`yilma) larning qiyosiy samaradorligi qanday aniqlanadi?
9. Qishloq xo`jaligi hamda korxonalar miqyosidagi investitsion holatni qanday izohlaysiz?
10. Investitsiya (kapital qo`yilma) larni qanday maqsadlarga yo`naltirish mumkin?
11. Investitsion institutlarning qaysilarini rivojlantirish mumkin?

Asosiy adabiyotlar

1. O`zbekiston Respublikasining «Investitsiya faoliyati to`g`risida»gi qonuni. Toshkent, «Iqtisod va huquq dunyosi», № 1, 1999.
2. O`zbekiston Respublikasining «Chet el investitsiyalari to`g`risida»gi qonuni. O`zbekiston Respublikasi tadbirkorlik to`g`risidagi qonun hujjatlari, Toshkent, «Iqtisod va huquq dunyosi», №1, 1999.
3. O`zbekiston Respublikasining «Chet el investorlari huquqlarining kafolatlari va himoya qilish choralari to`g`risida»gi qonuni. O`zbekiston Respublikasi tadbirkorlik to`g`risidagi qonun hujjatlari, Toshkent, «Iqtisod va huquq dunyosi», №1, 1999.
4. Abdug`aniev A., Abdug`aniev A.A. «Qishloq xo`jaligi iqtisodiyoti» darslik, T,O`zbekiston yozuvchilar uyushmasi Adabiyot jamg`armasi nashriyoti, 2004.
5. Kovalenko Ya.N. Ekonomika selskogo xozyaystva. Moskva. EKMES, 1998.
6. Kayumov F.K. Effektivnost APK v usloviyax perexoda k ro`nku. Moskva, IPO «Poigron», 1992.
7. Uilyam F. i dr. «Investitsii». M.: 1997 g. gl.21. «F'yucherno`e kontrakto`».
8. Metodicheskie rekomendatsii po otsenke effektivnosti investitsionno`x proektov i ix otboru dlya finansirovaniya. M. 1994.

Internet saytlari:

1. Petraneva G.A. Ekonomika i upravlenie v selskom xozyaystve, akademiya, 2003. [Http:g`g`textbook.rug`catalogueg`bookg`33320.html](http://g`g`textbook.rug`catalogueg`bookg`33320.html)

2. Popov N.A. «Osnovi rinochnoy agroekonomiki i selskogo predprinimatelstva», M.: Tandem, 2002, <http://g`g`rbip.bookchamber.rug`description7897.htm>
3. Popov N.A. Ekonomika otrasley apk. Kurs lektsii, 2002, <http://g`g`family.taukita.rug`item22219310.htm>
4. Kovalenko N.Ya. Ekonomika selskogo xozyaystva, m. «Yurkniga». 2004 <http://g`g`shopper.h1.rug`books.shtmllo`topicq935&pageq1>

X BOB

QISHLOQ XO`JALIGINING YALPI VA TOVAR MAHSULOTI, UNING TAQSIMLANISHI VA KO`PAYTIRISH YO`LLARI

- 10.1. Qishloq xo`jaligining yalpi va tovar mahsuloti haqida tushuncha, ularning ahamiyati**
- 10.2. Qishloq xo`jaligining yalpi mahsuloti tarkibi dinamikasi (o`zgarishi)**
- 10.3. Qishloq xo`jalik mahsulotlarini taqsimlash va sotish.**
- 10.4. Sub'ektlar o`rtasidagi munosabatlarning xususiy asosi, turlari, mazmun va mohiyati.**
- 10.5. Qishloq xo`jalik sub'ektlaridagi ichki shartnomaviy munosabatlar.**
- 10.6. Yalpi mahsulotni ko`paytirish, uning tovarlilik darajasini oshirish yo`llari**
- 10.7. Shartnomalar bajarilish monitoringi.**

10.1. Qishloq xo`jaligining yalpi va tovar mahsuloti haqida tushuncha, ularning ahamiyati

Qishloq xo`jaligidagi barcha korxonalar, tashkilotlar zimmalaridagi asosiy vazifasini bajarish uchun ishlab chiqarish jarayonida turli ishlarni, xizmatlarni amalga oshiradilar, xilma-xil mahsulotlarni etishtiradilar, xizmatlarni ado etadilar. Jumladan, paxta, bug`doy, sholi, makkajo`xori, kartoshka, karam, pomidor, sabzi, sut, go`sht va boshqa mahsulotlarni etishtiradilar. Etishtirilgan bu kabi mahsulotlar ularning yalpi mahsuloti natural miqdorini ifodalaydi. Lekin, bu natural ko`rsatkichlar xo`jaliklarning yillik faoliyatini to`liq ifodalay olmaydi, chunki ularni natura holda bir-biriga qo`shib bo`lmaydi. Shuning uchun yalpi mahsulot qiymat shaklida aniqlanishi lozim. Buning uchun etishtirilgan barcha mahsulotlarning qiymati qo`shilgan holda aniqlanadi. Qishloq xo`jaligi korxonalarining bir yillik hamda bir necha yillik faoliyatini tahlil etish maqsadida yalpi mahsulotning qiymati har yilgi haqiqiy hamda qiyosiy baholarda hisoblanadi. Hozirgi davrda qiyosiy baholar sifatida 1996 yildagi haqiqiy baholarning o`rtacha yillik miqdori olingan. Ma'lum yillardan so`ng boshqa yilning o`rtacha baholari olinishi mumkin.

Demak, qishloq xo`jaligida natura holda etishtirilgan turli xildagi mahsulotlar tarmoqning natura holdagi yalpi mahsuloti deyiladi. Tarmoqda natura holda etishtirilgan mahsulotlarning qiymat holdagi umumiy yig`indisi esa qishloq xo`jaligining qiymat holdagi yalpi mahsuloti deb ataladi. Tarmoqda etishtirilayotgan yalpi mahsulot qiymati alohida mahsulot turlari, tarmoqlar va xo`jalik bo`yicha aniqlanadi. Yalpi mahsulot tarmoqning, korxonaning bir yillik faoliyatini ifodalovchi umumiy ko`rsatkichdir. Qiymat shaklida hisoblangan yalpi mahsulotning tarkibi quyidagicha bo`ladi:

1. Tayyor mahsulot;
2. Tugallanmagan ishlab chiqarish xarajatlari.

Qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishi jarayonida bir yil davomida etishtirilib, yig'ishtirilib, hisobga olingan, taqsimlashga va sotishga tayyor bo'lgan mahsulot qishloq xo'jaligining tayyor mahsuloti hisoblanadi.

Kelgusi yillarda mahsulotlar etishtirish uchun sarflanadigan xarajatlar tugallanmagan ishlab chiqarish xarajatlari deb ataladi. Jumladan, kelgusi yilda paxta, bug'doy, sabzavot va boshqa mahsulotlar etishtirish uchun joriy yilda erlarni haydash, tekislash bilan bog'liq bo'lgan xarajatlar, kelgusi yilda go'sht etishtirish uchun joriy yilda xarajatlar qilinadi. Bunday xarajatlar bog'dorchilikda ham mavjud.

- Natura holdagi qishloq xo'jalik mahsulotlari turlari bo'yicha alohida-alohida, o'simlikchilik mahsulotlari hamda chorvachilik mahsulotlari yalpi hajmi ham qiymat holida hisoblanadi. Bu mahsulotlar bir yillik hajmining qiymati shu yilgi haqiqiy baholarda quyidagicha aniqlanadi:

- sotilgan mahsulotlar sotish baholarida;
- xo'jalik ichki ehtiyoji uchun berilganlari ularning tannaxlari bo'yicha.

Lekin bozor iqtisodiyoti sharoitida bu usul xo'jalik ehtiyojlarini, ishlab chiqarish bilan shug'ullanganlarning moddiy manfaatdorligi oshishini etarli darajada ta'minlay olmaydi. Mahsulotlar tannaxda belgilanganligi uchun foyda ololmaydilar. Foyda bo'lmagach, ishchilarni mahsulot ishlab chiqarish natijasiga ko'ra, rag'batlantirib bo'lmaydi. Shuning uchun ichki ehtiyojlarga berilgan mahsulotlarning qiymatini ham o'rtacha sotish baholarida aniqlash yoki ichki baholarni belgilash maqsadga muvofiqdir. Qishloq xo'jalik mahsulotlarining turlari, tarmoqlar miqyosida qiymati haqiqiy baholarda aniqlanishi natijasida ulardan har birining jami yalpi mahsulot qiymatidagi salmog'ini aniqlab, tahlil qilish, bu ko'rsatkichlar asosida qishloq xo'jaligi korxonalarini iqtisodiyotini taqqoslab, umumiy xulosalar chiqarish mumkin. Lekin bunda tarmoqning, xo'jaliklarning bir necha yillik faoliyatini chuqur tahlil qilib bo'lmaydi. Chunki haqiqiy baholar har yili o'zgarib turadi. Masalan, 1 tonna paxta xomashyosining davlat xarid narxi 2000 yilda o'rtacha 52 ming so'm darajasida belgilangan bo'lsa, 2004 yilda 271,0 ming so'mga yaqin bo'lgan. Shu yillar ichida uning mutlaq miqdori 5,2 marta, boshoqli donlarning davlat xarid bahosi esa 4,4 marta oshgan. Yalpi mahsulotning umumiy qiymatiga ta'sir ko'rsatuvchi bunday hollarning oldini olish uchun yalpi mahsulot qiymatini qiyosiy baholarda aniqlash maqsadga muvofiqdir. Ular yordamida qishloq xo'jaligi yalpi mahsulotining, tarmoqdagi mehnat unumdorligi darajasining, fondlar qaytimi ko'rsatkichlarining bir necha yillar davomidagi o'zgarishini to'g'ri hal qilish mumkin.

Qishloq xo'jaligidagi tayyor mahsulotlar ichki va tashqi bozor talabini e'tiborga olgan holda sotiladi, ya'ni qishloq xo'jaligida ham pul-tovar (P-T) munosabatlari amalga oshiriladi. Mahsulotlarning pul-tovar munosabatlari asosida sotilgan miqdori tovar mahsuloti deb ataladi. Shunga asoslangan holda mahsulotlarning tovarlilik darajasi ham aniqlanadi. Uni aniqlash uchun sotilgan mahsulot miqdorini jami etishtirilgan mahsulotning natura holdagi ulushiga taqsimlab, 100 ga ko'paytirish lozim. Chunki u foizda hisoblanadi. Buning uchun quyidagi formuladan foydalanish mumkin:

$$\dot{O}_i = (S_i \div Ya_m) * 100$$

Bunda: Td – mahsulotning tovarlilik darajasi, foizda;

Sm – sotilgan mahsulot miqdori, tonna, sentner, kilogramm;

Yam – etishtirilgan jami mahsulot (paxta, bug`doy), tonna, sentner

Mahsulotlarning tovarlilik darajasi tayyor mahsulot hamda talabdan kelib chiqqan holda turlicha bo`lishi mumkin. Unga ayrim paytlarda davlatning siyosati ham ta'sir ko`rsatadi. Jumladan, hozirgi davrda paxtaga nisbatan davlat buyurtmasi va talabning mavjudligi sababli uning tovarlilik darajasi 100 foizga teng. Ayrim texnika mahsulotlari ham xo`jaliklarda faqat sotish maqsadida etishtirilmog`da. Shuning uchun ham ularning tovarlilik darajasi 100 foizga teng bo`ladi. Masalan, kanop. Ayrim mahsulotlar esa faqat ichki talablarni qondirish maqsadida etishtirilishi mumkin. Bunday hollarda ularning tovarlilik darajasi aniqlanmaydi. Jumladan, ozuqa uchun etishtirilgan em-xashak, sabzi, turp, sholg`om, pomidor va boshqalar.

Yalpi va tovar mahsulotlarning mamlakat, tarmoqlar hamda korxonalar iqtisodiyotidagi ahamiyati katta. Jumladan, ishlab chiqarilgan yalpi mahsulot hajmi, qiymati o`sishti natijasida mamlakat yalpi ichki mahsulotining ham o`sishti ta'minlanadi. 2000-2004 yillarda xalq xo`jaligi yalpi mahsulotining mamlakat yalpi ichki mahsulotidagi salmog`i 26,8-30 foizni tashkil etmog`da. Shuning uchun ham qishloq xo`jalik mahsulotlarini eksport qilish tufayli barpo etilayotgan valyuta tushumi tarkibida ularning salmog`i sezilarli bo`lmoqda.

Natijada xalq xo`jaligi barcha sohalarining rivojlantirilishi ta'minlanadi.

Yalpi mahsulotning natural miqdori ko`payib, ular iste'molchilarga turli usullar yordamida etkazilishi qayta ishlash tarmoqlari rivojlanishini hamda aholining qishloq xo`jalik mahsulotlari bilan ta'minlanish darajasini yuksaltiradi. Bu aholining ish bilan ta'minlanishi yuksalib, real daromadi ortishiga, yashash sharoiti yaxshilanashiga olib keladi.

Korxonalar yalpi va tovar mahsulotining ko`payishi ularning ham iqtisodiyoti yuksalishini ta'minlaydi. Xo`jalik yalpi mahsulotining, natura holdagi miqdori ko`payishi tayyor mahsulot miqdori oshishiga sabab bo`lib, ichki va tashqi talab to`liqroq qondirilishiga imkoniyat yaratadi. Natijada sotiladigan mahsulot miqdori ortadi. Uni sotish evaziga korxonalarining pul daromadlari ko`payadi. Bu qishloq xo`jalik ishlab chiqarishining kengaytirilgan holda rivojlanishini, ishchi-xizmatchilarning esa moddiy rag`batlantirilishini ta'minlaydi. Shuning uchun ham respublika hukumati qishloq xo`jalik mahsulotlari miqdorini oshirishga, ularning sifatini yaxshilab, raqobatbardoshligini yuksaltirishga katta e'tibor bermog`da. Chunki qishloq xo`jalik mahsulotlarini chet davlatlarga sotish natijasida mamlakatning valyuta tushumi ortib bormog`da. Chet el valyutalari ko`payishi natijasida qishloq xo`jaligi uchun zarur bo`lgan ishlab chiqarish vositalari, yangi texnikalar, ilg`or texnologiyalar sotib olinmog`da.

10.2. Qishloq xo`jaligining yalpi mahsuloti tarkibi dinamikasi (o`zgarishi)

Respublikada qishloq xo`jaligini rivojlantirish siyosati izchillik bilan amalga oshirilmog`da. Dastavval tarmog`da ko`p ukladli iqtisodiyotni shakllantirish maqsadida agrar iqtisodiy islohotlar bosqichma-bosqich olib borilmog`da. Natijada barqaror ravishda mulkchilikning turli shakllari barpo etilib, ularning erkin faoliyat ko`rsatishlari uchun siyosiy, huquqiy va iqtisodiy sharoitlar yaratilmog`da. Qishloq xo`jaligiga yangi texnikalar, samarali texnologiyalar kiritilib, uning moddiy-texnika

bazasi mustahkamlanmoqda. Tarmoqdagi ishchi-xizmatchilarning bilimlari, malakalari, tadbirkorlik qobiliyatlari yuksaltirilmoqda. Natijada so`nggi yillarda qishloq xo`jaligining yalpi mahsuloti yil sayin ortib bormoqda.

24-jadval

Respublika qishloq xo`jaligi yalpi mahsulotining o`zgarishi*

	Yillar						
	1995	1997	1998	1999	2000	2001	2004
Yalpi mahsulot qiymati - haqiqiy baholarda, mlrd. so`m	124,4	421,1	550,2	833,1	972,5	2086, 8	3261,0
- 1995 y.dagiga nisbatan o`zgarishi, foizda	100,0	338,5	442,3	6,7 m.	7,8 m.	16,8 m.	26,2 m
- qiyosiy baholarda, avvalgi yildagiga nisbatan, foizda	102,3	105,8	104,0	105,9	104,5	104,5	

*Jadval Respublika Iqtisodiyot vazirligi ma'lumotlari asosida tuzilgan.

Qishloq xo`jaligi yalpi mahsuloti o`zgarishining haqiqiy holatini uning qiyosiy baholarda aniqlanishi realroq isbotlaydi. Chunki, bunda har yilgi haqiqiy baholar o`zarishining ta'siri bartaraf etiladi. Yalpi mahsulot qiymatining qiyosiy baholardagi darajasi yil sayin o`sib borgan. Lekin uning miqdori shu yillar ichida 2,3-4,5 foiz darajasida bo`lgan. Agar respublikamizda 1992-1994 yillardagi beqarorlik sodir bo`lmaganida uning darajasi bundan ham yuqori bo`lishi mumkin edi.

➤ Jadvaldagi ma'lumotlar ko`rsatib turibdiki, respublikada qishloq xo`jalik yalpi mahsuloti qiymatining haqiqiy baholardagi o`shishi ancha yuqori bo`lgan. Chunonchi, bu boradagi ko`rsatkich 1995-2004 yillarda 26,2 martaga ko`payib, 2001 yilda 2086,8 mlrd. so`mni, 2004 yilda esa 3261 mlrd. so`mni tashkil etgan. Bu o`shish quyidagi omillar hisobidan ta'minlangan:

- qishloq xo`jalik mahsulotlarining natural miqdori ko`payishi hisobiga;
- qishloq xo`jalik mahsulotlari baholarining o`shishi hisobiga;
- etishtirilayotgan mahsulotlar tarkibining o`zgarishi, ularning ustuvor sur'atlarda rivojlanishi, ya'ni diversifikatsiya hisobiga (23-jadval).

Jadvalda ko`rsatilgan mahsulotlar 1993 yilda 4229,7 ming gektar ekin maydonidan olingan bo`lsa, 2004 yilda esa 3695,7 ming gektardan olingan. Shu maydonlarning 45,1 foiziga don ekinlari, 41,1 foizga yaqiniga texnika ekinlari ekilgan, 6,0 foizida kartoshka, sabzavot hamda poliz va nihoyat, 7,8 foizida em-xashak etishtirilgan.

25-jadval

Respublikada etishtirilayotgan asosiy qishloq xo`jalik mahsulotlari, ming tonna*

	Yillar
--	--------

	1993	1995	1997	1999	2000	2004
Jami don jumladan:	2142,4	3215,3	3775,6	4321,3	3915,7	5868,8
Bug`doy	876,0	2346,9	3073,0	3599,7	3510,6	5377,5
Paxta	4234,5	3934,1	3645,0	3652,3	3001,8	555,4
Kartoshka	472,4	439,8	691,9	649,6	729,8	892,7
Sabzavot	3038,7	2712,6	2384,2	2651,0	2637,3	3315,9
Poliz	622,3	471,9	476,2	502,1	457,2	517,1
Go`sht	814,1	853,0	800,7	819,7	841,5	996,3
Sut	3764,0	3665,4	3406,1	3541,9	3656,5	4279,8

*Jadval Respublika Iqtisodiyot hamda Qishloq va suv xo`jaligi vazirliklari ma'lumotlari asosida tuzilgan.

Respublikada don mahsulotlari etishtirish shu yillar ichida 82,8 foizga ko`paygan. Agarda 2004 yildagi natija e'tiborga olinadigan bo`lsa, u holda don etishtirish 2,7 martaga ortgan. Chunki 2004 yilda jami 5,9 mln. tonna don mahsulotlari etishtirilgan. Don mahsulotlari tarkibida bug`doy ustuvor sur'atlarda ortgan. 1993-2004 yillar mobaynida bug`doy etishtirish 6,1 marotaba ko`paygan. Bu respublikada don mahsulotlari etishtirish jarayoniga bug`doy etishtirishni diversifikatsiya qilinayotganligidan dalolat beradi. Bu don mahsulotlariga bo`lgan respublika ichki talabini qondirish borasidagi davlat siyosatining ijobiy natijasidir. Don mahsulotlari etishtirishni asosan paxta yakkahokimligini kamaytirish hisobiga oshirish nazarda tutilgan. Natijada paxta xomashyosini etishtirish 1993-2004 yillar mobaynida qariyb 16,5 foizga kamaygan.

Kartoshka etishtirish shu yillarda 89 foizga ortgan. Chunki unga nisbatan aholining talabi ortib bormoqda. U hozirgi davrda ikkinchi non mahsuloti o`rnini bosmoqda. Endilikda aholi iste'moli uchun chetdan kartoshka sotib olinayotgani yo`q.

Chorvachilik mahsulotlari etishtirish sur'atlari keskin oshmayapti. Bunga asosiy sabab tarmoqda iqtisodiy islohotlar bozor iqtisodi talabi darajasida amalga oshirilmayotganligidir. 1993 yildan boshlab chorva mollari xususiylashtirildi, lekin xususiylashtirilayotgan fermalar ozuqa etishtirish uchun er bilan to`liq ta'minlanmadi. Oqibatda sermahsul chorva hayvonlari sotildi, mavjudlarining esa mahsuldorligi pasaydi. Bunday xolning oldini olish maqsadida respublika hukumati chorvachilikni rivojlantirish bo`yicha chora-tadbirlar ishlab chiqmoqda. Bu, albatta, chorvachilik mahsulotlari ko`payishini ta'minlashi mumkin. Respublika viloyatlarida qishloq xo`jalik mahsulotlari etishtirish bir xil sur'atlarda o`smadi (26-jadval).

Respublika viloyatlarida etishtirilgan asosiy qishloq xo`jalik mahsulotlari, ming tonna*

Viloyatlar	Paxta		Boshqoli don			Go`sht			Sut		
	1996y	2000y	1996y	2000y	2004y	1996y	2000y	2004y	1996y	2000y	2004y
Qoraqalpog`iston Respublikasi	203,9	125,4	10	64	212,2	37,6	38,9	24,8	117	126,1	130,4
Andijon	315,9	337,4	389,7	512,8	496,7	49,1	55,3	39,7	274,2	331,6	392,9
Buxoro	360,6	351,1	126,7	213,5	435,8	64,1	69,4	48,1	260,6	267,5	314,5
Jizzax	139,4	155,5	175,4	316,9	530,0	57,3	60,1	44,1	197,2	194,5	230,4
Qashqadaryo	375,7	265,1	321,3	263,9	699,5	91,5	94,4	61,0	334,1	345,8	395,4
Navoiy	101,3	103,6	55,5	92,6	192,6	46	45,5	36,1	118,7	124,2	170,7
Namangan	239,8	243,5	251,3	258,2	410,9	51	53,6	34,8	258,9	266	286,1
Samarqand	216,8	167,7	231,2	278,1	651,3	97	104,4	83,0	347,2	425,1	570,0
Surxondaryo	360,1	259,5	271,3	203,1	499,9	67,7	74,6	48,9	294,4	326,1	380,8
Sirdaryo	186,5	174,6	153,1	185,6	303,3	26	25,6	17,8	119,9	119,6	138,5
Toshkent	258,8	256,4	283,1	336	507,0	99	102,8	76,4	337	346,7	407,7
Farg`ona	301,3	362,6	295,7	325,1	65,8	58,9	63,7	42,9	389,9	377,4	426,4
Xorazm	290	199	52	76,7	276,6	48,6	52,3	40,6	340,9	382,6	436,7
Jami	3350,1	3001,5	2616,3	3126,5	5868,8	793,8	840,6	598,2	3390	3633,2	4280,5

* Jadval Respublika Iqtisodiyot hamda Qishloq va suv xo`jaligi vazirliklari ma'lumotlari asosida tuzilgan.

26-jadvalda keltirilgan ma'lumotlardan ko`rinib turibdiki, qishloq xo`jalik mahsulotlari etishtirish respublika miqyosida ham, viloyatlarda ham unchalik rivojlanmagan. Masalan, Qoraqalpog`iston Respublikasida jadvalda ko`rsatilgan barcha mahsulotlar bo`yicha ishlab chiqarish hojmi pasaygan. Xorazm viloyatida esa paxta xomashyosi etishtirish 1996–2004 yillar ichida 31,4 foizga qisqargan. Bunday hol Qashqadaryo, Surxondaryo hamda Samarqand viloyatlarida ham sodir bo`lgan. Buning eng asosiy sababi – shu viloyatlarda foydalanilayotgan erlarning meliorativ holati yomonlashganligidir. Oqibatda mavjud sug`oriladigan erlarning sho`rlanish darajasi ortib, unumdorligi pasaymoqda.

Respublikada qishloq xo`jalik mahsulotlari asosan ikkita yirik tarmoqda – o`simlikchilik va chorvachilik tarmoqlarida etishtiriladi. So`nggi yillarda mamlakat bo`yicha etishtirilayotgan yalpi mahsulotning (qiymat holdida) 55-58 foizi o`simlikchilikda, 44-41 foizi chorvachilik, bir foizga yaqini baliqchilik, ya'ni suv xo`jaligi hissasiga to`g`ri kelmoqda.

Bozor talabini qondirish uchun qishloq xo`jalik ishlab chiqarishini tabiiy hamda iqtisodiy omillarni e'tiborga olgan holda maqsadga muvofiq joylashtirish talab etiladi. Bunda qishloq xo`jalik ishlab chiqarishini barcha turdagi zarur ishlab chiqarish resurslari bilan ta'minlash hamda ulardan uddaburonlik bilan samarali foydalanishga erishish kerak.

Haqiqiy baholarda hisoblangan yalpi mahsulot qiymati tez sur'atlarda o`shishiga mahsulotlarning baholari har yili o`zgarishi ta'sir etgan. Agarda 1 tonna paxta xomashyosining xarid bahosi 1992 yilda 2400 rubl bo`lgan bo`lsa, 1994 yilda pul hamda baholar islohoti natijasida 8000 so`m darajasida belgilangan, 2000 yilda 52,5 ming so`m va nihoyat, 2004 yilda esa 271,0 ming so`mni tashkil etgan. Agar respublikada amalga oshirilgan pul islohotlari tufayli rubl so`m kuponiga, so`m kupon esa milliy pul birligi so`mga o`zgartirilishini e'tiborga olsak, unda paxta xomashyosining bahosi necha ming marta o`zgarganligi ma'lum bo`ladi. Bu fikr don mahsulotlari baholariga ham tegishlidir. Chunonchi, bir tonna donning o`rtacha sotish bahosi 1991 yilda 235 rubl bo`lgan bo`lsa, 1995 yilga kelib, 2500 so`mni, 2000 yilda 21,8 ming va nihoyat, 2002 yilda 53 ming so`m, 2004 yilda esa 81 ming so`mga yaqinni tashkil etgan. Qayd etilgan yillarda boshqa qishloq xo`jalik mahsulotlarining baholari ham oshib borgan. Bu, albatta, yalpi mahsulot qiymatining oshishiga ta'sir etgan.

Respublikada etishtirilayotgan yalpi mahsulotning 98,7 foizi (2001 yil) nodavlat sektor zimmasiga to`g`ri kelmoqda. Bu, albatta, ijobiy hol. Lekin tarmoqda ma'lum miqdorda davlat sektori bo`lishi maqsadga muvofiqdir. Ular asosan qishloq xo`jaligida fan, texnika, texnologiyalarni rivojlantirish bilan band bo`lishi mumkin. Jumladan, fan yutuqlariga asoslangan holda qishloq xo`jalik ekinlarining sifatli, serunum navlarini, chorva hayvonlarining mahsuldor zotlarini, yangi, serunum texnikalarni, samarali texnologiyalarni yaratish, ularni o`z ishlab chiqarishimizda sinashimiz va hayotga keng tatbiq etishimiz lozim.

Qishloq xo`jaligining nodavlat sektorida jamoa, shirkat, fermer, dehqon xo`jaliklari, kichik korxonalar mahsulot etishtirish bilan band. Jamoa, shirkat hamda fermer xo`jaliklari asosan tovar mahsulotlar etishtirib, bozor talabini qondirish bilan shug`ullanmoqdalar. Dehqon xo`jaliklari esa o`z ichki talablarini qondirish

maqsadida mahsulot etishtirib, ehtiyojdan ortgan qismini bozorga chiqaradilar. Hozirgi davrda respublikada etishtirilayotgan paxtaning 100 foizini, donning 80 foizga yaqinini jamoa, shirkat, fermer xo`jaliklari etishtirmoqdalar. Sabzavot mahsulotlarining 77 foizga yaqini, kartoshkaning 89,7 foizi, go`shtning 94 foizi, sutning esa 96,4 foizi dehqon xo`jaliklari hissasiga to`g`ri kelmoqda.

Bu respublika qishloq xo`jaligida ko`p ukladli iqtisodiyot shakllanayotganligidan dalolat beradi.

Xo`jalik yuritishning bu shakllarini yanada rivojlantirish uchun davlatning istiqbolga mo`ljallangan samarali dasturlari ishlab chiqilishi hamda ishlab chiqarishga joriy etilishi zarur. Shundagina ko`zlangan natijaga erishish mumkin.

Qishloq xo`jaligida davlat rahbarligida tashkiliy agrar iqtisodiy islohotlarni bosqichma-bosqich amalga oshirilishi natijasida 2004 yilning 9 oyida ishlab chiqarilgan yalpi mahsulot qiymati 2003 yilning huddi davriga nisbatan 14,2 foizga oshgan. Bu o`sinh asosan o`simlikchilik tarmoqlarini o`sishi hisobidan ta'minlangan. Bu tarmoqdagi o`sinh ko`rsatilgan davrda 22 foizga teng bo`lgan, chorvachilik tarmoqlaridagi o`sinh esa 6,8 foizni ashkil etgan. 2004 yilda Respublika hukumati tomonidan katta tashkiliy chora-tadbirlarni amalga oshirilishi, bozor mexanizmlarini joriy etilishi hamda mavjud bo`lgan barcha resurslardan to`liq va samarali foydalanish hamda tabiiy sharoitlarni shu yili juda qula kelishi natijasida 6 mln. tonnaga yaqin don mahsuloti, 3,5 mln. tonnaga yaqin paxta xom-ashyosini etishtirishga erishildi. Huddi shunday kartoshka, sabzavotchilik mahsulotlarini ishlab chiqarish ham o`sgan. Bu o`sinh asosan intensivlashtirish evaziga ta'minlangan.

10.3. Qishloq xo`jalik mahsulotlarini taqsimlash va sotish.

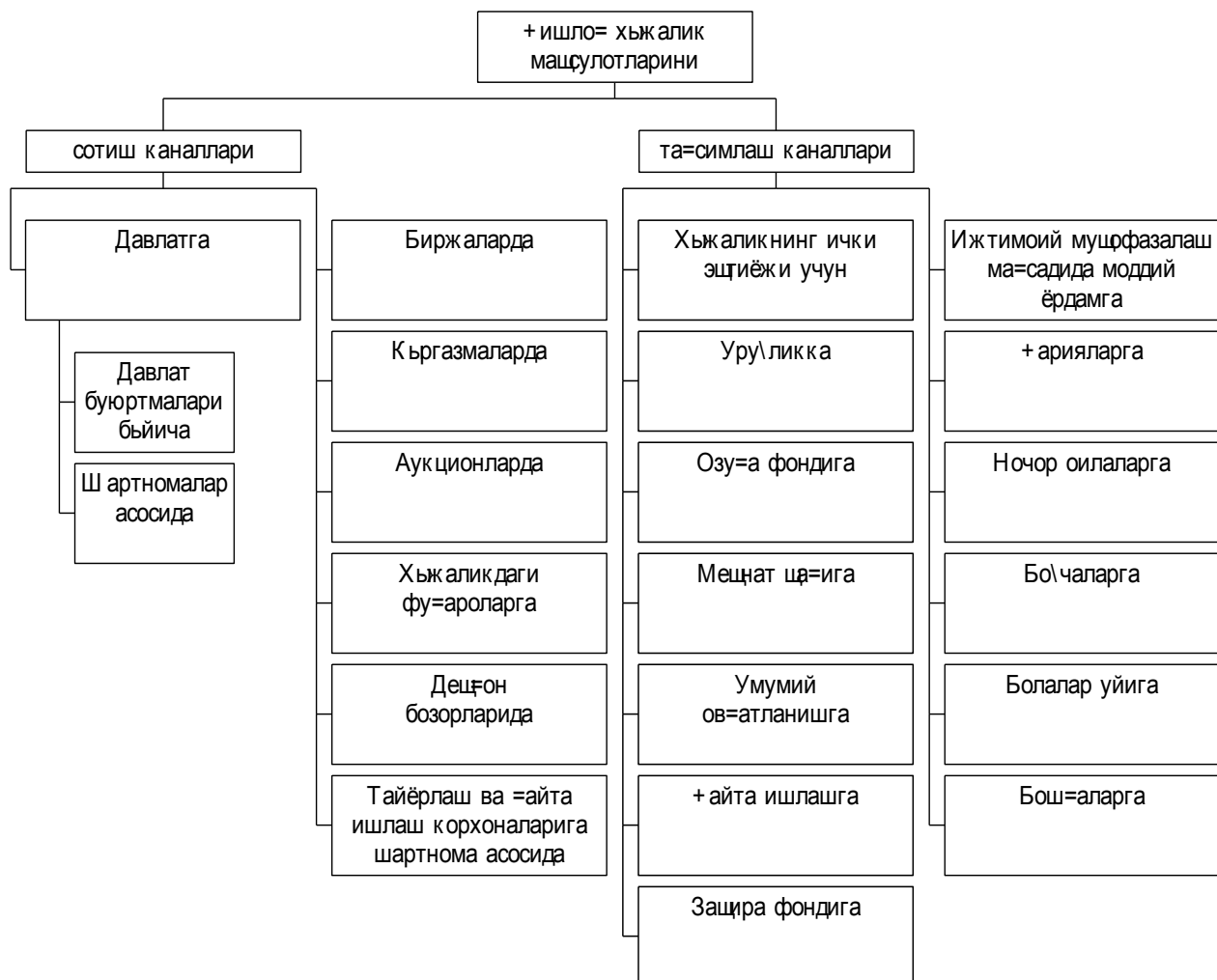
Qishloq xo`jaligining eng asosiy vazifasi respublika hududidagi qishloq xo`jalik mahsulotlarini qayta ishlovchi korxonalarining xomashyoga, aholining oziq-ovqat mahsulotlariga bo`lgan talablarini qondirishdir. Shu bilan birgalikda, tarmoq tashqi bozor talabini qondirishda ham qatnashishi maqsadga muvofiqdir

Bu talablar qishloq xo`jaligi uchun davlatning paxta va g`allaga bo`lgan eng muhim buyurtmalarini bajarishga asoslanadi. Bu mahsulotlarga davlat buyurtmalarining miqdori ularni etishtirish bo`yicha rejalashtirilgan hajmga nisbatan shirkatlarda 30 foiz, fermer xo`jaliklarida 50 foiz darajasida belgilangan. Bu o`rinda eslatib o`tish kerakki, qishloq xo`jaligining o`ziga xos xususiyatlaridan kelib chiqib, tarmoqda etshitirilgan mahsulotlarning, chunonchi, urug`lik, em-xashak, ozuqa kabilarning ma'lum bir qismi ichki talabni qondirishga sarflanadi. Aks holda tarmoqda takror ishlab chiqarish jarayonining rivojlanishi ta'minlanmaydi.

Qishloq xo`jalik korxonalarini ishlab chiqarishining kengaytirilgan takror ishlab chiqarish asosida rivojlanishini ta'minlash uchun etishtirilgan mahsulotlarning bir qismi bu boradagi talablarini qondirish maqsadida ishchi-xizmatchilarga ish haqi o`rniga natura holidagi beriladi, ularning ovqatlanishlari uchun ajratiladi. Shuningdek, aholining kam ta'minlangan qismini ijtimoiy muhofaza qilish maqsadida ularga ma'lum miqdordagi mahsulotlar tekinga beriladi.

Hozirgi davrda qishloq xo`jalik korxonalarida etishtirilayotgan mahsulotlar muayyan kanallar bo`yicha taqsimlanmoqda va sotilmoqda, (10-chizma).

O`zbekiston Respublikasida etishtirilayotgan qishloq xo`jalik mahsulotlarining taqsimlanishi va sotilishi

Chizmadan ko`rinib turibdiki, qishloq xo`jalik korxonalari, avvalo, etishtirgan paxta, don mahsulotlarining davlat buyurtmasida ko`rsatilgan miqdorini «O`zpaxtasanoatsotish» uyushmasi hamda «O`zdonmahsulot» kompaniyasining joylardagi korxonalari bilan tuzilgan shartnomalar asosida sotadilar. Bu turdagi mahsulotlarning davlat buyurmalaridan ortiqcha qismi erkin savdoda shartnomalar asosida qishloq xo`jalik mahsulotlarini qayta ishlovchi korxonalariga sotiladi. Shu o`rinda ta'kidlash kerakki, bozor iqtisodi sharoitida korxonalariga etishtirgan mahsulotlarini erkin sotish imkoniyatlari to`liq borilishi zarur. Shuning uchun davlat buyurtmalari o`rniga iqtisodiy jihatdan rivojlangan demokratik davlatlardagidek mahsulotlarni erkin sotib olish bo`yicha davlat dasturini ishlab chiqish lozim. Shu orqali davlatning iqtisodiyotni erkinlashtirish siyosati amalga oshirilishi uchun to`liq imkoniyat yaratiladi. Bunda korxonalar o`z ishlab chiqarishini kengaytirilgan takror ishlab chiqarish asosida rivojlantirish uchun zarur mahsulotlarni ichki talablarni

qondiradigan miqdorda ajratishlari lozim. Buning uchun ham ichki shartnomalar tuzish kerak. Ularda xo`jalik ichidagi munosabatlarni amalga oshirish tartibi to`liq ko`rsatilishi zarur.

Shundan so`ng ular qolgan mahsulotlarini shartnomalar asosida erkin bozorlarda, jumladan, birjalarda, ko`rgazmalar yordamida, auktsionlar hamda chakana savdolar orqali sotishlari mumkin.

Erkin bozor sharoitida mahsulotlarni sotish bilan bog`liq bo`lgan barcha munosabatlar hamma talablarga javob bera oladigan darajadagi shartnomalar asosida amalga oshirilishi taqozo etiladi.

Shartnomalar har ikki tomonning erkin kelishuvi asosida tuzilishi shart. Shartnomalarni tuzishdan oldin tomonlar bozorni (marketing masalalarini) mukammal o`rganishlari, xo`jalik rahbarlari, bosh mutaxassislar, menejerlar zarur vositalarni qaerdan, qachon, qanday baholarda, qancha va qanday usullarda olish mumkinligini, shuningdek, o`z mahsulotlarini foydasi bilan sotish yo`llarini, xo`jalik rahbarlari, shuningdek, amaliyotdagi qonun va qoidalarni ham mukammal bilishlari, ular asosida ish yuritishlari kerak.

Shartnomalar uzoq, qisqa muddatga va bir marta amalga oshiriladigan munosabatlar bo`yicha tuzilishi mumkin. Masalan, qishloq xo`jalik korxonalarini mahsulotlarini sotish uchun har yili shu mahsulotlarni (paxta, g`alla, chorvachilik mahsulotlari va boshq.) sotib oluvchilar bilan shartnomalar tuzadilar.

Shartnomalar har bir hamkor bilan mahsulotlar, bajariladigan ishlar va xizmatlar bo`yicha alohida-alohida tuzilishi lozim. Ularni tuzishni osonlashtirish maqsadida O`zbekistonda namunaviy shartnomalarning bir necha turi mutasaddi tashkilotlar tomonidan tavsiya etilgan. Chunonchi, Qishloq va suv xo`jaligi vazirligi viloyatlardagi, tumanlardagi boshqarmalariga, tumanlarga hamda davlat xo`jaliklariga, fermer xo`jaliklariga o`z ish faoliyatlarini yuritish uchun erni uzoq muddatga ijaraga berish; bog` va tokzorlarni ular joylashgan er uchastkalari bilan ijaraga berish bo`yicha namunaviy shartnomalarni davlat tilida taqdim etgan.

Namunaviy shartnomalarning aksariyati rus tilidagi sababli tadbirkorlar ko`p hollarda ularni tushunishga qiynalmoqdalar, xatoliklarga yo`l qo`ymoqdalar. Qolaversa, ular eskirgan tizim qolipida bo`lganligi bois talablarga to`la javob bermayotir. Shuning uchun tavsiya etilgan barcha namunaviy shartnomalar davlat tiliga qayta, zamon talablariga javob bera oladigan darajada o`girilishi shart. Namunaviy shartnomalarda tomonlarning vazifalari, burchlari, majburiyatlari, barcha shartlar aniq, to`g`ri, ravon yozilishi talab etiladi. Masalan, davlat talabini qondirish uchun qishloq xo`jalik mahsulotlarini sotib olish bo`yicha tuziladigan shartnomada quyidagi masalalar aniq ko`rsatilishi lozim: shartnoma tuzuvchilarning yuridik nomlari, rahbarning ismi-sharifi; sotuvchining qanday mahsulotlarni, qaysi muddatlarda, qancha miqdorda tayyorlab berishi, oluvchining sotib olgan mahsulotlar uchun belgilangan vaqtda haq to`lashi lozimligi; sotilgan mahsulotlarning assortimenti davlat andozalari bo`yicha; mahsulot ishlab chiqaruvchining ularni sotib oluvchi tashkilot tomonidan moliyalashtirish tartibi aniq yozilgan bo`lishi; tomonlarning yuridik jihatdan kafolatlanganligi hamda bu kafolatning muhlati; sotuvchining sotiladigan mahsulotlarni oluvchiga etkazib berish tartiblari va muddati; sotilgan mahsulotlarning baholari to`liq ko`rsatilishi; sotib olingan mahsulotlarga haq

to'lash tartibi, ularni etkazib berish shartlari; tomonlarning majburiyatlari; idishlar va mahsulotlarni joylashtirish ishlari, ularga belgi, tamg'a bosish tartibi; tuzilayotgan shartnomaning harakat muddati, tomonlarning javobgarligi; munosabatlar jarayonida vujudga kelishi mumkin bo'lgan muammo va kelishmovchiliklarni bartaraf etish tartibi; shartnomalarga o'zgartirish kiritish shartlari; tomonlarning o'zaro aloqalarni o'rnatish tartibi; forsmajor yoki tomonlarning maxsus, tasodifiy (yong'in, suv toshqini, urush, zilzila) holatlaridagi vazifalari, burchlari; tomonlarning yuridik maskani; mahsulot sotuvchi va sotib oluvchi haqidagi to'liq ma'lumotlar; tomonlarning muhri, rahbarlarning ismi-sharifi to'liq keltirilgan bo'lishi shart. Bu shartnoma qishloq xo'jaligi korxonalari bilan paxta zavodlari, don kombinatlari o'rtasida tuziladi.

Shuni alohida qayd etish kerakki, shartnomalarni tuzishda hozir ham yakkahokimlik alomatlari mavjud. Chunki erkin bozorda qayta ishlovchi ularning raqobatchilari bo'lmaganligi, bo'lganda ham juda kamligi sababli yakkahokimlik ular tomonida bo'ladi. Oqibatda qishloq xo'jaligi korxonalari tomonidan sotilayotgan paxtaning, g'allaning bahosi erkin, kelishilgan holda o'rnatilayotgani yo'q. Bu muammolarni to'g'ri hal etish uchun mulkchilikning turli shakllariga asoslangan qayta ishlash sanoati korxonalarini tashkil etishga alohida ahamiyat berish zarur.

Lekin, hozirgi davrda erkin savdo sub'ektlari cheklanganligi sababli qishloq xo'jalik korxonalarining mahsulotlarini erkin sotish imkoniyatlari juda tor, ya'ni erkin raqobatli bozor to'liq shakllangani yo'q. Masalan, korxonalar mahsulotlarining davlat buyurtmalaridan ortiqcha qismini erkin raqobat asosida sotib oladigan paxta tozalash zavodlari, don kombinatlari juda kam. Shuningdek, tumanlarda sabzavot, bog'dorchilik, chorvachilik mahsulotlarini sotib oluvchi korxonalar ham cheklangan. Qishloq xo'jalik mahsulotlarini chetga olib chiqib sotish uchun talaygina muammolar hal etilishi talab qilinadi. Ularni hal etish uchun barcha xo'jalik rahbarlarining imkoniyatlari yo'q. Shuning uchun kelajakda qishloq xo'jalik mahsulotlarini sotish tizimini takomillashtirish chora-tadbirlarini yaratish zarur. Bunda dastavval nodavlat mulkchiligiga asoslangan turli xildagi kichik, o'rta korxonalarni barpo etishga alohida e'tibor berish lozim. Shu orqali qishloq hududlarida qo'shimcha ish joylari tashkil etilib, mahsulotlarni sotishda erkin bozorni shakllantirish ta'minlanadi. Shuningdek, qishloq xo'jalik korxonalarining o'z mahsulotlarini (raqobatbardosh bo'lsa) erkin sotish imkoniyatlarini kengaytirish, bu jarayonni soddalashtirish kerak.

Qishloq xo'jalik korxonalari etishtirgan mahsulotlarni sotishga Respublika Qishloq va suv xo'jaligi vazirligining, Dehqon va fermer xo'jaliklari uyushmasining joylardagi bo'limlari hamda boshqa manfaatdor tashkilotlar amaliy yordam berishlari zarur. Shu bilan birga, qishloq xo'jalik korxonalarida bozorni o'rganib, savdo-sotiq ishlarini rivojlantiradigan marketing bo'limlari tashkil etib, ularni rivojlantirishga alohida e'tibor berish lozim.

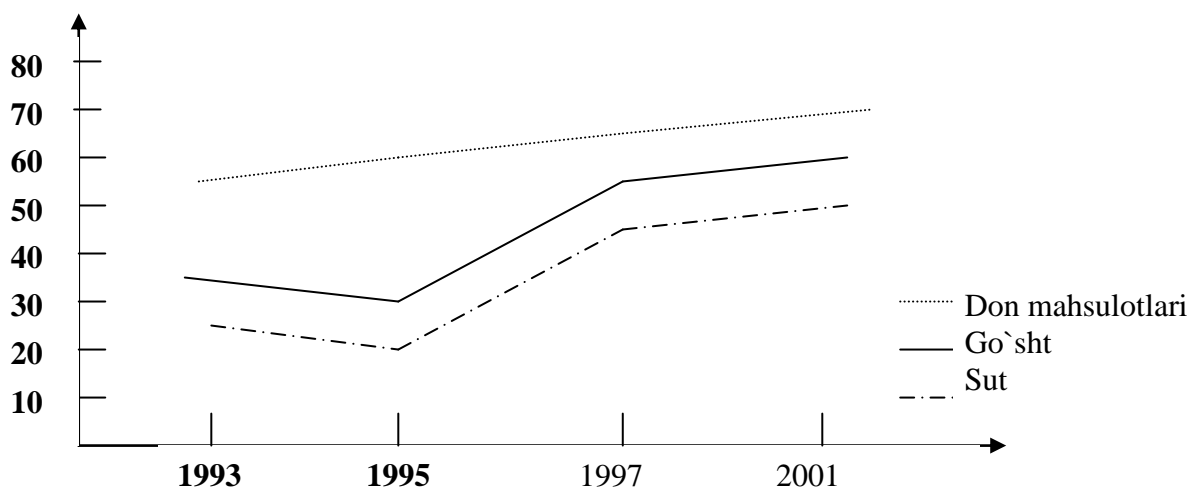
Qishloq xo'jalik korxonalari ishlab chiqarishi samarali rivojlanishini ta'minlash maqsadida etishtirgan mahsulotlarining ma'lum qismini o'z takror ishlab chiqarishi uchun urug'likka, ko'chat etishtirishga, emga, ozuqaga sarflaydi, ishchi-xizmatchilarini ijtimoiy muhofaza qilish maqsadida ish haqi evaziga, umumiy ovqatlanishga beradi. Bularning hammasi hozircha tannarxda beriladi. Hozirgi davrda xo'jaliklar aholini ijtimoiy muhofaza qilish maqsadida iqtisodiy nochor oilalarga,

keksalarga, bolalar uylariga hayriya shaklida ham o`z mahsulotlarini bermoqdalar. Bunday munosabatlarda xo`jaliklar daromad olmaydilar.

Qishloq xo`jalik korxonalarida etishtirilgan mahsulotlar sotilishi natijasida ularning tovarlilik darajasi oshib bormoqda (3-diagramma).

3-diagramma

Respublikada ayrim qishloq xo`jalik mahsulotlari tovarlilik darajasining o`zgarishi, foizda

Bu paxtadan tashqari mahsulotlarga taalluqlidir. Chunki paxtaga nisbatan davlat monopoliyasi mavjudligi sababli uning hammasi davlatga sotilmoqda. Don mahsulotlarining tovarlilik darajasi 1993 yilda 51,8 foizga teng bo`lgan bo`lsa, 1996 yilda 65,1 foizni, 2001 yilga kelib, salkam 70 foizni tashkil etgan, kartoshkaning tovarlilik darajasi shu yillar ichida 56,1 foizdan 60 foizga, sabzavot mahsulotlariniki esa 60,4 foizdan 64,9 foizga, go`sht mahsulotlariniki 30,8 foizdan 63 foizga, sutning tovarlilik darajasi 22,3 foizdan 50,4 foizga etgan.

Qishloq xo`jalik mahsulotlari etishtirishda, sotishda tabiiy sharoitlarni hamda xalqimizning o`ziga xos milliy xususiyatlarini, albatta, e`tiborga olish zarur. Chunki ayrim mahsulotlarni etishtirishga tabiiy sharoitlar, ayrimlarini etishtirishga milliy odatlarimiz yo`l bermaydi. Jumladan, cho`chqachilikni rivojlantirishga. Lekin bu soha samarali hisoblanadi. Etishtirilayotgan mahsulotlarni erkin sotishda aholining milliy ehtiyojini e`tiborga olish lozim. Chunki musulmon diniga mansub bo`lgan aholi cho`chqa go`shtini, cho`chqa go`shtidan tayyorlangan mahsulotlarni sotib olmaydi, chunki ularni iste`mol qilmaydi. Lekin unni, non mahsulotlarini, sholini ko`proq sotib oladi. Chunki ular har kuni uch mahal non esalar ham ko`ngillariga tegmaydi. Demak, mahsulot ishlab chiqarish va ularni sotishda, taqsimlashda yuqoridagi masalalarga e`tibor berish lozim.

Qishloq xo`jaligida o`simlikchilik tarmoqlarini tez sur`atlarda rivojlanishi etishtirilgan mahsulotlarni sotish xajmini oshishini ta`minlagan. Eng asosan un mahsulotlarini hamda paxta tolasini sotish xajmi 2004 yilda 2003 yilga nisbatan sezilarli darajada oshgan.

10.4. Sub'ektlar o'rtasidagi munosabatlarning xususiy asosi, turlari, mazmun va mohiyati.

Erkin bozor iqtisodiyoti sharoitida barcha turdagi tadbirkorlik sub'ektlari o'z maqsadlariga o'zaro turli xildagi munosabatlarni amalga oshirish natijasida erishadilar. Chunki bu erkin, raqobatli bozor iqtisodining asosiy shartlaridan biridir.

- Bu munosabatlar ko'lamiga ko'ra:
- davlatlararo;
- davlat bilan korxonalar, tashkilot, fuqarolar o'rtasida;
- korxonalar, tashkilotlararo;
- korxonalar, tashkilotlar bilan ishchilar o'rtasida va nihoyat, fuqarolar o'rtasida

amalga oshiriladi.

Demak, bu munosabatlar ikki yoki bir necha tomonlar o'rtasida amalga oshiriladi. Odatda bu munosabatlar og'zaki yoki yozma shakldagi kelishuvlar asosida amalga oshiriladi. Ularning iqtisodiyotdagi ahamiyati beqiyos. Jumladan, tomonlar og'zaki kelishuvlarga asoslangan holda turli xildagi masalalarni tezkorlik bilan hal etilishini ta'minlab beradilar. Bu so'zsiz iqtisodiyotga ta'sir etadi. Lekin og'zaki kelishuvlar yuridik kuchga, huquqga ega emas. Shuning uchun bozor sub'ektlari barcha munosabatlarni yozma ravishda, hujjatlashtirilgan holda amalga oshirishi maqsadga muvofiqdir. Buning uchun tomonlar kelishilgan holda shartnomalar tuzadilar.

Hozirgi davrda qishloq xo'jalik korxonalarini davlat buyurtmalarini (paxta xom ashyosiga hamda g'allaga nisbatan) bajarish maqsadida davlat tomonidan belgilangan tashkilotlar bilan kontraktatsiya shartnomalarni belgilangan muddatlarda tuzadilar. Davlat buyurtmalaridan ortiqcha bo'lgan hamda sabzavot, poliz, kartoshka, bog'dorchilik va chorvachilik va boshqa mahsulotlarni erkin bozorda sotish uchun ularni oluvchilar bilan fyuchers shartnomalarini tuzishlari mumkin.

- Shirkat, fermer xo'jaliklari mahsulot ishlab chiqarish uchun zarur bo'lgan mineral o'g'itlarni, boshqa kimyoviy vositalarni, yoqilg'i-moylash materiallarini, barcha turdagi texnikalarni, ehtiyot qismlarini sotib olish hamda barcha turdagi xizmatlarni ko'rsatuvchi sub'ektlar bilan fyuchers shartnomasini tuzmoqdalar. Shu tuzilayotgan barcha turdagi shartnomalarning xususiy asosini quyidagilar tashkil etadi:

- O'zbekiston Respublikasi Fuqarolik Kodeksi;
- "Xo'jalik yurituvchi sub'ektlar faoliyatining shartnomaviy-xususiy bazasi to'g'risida"gi O'zbekiston Respublikasining qonuni;
- qishloq xo'jaligi mahsulotlari etishtiruvchilar bilan tayyorlov, xizmat ko'rsatish tashkilotlar o'rtasida shartnomalar tuzish, ularni ro'yxatdan o'tkazish, bajarish, shuningdek, ularni bajarilish monitoringini olib borish to'g'risidagi Nizom.

Kontraktatsiya shartnomalari, shuningdek, moddiy-texnika resurslarini etkazib berish va xizmatlar ko'rsatish (ishlarni bajarish) yuzasidan tuziladigan shartnomalar xo'jaliklarning biznes-rejalarida nazarda tutilgan holatlardan kelib chiqqan holda,

agrotexnika tadbirlarini amalga oshirish boshlanishidan 1 oy oldin, lekin kalendar yil boshlanishdan kechikmay tuziladi. Shartnomalarni tuzishga xo'jalik, tashkilot rahbarlari mutaxassislari bilan birgalikda, ijodkorlikda barcha ijobiy hislatlariga asoslangan holda, burch va mas'uliyatlarini tushunganlari holda yondashishlari lozim. Shundagina ularning sifatli va o'z vaqtida tuzilishi ta'minlanadi. Barcha turdagi shartnomalar respublikada ishlab chiqilgan namunaviy shakllarga amal qilingan holda manfaatdor sub'ektlar tomonidan mustaqil holda tuzilishi lozim. Shartnomalar uzoq, qisqa muddatli va bir marta amalga oshiriladigan munosabatlar bo'yicha tuzilishi mumkin.

- Tuziladigan shartnomalarda tomonlarning yuridik nomi, ularni rahbarlarining familiyasi, ismi, otasining ismi, shartnoma mavzusi, ya'ni shartnoma nima maqsadda tuzilayotganligi, agar mahsulot sotish bo'yicha bo'lsa, uning nomi, turi, assortimenti, sifati, uning miqdori, davrlar bo'yicha narxi, assortiment bo'yicha bozor talablaridan kelib chiqqan holda belgilanadi. Shuning bilan birgalikda mahsulot sotuvchi korxonada qanday idishlarga, qanday qilib solib, qadoqlab yuborishi ham ko'rsatiladi. Xullas, shartnomada sotuvchi o'z mahsulotlarini iste'molchiga sifatli holda, o'z vaqtida etkazib berishini aniq, ravon ko'rsatib berishi kerak. Bular mahsulot sotuvchi tomon sub'ektining majburiyati, burchi hisoblanadi. Shartnomaga muvofiq mahsulotni sotib oluvchi tashkilot (sub'ekt) sotuvchi tomonidan shartnoma shartlariga oid yuboriladigan mahsulotni o'z vaqtida tushirib olish va unga belgilangan tartibda haq to'lash tartibini aks ettiradi. Bu mahsulot sotib oluvchining burchi, majburiyati hisoblanadi. Ushbu shartnomada mahsulotni tashish va tushurish bo'yicha barcha xarajatlar tayyorlov va xizmat ko'rsatish tashkilotlari zimmasiga yuklanishi hamda mahsulot uni sotuvchi xo'jalik transportida etkazib berilsa, tayyorlov va xizmat ko'rsatish tashkilotlari xo'jalikka mahsulotni tashish harakatlarini haqiqiy brutto vazni bo'yicha qoplashini ko'rsatadi. Ularning summasi qonun hujjatlarga muvofiq tasdiqlangan normalar va tariflar bo'yicha belgilanadi. Yuqoridagilar bilan birgalikda shartnomada tomonlarning shartnoma majburiyatlari bajarilmaganligi yoki zarur darajada bajarilmaganligi uchun tomonlarning mulkiy javobgarligi aniq respublika Fuqarolik kodeksining 324-329 moddalaridagi talablari negizida belgilanadi. Masalan:

- qishloq xo'jaligi mahsulotlarini kontraktatsiya shartnomasida belgilangan assortiment va turlarda, muddatlarda topshirilishidan asossiz bo'yin tovlagan xo'jalik tayyorlovchiga topshirilmagan mahsulot qiymatining 25%i miqdorida jarima to'laydi. Jarima miqdori o'tgan davr (oy, chorak, yil)da mahsulotning shakllangan o'rtacha narxidan kelib chiqib, xarid narxlariga belgilangan ustamalar to'plashni hisobga olmasdan hisoblab chiqiladi. Bundan tashqari, zararining mahsulot etkazib berilmaganligi tufayli yuzaga kelgan jarima bilan qoplanmagan qismi ham to'lanishi;

- qishloq xo'jaligi mahsulotini kontraktatsiya shartnomasida belgilangan assortiment, turlar va muddatlarda qabul qilib olish, rad etilgan har bir holat uchun tayyorlov tashkiloti xo'jalikka belgilangan ustamalar to'lashni hisobga olmasdan shakllangan o'rtacha narxdan kelib chiqib, qabul qilinmagan mahsulot qiymatining 25%i miqdorida jarima to'laydi, tez buziluvchi mahsulot bo'yicha esa – uning to'liq qiymatini to'laydi. Bundan tashqari, mahsulotni qabul qilish rad etilganligi tufayli xo'jalik ko'rgan zararining jarima bilan qoplanmagan qismi ham to'lanadi;

- kontraktatsiya shartnomasiga muvofiq topshirilgan (yuklab jo'natilgan) qishloq xo'jaligi mahsuloti uchun haq to'lashdan asossiz bosh tortilganda (xo'jalikka tegishli summalarni, belgilangan ustamalarni ham qo'shib, o'z vaqtida hisoblab o'tkazmaganlik, hisob-kitoblarning aktsept shaklida esa to'lov topshirig'i aktseptini asossiz to'liq yoki qisman rad etganda) tayyorlov tashkiloti xo'jalikka to'lanmagan summani o'zi to'lashdan bosh tortgan summaning 15 %i miqdoridagi jarimani to'laydi. Tayyorlov tashkiloti jarimadan tashqari, xo'jalikka muddati o'tkazib yuborilgan har bir kun uchun belgilangan muddatda to'lanmagan summaning 0.4 %i miqdorida, biroq muddati o'tkazib yuborilgan summalarning 50 %idan ortiq bo'lmagan penya to'laydi;

- tovar-transport hujjatini rasmiylashtirish rad etilganligi yoki noto'g'ri rasmiylashtirilganligi uchun aybdor tomon boshqa tomonga tovar-transport hujjatini rasmiylashtirish rad etilganligi yoki noto'g'ri rasmiylashtirilganligining har bir holati uchun eng kam oylik ish haqi miqdorida jarima to'laydi;

- yuklab jo'natilgan tovarlarga to'lov yoki tovar-transport hujjatining nusxasi belgilangan muddatda yuborilmaganligi yoki tovarlar yuklab jo'natilganligi to'g'risida boshqa axborot taqdim etilmaganligi uchun aybdor tomon har bir holat uchun tovar qiymatining 1 %i miqdorida jarima to'laydi;

- xo'jalikni standartlar talablari va texnik shartlarga javob beradigan, mahsulotning tegishli turlarini xarid qilishning tartibga soluvchi yo'riqnomalar va qoidalarda yoki kontraktatsiya shartnomasida belgilangan miqdorda va muddatlarda idish va o'rash materiallari bilan ta'minlanmaganligi uchun tayyorlov tashkiloti xo'jalikka etkazib berilmagan idish, o'rash materiallarni etkazib berish vaqtida amalda bo'lgan qiymatining ikki barobari miqdorida jarima to'laydi. Tayyorlovchining xo'jalikni idish bilan ta'minlamaganligi mahsulot sifatining pasayishiga yoki tez buziluvchi mahsulotning buzilishiga olib kelgan bo'lsa, tayyorlov tashkiloti xo'jalikka ko'rilgan zararining jarima bilan qoplanmagan qismini ham to'laydi. Bunda xo'jalik sifatsiz qishloq xo'jaligi mahsulotlari etkazib berilganligi uchun javobgarlikdan ozod qilinadi;

- tomonlar o'rtasida kelishilgan jadvalga muvofiq kelgan transportning belgilangan muddatdan ortiqcha bekor turib qolganligi uchun aybdor tomon bekor turib qolish bilan bog'liq harajatlarni to'laydi. Bekor turib qolish vaqti, tomonlar o'rtasida imzolangan dalolatnomaga muvofiq rasmiylashtiriladi;

- tayyorlov yoki xizmat ko'rsatish tashkilot tomonidan mahsulot va ko'rsatilayotgan xizmatlar sifati, miqdori noto'g'ri aniqlanishi, ularning qiymati noto'g'ri belgilanishi va undirilishi hollari aniqlangan taqdirda tayyorlov va xizmat ko'rsatish tashkilotlari mahsulot va ko'rsatilgan xizmatlar sifatini, shuningdek, ularning miqdorini hisobga olgan holda qayta hisob-kitob qiladilar hamda ushbu hisoblangan summadan tashqari, xo'jalikka noto'g'ri hisoblangna summaning 20 %i miqdorida jarima to'laydilar;

- mahsulot uchun hisob-kitob qilishda tayyorlovchi tomonidan ortiqcha olingan pul summalari qaytarib berilmagan taqdirda (ayni bir mahsulotning o'ziga takroran haq to'langanda, mahsulot narxi noto'g'ri qo'llanilganda, tovarsiz to'lov talabnomasiga haq to'langanda va boshqalarda) tayyorlovchi ushbu summani qaytaradi va boshqa tomonga ushbu pul mablag'laridan foydalanilgan butun vaqt

uchun O'zbekiston Respublikasi Markaziy Bankining qayta moliyalash stavkasi miqdorida ortiqcha olingan summa uchun jarima to'laydi;

- agar yuklab jo'natilgan mahsulot (bajarilgan ishlar yoki ko'rsatilgan xizmatlar)ning sifati, assortimenti, sorti standart talablarga, texnik shartlarga, namunalarga (etalonlarga) yoki shartnomada belgilangan boshqa shartlarga javob bermagan taqdirda, aybdor tomon sifati zarur darajada bo'lmagan mahsulot (bajarilgan ishlar, ko'rsatilgan xizmatlar) qiymatining 20 %i miqdorida jarima to'laydi;

- moddiy-texnika resurslari etkazib berish va xizmatlar ko'rsatish bo'yicha shartnomada nazarda tutilgan majburiyatlar bajarilishi rad etilganligi uchun xizmat ko'rsatuvchi tashkilot xo'jalikka belgilangan ustamalardan tashqari, etkazib berilmagan moddiy-texnika resurslari yoki ko'rsatish kerak bo'lgan xizmatlar qiymatining 25 %i miqdorida jarima to'laydi. Jarimadan tashqari, xizmat ko'rsatuvchi tashkilot xo'jalikka moddiy-texnika resurslari etkazib berilmaganligi, ishlar bajarilmaganligi yoki xizmatlar ko'rsatilmaganligi natijasida ekazilgan zararni to'laydi;

- etkazib berish muddati kechiktirilgan, tovarlar etkazib berilmagan, ishlar bajarilmagan yoki xizmatlar ko'rsatilmagan taqdirda xizmat ko'rsatuvchi tashkilot xo'jalikka muddati o'tkazib yuborilgan har bir kun uchun majburiyatlarning bajarilmagan qismining 0.5 %i miqdorida penya to'laydi, biroq penyaning umumiy summasi etkazib berilmagan tovarlar, bajarilmagan ishlar yoki ko'rsatilmagan xizmatlar qiymatining 50 %idan ortiq bo'lmasligi kerak. Penya to'lanishi shartnoma majburiyatlarini buzgan tomonni shartnomaning zarur darajada bajarilishidan va etkazib berish kechiktirilganligi, tovarlar to'liq etkazib berilmaganligi, ishlar bajarilmaganligi yoki xizmatlar ko'rsatilmaganligi tufayli etkazilgan zararlar qoplanishidan ozod qilmaydi;

- tomonlarning kelishuviga ko'ra shartnomada shartnoma majburiyatlari bajarilmasligi yoki zarur darajada bajarilmasligi uchun javobgarlikning amaldagi qonun hujjatlarga zid bo'lmagan boshqa choralari ham nazarda tutilishi mumkin;

- zil-zila, qurg'oqchilik, suv toshqini, yong'in va boshqa tabiiy ofatlar natijasida oldindan ko'rish va bartaraf etish mumkin bo'lmagan (fors major) holatlar munosabati bilan ularning irodasi va xo'ishiga bog'liq bo'lmagan sabablar bo'yicha o'z zimmlariga olgan shartnoma majburiyatlari bajarilmaganligi uchun bir tomon boshqa tomon oldida javob bermaydi;

- xo'jaliklar tomonidan kontraktatsiya shartnomalari bajarilmaganligi yoki zarur darajada bajarilmaganligi uchun ularni javobgarlikka tortishda, shuningdek, hatti-harakatlari (harakatsizligi) natijasida kontraktatsiya shartnomalari bo'yicha shartnoma majburiyatlari xo'jaliklar tomonidan bajarilmasligi (zarur darajada bajarilmasligi) uchun xizmat ko'rsatuvchi tashkilotlarning javobgarligi ham ko'rib chiqiladi.

Xizmat ko'rsatish tashkilotlarining aybi bilan xo'jaliklar tomonidan kontraktatsiya shartnomalari bajarilmasligi (zarur darajada bajarilmasligi) natijasida etkazilgan zarar ushbu tashkilotlar tomonidan belgilangan tartibda qoplanishi ko'rsatiladi.

Ushbu shartnomada shakllangan nizolarni, fors-major holatlarini hal etish tartibi, hisob-kitoblar tartibi, shakli, muddatlari, tomonlarning to'lov va boshqa rekvizitlari, shartnoma tuzilgan sana va joyi ko'rsatiladi.

Qishloq xo'jaligi mahsulotlarini etishtirish uchun ishlab chiqarish jarayonlaridagi ishlarni, xizmatlarni bajarish bilan hamda xo'jaliklarga zarur bo'lgan mineral o'g'it hamda barcha turdagi kimyoviy vositalarning, yoqilg'i-moylash materiallarini, texnika vositalarini etkazib berish bilan bog'liq bo'lgan munosabatlar bo'yicha tuziladigan shartnomalarda ham yuqorida ko'rsatilgan barcha masalalar o'z aksini to'liq topishi lozim.

Yuqorida ko'rsatilgan mazmunda tuzilgan shartnoma loyihasi tayyorlov va xizmat ko'rsatuvchi tashkilot tomonidan 7 kun davomida ko'rib chiqilib, protokolga asosan tuzuvchiga qo'l qo'yish (ijobiy bo'lsa) uchun qaytariladi. Nizo bo'lsa, u bir hafta ichida ko'rib chiqib, echiladi. Barcha talablarga to'liq javob beradigan shartnomalar tomonlarning har biri va tuman qishloq va suv xo'jaligi bo'limi uchun bir nusxada tuziladi. Uning barcha nusxalari bir xil kuchga egadir.

Shartnoma tomonlarning raxbarlari imzolab, muhrlarini qo'ygan kundan boshlab yuridik kuchga ega bo'lib, tuzilgan holda tasdiqlangan hisoblanadi.

Shunday shartnomalar 3 kun mobaynida tayyorlov yoki xizmat ko'rsatish tashkilotlari tomonidan tuman qishloq va suv xo'jaligi bo'limiga ro'yxatdan o'tkazish uchun taqdim etiladi.

- Ro'yxatdan o'tkazish uchun taqdim etilgan shartnomalarni ko'rib chiqish tuman qishloq va suv xo'jaligi bo'limi tomonidan 3 ish kuni mobaynida amalga oshiriladi.

- Shartnomalarni ro'yxatdan o'tkazishda qo'shimcha hujjatlar yoki to'lov talab qilinishiga yo'l qo'yilmaydi.

- Shartnoma:

- uning amaldagi qonun hujjatlariga muvofiqligi;

- unda ushbu nizomning 10 – bandida ko'rsatilgan muhim shartlar mavjudligi;

- xizmat ko'rsatish tashkilotlari tomonidan narx bo'yicha tartibga solinishi kerak bo'lgan mahsulotlar (ishlar, xizmatlar) narxlarining oshirib yuborilishi yuzasidan tekshiriladi.

- Shartnoma qo'yiladigan talablarga muvofiq bo'lgan taqdirda tuman qishloq va suv xo'jaligi bo'limi uni belgilangan tartibda ro'yxatdan o'tkazadi. Shartnomaning barcha nusxalariga ro'yxatdan o'tkazganlik to'g'risida belgi qo'yiladi, tuman qishloq va suv xo'jaligi bo'limi xodimi tomonidan imzolanadi, imzo muhr bilan tasdiqlanadi.

- Tuman qishloq va suv xo'jaligi bo'limlarida shartnomalarni ro'yxatdan o'tkazish daftarlari yuritiladi. Ularda quyidagi malumotlar mavjud bo'ladi:

- shartnomani ruyxatdan o'tkazish tartib raqami;

- shartnoma tuzilgan sana;

- shartnoma ruyxatdan o'tkazilgan sana;

- shartnomaning tomonlari;

- etkazib beriladigan mahsulotlar va ko'rsatiladigan xizmatlar turlari va miqdori;

- shartnoma summasi;

- ro'yxatdan o'tkazilgan shartnomani olgan shaxsning imzosi va sana.

Shartnoma ro'yxatdan o'tkazilgan taqdirda tayyorlov va xizmat ko'rsatish tashkilotlari shartnoma ro'yxatdan o'tkazilgan kundan boshlab ikki kun muddatda xo'jaliklarga shartnomaning bir nusxasini jo'natishlari shart.

Ro'yxatdan o'tkazilgan shartnomaga kiritilgan o'zgartirish va qo'shimchalar shartnoma bilan bo'lgan tatribda rasmiylashtiriladi va ular tuman qishloq va suv xo'jaligi bo'limlarida ro'yxatdan o'tkazilgandan keyin bajarilishi kerak.

Barcha talablarga to'liq javob beradigan darjada tuzilgan shartnomalar sifatli tuzilgan shartnomalar hisoblanadi.

Ular respublika qishloq xo'jaligidagi subektlar o'rtasidagi agrar-iqtisodiy munosabatlarni vaqtida, sifatli bajarilishini ta'minlab, iqtisodiyotning rivojlanishini ta'minlashimizga xizmat qiladi. Lekin amaliyotda doimo ham shartnoma shartlari to'liq bajarilayotgani yo'q. Bunday kamchiliklarga barcha korxonalar, tashkilotlar tomonidan yo'l qo'yilmoqda. Masalan, shirkat va fermerlar shartnomada belgilangan miqdordagi mahsulotlarni iste'molchilarga etkazib bermayotganlik, yoqilg'i-moylash materiallarini, mineral o'g'it va kimyoviy vositalarni, ozuqalarni shirkat, fermer xo'jaliklariga o'z vaqtida etkazib bermaslik hollari, davlat tijorat banklari esa ularga o'zlarining mablag'larini talab etgan vaqtida bermayotganlik hollari uchramoqda. Bu borada Prezident I.A.Karimovning Oliy majlis qonunchilik palatasi va Senatning qo'shma majlisidagi ma'ruzasida eng muhim - barcha tomonlarning shartnomalarni bajarishi yuzasidan qat'iy intizom o'rnatilishi darkor degan so'zlarini keltirish o'rinlidir. Bunday hollarni bartaraf etish maqsadida respublika hukumati 2005 yilning o'zida bir qancha muhim qarorlarni qabul qildi. Jumladan, banklar zimmasiga shu xo'jaliklar tomonidan talab etilgan miqdordagi o'z mablag'ini tezkorlik bilan etkazib berish vazifasi yuklatilgan. Bular albatta, shartnomaviy munosabatlarning rivojlanishini ta'minlaydi.

10.5. Qishloq xo'jalik sub'ektlaridagi ichki shartnomaviy munosabatlar.

- Erkin bozor iqtisodiyoti sharoitida korxonalar, tashkilot faoliyatining samarali bo'lishi uning tarkibidagi bo'linma va bo'linmalardagi munosabatlarni sifatli bajarilishi bilan bevosita bog'liqdir. Shu munosabat bilan ichki munosabatlar va ularni bajarilishiga aloqida e'tibor berish zarur. Bu munosabatlar asosan:

- korxonalar, tashkilot rahbarlari bilan ishchi xizmatchilarni ishga jalb etish jarayonida;

- xo'jalik rahbari bilan uning a'zolari o'rtasidagi er munosabatlari jarayonida;

- xo'jalikning mulkini ijaraga berish va boshqa hollarda yuzaga keladi.

Darhaqiqat, qishloq xo'jaligi korxonalarining samaradorligi ko'pchilikdan uning rahbari hamda ishchi, xodimlarning faoliyatlari bilan bog'liqdir. Qaerda yaxshi, intizomli odamlar to'g'ri, to'liq mehnat qilsalar yutuq ham shu erda bo'ladi. Shuning uchun xo'jalik rahbari fuqarolarni ishga jalb etishda ularning bilimlariga, tajribalariga, odamiyligiga va boshqa yaxshi hislatlariga aloqida e'tibor qaratadilar. Ularni ishga olish albatta, mehnat shartnomasi asosida amalga oshirilishi zarur. U barcha xususiy-me'yoriy hujjatlar asosida tuzilishi lozim. Unda ishga yollanuvchining familiyasi, ismi, otasining ismi, qanday muddatga, qaysi lavozimga, oylik maoshining miqdori, uni berish tartibi, ish joyi, ijtimoiy himoyalanganligi,

tomonlarning burchi va majburiyatlari hamda ularning bajarilishi to'liq, aniq aks ettirilishi kerak.

Qishloq xo'jalik korxonalarini aholini ishga jalb etishni "Mehnat birjasi" hamda "Bandlik fondi" orqali amalga oshirish ishlari maqsadga muvofiqdir. Chunki bunda ayrim imtiyozlarga ega bo'ladi. Hozirgi davrda shirkat xo'jaliklari ixtiyoridagi bog'zor, tokzor erlar shirkat a'zolariga ijaraga berilmoqda. Shunda shirkat rahbari bilan ijarachi o'rtasida bog' va tokzorlarni ijaraga olish bo'yicha shartnoma tuzadilar. Bu shartnoma kim tomonidan tuzilayotganligi, ya'ni familiyasi, ismi, otasining ismi, turar joyi, shartnoma predmeti bog'zor va tokzor maydon miqdori, sifati va daraxtlarning soni, sifat holatiga, ularning balans qiymati, ijara muddati, ijara haqi summasi, uni to'lash tartibi, mahsulot (turlar bo'yicha) etishtirish miqdori, assortimenti, sifati, erlarni etishtirib berish muddati, narxi, ijarachining hamda shirkatning burchi, majburiyati, mulkiy javobgarligi, shartnoma tuzilgan sana, imzolar va boshqa rekvizitlar aks ettirilishi lozim. Uni tomonlar imzolagandan so'ng u kuchga kiradi. Bu shartnoma ikki nusxada tuzilib, bir xil kuchga egadir. Bir nusxasi shirkat xo'jaligida, ikkinchisi esa ijarachida saqlanadi.

Fermer xo'jaliklari ixtiyoridagi bog'zor, tokzorlarni ijaraga berish shu to'g'ridagi qonunda ta'qiqlangan. Fermer xo'jaliklari erlarini uzoq muddatga davlatdan ijaraga olganliklari munosabati bilan ularda erga nisbatan ikkilamchi ijara ta'qiqlangan.

Lekin, shirkat xo'jaliklarida ijara munosabatlarini rivojlantirilishi natijasida bog'zor va tokzorlarga foydalanish borasida ijarachilarda egalik qilish hissiyoti barqaror holda yuksalmoqda. Shuning oqibatida, ularda olayotgan mahsulotlariga egalik qilish hissiyoti shakllanmoqda. Bunday hol ularga bog'zor va tokzorlardan to'liq va oqilona foydalanish tuyg'usini oshirib, ko'proq hosil olishga intilmoqda. Ijarachilar ijara shartlaridan ortiqcha etishtirgan mahsulotlariga mustaqil erkin holda egalik qiladilar. Ya'ni shartnomadan ortiqcha etishtirgan mahsulotlarni qonunda belgilangan tartibda rioya qilgan holda xohlagan muddatlarda joylarda erkin sotish imkoniyatlariga egadirlar. Shuning natijasida olgan pul daromadlarini, hisob foydalarini o'zlarining xo'ishlariga ko'ra foydalanadilar. Natijada xo'jalikning ham, ijarachining ham oilasining iqtisodiy holati yaxshilanadi.

Shirkat hamda yirik fermer xo'jaliklarida paxta xom ashyosini, g'alla, kartoshka, sabzavotchilik mahsulotlarini etishtirishda ijara pudrati asosida yuritilmoqda. Bunday hollarda ham ichki ijara shartnomalari xo'jalik rahbari va pudratchi tomonidan tuziladi.

Unda kimdan, kim qancha erni, qancha muddatga ijara pudratchiga olgani, qaysi mahsulot, qancha ishlab chiqarish muddati, miqdori, assortimenti, sifati, qanchasini topshirilishi, qanday rag'batlantirilishi, mulkiy javobgarligi hamda xo'jalikning burchi, vazifalari ko'rsatilib, tomonlar imzolaydi. Shuning oqibatida u kuchga kiradi. U ham ikki nusxada tuzilib tomonlarda saqlanadi. Shunday tartibda tuzilgan shartnomalar tomonlarning manfaatlarini ta'minlashga qaratilgan bo'ladi.

10.6. Yalpi mahsulotni ko'paytirish, uning tovarlilik darajasini oshirish yo'llari

Respublika aholisining aksariyat qishloq xo`jaligi mahsulotlarga bo`lgan ehtiyoji ham to`liq qondirilmayapti. Ularning ayrimlarini chetdan olib kelib, sotish orqali ham bu muammo to`liq echilganicha yo`q. Bu asosan don, qand, shakar mahsulotlariga, katoshka va chorvachilik mahsulotlariga, ayniqsa, go`sht va sut mahsulotlariga tegishli. Shuning uchun barcha turdagi korxonalarda qishloq xo`jalik mahsulotlari etishtirishni ko`paytirish eng dolzarb muammodir. U siyosiy, iqtisodiy hamda ijtimoiy ahamiyatga ega. Bu muhim muammoni hal etishning asosan ikki yo`li mavjud:

◆ Ekstensiv yo`l. Ya'ni, ekin maydonlarini, chorva hayvonlari bosh sonini ko`paytirish hisobiga yalpi mahsulot hajmini ko`paytirish. Bu usulni adabiyotlarda, Amerika usuli, deb ham atashadi. Lekin uning rivojlantirilishi ayrim ishlab chiqarish resurslari, jumladan, er va suv resurslari tabiatan cheklanganligi sababli to`liq ta'minlanmaydi.

Bu usulda qishloq xo`jalik mahsulotlari hajmini ko`paytirish uchun moddiy mablag` hamda mehnat sarflari asosan yangi erlarni o`zlashtirib, qishloq xo`jalik ishlab chiqarishi muomalasiga kiritishga hamda chorva hayvonlari bosh sonini ko`paytirishga qaratiladi. Natijada o`simlikchilik va chorvachilik mahsulotlarining miqdori ko`paytiriladi. Shu bilan birga bu jarayonda yangi texnikalarni, ilg`or texnologiyalarni, zooveterinariya ishlarini ham amalga oshirish talab qilinadi. Demak, bu usul yordamida yalpi mahsulot hajmi ko`payishi, sifati yaxshilanishi ta'minlanadi.

◆ Intensiv yo`l. Ya'ni, foydalanilayotgan erlarning unumdorligini oshirish, fan-texnika, samarali texnologiyalarni joriy etish natijasida mavjud resurslardan oqilona foydalanish, ularning unumdorligini yuksaltirish, chorvachilikda zotexnologiya, veterinariya ishlarini rivojlantirish asosida hayvonlarning mahsuldorligini oshirish. Bu usulni adabiyotlarda, Prussiya yo`li, deb ham ataladi. Qishloq xo`jalik mahsulotlarining hajmini ko`paytirish, sifatini yaxshilash asosan moddiy, mablag` va mehnat sarflarini, fan yutuqlarini, yangi texnikalarni hamda ilg`or texnologiyalarni, hayvonlarning nasl va zotlarini, o`simlik navlarini yaxshilashga qaratish orqali, binobarin, qo`shimcha investitsiyalarni amalga oshirish hisobiga ta'minlanadi.

Respublikada ekstensiv yo`l bilan qishloq xo`jalik mahsulotlarini ko`paytirish Farg`ona vodiysining aksariyat xo`jaliklarida, Xorazm viloyatida hamda eskidan don sug`oriladigan hududlarda ancha cheklangan. Lekin intensiv usuldan barcha viloyatlarda foydalanish imkoniyati mavjud. Buning uchun, avvalo, butun aholida vatanparvarlik ruhi rivojlanishiga erishish, o`z hayotimizning yuksalishini o`zimiz ta'minlashimiz kerak, degan tushuncha barchada mustahkam shakllanishi kerak. Vatanparvarlik, albatta, iqtisodiy tadbirkorlik bilan mustahkam, real bog`lanishi, chunonchi, tadbirkorlikni amalga oshirish uchun mablag`lar bo`lishi lozim. Ularni asosan ishlab topish zarur, etishmagan qismini esa davlat va mahalliy byudjetlardan, qarzlar va boshqa manbalar hisobiga qoplash mumkin. Bu mablag`larni qishloq xo`jalik mahsulotlarini ko`paytirish, ularning sifatini ta'minlovchi quyidagi tadbirlarga sarflash maqsadga muvofiqdir:

- yangi erlarni kompleks o`zlashtirishga;
- zotli, sermahsul chorva hayvonlarini yaratish, sotib olishga;
- yangi bog`lar, tokzorlar, ko`p yillik daraxtzorlarni barpo etishga;

- yangi irrigatsiya-melioratsiya tizimini barpo etish, mavjudlarining ishga yaroqliligini ta'minlash maqsadida ta'mirlashga;
- sermahsul o`simlik navlarini, chorva zotlarini yaratish maqsadida fan-texnikani rivojlantirishga;
- yangi texnikalarni, ilg`or texnologiyalarni ishlab chiqarishga izchil joriy etishga;
- ishlab chiqarishni kompleks mexanizatsiyalashtirish, kimyolashtirishni hamda elektrlashtirishni ta'minlashga;
- mavjud asosiy vositalarning ishga yaroqliligini ta'minlashga;
- o`simlikchilikning, chorvachilikning ishlab chiqarish vositalariga bo`lgan talabini imkoniyat darajasida ta'minlashga;
- ishchi-xizmatchilarning bilimini, malakasini yuksaltirish va moddiy hamda ma'naviy rag`batlantirishni real, ta'sirchan usullar orqali rivojlantirishga;
- ishlab chiqarishni liberallashtirish, erkinlashtirishga, islohotlarni chuqurlashtirishga;
- ishlab chiqarish, davr xarajatlarini, moliyaviy xarajatlarni imkoniyat doirasida kamaytirishga;
- soliqlar tizimini takomillashtirishga;
- ayrim qishloq xo`jalik mahsulotlarining baholarini erkinlashtirish va boshqalarga.

Ta'kidlangan tadbirlar o`z vaqtida, sifatli amalga oshirilishi natijasida o`simlikchilik, chorvachilik mahsulotlari miqdorining ko`payishi va qiymatining oshishi ta'minlanadi. Qishloq xo`jalik mahsulotlari hajmining o`shishi ular ichki va tashqi talabni qondirish maqsadida ko`proq sotilishini ta'minlaydi. Natijada o`simchilik, chorvachilik mahsulotlarining tovarlilik darajasi oshiriladi.

Hozirgi davrda qishloq xo`jalik mahsulotlarini sotishda erkin, raqobatli bozor talab darajasida shakllanmagan. Shu sababli, jamoa, shirkat hamda fermer xo`jaliklari sotgan mahsulotlarining haqini vaqtida ola olmayptilar, oqibatda debitorlik qarzlari ortib bormoqda. Chunonchi, respublikadagi jamoa, shirkat xo`jaliklarining debitorlik qarzlari 2000 yilda 64,2 mlrd.so`mni tashkil etgan bo`lsa, 2001 yilga kelib, 71,8 mlrd.so`mga etgan. Bunday hol qishloq xo`jaligini rivojlantirishga salbiy ta'sir ko`rsatmoqda.

Qishloq xo`jalik mahsulotlari sotish tizimini erkin bozor talablariga javob beradigan darajaga olib chiqish lozim. Buning uchun avvalo, qishloq xo`jalik korxonalarining o`zida marketing masalalari bilan muntazam shug`ullanadigan guruhlar yoki bo`limlarni tashkil etish, ularni erkin bozor ma'lumotlari bilan muntazam ta'minlash zarur.

Shuningdek, qishloq xo`jalik mahsulotlarini sotib olish bilan shug`ullanuvchi barcha tashkilotlarning, korxonalarining faoliyatini rivojlantirish, ularning bo`limlarini ishlab chiqarishga yaqinlashtirish kerak. Shundagina ortiqcha xarajatlarga, nobudgarchilikka yo`l qo`yilmaydi: qishloq xo`jalik korxonalari tez ayniydigan mahsulotlarni 70-100 km. masofadagi zavodlarga tashib, vaqtdan yutkazmaydi, ortiqcha xarajatlarni qilmaydi va mahsulot sifati yomonlashmaydi, mahsulotlarning ko`proq, tezroq, arzonroq sotilishi ta'minlanadi.

Bundan tashqari korxonalarining o'zlari ham etishtirgan mahsulotlarini sotish bilan shug'ullanuvchi uyushmalar tashkil etishlari mumkin. Uyushmaga kiruvchilar uchun erkin, qulay sharoitlar yaratilishi lozim. Bunday uyushmalar mahsulotlarni sotishda erkin raqobatli bozor vujudga kelishida muhim o'rin tutadi.

Natijada qishloq xo'jalik korxonalari mahsulotlarining haqini kelishilgan muddatlarda olish imkoniyatlariga ega bo'ladilar, ularni xo'jaliklar ishlab chiqarishga sarflashi natijasida yalpi va tovar mahsulotlarini ko'paytirishga erishadilar.

10.7. Shartnomalar bajarilish monitoringi.

Barcha talablarga javob beradigan qilib tuzilgan kontraktatsiya, fyuchers shartnomalarini bajarilishi monitoringini amalga oshirish talab etiladi. Shu munosabat bilan barcha tayyorlov va xizmat ko'rsatish tashkilotlari o'zaro munosabatda bo'lgan har bir xo'jalik bo'yicha shartnomalarni ro'yxatdan o'tkazish va ularni o'z vaqtida to'liq bajarilishini monitoring qilish daftarini yuritadilar. Ushbu daftarda shartnoma predmeti hamda tomonlarning vazifalar, majburiyatlarini ifodalovchi asosiy indikatorlar aks ettiriladi. Jumladan, shirkat xo'jaligi tayyorlov tashkilotiga qancha paxta sotishi, uning assortimenti, miqdori, narxi, davri va boshqalar aks ettiriladi. Xizmat ko'rsatuvchi tashkilotlar bo'yicha esa, ular ko'rsatilgan xizmatlarning turi, hajmi, davri, sifati, qiymati va boshqa ko'rsatkichlar aks ettiriladi. Shartnomada ko'rsatilgan shartlari bajarilishi monitoringi o'tkaziladi. Masalan, tayyorlov va xizmat ko'rsatish tashkilotlari hisobot davridan keyingi oyning o'ninchi kunidan kechikmay har oyda xo'jaliklar joylashgan joydagi tegishli tuman qishloq va suv xo'jaligi bo'limi rahbariyatini belgilangan tartibda paxta, boshqali ekinlar doni va sholi bo'yicha xo'jaliklar bilan tuzilgan shartnomalar shartlarini bajarilishini to'g'risida xabardor qiladi. Shuningdek, paxta, boshqali ekinlar doni va sholi etishtirish uchun xo'jaliklar bilan moddiy-texnika resurslari etkazib berish va xizmatlar ko'rsatish (ishlarni bajarish) bo'yicha shartnomalar shartini bajarilishining borishi bo'yicha ham ma'lumotlar beradi. Tumanlar miqiyosida shu to'plangan ma'lumotlar 5 kun muddatda viloyat qishloq va suv xo'jaligi boshqarmasiga yuboriladi. Viloyatning bu tashkiloti viloyatdagi barcha tumanlar bo'yicha shartnomalar bajarilishining borishini 5 kun muddatda yig'ma axborotini tayyorlaydilar. Shu yig'ma axborot O'zbekiston Respublikasi qishloq va suv xo'jaligi vazirligiga hamda xududiy adliya organlariga yuboriladi. Bu tashkilotlar barcha axborotlarni chuqur tahlil etib, tegishli xulosalar chiqarib, ularni bajarilishi monitoringini olib boradilar.

Shartnomalar bajarilishi monitoringini amalga oshirilishi tuzilgan barcha shartnoma shartlarini to'liq ta'minlashga xizmat qiladi. Shuning uchun uni sifatli yuritilishini ta'minlashga aloqida e'tibor qaratish maqsadga muvofiqdir.

Tayanch iboralar:

Iqtisodiy munosabatlar, shartnomaviy munosabatlar, kontraktatsiya shartnomasi, fyuchers shartnomasi, mahsulot sotuvchilar, ish va xizmat ko'rsatuvchilar, mahsulot sotib oluvchilar, davlat buyurtmasi, erkin sotish, tomonlarning vazifasi, majburiyati,

mulkiy javobgarlik, xo'jalik bo'yicha shartnoma, ichki xo'jalik shartnomasi monitoringi.

Qisqacha xulosalar

Qishloq xo'jaligida aholi va qayta ishlash tarmoqlarining talablarini qondirish maqsadida turli xil mahsulotlar etishtirilmoqda. Ular mamlakat yalpi ichki mahsulotining 26-30 foizini tashkil etmoqda. Yalpi mahsulot–tayyor mahsulot va tugallanmagan ishlab chiqarish xarajatlari yig'indisidir.

Tayyor mahsulotlarni sotish natijasida respublika valyuta tushumining aksariyat qismi shakllantirilmoqda. Yalpi mahsulot tarkibida tayyor va tovar mahsulotlar salmog'ini oshirish maqsadga muvofiqdir.

Qishloq xo'jalik mahsulotlarini taqsimlash va sotish yo'llarini, ularning bozorini rivojlantirishga erishish lozim.

Yalpi mahsulot miqdorini talab darajasida ko'paytirish, sifatlarini yaxshilash maqsadida ekstensiv hamda intensiv usullardan foydalanish maqsadga muvofiqdir.

Nazorat va muhokama uchun savollar

1. Nima uchun shartnomaviy munosabatlar amalga oshirilmoqda?
2. Shartnoma deganda nimani tushunasiz?
3. Shartnomaning qanday turlari mavjud?
4. Shartnomaning mazmuni deganda nimani tushunasiz?
5. Tomonlarning vazifasi, majburiyatlari qanday bo'lishi mumkin?
6. Mulkiy javobgarlik qanday bo'ladi?
7. Ichki ijaraning mazmuni qanday?
8. Monitoring qanday tartibda amalga oshiriladi?
9. Yalpi mahsulot deganda nimani tushunasiz?
10. Yalpi mahsulotlar qanday turlarda hisobga olinadi?
11. Yalpi mahsulotning tarkibi qanday ?
12. Tayyor mahsulot deganda nimani tushunasiz?
13. Qanday mahsulot tovar mahsuloti deb ataladi?
14. Mahsulotlarning tovarlilik darajasi qanday aniqlanadi?
15. Yalpi va tovar mahsulotlarning iqtisodiy-ijtimoiy ahamiyati qanday?
16. Yalpi mahsulotni ko'paytirishning qanday yo'llari bor?
17. Ekstensiv hamda intensiv usul haqida qanday tushunchaga egasiz?
18. Mahsulotlar sotishni rivojlantirishning qanday yo'llari mavjud?

Asosiy adabiyotlar:

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2004 yil 4 noyabrdagi «2005-2007 yillarda fermer xo'jaliklarini jadal rivojlantirishga qaratilgan takliflar tayyorlash bo'yicha maxsus komissiya tuzish to'g'risida»gi Farmoni, «Xalq so'zi», 2004 yil 5 noyabr
2. Abdug'aniev A., Abdug'aniev A.A. «Qishloq xo'jaligi iqtisodiyoti» darslik, T,O'zbekiston yozuvchilar uyushmasi Adabiyot jamg'armasi nashriyoti, 2004.
3. Bernli Xill «Iqtisodiyotga kirish», qishloq xo'jaligi o'quv yurtlari uchun darslik.
4. Kovalenko Ya.N. Ekonomika selskogo xozyaystva. Moskva. EKMES, 2004.
5. Kembell R., Makkonoll, Stenli L.Bryu. «Ekonomiks», M.: Respublika, 1992. Kniga – 1, 2
6. Ilina Z.M., Mirovitskaya I.V., «Ro'nki selskoxozyaystvennogo so'rya i prodovolstviya», Minsk, BGEU, 2001

Internet saytlari:

1. Kovalenko N.Ya. Ekonomika selskogo xozyaystva, M. «Yurkniga». 2004 <http://G`G`shopper.h1.ruG`books.shtmllo'topicq935&pageq1>
2. Korolev Yu.B. i dr. Menedjment v APK, 2002, uchebnik,
3. <http://G`G`web.book.ruG`cgi-binG`book.p1o'pageq4&bookq88899>

XI BOB

QISHLOQ XO`JALIGIDAGI (JORIY VA O`RTACHA) XARAJATLAR, ULARNI KAMAYTIRISH YO`LLARI

11.1. Qishloq xo`jaligidagi xarajatlar, ularning ahamiyati

11.2. Xarajatlar tarkibi, ularning turkumlashtirilishi

11.3. Mahsulot tannarxi haqida tushuncha (o`rtacha xarajatlar), uning turlari va aniqlanish tartibi

11.4. Qishloq xo`jalik mahsulotlarining tannarx darajasi, dinamikasi va xarajatlarni qisqartirish, mahsulotlar tannarxlarini pasaytirish yo`llari

11.1. Qishloq xo`jaligidagi xarajatlar, ularning ahamiyati

1. Qishloq xo`jaligi mamlakatimiz xalq xo`jaligining eng muhim tarmog`i, uning serqirra faoliyatini tashkil etish va boshqarish uchun ma'lum miqdordar moddiy, pul hamda mehnat sarf-xarajatlari amalga oshiriladi. Ularning mamlakat miqyosidagi miqdori jami ijtimoiy xarajatlar deb ataladi. Ijtimoiy xarajatlar ijtimoiy mahsulot qiymati bilan tengdir. Ularning tarkibi quyidagilardan tashkil topadi:

2. Ishlab chiqarish vositalarida buyumlashgan xarajatlar. Ular o`tgan davr xarajatlari bo`lib, S harfi bilan belgilanadi.

3. Jonli mehnat xarajatlari. Ular o`zi uchun yangi qiymatni yaratadi, V harfi bilan belgilanadi.

4. Buyumlashgan va jonli mehnat uyg`unlashishi natijasida jamiyat uchun qo`shimcha qiymat yaratiladi. U m harfi bilan belgilangan.

Ijtimoiy xarajatlar, ya'ni yalpi ijtimoiy mahsulot qiymatining umumiy ko`rinishi quyidagicha:

Mamlakatning jami ijtimoiy xarajatlari–davlat hamda tarmoqlar, korxonalar va tashkilotlar miqyosidagi barcha xarajatlarning yig`indisidir.

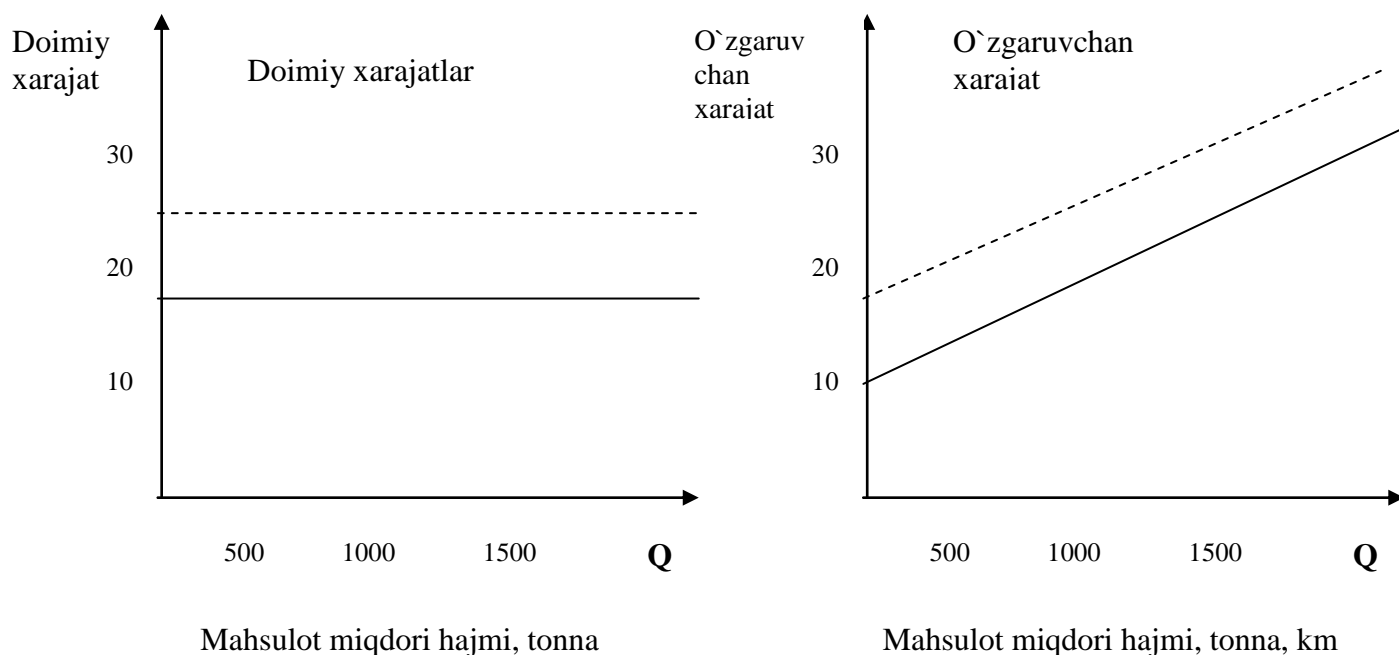
Tarmoqning ijtimoiy xarajatlari–individual korxonalarining, tashkilotlarning xarajatlari yig`indisidir. Shunday tarmoqlardan eng muhimi, qishloq xo`jaligidir. Qishloq xo`jalik korxonalarini turli xildagi talablarni qondirish maqsadida mahsulotlar ishlab chiqarish, xizmatlarni bajarish uchun moddiy, pul va mehnat xarajatlari amalga oshiriladi. Yuqorida qayd etganimizdek, korxonalar miqyosidagi moddiy va buyumlashgan xarajatlar S harfi bilan, mehnat xarajatlari, ish haqi shaklida bo`lib, V harfi bilan belgilanadi. Korxonalar xarajatlari umumiy ko`rinishi quyidagicha: . Bu umumiy xarajat hisoblanadi.

Qishloq xo`jalik korxonalarini turli xildagi mahsulotlarni etishtirish, xizmat va ishlarni bajarish uchun moddiy va buyumlashgan quyidagi xarajatlarni amalga oshiriladi: urug`lik, ko`chat, mineral, mahalliy o`g`itlar, kimyoviy vositalar, yoqilg`i, yog`lovchi materiallar, ozuqa va em-xashaklar, asosiy vositalarning eskirish qiymati, ishchi xizmatchilarning mehnatlariga to`langan haqlar, soliqlar, kreditlar uchun to`lovlar, mahsulotlarni sotish bilan bog`liq bo`lgan xarajatlar, kam qiymatli, tez eskiruvchan materiallar va boshqalar.

Bozor iqtisodiyoti sharoitida tarmoqda amalga oshiriladigan xarajatlarning yangi tartibi 1995 yil 1 yanvardan boshlab joriy etilgan. U «Mahsulot ishlab chiqarish (ish, xizmat) va sotish tannarxlariga qoʻshiladigan xarajatlar tarkibi va moliyaviy natijalarni shakllantirish tartibi toʻgʻrisidagi nizom»da (Toshkent, 1999 y.) oʻz ifojasini topgan. Hozirgi davrda qishloq xoʻjaligida amalga oshiriladigan xarajatlar oʻzgaruvchan hamda doimiy xarajatlardan tashkil topadi. Ular ishlab chiqarilayotgan mahsulotlarning hajmi, ish miqdorining oʻzgarishi bilan uzviy bogʻlangan boʻladi. Doimiy xarajatlar ishlab chiqariladigan mahsulot hajmining oʻzgarishi bilan bogʻliq emas. Mahsulot hajmi koʻpayishi yoki kamayishi bilan doimiy xarajatlar qiymati oʻzgarmaydi. Masalan, er uchun ayrim asosiy vositalarga toʻlanadigan ijara haqi, ayrim asosiy vositalarning eskirish summasi (amortizatsiya summasi) toʻlovlari va boshqalar doimiy xarajatlar tarkibiga kiradi. Oʻzgaruvchan xarajatlar ishlab chiqariladigan mahsulot hajmining oʻzgarishi bilan bevosita bogʻliqdir. Ishlab chiqariladigan mahsulotlar miqdorining koʻpayishi oʻzgaruvchan xarajatlar koʻproq sarflanishini taqozo etadi. Ularga urugʻliklar, koʻchatlar, mineral va mahalliy oʻgʻitlar, ozuqalar, em-xashak, mehnatga toʻlanadigan ish haqi, elektroenergiya xarajatlari va boshqa xarajatlar kiradi.

4-diagramma

Doimiy va oʻzgaruvchan xarajatlarning harakati

Doimiy va oʻzgaruvchan xarajatlarning oʻzgarishi yangi texnikalarni, samarali texnologiyalarni joriy etish, sermahsul chorva hayvonlarini yaratish, shakllantirish hamda ilgʻor tajribalarni amalga oshirish bilan bevosita bogʻliq.

Qishloq xoʻjaligida moddiy mablagʻ va mehnat sarflarini amalga oshirishda ularning oʻrindoshligini hamda har bir sarflanayotgan qoʻshimcha xarajatni tejash, qolaversa, ortiqcha sarf-xarajatlar qilmaslikni talab etadi. Xoʻjaliklarda amalga

oshirilayotgan xarajatlar ma'lum maqsadni hal etishga qaratilgan. Shundan kelib chiqqan holda ular quyidagicha guruhlashtirilgan:

1. Mahsulotning ishlab chiqarish tannarxiga kiritiladigan xarajatlar:

- a) bevosita va bilvosita moddiy xarajatlar;
- b) bevosita va bilvosita mehnat xarajatlari (ish haqi);
- v) boshqa bevosita va bilvosita xarajatlar

2. Ishlab chiqarish tannarxiga kiritilmaydigan, biroq asosiy faoliyatdan olingan foydada hisobga olinadigan hamda davr xarajatlariga kiritiladigan xarajatlar:

- a) mahsulotni sotish bilan bog`liq xarajatlar;
- b) korxonani boshqarish xarajatlari (ma'muriy sarf-xarajatlar);
- v) boshqa operatsion xarajatlar va zararlar.

3. Xo`jalik yurituvchi sub'ektning umumxo`jalik faoliyatidan olingan foyda yoki zararlarni hisoblab chiqishda xo`jalik yurituvchi sub'ektning moliyaviy faoliyati bo`yicha hisobga olinadigan xarajatlar.

4. Favqulodda zararlar, daromad (foyda)dan olinadigan soliq to`langunga qadar foyda yoki zararlarni hisoblab chiqishda hisobga olinadi.

Qishloq xo`jaligida sarflanayotgan xarajatlarni imkoniyat doirasida tejashga harakat qilish zarur. Buning uchun fan, texnika yutuqlarini, yangi texnologiyalarni, ilg`or tajribalarni imkoniyat doirasida ishlab chiqarishga tatbiq etish lozim. Xarajatlarning tejalishi boshqa ishlar bajarilishini hamda olinadigan foyda summasi oshishini ta'minlaydi. Natijada xo`jalikning rentabellik darajasi ortadi. Foyda summasining oshishi xo`jalikni kengaytirilgan takror ishlab chiqarish asosida rivojlantirish uchun imkoniyat yaratadi.

Shuning uchun ham bu masalaga respublikamiz hukumati, xo`jaliklarning barcha xodimlari doimokatta e'tibor bermoqdalar.

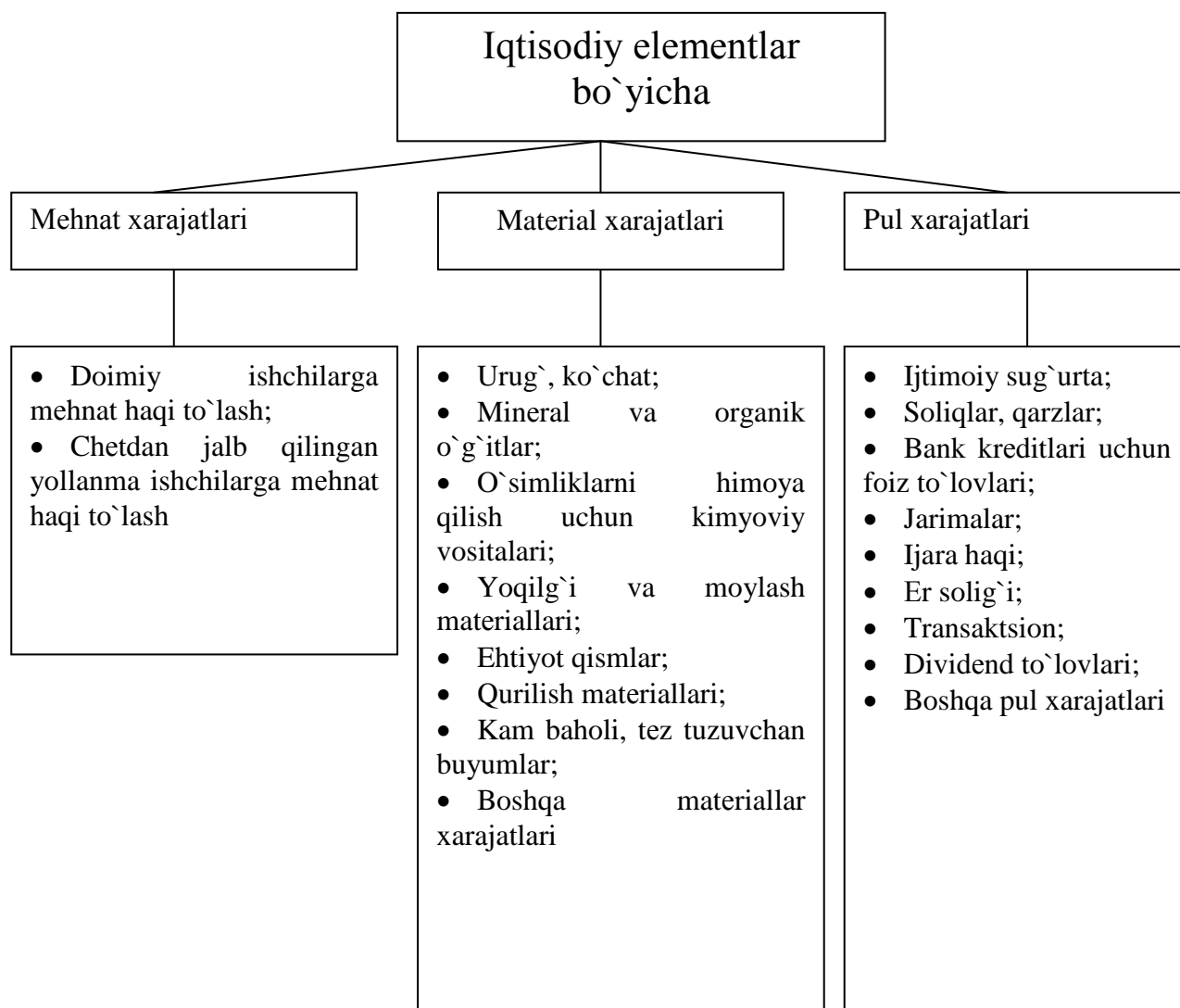
11.2. Xarajatlar tarkibi, ularning turkumlashtirilishi

• Qishloq xo`jaligida mahsulot etishtirish, ish va xizmatlarni bajarish uchun qilinayotgan barcha xarajatlar iqtisodiy mazmunga, maqsadga, hisobot ob'ektiga hamda shakllanish manbalariga ko`ra, quyidagi elementlarga va moddalarga guruhlashtirilgan (11-chizma):

- mahsulot etishtirish, ishlarni, xizmatlarni bajarish bilan bog`liq xarajatlar;
- davr xarajatlari;
- moliyaviy faoliyat bilan bog`liq bo`lgan xarajatlar;
- favqulodda qilinadigan xarajatlar(foyda, zararlar).

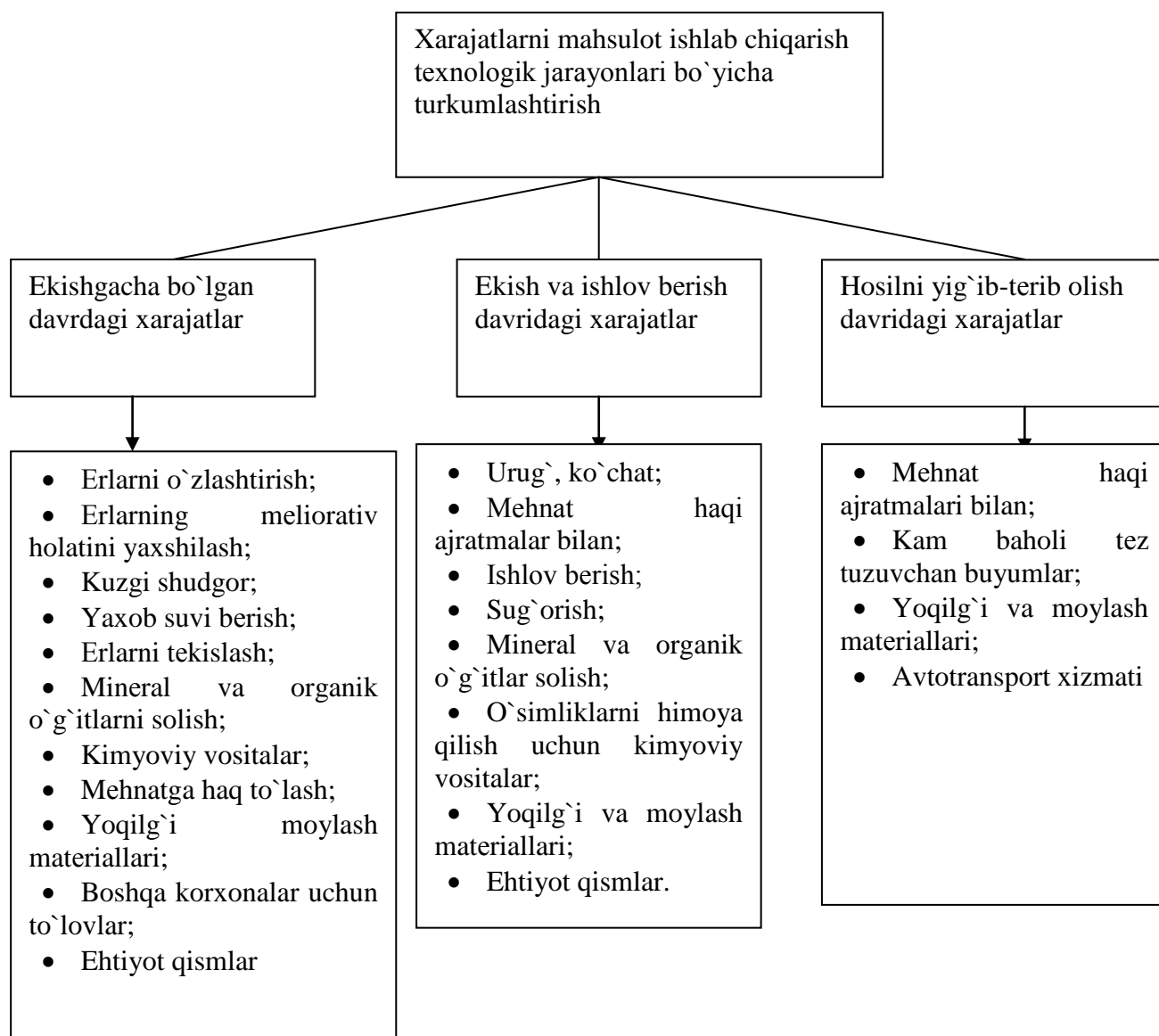
Iqtisodiy mohiyatiga ko`ra, bir xil xarajatlar xarajat elementlarini, bir nechta xarajat elementlari xarajat moddalarini tashkil etadi. Demak, xarajat moddalari xarajat elementlariga nisbatan kengroqdir.

Qishloq xo'jaligidagi xarajatlarning iqtisodiy elementlar bo'yicha guruhlashtirilishi

Amalga oshirilayotgan va oshirilishi lozim bo'lgan xarajatlarni iqtisodiy elementlar bo'yicha guruhlashtirish natijasida mehnat xarajatlari uchun berilgan ish xaqini va uning tarkibini, sarflangan moddiy (material) xarajat, turli maqsadlarga sarflangan pul xarajatlari (ob'ektlari bo'yicha) summasini aniqlab, ularni chuqur tahlil qilish imkoniyati yaratiladi.

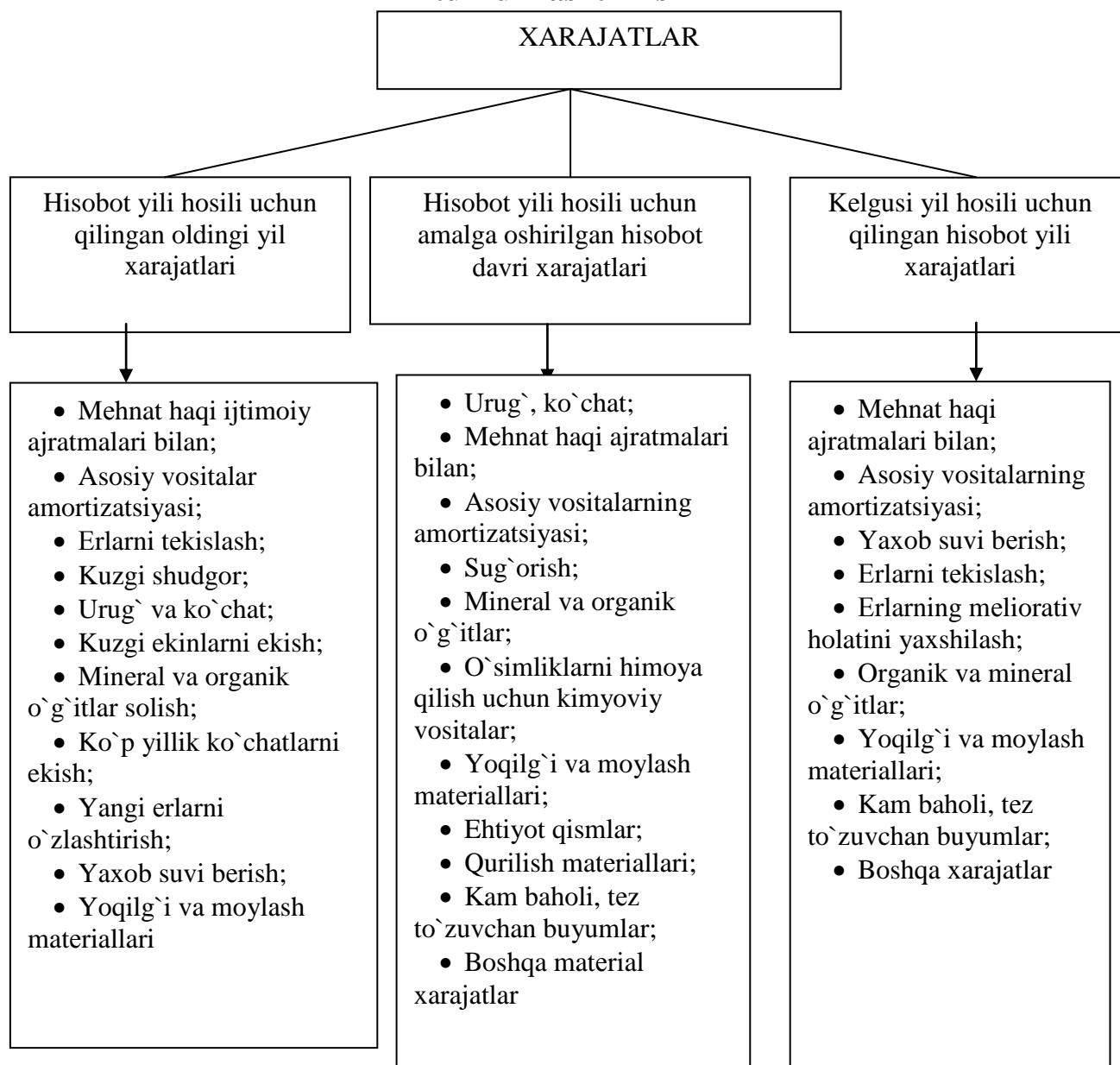
Sarflanayotgan xarajatlarni tahlil etish jarayonida ularning qanchasi mahsulot etishtirishga oid texnologik jarayonlar bo'yicha sarflanganligiga ham alohida e'tibor beriladi. Bundan maqsad – fan-texnika, texnologiya yangiliklarini ishlab chiqarishning u yoki bu jarayoniga tatbiq etish natijasida xarajatlarni tejash imkoniyatini aniqlashdir. Shuning uchun ham xarajatlarni mahsulot etishtirish texnologik jarayonlari bo'yicha ham turkumlashtirish mumkin (12-chizma).

Xarajatlarning bunday tartibda turkumlashtirilishi ularning o`simlikchilik mahsulotlari etishtirish davrlari bo'yicha qilinadigan miqdorini, qiymatini aniqlash imkoniyatini yaratadi. Shunga asoslangan holda ularning samarali amalga oshirishlashini ta'minlash mablag`lar bilan ta'minlanish masalalari ham hal etilishini taqozo qiladi.

Qishloq xo`jaligida xarajatlarni sarflashdan yana bir maqsad—etishtirilayotgan bir birlikdagi mahsulot, bajarilayotgan ishlar, xizmatlar uchun o`rtacha qancha xarajat qilinganligini ham aniqlashdir, ya'ni ularning tannarxlarini bilishdir. Mahsulot (ish, xizmat) tannarxi darajasi ularning foydali yoki zararligi bo'yicha aniqlanadi. Shuning uchun xarajatlar har bir tannarx ob'ekti bo'yicha to`g`ri olib borilishini ta'minlash lozim. Buning uchun sarflanayotgan xarajatlar mahsulot ishlab chiqarish davrlariga qarab qo`shilishi bo'yicha turkumlashtiriladi (13-chizma).

Xarajatlarning mahsulot etishtirish muddatlari bo'yicha turkumlashtirilishi

Qishloq xo'jaligida xarajat mahsulot etishtirish jarayonida bevosita hamda bilvosita sarflanadigan xarajatlarga ham turkumlashtiriladi. Bevosita (to'g'ri) xarajatlar mahsulotlarni etishtirishda bevosita qatnashadi va ular mahsulot hajmiga, sifatiga to'g'ri ta'sir ko'rsatmaydi.

Qishloq xo'jalik mahsulotlarini etishtirishda (ishlarni bajarish va xizmatlarni ko'rsatishda) bevosita qatnashadigan xarajatlarga quyidagilar kiritilmoqda:

1. Mahsulot (ishlar, xizmatlar)ning ishlab chiqarish tannarxiga kiritiladigan xarajatlar tarkibi.

• Mahsulot (ishlar, xizmatlar)ning ishlab chiqarish tannarxini hosil qiluvchi xarajatlar, ular iqtisodiy mazmuniga ko'ra, quyidagi elementlar bilan guruhlarga ajratiladi:

• ishlab chiqarish moddiy xarajatlari (qaytariladigan chiqitlar qiymati chiqarib tashlangan holda);

• ishlab chiqarish xususiyatiga ega bo'lgan mehnatga haq to'lash xarajatlari;

• ishlab chiqarishga tegishli bo'lgan ijtimoiy sug'urta ajratmalari;

• asosiy fondlar va ishlab chiqarish ahamiyatiga ega bo'lgan nomoddiy aktivlar amortizatsiyasi;

• ishlab chiqarish ahamiyatiga ega bo'lgan boshqa xarajatlar.

◆ 1. Ishlab chiqarish bilan bog'liq moddiy xarajatlar

◆ Ishlab chiqarish bilan bog'liq moddiy xarajatlarga quyidagilar tegishli:

◆ ishlab chiqariladigan mahsulotning asosini tashkil etib, uning tarkibiga kiradigan yoki mahsulot tayyorlashda (ishlarni bajarishda, xizmatlarni ko'rsatishda) zarur tarkibiy qism hisoblangan, chetdan sotib olinadigan xomashyo va materiallar;

◆ normal texnologiya jarayonini ta'minlash va mahsulotlarni o'rash uchun mahsulot (ishlar, xizmatlar) yoki boshqa ishlab chiqarish ehtiyojlariga sarflanadigan (asbob-uskunalar, binolar, inshootlar va boshqa asosiy vositalar sinovini o'tkazish, nazorat qilish, saqlash, tuzatish va ulardan foydalanish) uchun ishlab chiqarish jarayonida foydalaniladigan, xarid qilinadigan materiallar, shuningdek, asbob-uskunalarni tuzatish uchun ehtiyot qismlar, instrumentar, moslamalar, inventar, priborlar laboratoriya asbob-uskunalari va asosiy fondlarga kirmaydigan boshqa mehnat vositalarining eskirishi, maxsus kiyim-bosh va arzonbaholi boshqa ashyolarning eskirishi;

◆ sotib olinadigan, kelgusida ushbu xo'jalik yurituvchi sub'ektlarida montaj qilindigan yoki qo'shimcha ishlov beriladigan butlovchi buyumlar va yarim tayyor mahsulotlar;

◆ tashqi yuridik va jismoniy shaxslar, shuningdek, xo'jalik yurituvchi sub'ektning ichki tarkibiy bo'linmalari tomonidan bajariladigan, faoliyatning asosiy turiga tegishli bo'lmagan, ishlab chiqarish xususiyatiga ega bo'lgan ishlar va xizmatlar.

◆ Ishlab chiqarish harakteriga ega bo'lgan ishlar va xizmatlarga mahsulot tayyorlash bo'yicha ayrim operatsiyalarni bajarish, xomashyo va materiallarga ishlov berish, iste'mol qilinayotgan ashyo va materiallar sifatini aniqlash uchun sinovlar o'tkazish, belgilangan texnologik jarayonlarga rioya etilishi ustidan nazorat qilish, asosiy ishlab chiqarish fondlarini tuzatish va boshqalar tegishli bo'ladi. Xo'jalik yurituvchi sub'ekt ichida tashqi yuridik shaxslarning transport xizmatlari (xomashyo, materiallar, instrumentlar, detallar, tovarlar, yuklarning boshqa turlarini bazis (markaziy) ombordan quyi bo'g'inlarga, ya'ni sexga va tayyor mahsulotni saqlash uchun omborga keltirish) ham ishlab chiqarish xususiyatiga ega bo'lgan xizmatlarga tegishli:

◆ tabiiy xomashyo (er rekultivatsiyasiga ajratmalar, ixtisoslashtirilgan yuridik shaxslar tomonidan amalga oshiriladigan erni rekultivatsiya qilish ishlariga haq to'lash), ildizi bilan beriladigan daraxtga haq to'lash, sanoat korxonalarini tomonidan

suv xo`jaligi tizimidan belgilangan limitlar doirasida va undan ortiqcha olinadigan suv uchun haq to`lash. Sanoatning xomashyo tarmoqlari uchun yog`och, taxta materiallaridan yoki foydali qazilmalardan (rudadan) foydalanish huquqlarining amortizatsiya qilinadigan qiymati yoki atrof-muhitni tiklash xarajatlari;

◆ texnologik maqsadlarga energiyaning barcha turlarini ishlab chiqarishga, binolarni isitishga sarflanadigan yonilg`ining chetdan sotib olinadigan barcha turlari, xo`jalik yurituvchi sub'ektlarning transporti tomonidan bajariladigan, ishlab chiqarishga xizmat ko`rsatish bo`yicha transport ishlari;

◆ xo`jalik yurituvchi sub'ektning texnologik, transport va boshqa ishlab chiqarish va xo`jalik ehtiyojlariga sarflanadigan barcha turdagi xarid qilinadigan energiya (xo`jalik yurituvchi sub'ektning o`zi tomonidan ishlab chiqariladigan elektr energiyaga va energiyaning boshqa turlariga, shuningdek, xarid qilinadigan energiyani iste'mol joyigacha transformatsiya qilish va uzatish xarajatlari xarajatlarning tegishli elementlariga kiritiladi);

◆ ishlab chiqarish sohasida moddiy boyliklarning tabiiy yo`qotish me'yorlari doirasida va ulardan ortiqcha yo`qotilishi, yaroqsizlanishi va kam chiqishi;

◆ xo`jalik yurituvchi sub'ektning transporti va xodimlari tomonidan moddiy resurslarni etkazish bilan bog`liq xarajatlar (yuklash va tushirish ishlari ham shu jumlagacha kiradi) ishlab chiqarish xarajatlarining tegishli elementlariga kirishi kerak (mehnatga haq to`lash xarajatlari, asosiy fondlar amortizatsiyasi, moddiy xarajatlar va boshqalar);

◆ xo`jalik yurituvchi sub'ektlar tomonidan moddiy resurslarni etkazib beruvchilardan olinadigan idishlar ham moddiy resurslar qiymatiga kiritiladi;

◆ mahsulot tannarxiga kiritiladigan moddiy resurslar xarajatlaridan qaytariladigan chiqitlar qiymati, idish va o`rash-joylash materiallari qiymati. Ular amaldagi sotilishi, foydalanilishi yoki omborga kirim qilinishi narxi bo`yicha chiqarib tashlanadi;

◆ «moddiy xarajatlar» elementi bo`yicha aks ettiriladigan moddiy resurslar qiymati sotib olish narxidan, shu jumladan, barter bitishuvlarida, qo`shimcha narx (ustama)dan, ta'minot, tashqi iqtisodiy tashkilotlar tomonidan to`lanadigan vositachilik taqdirlashlaridan, tovar birjalari xizmatlari qiymatidan, shu jumladan, brokerlik xizmatlaridan, bojlar va yig`imlardan, transportda tashishga haq to`lashdan, tashqi yuridik shaxslar tomonidan amalga oshiriladigan saqlash va etkazib berishga haq to`lashdan kelib chiqib shakllanadi.

2. Ishlab chiqarish xususiyatiga ega bo`lgan mehnatga haq to`lash xarajatlari.

• Ishlab chiqarish xususiyatiga ega bo`lgan mehnatga haq to`lash xarajatlari tarkibiga quyidagi moddalar kiritiladi:

• xo`jalik yurituvchi sub'ektda qabul qilingan mehnatga haq to`lash shakllari va tizimlariga muvofiq bajarilgan narxnomalar, tarif stavkalariga va lavozim maoshlaridan kelib chiqib hisoblangan, amalda bajarilgan ish uchun ishlab chiqarish xususiyatiga ega bo`lgan, hisoblangan ish haqi, shu jumladan, bajarilgan ishni hisobga olish bo`yicha dastlabki hujjatlarda nazarda tutilgan rag`batlantiruvchi tUSDagi to`lovlar;

- kasb mahorati va murabbiylik uchun tarif stavkalariga va okladlariga ustamalar;
- ish rejimi va mehnat sharoitlari bilan bog`liq bo`lgan kompensatsiya tusidagi to`lovlar;
 - texnologik jarayon jadvalida nazarda tutilgan tungi vaqtda, ishdan tashqari vaqtda, dam olish va bayram (ishlanmaydigan) kunlarida ishlaganlik uchun tarif stavkalari va okladlarga ustamalar va qo`shimcha haq;
 - kun, smenali rejimda ishlaganlik, kasblarni birga qo`shib olib borganlik va xizmat ko`rsatish zonalarini kengaytirganlik uchun ustamalar;
 - hukumat tomonidan tasdiqlangan kasblar va ishlar ro`yxati bo`yicha og`ir, zararlik, alohida zararli mehnat va tabiiy-iqlim sharoitlarida ishlaganlik uchun ustamalar, shu jumladan, ushbu sharoitlardagi uzluksiz ish staji uchun ustamalar.
 - aloqa, temir yo`l, daryo, avtomobil transporti va katta yo`llar xodimlarining va doimiy ishi yo`lda o`tdigan yoki qatnov tusiga ega bo`lgan boshqa xodimlarning ish haqiga, xo`jalik yurituvchi sub'ekt joylashgan joydan jo`nagan paytidan boshlab shu joyga qaytib kelgan, qaytishgacha to`lanadigan, yo`lda o`tgan har bir sutka uchun to`lanadigan ustamalar;
 - qurilishda, rekonstruktsiya qilishda va mukammal ta'mirlashda bevosita band bo`lgan, shuningdek, qonun hujjatlarida nazarda tutilgan hollarda vaxta usuli bilan ishlarni bajargan xodimlar uchun ishning ko`chma va qatnov xususiyati uchun ustama;
 - doimiy ravishda er osti ishlarida band bo`lgan xodimlarga ularning shaxtada (konda) ish joyiga jo`nab ketishlaridan va orqaga qaytishlarigacha o`tdigan normativ vaqt uchun qo`shimcha haq;
 - mehnatga haq to`lashning rayonlar bo`yicha tartibga solinishiga, shu jumladan, rayon koeffitsientlari va amaldagi qonun hujjatlariga muvofiq cho`l, suvsiz va yuqori tog` joylarida ishlaganlik uchun koeffitsientlar bilan belgilangan to`lovlar;
 - xo`jalik yurituvchi sub'ekt joylashgan joydan (yig`ilish punktidan) ish joyiga va orqaga qaytadigan yo`lda o`tdigan kunlar uchun vaxtada ishlash jadvalida nazarda tutilgan, shuningdek, meteorologiya sharoitlariga ko`ra va transport tashkilotlarining aybi bilan yo`lda qolingun kunlar uchun tarif stavkasi, oklad miqdorida to`lanadigan summalar (vaxta usulida ishni bajarishda);
 - ish vaxta usulida tashkil etilganda, ish vaqti jamlanib hisoblanganda va qonun hujjatlari bilan belgilangan boshqa hollarda xodimlarga ularga ish vaqtining normal davom etishidan ortiq ishlaganligi munosabati bilan beriladigan dam olish (ortiqcha ishlagan ish vaqti uchun dam olish) kunlari uchun haq to`lash;
 - ishlanmagan vaqt uchun haq to`lash;
 - amaldagi qonun hujjatlariga muvofiq navbatdagi (har yili) va qo`shimcha ta'tillar, navbatdagi (har yili) foydalanilmagan va qo`shimcha ta'tillar uchun kompensatsiyalar, o`smirlarning imtiyozli soatlari, bolani ovqatlantirish uchun onalar ishidagi tanaffuslar, shuningdek, tibbiy ko`riklardan o`tish bilan bog`liq vaqt uchun haq to`lash;
 - majburiy ta'tilda bo`lgan xodimlarga, asosiy ish haqini qisman saqlab qolgan holda haq to`lash;

- donor xodimlarga qonni tekshirish, topshirish kunlari uchun va qon topshirilgan har bir kundan keyin beriladigan dam olish kunlari uchun haq to'lash;
- davlat vazifalarini bajarganlik uchun (harbiy yig'inlar, favqulodda vaziyatlar bo'yicha yig'inlar va boshqalarda qatnashganlik uchun) mehnat haqi to'lash;
- xo'jalik yurituvchi sub'ekt shtatida turmaydigan xodimlar mehnatiga ular tomonidan fuqarolik-huquqiy tusda tuzilgan shartnomalar bo'yicha ishlar bajarilganligi uchun haq to'lash, agar bajarilgan ish uchun xodimlar bilan hisob-kitob xo'jalik yurituvchi sub'ektning o'zi tomonidan amalga oshirilsa, pudrat shartnomasi ham shu jumlagi kiradi;
- belgilangan tartibga muvofiq ishlab chiqarish jarayonida qatnashuvchi xodimlar mehnatiga haq to'lash fondiga kiritiladigan to'lovlarning boshqa turlari.

3. Ishlab chiqarishga tegishli bo'lgan ijtimoiy sug'urtaga ajratmalar.

- ◆ Ijtimoiy sug'urta ajratmalariga quyidagilar kiradi:
- ◆ qonun xujjatlari bilan belgilangan normalar bo'yicha mehnatga haq to'lash fondiga ijtimoiy tusdagi majburiy ajratmalar;
- ◆ nodavlat pensiya jamg'arlariga, ixtiyoriy tibbiy sug'urtaga va ixtiyoriy sug'urtaning boshqa turlariga ajratmalar;
- ◆ asosiy vositalar va ishlab chiqarish ahamiyatiga ega bo'lgan nomoddiy aktivlar amortizatsiyasi.
- Asosiy vositalar va ishlab chiqarish ahamiyatiga ega bo'lgan nomoddiy aktivlar amortizatsiyasi bo'yicha xarajatlar tarkibiga quyidagilar kiradi:
- asosiy ishlab chiqarish fondlarining dastlabki (tiklash) qiymatidan kelib chiqib hisoblangan amortizatsiya ajratmalari summasi (hisoblangan eskirish). lizing bo'yicha va belgilangan tartibda tasdiqlangan me'yorlar, qonun xujjatlarida amalga oshiriladigan jadallashtirilgan amortizatsiya ham shu jumlagi kiradi;
- ishlab chiqarish ahamiyatiga ega bo'lgan nomoddiy aktivlar eskirishi har oyda xo'jalik yurituvchi sub'ekt tomonidan dastlabki qiymati va ulardan foydali foydalanish muddatidan (biroq xo'jalik yurituvchi sub'ekt faoliyati muddatidan ortiq emas) kelib chiqib hisoblanadigan mahsulot (ishlar, xizmatlar) tannarxiga tegishli bo'ladi, foydali foydalanish muddatini aniqlash imkoni bo'lmagan nomoddiy aktivlar bo'yicha eskirish me'yori besh yil hisobiga belgilanadi, biroq xo'jalik yurituvchi sub'ekt faoliyati muddatidan ortiq emas.

5. Ishlab chiqarish tusidagi boshqa xarajatlar.

1. Ishlab chiqarish tusidagi boshqa xarajatlarni hisobga olishning navbatdagi kompleks moddalari – bandlarda keltirilgan xarajatlar elementlari bo'yicha ajratiladi.
 1. Yuqoridagilardan tashqari qo'riqlash xarajatlari bunday qo'riqlash mavjud bo'lishini talab qiluvchi mazkur ishlab chiqarishga maxsus talablar mavjud bo'lgan taqdirda mahsulot (ishlar, xizmatlar) tannarxiga kiritilishi mumkin.
 2. Ishlab chiqarish faoliyatiga tegishli bo'lgan asosiy vositalarni joriy ijaraga olish bilan bog'liq xarajatlar.
 3. Tabiatni mahofaza qilish maqsadlaridagi fondlarni saqlash va ulardan foydalanish bilan bog'liq joriy xarajatlar, shu jumladan, ifloslantiruvchi moddalarni yo'l qo'yiladigan me'yorlar doirasida va undan ortiqcha atrof-muhitga chiqarganlik uchun to'lovlar.

4. Ishlab chiqarish xususiyatlari bilan bog`liq bo`lgan va qonun hujjatlarida nazarda tutilgan mehnatning normal sharoitlarini va texnika xavfsizligini ta'minlash xarajatlari.

5. Xodimlarning ishlab chiqarish jarayonida bevosita qatnashishi bilan bog`liq bo`lgan sog`liqni saqlash tadbirlari.

6. Tekin ko`rsatiladigan kommunal xizmatlar, oziq-ovqat, ayrim tarmoqlar xodimlariga beriladigan oziq-ovqatlar qiymati, xo`jalik yurituvchi sub'ekt xodimlariga beriladigan tekin uy-joy haqini to`lash xarajatlari (yoki uy-joy, kommunal xizmatlar va boshqalar uchun pul kompensatsiyasi summasi).

7. Amaldagi qonun hujjatlariga muvofiq tekin beriladigan va shaxsiy foydalanishda qoladigan buyumlar qiymati (shu jumladan, formal kiyim-bosh, maxsus ovqatlar yoki ular pasaytirilgan narxlar bo`yicha sotilishi munosabati bilan imtiyozlar summasi).

8. Ishlab chiqarish jarayoniga tegishli bo`lgan boshqaruvning texnik vositalarini, boshqaruvning boshqa texnik vositalarini hisoblash markazlarini saqlash va ularga xizmat ko`rsatish xarajatlari.

9. Qonun hujjatlariga muvofiq ishlab chiqarishda band bo`lgan xodimlarni tibbiy ko`rikdan o`tkazganlik uchun tibbiy muassasalarga haq to`lash.

10. Ishlab chiqarish xodimlarini belgilangan ishlab chiqarish jarayoniga tegishli bo`lgan xizmat safarlariga yuborish bo`yicha me'yorlar doirasida va ulardan ortiqcha xarajatlar.

11. Ishlab chiqarish ishchilarini va ishlab chiqarish aktivlarini majburiy sug`urta qilish xarajatlari.

12. Brak tufayli kelib chiqadigan yo`qotishlar.

13. Ishlab chiqarishning ichki sabablariga ko`ra, bekor turishlar tufayli yo`qotishlar.

14. Kafolatli xizmat muddati belgilangan buyumlarni kafolatli tuzatish va ularga kafolatli xizmat ko`rsatish xarajatlari.

15. Mahsulot (xizmatlar)ni majburiy sertifikatsiya qilish xarajatlari.

16. Ishlab chiqarish jarohatlari tufayli mehnat qobiliyati yo`qolishi bilan tegishli vakolatli organlarning qarorlari asosida va qarorlarisiz to`lanadigan nafaqalar.

17. Umumiy foydalaniladigan yo`lovchilar transporti xizmat ko`rsatmaydigan yo`nalishlarda xodimlarni ish joyiga olib borish va olib kelish bilan bog`liq xarajatlar.

- 1. Qishloq xo`jaligida davr xarajatlari ham amalga oshiriladi. Ular mahsulotlarni bevosita ishlab chiqarish jarayoniga bog`liq bo`lmay, balki xo`jalikning sohalari bo`yicha tashkil etish va ularni boshqarish bilan bog`liq bo`lgan xarajatlardan iboratdir.

- Bu xarajatlar ham maqsad vazifalariga ko`ra, quyidagicha turkumlashtiriladi:

- etishtirilgan mahsulotlarni sotish, xizmatlarni ko`rsatish uchun qilinadigan quyidagi xarajatlar: mahsulotlarni sotish bilan bog`liq bo`lgan barcha xarajatlar;

- ma'muriy xarajatlar, ularga tarmoqni, korxonani boshqarish bilan bog`liq bo`lgan barcha xarajatlar, jumladan, boshqaruv tizimlarining faoliyati, boshqaruv sohasidagi vositalar bilan bog`liq bo`lgan xarajatlar;

- boshqa operatsion xarajatlar, jumladan, kadrlar tayyorlash, loyihalarni tuzish, xodimlarni ijtimoiy muhofaza qilish bilan bog`liq xarajatlar;

- hisobot davrining kelgusida soliq solinadigan bazadan chiqariladigan xarajatlar.

2. Moliyaviy faoliyat bo'yicha xarajatlar. Ularga barcha turdagi kreditlar bo'yicha, mol-mulkning ijara haqi to'lovlari hamda qimmatli qog'ozlarni chiqarish, sotish, tarqatish bilan bog'liq bo'lgan xarajatlar kiradi.

3. Favqulodda yuz beradigan hodisa, voqealarni qoplash bilan bog'liq bo'lgan xarajatlar. Ularga korxonalarining odatdagi faoliyatidan chetga chiquvchi hodisalar yoki operatsiyalar natijasida vujudga keladigan va ro'y berishi kutilmagan odatdan tashqari xarajatlar kiradi. Masalan, er qimirlashi, tinchlikka xavf soluvchi harakatlarni ma'lum miqdorda qoplash xarajati. Chunki ular asosan davlat va mahalliy byudjet hisobidan qoplanadi.

11.3. Mahsulot tannarxi haqida tushuncha (o'rtacha xarajatlar), uning turlari va aniqlanish tartibi

Bozor iqtisodiyoti sharoitida tarmoqlar, korxonalar miqyosida umumiy qiymat ko'rsatkichlari bilan birgalikda o'rtacha xarajatlar, ya'ni tannarx ko'rsatkichi ham faoliyat ko'rsatishi taqozo etiladi. Tannarx bozor iqtisodi sharoitida iqtisodiy kategoriya hisoblanadi. Uning yordamida qishloq xo'jaligida etishtirilayotgan mahsulotlar, bajarilayotgan ishlar va ko'rsatilayotgan xizmatlarning bir birligi xo'jaliklar uchun qancha so'mga tushganligi aniqlanadi. Ularning darajasi qiymatni ifodalovchi baholar darajasi bilan taqqoslanishi natijasida olinadigan foyda yoki ko'riladigan zararlar darajasi aniqlanadi. Bu ko'rsatkich xo'jaliklarning ichki boshqaruvchilari uchun juda muhimdir.

Hozirgi davrda mahsulot (ish, xizmat)ning ishlab chiqarish tannarxi aniqlanadi. Tannarx deganda bir birlikdagi mahsulot ishlab chiqarish, ish va xizmatlarni bajarish uchun sarflangan moddiy, mehnat, pul xarajatlari nazarda tutiladi. Uning mutlaq (absolyut) darajasini aniqlash uchun barcha bevosita va bilvosita ishlab chiqarish xarajatlarining umumiy summasi shu xarajatlar yordamida ishlab chiqarilgan yalpi mahsulot miqdoriga taqsimlanadi. Qishloq xo'jaligida 1 s. mahsulotning narxi; 1 etalon gektarining; 1 tonna-km ning; 1 kvk/soat elektroenergiyaning tannarxi aniqlanadi. Uni quyidagi formula yordamida aniqlash mumkin:

$$\dot{O}n = \frac{\sum I\dot{o}}{\sum \dot{I}m (I_m, \tilde{O}_m)};$$

Bunda: T_n – mahsulot, ish, xizmat tannarxi, so'mda;

$\sum Ix$ – ishlab chiqarish xarajatlarining umumiy summasi, so'mda;

$\sum M_m (I_m, X_m)$ – yalpi etishtirilgan mahsulot, jami bajarilgan ish, xizmatlar miqdori sen., tonnada, etalon geklarda.

Etishtirilayotgan mahsulotlarning:

- ishlab chiqarish tannarxi;
- to'liq tannarxi, tijoriyat tannarxi aniqlanadi.

Mahsulotning ishlab chiqarish tannarxini aniqlash usuli yuqorida keltirilgan. Uning to'liq yoki tijorat tannarxi jami xarajatlarni (jumladan, sotish xarajatlari bilan)

etishtirilgan yalpi mahsulot miqdoriga yoki sotiladigan mahsulot miqdoriga nisbati bilan aniqlanadi.

Qishloq xo'jalik mahsulotlari (ishlar va xizmatlar) ning haqiqiy hamda reja tannarxlari aniqlanadi. Haqiqiy tannarx darajasi yil yakunidagi ma'lumotlar yordamida hisoblanadi. Reja tannarxi esa normativlar, erishilgan ma'lumotlar asosida aniqlanib, «Biznes reja»da aks ettiriladi.

Qishloq xo'jaligida barcha xarajatlarni amalga oshirish natijasida turli xildagi asosiy, qo'shimcha hamda yordamchi mahsulotlar olinadi. Jumladan, paxtachilikda paxta xomashyosi asosiy mahsulot hisoblansa, g'ozapoyasi qo'shimcha mahsulot sanaladi. Donchilikda don asosiy, somoni (poyasi) qo'shimcha mahsulotdir. Qoramolchilikda go'sht, sut asosiy, buzoq qo'shimcha, go'ng esa yordamchi mahsulot hisoblanadi. Lekin tarmoqdagi barcha xarajatlar asosiy mahsulotni etishtirishga qaratilgan bo'ladi. Shundan kelib chiqqan holda 14-chizmada aks ettirilgan ob'ektlar tannarx ob'ektlari hisoblanadi.

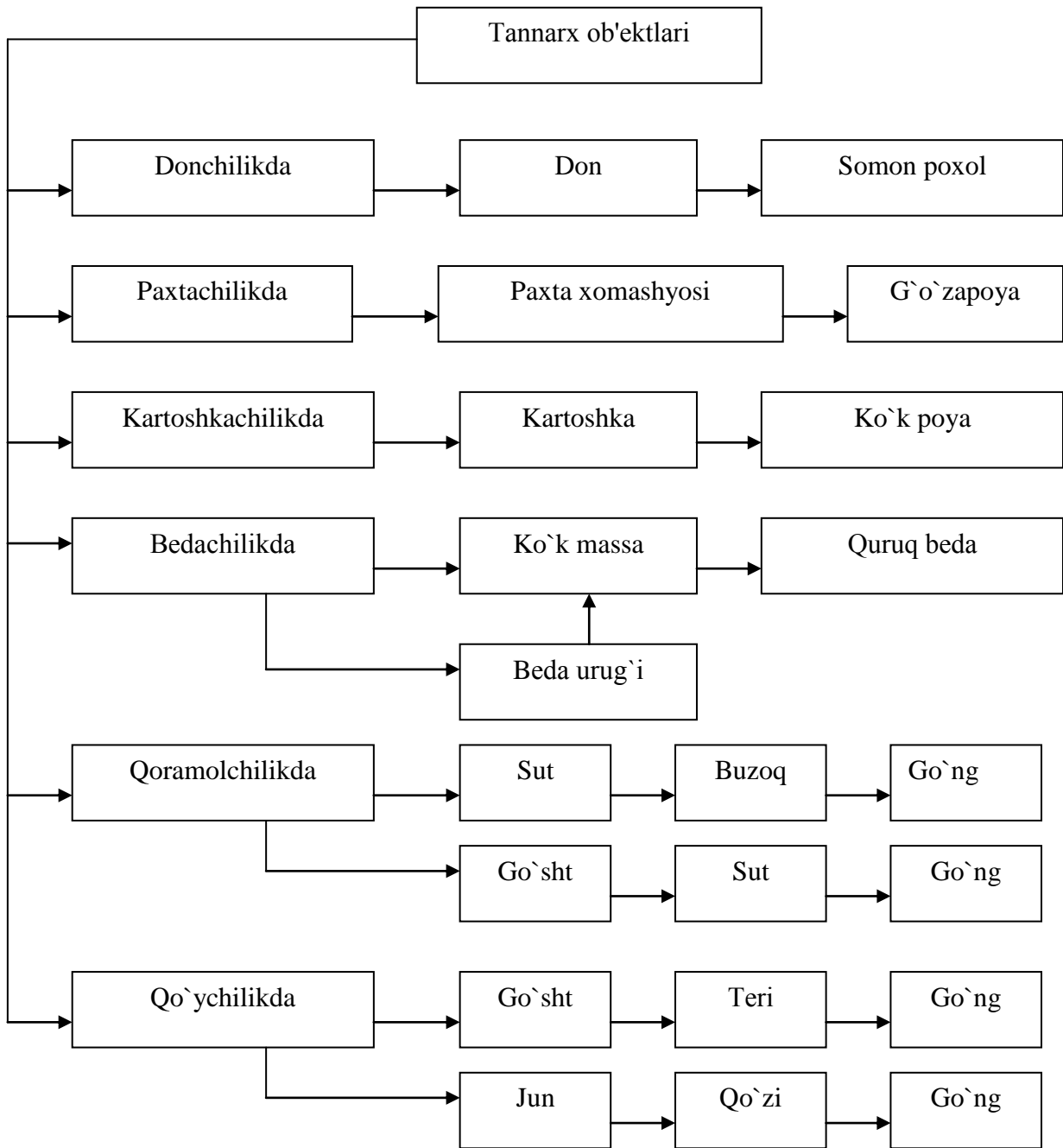
Qishloq xo'jaligida etishtiriladigan asosiy, qo'shimcha hamda yordamchi mahsulotlarning ishlab chiqarish tannarxlari quyidagi usullarda hisoblanadi:

Masalan, donchilikda qo'shimcha mahsulotlar belgilangan koeffitsientlar yordamida asosiy mahsulotlarga aylantiriladi. Ularni asosiy mahsulotlarning miqdoriga qo'shib, jami yalpi don mahsulotining shartli miqdori aniqlanadi. Shartli mahsulot tarkibidagi asosiy hamda yordamchi mahsulotlarning shartli miqdori salmog'i aniqlanadi. Shundan so'ng jami ishlab chiqarish xarajatlaridan shartli mahsulot salmog'iga mutanosib ravishdagi salmog'i hisoblanib, ularning umumiy summasi aniqlanadi. Shu aniqlangan summa asosiy mahsulot miqdoriga taqsimlanib, asosiy mahsulotning ishlab chiqarish tannarxi aniqlanadi. Shartli yordamchi mahsulot hissasiga to'g'ri keladigan ishlab chiqarish xarajatlarini yordamchi mahsulotning haqiqiy miqdoriga taqsimlab, yordamchi mahsulotning ishlab chiqarish tannarxi aniqlanadi.

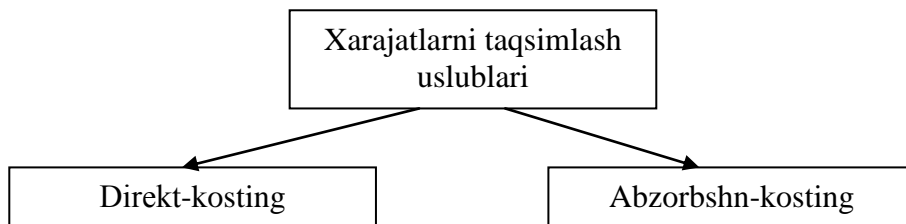
Mahsulot tannarxini hisoblashning jahondagi rivojlangan mamlakatlar iqtisodiyotida o'zini oqlagan «Direkt-kosting» tizimini Respublikamiz qishloq xo'jaligida ham joriy etish yo'li tanlangan.

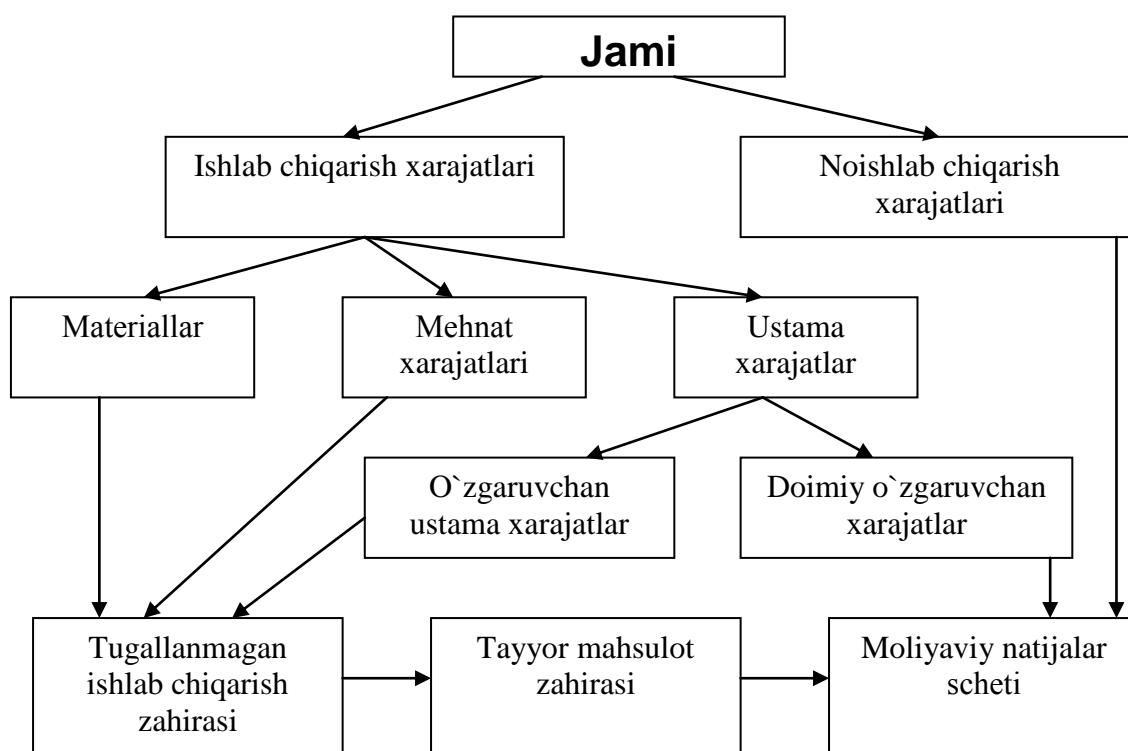
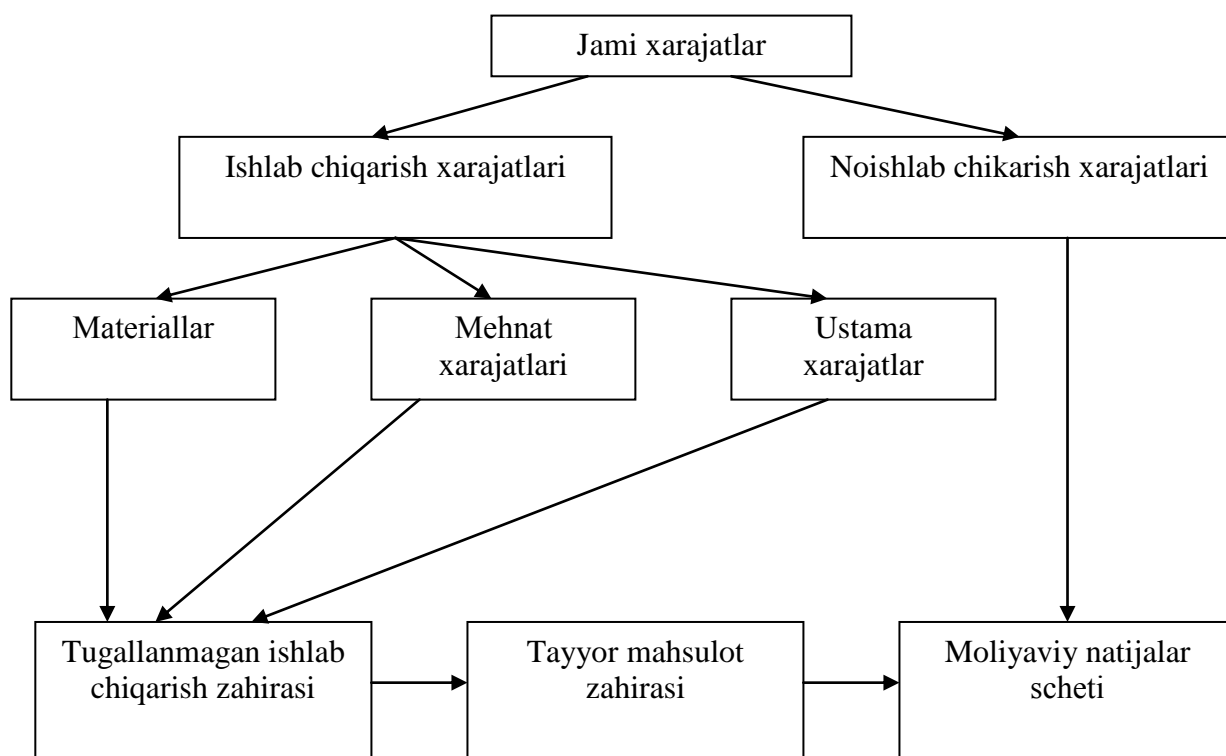
«Direkt-kosting» tizimining mohiyati shundan iboratki, bunda jami xarajatlar doimiy va o'zgaruvchan qismlarga ajratiladi va marjinal daromad miqdori aniqlanadi. Ushbu tizimda mahsulotlar tannarxi faqatgina to'g'ri (o'zgaruvchan) xarajatlar chegarasida aniqlanadi. Mahsulotlarni sotishdan kelgan pul tushumi bilan ularning xarajatlar bo'yicha tannarxini taqqoslash natijasida xo'jalikning marjinal daromadini aniqlash mumkin. Marjinal daromaddan doimiy xarajatlarni ayirish orqali xo'jalik mahsulot sotish natijasida olgan sof foyda aniqlanadi. Ushbu uslubning mohiyati 14-15-chizmalarda ifodalangan.

Qishloq xo`jaligida mahsulot tannarxi ob'ektlari

Xarajatlarni taqsimlash uslublari

Xarajatlarni taqsimlashning marjinal-kosting uslubi**Abzorbshn-kosting uslubi**

Marjinal-kosting uslubini respublikamiz qishloq xo`jaligiga joriy etish natijasida etishtirilayotgan mahsulotlarning real, aniq ishlab чи=ариш tannarxini hisoblash

imkoni paydo bo`ldi. Bu moliyaviy hisob uchun juda zarurdir. Lekin boshqaruv hisobi uchun bu uslubning ma'lumotlari etarli emas. Chunki boshqaruv hisobi uchun faqatgina ishlab chiqarish tannarxi emas, balki to`liq tanarx ko`rsatkichi ham zarur. Shu munosabat bilan qishloq xo`jaligida xarajatlarni yanada chuqurroq tadqiq etish uchun ularning boshqarish samaradorligini oshirishda abzorbshn-kosting uslubini qo`llash maqsadga muvofiqdi. Ushbu usulning mohiyati shundan iboratki, unda barcha xarajatlar mahsulotning to`liq tannarxini shakllantiradi. Uning mazmuni 17-chizmada ifodalangan.

Mahsulot xarajatlari va tannarxini o`rganish boshqaruv hisobining muhim bo`limlaridan biridir.

Mehnat va moddiy ko`rinishidagi to`g`ri xarajatlar bevosita aniq bir mahsulot yoki xizmat turiga oid bo`lishi, umumishlabchiqarish xarajatlari mahsulot turiga qarab faqat maxsus usullar yordamida taqsimlanishi mumkin.

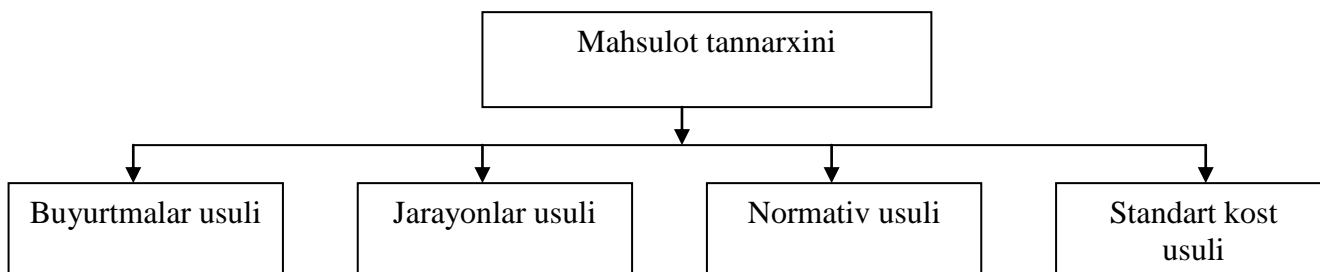
Xarajatlarni taqsimlash - qilingan xarajatlarning aniq bir xarajat ob'ektiga borish jarayonidir.

Xarajatlar ob'ekti – tashkiliy bo`linma, shartnoma yoki boshqa hisob birligi bo`lib, u bo`yicha xarajatlar haqidagi ma'lumotlar yig`iladi va jarayonlar, mahsulot, shu kapitalni qo`yish loyihasi va hokazolar qiymati o`lchanadi.

Mahsulotlar tannarxlarini hisoblashda ta'kidlangan marjinal-kosting va abzorbshn-kosting uslublari asosida turli xildagi usullar qo`llanishi mumkin. Ushbu usullar 18-chizmada ifodalangan.

18-chizma

Mahsulot tannarxini hisoblash usullari

Ushbu usullarning ijobiy tomonlarini boshqaruv hisobi tizimida mahsulotlar tannarxlarini hisoblash jarayonida tatbiq etish zarur.

Xarajatlarni taqsimlashning muhim kategoriyasi bo`lib, xarajatlar markazi hisoblanishini yana bir bor ta'kidlamoqchimiz.

Xarajatlar markazi – tashkiliy birlik yoki faoliyat sohali bo`lib, u erda aktivlar xaridi uchun qilingan chiqimlar va xarajatlar haqida axborot to`plash maqsadga muvofiqdir.

- Barcha xarajat guruhleri boshqaruv echimlarini qabul qilishga mo`ljallangan. Boshqaruv hisobida xarajatlar ikki asosiy ob'ekt guruhleri bo`linmalar va mahsulotlar bo`yicha taqsimlanishi kerak. Ushbu jarayon ikki bosqichda amalga oshiriladi:

- xarajatlar javobgarlik markazlari bo`yicha to`planadi;

- xarajatlar muayyan brigadada etishtirayotgan aniq mahsulot tannarxiga taqsimlanadi.

Tayyor mahsulot tannarxini hisoblashda quyidagi usullarga murojaat qilishadi: hamma xarajatlarni hisobga olgan holda xarajatlarni kalkulyatsiya qilish yoki ularning bir qismi bo'lgan o'zgaruvchan xarajatlarnigina hisobga olib, kalkulyatsiya qilish mumkin.

11.4. Qishloq xo'jalik mahsulotlarining tannarx darajasi, dinamikasi va xarajatlarni qisqartirish, mahsulotlar tannarxlarini pasaytirish yo'llari

Respublika Qishloq va suv xo'jaligi vazirligi tizimidagi qishloq xo'jalik korxonalari turli xildagi qishloq xo'jalik mahsulotlar etishtirish, ishlar va xizmatlarni bajarish jarayonida material, pul va mehnat sarflamoqdalar. Bozor iqtisodiyotiga o'tish davrida bu xarajatlar yil sayin oshib bormoqda. Agarda 1997 yilda jami ishlab siqarish xarajatlar summasi 104,2 mlrd.so`m, 1998 yilda 128,6 mlrd.so`m, 1999 yilda 196,6 mlrd.so`m bo'lgan bo'lsa, 2000 yilga kelib 265,7 mlrd.so`mga, 2001 yilda esa 469,2 mlrd.so`mga to'g'ri kelgan.

1997-2001 yillarda xarajatlarning o'sish darajasi yil sayin oshib borgan. 1998 yilda xarajatlar 1997 yildagiga nisbatan 23,4 foizga o'sgan, 1999 yilda 1998 yildagiga nisbatan o'sish 52,9, 2000 yilda 1999 yildagiga nisbatan 35,1 foizga teng bo'lgan, 2001 yilda esa 2000 yildagiga nisbatan o'sish 76,5 foizni tashkil etgan. Shu yillar ichida ishlab chiqarish ko'rsatkichlarining umumiy summasi 2,5 martaga ko'paygan (25-jadval).

Shu yillar ichida ishlab chiqarish xarajatlari barcha viloyatlarda o'sgan, lekin bu jarayon Jizzax, Farg'ona, Sirdaryo, Navoiy viloyatlarida yuqori sur'atlarda kechgan.

Ishlab chiqarish xarajatlarning o'sishiga asosan qishloq xo'jaligida ishlatilayotgan sanoat mahsulotlari baholarining yuqori sur'atlar bilan o'sishi ta'sir etgan. Jumladan, yoqilg'i, yonilg'i materiallarining o'rtacha bahosi 1996-2001 yillarda 5,2 martaga ortgan.

Shu bilan birgalikda, irrigatsiya-melioratsiya ishlari rivojlanishida yangi texnikalar, texnologiyalarning joriy etilishi ham xarajatlar oshishiga olib kelgan.

O`zbekiston Respublikasi Qishloq va suv xo`jaligi vazirligi tizimidagi jamoa, shirkat xo`jaliklarining ishlab chiqarish xarajatlari dinamikasi (mln.so`m)*

Viloyatlar	Yillar				2000 yilda 1997 yildagiga nisbatan foizda
	1997	1998	1999	2000	
Qoraqalpog`iston Respublikasi	7008,5	7777,8	13172,7	14514,6	207,1
Andijon	13547	15517,9	24785,3	31609,8	233,3
Buxoro	9338,9	10839	17830,1	21650,4	231,8
Qashqadaryo	13551,7	15583,1	21189,7	27116,2	200,1
Samarqand	9573,1	11365,4	20015,3	22419,1	234,2
Sirdaryo	4020,1	4558,7	6529,2	11122,1	276,7
Surxondaryo	1035,7	11428,4	13969	18229,1	175,7
Namangan	8509,1	9403,1	13409	21561,6	253,4
Navoiy	3296,3	3938,2	6206,8	8206,5	249,0
Jizzax	3298,4	3926,8	6940,5	11297,7	342,5
Farg`ona	1134,3	12910,2	18616,4	32134,4	283,3
Toshkent	7711,7	8725,8	14284,7	19082,3	247,4
Xorazm	12831,2	12609,6	19674	26722,2	28,3
JAMI	104196	128584	196586,7	265666	246,3

* Respublika Qishloq va suv xo`jaligi vazirligi ma`lumotlari asosida tuzilgan.

Ishlab chiqarish xarajatlari tarkibida ish haqi sarfi ijtimoiy sug`urta va ijtimoiy ta'minot to'lovlarini qo'shib hisoblaganda 1998-2001 yillarda 33,7 foizdan 35,9 foizga etgan. Shu yillarda uning salmog`i 2,2 foizga ortgan. Bu ijobiy hol. Ya'ni ishchi-xizmatchilarni moddiy rag`batlantirish biroz rivojlantirilgan. Lekin bu borada erishilgan daraja talabga to`liq javob bermaydi.

1998-2001 yillarda ishlab chiqarish xarajatlari tarkibida yoqilg`i va yonilg`i mahsulotlari bilan bog`liq bo`lgan xarajatlar 8,9 foizdan 10,6 foizgacha ortgan, ish va xizmatlarga to`langan hamda material xarajati bilan bog`liq bo`lgan sarflar 10,4 foizdan 12,9 foizga ortgan (28-jadval).

2001-2004 yillarda qishloq xo`jaligida Urug`lik xarajatlar salmog`i 13,8 foizdan 15 foizga, mineral o`g`it xarajatlari 18,7-26,1 foizga oshgan. Chorvachilikda em-xashak xarajatlari 72 foizdan 76,4 foizga oshgan.

Xuddi shunday o`zgarishlar tarmoqning o`simlikchilik sohasiga ham xosdir. Lekin chorvachilikda eng asosiy xarajatlar em-xashak va ish haqi bilan ijtimoiy sug`urta va ijtimoiy ta'minot sarflariga to`g`ri kelgan. Bu sohada ham yuqorida ko`rsatilgan elementlar bo`yicha xarajatlar ortgan.

Qishloq xo`jaligida mahsulotlar etishtirish, ishlar, xizmatlar bajarish bilan bog`liq bo`lgan xarajatlarning ortishi natijasida etishtirilayotgan mahsulotlarning tannarxlari (o`rtacha xarajatlari) ham oshgan.

O`zbekiston Respublikasi Qishloq va suv xo`jaligi vazirligi tarkibidagi jamoa va shirkat xo`jaliklarida asosiy ishlab chiqarish xarajatlarining salmog`i, foiz*

Xarajat turlari	Xarajatlar salmog`i, foiz		Shundan			
			o`simlikchilikda, foiz		chorvachilikda, foiz	
	1998	2001	1998	2001	1998	2001
Mehnat haqi sarfi ijtimoiy sug`urta va ijtimoiy ta`minotga hisoblangani bilan	33,75	35,9	32,5	36,2	22,3	23,5
Urug`lik va ko`chatlar	6,8	6,4	8,7	7,65	-	-
Em-xashak	5,9	4,8	-	-	47,9	44,0
Madaniy o`simliklar	10,74	9,96	13,6	12,0	-	-
Yoqilg`i va yonilg`i mahsulotlari	8,9	10,6	10,3	11,1	5,5	6,1
Elektr energiyasi	2,2	1,3	2,5	1,27	1,9	1,6
Ta`mirlash va qurilish materiallari	2,95	1,54	3,4	1,6	2,1	1,7
Ish va xizmatga to`langan, boshqa tashkilotlarning bajargan ishlari va material xarajatlari	10,44	12,95	11,9	14,54	6,7	7,5
Er unumdorligini oshirish, o`g`itlash va agrokimyo ta`miri	2,93	3,3	3,6	3,76	0,8	0,8
Texnika uchun	5,2	4,26	5,8	4,8	2,2	2,3
Veterinariya va zootexnika xizmati	0,25	0,2	-	-	2,0	1,8
Aossiy vositalarning amortizatsiyasi	1,76	2,1	1,9	1,93	1,5	1,7
Sug`urta to`lovlari	0,3	0,33	0,3	0,4	0,2	0,1
Bank qarzi foizlari	0,08	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1
Boshqa xarajatlar	7,8	6,26	5,4	4,6	6,8	8,7
Hamma xarajatlar	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

***Respublika Qishloq va suv xo`jaligi vazirligi ma`lumotlari asosida tuzilgan.**

Respublika Qishloq va suv xo`jaligi vazirligi tizimidagi qishloq xo`jalik korxonalarida 1997-2001 yillarda etishtirilgan 1 sentner boshqli donning tannarxi 4,4 martaga ortib, 4638 so`mga teng bo`lgan. Lekin shu yillar ichida bug`doy tannarxining o`sishi don mahsulotlari tizimida ayniqsa yuqori bo`lgan. Paxta xomashyosining 1 sentneri tannarxi esa, 2440 so`mdan 10380 so`mga etib, 4,3 martaga oshgan. Xuddi shunday o`sish sabzavot va poliz mahsulotlari bo`yicha ham sodir bo`lgan. Ularning tannarxlari tegishliga 4 martadan 4,5 martagacha oshgan. Shu yillar ichida chorvachilik mahsulotlarining tannarxlari juda yuqori sur`atlar bilan oshgan. Jumladan, 1 sentner sutning tannarxi 5,5 martaga, tirik vazndagi 1tsentner go`shtning tannarxi esa, 10,3 marta ortgan (29-jadval)

**O`zbekiston Respublikasi Qishloq va suv xo`jaligi vazirligi tizimidagi
xo`jaliklarda ayrim qishloq xo`jalik mahsulotlarining tannarxi darajasi,
dinamikasi, sen/so`mda***

	Yillar					2001 yilda 1997 yildagiga nisbatan, marta
	1997	1998	1999	2000	2001	
Boshqli don						
Shu jumladan:	1043	1353	2013	3075	4638	4,4
Bug`doy	913	1186	1791	2986	4567	5,0
Kartoshka	1279	1698	2020	2686	3107	2,4
Paxta xomashyosi	2440	3272	3240	6770	10380	4,3
Sabzavot	335	466	543	1094	1518	4,5
Poliz	230	283	366	621	926	4,0
Meva	717	844	1119	1352	1717	2,4
Uzum	846	1247	1448	1399	2457	2,9
Sut	2047	2865	3794	6347	11380	5,6
Go`sht(tirik vaznda)	7186	11015	15441	97666	74370	10,3
Jun	3466	3526	5252	14365	25057	7,2
Asal	9018	11581	22006	46245	52156	5,8
Pilla	10363	18252	10765	38388	50890	4,9

***Respublika Qishloq va suv xo`jaligi vazirligi ma`lumotlari asosida tuzilgan.**

Qishloq xo`jaligida sarflangan xarajatlar o`shishi bilan etishtirilgan mahsulotlar tannarxlarining o`shishi o`rtasida uzviy bog`liqlik mavjud. Agar jami ishlab chiqarish xarajatlari 1997-2001 yillarda 4,5 marta oshgan bo`lsa, don mahsulotlari, paxta xomashyosi, sabzavot, poliz mahsulotlarining tannarxlari 4-4,5 marta ortgan. Bular qishloq xo`jaligi yalpi mahsulotining asosiy qismini tashkil qiladi. Lekin ayrim chorvachilik mahsulotlari bo`yicha tannarx yuqori sur`atlar bilan o`sgan. Jumladan, 1 sen. sutning tannarxi 5,6 marta, tirik vaznidagi shuncha go`shtniki 10,3 marta, junniki esa 7,2 marta oshgan. Bu qilingan qo`shimcha xarajatlar doim ham samarali bo`lmaganligidan dalolat beradi. Shuning uchun ham har bir so`mni oqilona, maqsadga muvofiq sarflashga harakat qilish, ya'ni material, pul hamda mehnat xarajatlarini tejashga, shu orqali etishtiriladigan mahsulotlarning, bajariladigan ish va xizmatlarning tannarxlarini pasaytirishga erishish lozim. Buning uchun:

- dehqonchilik va chorvachilik tarmoqlarida mavjud bo`lgan barcha ishlab chiqarish vositalaridan yil davomida tadbirkorlik bilan oqilona, samarali foydalanib, barcha ishlarning vaqtida, sifatli bajarilishini ta'minlashga;
- ekinlarning tezpishar, samarali navlarini, urug`chilikni, chorva hayvonlarining mahsuldor zotlarini hayotga iloji boricha ko`proq tatbiq etishni ta'minlashga;

- xarajatlarni tejaydigan yangi texnika, samarali texnologiyalarni joriy etish natijasida ishlab chiqarish jarayonlarining mexanizatsiyalashtirilganlik, avtomatlashtirilganlik darajasini oshirib, jonli mehnat sarfini qisqartirishga;
- irrigatsiya, melioratsiya va ximizatsiya bilan bog`liq bo`lgan masalalarning sifatli va samarali hal bo`lishini ta'minlashga;
- mehnatni tashkil etishning samarali shakllarini va rag`batlantirish tizimini takomillashtirishga;
- ekinlar hosildorligini, chorva hayvonlarining mahsuldorligini oshirishga erishish lozim.

Tayanch iboralar:

Jami xarajatlar, xarajat elementlari, moddalari, xarajatlarni turkumlashtirilishi, mahsulot tannarxi, (o`rtacha xarajatlar)doimiy xarajatlar, o`zgaruvchan xarajatlar, mahsulot tannarxi turlari.

Qisqacha xulosalar

Qishloq xo`jaligini oddiy va kengaytirilgan takror ishlab chiqarish negizida rivojlantirish hamda samaradorligini yuksaltirish uchun ma'lum miqdorda moddiy, mablag` va mehnat sarflar talab etiladi. Ular yordamida ishlar, xizmatlar bajarilib, turli xildagi mahsulotlar etishtiriladi. Bunday sarflar doimiy va o`zgaruvchan xarajatlardan iborat bo`ladi. Xarajatlar iqtisodiy elementlar, mahsulot etishtirish texnologik jarayonlari, muddatlari va boshqa maqsadlarga ko`ra turkumlashtiriladi. Ular yalpi va o`rtacha xarajatlardan tashkil topadi. So`nggi yillarda yalpi va o`rtacha xarajatlar summasi (miqdori) yil sayin oshib bormoqda. Ular tarkibida, ayniqsa, moddiy-texnika resurslariga yo`naltirilayotgan xarajatlarning salmog`i ulkan.

Yalpi va o`rtacha xarajatlar miqdorini kamaytirish maqsadida tarmoqdagi barcha jarayonlarni mexanizatsiyalashtirish, avtomatlashtirish, elektrlashtirish natijasida ekinlar hosildorligini, chorva hayvonlari mahsuldorligini oshirib, mahsulotlar sifatini yaxshilashga erishish lozim.

Назорат ва мушокама учун саволлар

1. Qanday xarajatlar ijtimoiy va individual xarajatlar deb ataladi?
2. Jami va ishlab chiqarish xarajatlari deganda nimani tushunasiz?
3. Qanday xarajatlarni doimiy va o`zgaruvchan xarajatlar deb atash mumkin?
4. Xarajatlar elementlari va moddalari haqida qanday tushunchaga egasiz?
5. Mahsulot tannarxi deganda nimani tushunasiz?
6. Mahsulot tannarxi darajasini, dinamikasini qanday tushunasiz?
7. Mahsulot tannarxi tarkibi deganda nimani tushunasiz?
8. Xarajatlarni kamaytirish, tannarxni pasaytirishga qanday chora-tadbirlar yordamida erishish mumkin?

Asosiy adabiyotlar

1. O`zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 1999 yil 5 fevraldagi qarori bilan tasdiqlangan «Mahsulot ishlab chiqarish va sotish xarajatlari tarkibi hamda moliyaviy natijalarni shakllantirish tartibi to`g`risidagi Nizom (qo`shimchalar va o`zgartirishlar bilan birga).

2. Abdug`aniev A., Abdug`aniev A.A. «Qishloq xo`jaligi iqtisodiyoti» darslik, T,O`zbekiston yozuvchilar uyushmasi Adabiyot jamg`armasi nashriyoti, 2004.

3. Abdug`aniev A.A. «Boshqarish hisobini tashkil etish va yuritishning nazariy, uslubiy, amaliy asoslari», T.: TMI, 2004.

4. G`ulomov S.S., Alimov R.X., Salimov B.T. va bosh. «Mikroiqtisodiyot», T.: Sharq, 2001.

5. Kovalenko Ya.N. Ekonomika selskogo xozyaystva. Moskva. EKMES, 2004.

Internet saytlari:

1. Moskovskaya selskoxozyaystvennaya akademiya.www.ecfak.timacad.ru

2. Priamurskiy Institut Agroekonomiki i Biznesa www.admin.ru

3. Petraneva G.A. Ekonomika i upravlenie v selskom xozyaystve, Akademiya, 2003. <http://textbook.ru/catalogue/book/33320.html>

4. Ekonomika i upravlenie v selskom xozyaystve, 2003, <http://psbatishev.narod.ru/library/03762.htm>

XII BOB

QISHLOQ XO`JALIK MAHSULOTLARINING BAHOLARI, ULARNING TAKOMILLASH TIRILISHI

12.1. Bahoning iqtisodiy mazmuni, ahamiyati, funksiyalari

12.2. Qishloq xo`jaligida baholar tizimi, ularning darajasi va dinamikasi

12.3. Bozor iqtisodiyoti sharoitida baholarni takomillashtirish masalalari

12.1. Bahoning iqtisodiy mazmuni, ahamiyati, funksiyalari

Bozor iqtisodi erkin pul-tovar munosabatlariga asoslangan. Bu munosabatlar esa baholar yordamida amalga oshiriladi. Baho tovar qiymatining pulda ifodalanganligini isbotlovchi vosita, ya'ni mexanizmdir. Uning absolyut miqdori bozor iqtisodi sharoitida samarali, cheklangan xarajatlarga asoslanadi, ya'ni ular bahoning iqtisodiy asosini tashkil etadi. Har qanday xarajatlar ham samarali hisoblanmaydi. Shuning uchun ma'lum bir miqdorgacha bo'lgan, ya'ni maqsadga muvofiq sarflangan xarajatlarga e'tiborga olinadi. Bozor iqtisodi sharoitida yuqoridagi holatlar bilan birgalikda talab va taklif asosida iqtisodiy jihatdan asoslangan real muvozanatli baho o'rnatiladi. Raqobatli bozorda talab va taklifning o'zgarishi baholar darajasi o'zgarishiga bevosita ta'sir etadi. Shuning uchun korxonalar bozor talabini hamda taklifini chuqur o'rgangan holda qishloq xo`jalik mahsulotlari etishtirishlari lozim. Bunda ular imkoniyat doirasida ishlab chiqarish xarajatlarini tejashga alohida e'tibor berishlari kerak. Buning uchun mahsulot etishtirish jarayonlarini mexanizatsiyalashtirishga, ilg'or texnologiyalarni joriy etishga hamda mavjud bo'lgan barcha tabiiy va iqtisodiy resurslardan yil davomida oqilona va samarali foydalanishga alohida e'tibor berishlari lozim.

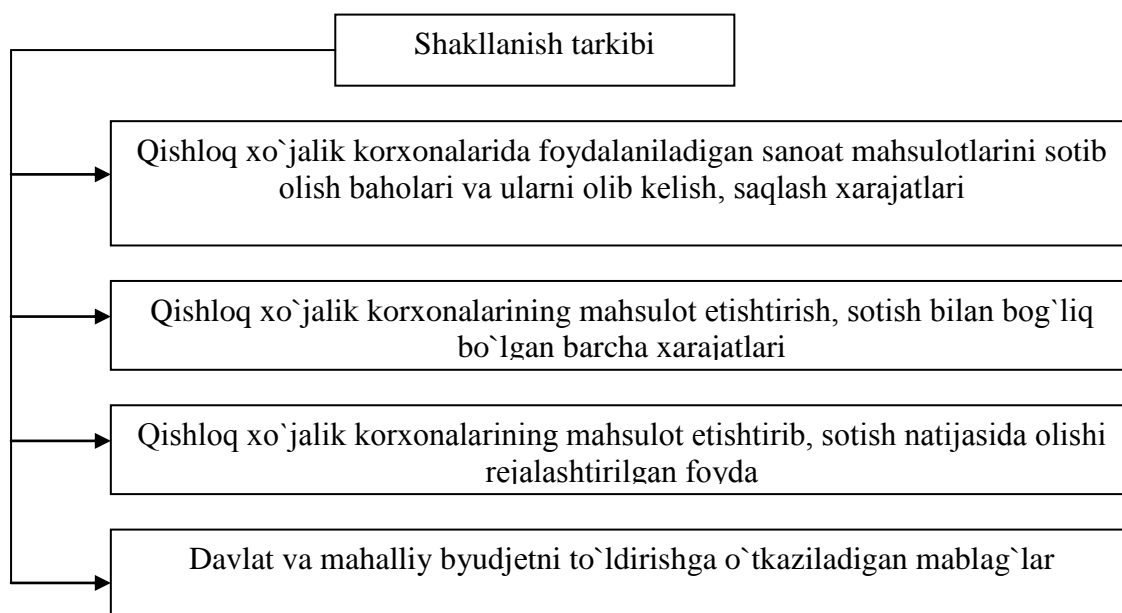
Demak, qishloq xo`jalik korxonalari bozor iqtisodiyotiga xos bo'lgan hollarni, ya'ni kimga, qanday mahsulotlarni qancha miqdorda, qanday qilib etishtirishni bilishlari zarur.

Qishloq xo`jalik mahsulotlariga bo'lgan talab esa hozirgi davrda quyidagi omillarga bog'liq: iste'molchilarning daromadi, didi, o'rindosh tovarlarning narxi, xaridorlar miqdoriga va boshqalarga.

Mahsulotlarga bo'lgan talabni o'rganishda xalqimizning milliy urf-odatlarini, albatta, e'tiborga olish kerak. Jumladan, xalqimizning nonni, un mahsulotlarini, guruchni, qo'y va mol go'shtini ko'proq iste'mol etishga moyilligini. Qishloq xo`jalik korxonalari o'z mahsulotlarini talabni e'tiborga olgan holda taklif etishlari mumkin. Bunda ular quyidagi omillarga asoslanishlari lozim: etishtiriladigan mahsulotlarning bahosiga, ishlatiladigan resurslar bahosiga, qo'llanilayotgan texnologiyalar darajasiga, samarasiga, soliq stavkasiga, dotatsiya miqdoriga, ishlab chiqaruvchilarning soniga va boshqalarga.

Yuqoridagi holatlarga asoslangan holda qishloq xo`jaligi tarmog`ida ishlab chiqarilayotgan mahsulotlarning, ish va xizmatlarning baholarini 19-chizmadagi tartibda shakllantirishga e'tibor qaratiladi. Shakllantiriladigan baholar esa bir qancha vazifalar bajarilishini ta'minlashi zarur.

Qishloq xo`jalik korxonalarida bahoning shakllanishi hamda vazifalari

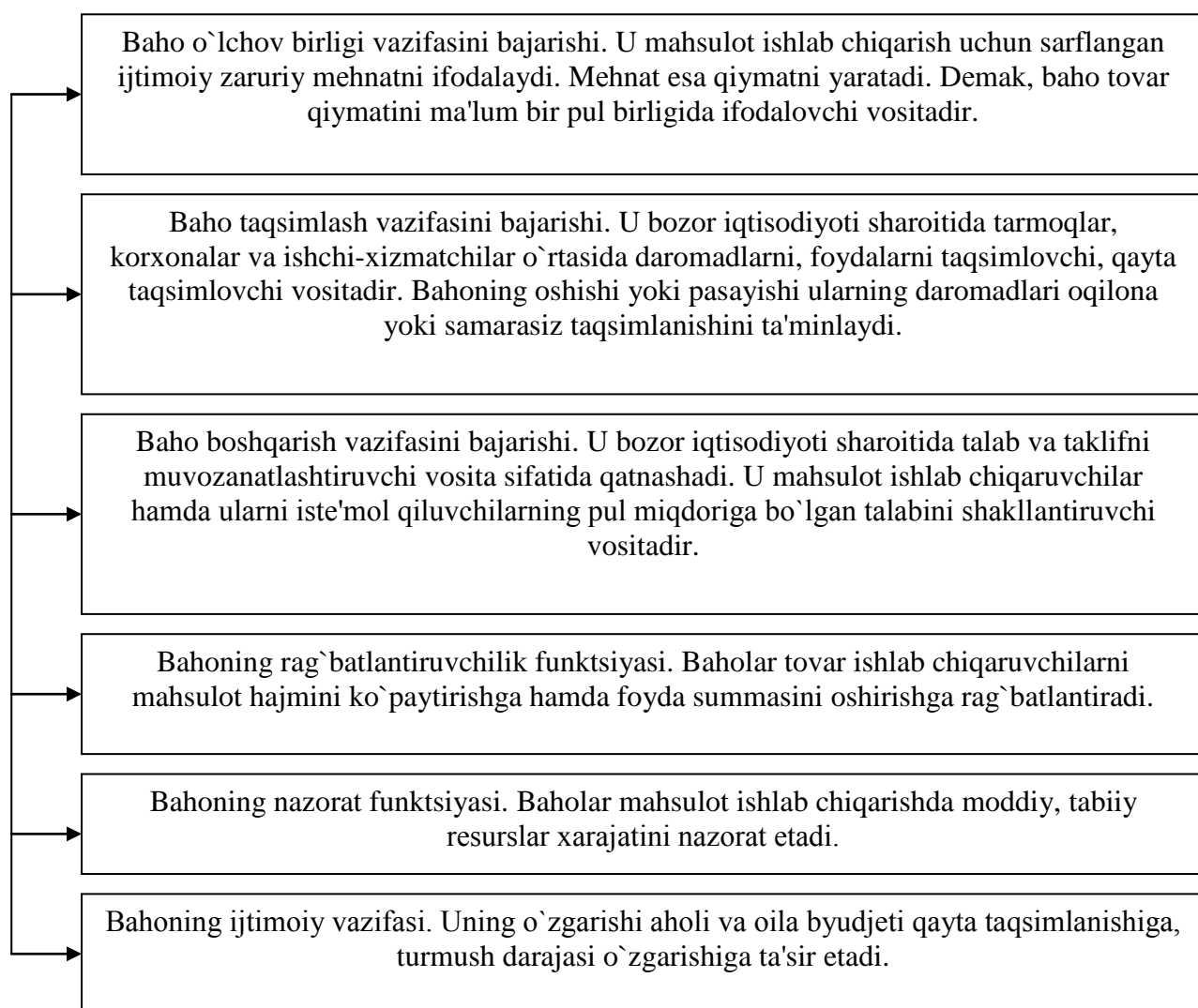
Demak, talab va taklif omillari hamda korxonalarining maqsadlarini e'tiborga olgan holdagina muvozanatlashgan baho shakllanadi. Muvozanatli baho esa iqtisodiy jihatdan asoslangan hisoblanadi. Iqtisodiy jihatdan asoslangan muvozanatli baho 20-chizmada qayd etilgan funktsiyalarni, vazifalarni bajarishi lozim.

- Mahsulotga bo`lgan bozor talabini hamda bahoning shakllanishini e'tiborga olgan holda belgilangan muvozanatli baholar xo`jalik nuqtai nazaridan quyidagi vazifalarni bajarishi lozim:

- xo`jaliklarning maqsadga muvofiq, samarli ishlab chiqarish va sotish xarajatlarini qoplash;
- korxonaning davr va molyaviy xarajatlarini qoplash;
- xo`jalikka kelajakda rivojlanishini ta'minlaydigan optimal miqdorda foyda keltirish.

Muvozanatli baholar iste'molchilar hamda mahsulot ishlab chiqaruvchilarning xarajatlarini, daromadlarini, foydalarini to`g`ri taqsimlab, ularning iqtisodiyotini barqarorlashtirish va rivojlantirishga samarali ta'sir ko`rsatishi mumkin. Lekin mahsulot ishlab chiqaruvchilar monopolist, sotib oluvchilar oligopolist bo`lgan holda mahsulot baholarining mutlaq darajasi keskin o`zgarishi, bu iste'molchilar hamda ishlab chiqaruvchilar iqtisodiyotiga turlicha ta'sir ko`rsatishi mumkin. 2001 yili suv tanqisligi oqibatida sholi hosili keskin kamaydi, bu hol 2005 yilning dastlabki oylarida bozorlarda guruchning bahosini 2-3 martaga oshib ketishiga olib keldi.

Bozor sharoitida bahoning funktsiyalari, vazifalari

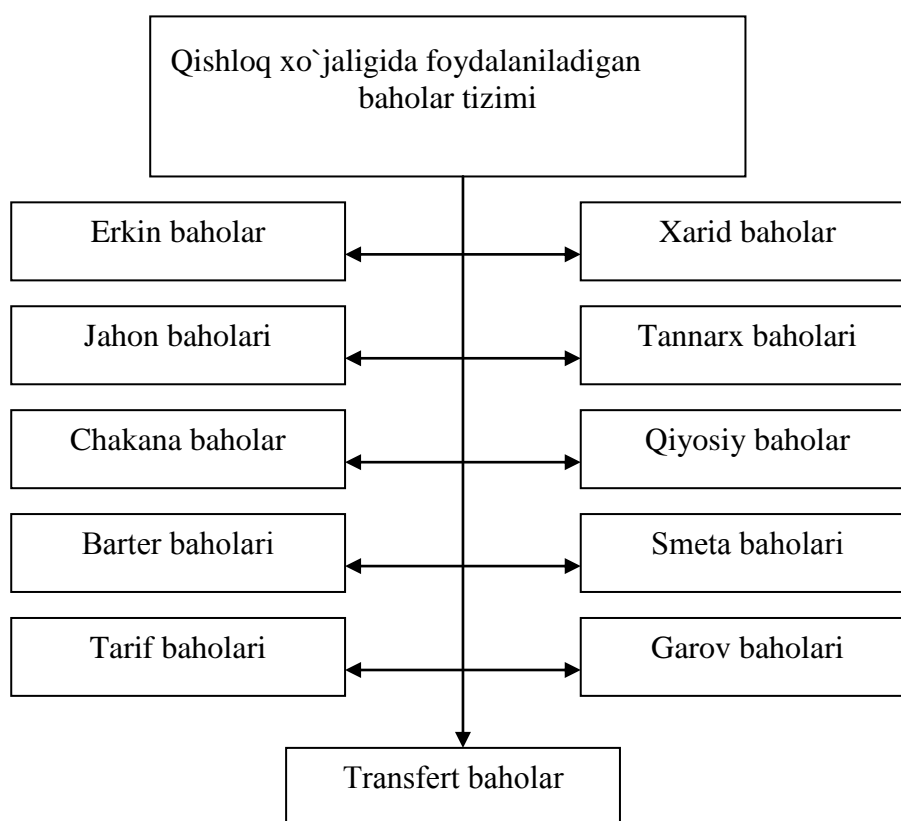
Natijada ishlab chiqaruvchilarning daromadlari ortadi, iste'molchilarning daromadlari esa aksincha kamayadi. Bunday hol ularning turmush darajasi nisbatan pasayishiga olib keldi. Paxta xomashyosini etishtirishda esa xarajatlar viloyatlar, tumanlar doirasida bir-biridan ancha farq qiladi. Sababi – erlarning meliorativ holati yomonroq bo`lgan Xorazm vohasida, Mirzacho`lda ko`proq xarajat talab etiladi. Qishloq xo`jaligida foydalaniladigan ishlab chiqarish vositalarini sotib olish, ularni olib borish bilan bog`liq bo`lgan xarajatlar ham uzoq hududlarda joylashgan xo`jaliklarda ko`proq bo`ladi. Sababi – masofa sarf- xarajatlarning ortishiga ta'sir etadi. Lekin davlat paxta xomashyosini sotib olish bo`yicha o`rnatgan xarid baholarining mutlaq miqdori respublika hududlarida bir xil. Bunday hol yuqoridagi holatlar mavjud bo`lgan xo`jaliklarning iqtisodiyotiga salbiy ta'sir ko`rsatadi. Chunki so`nggi yillarda etishtirilgan paxta xomashyosi to`liq davlatga davlat buyurtmalari hamda shartnomalar asosida sotilgan.

Shunday ekan, iqtisodiy jihatdan asoslangan muvozanatli baholarni shakllantirishda qishloq xo`jalik mahsulotlariga bo`lgan talab va taklifni e'tiborga olish lozim. Bunda davlatning ham roli bo`lishi kerak.

12.2. Qishloq xo`jaligida baholar tizimi, ularning darajasi va dinamikasi

Qishloq xo`jaliigda barchav talablarni qondirish maqsadida turli xildagi o`simlikchilik va chorvachilik mahsulotlari etishtiriladi, ishlar hamda xizmatlar bajariladi. Ularni iste'molchilarga etkazib berishda, sotishda turli xildagi baholardan foydalaniladi. Baholar mahsulot (ish, xizmat) larni ayriboshlash maskaniga, maqsadiga, vazifasiga ko`ra, bir qancha turlardan tashkil topadi. (21-chizma)

21-chizma

Qishloq xo`jalik korxonalarida etishtirilayotgan paxta xomashyosi va bug`doyning 30 foizi «O`zpaxtasanoatsotish» uyushmasi va «O`zdonmahsulot» korporatsiyasi korxonalariga shartnomalar asosida davlat buyurtmalarini bajarish maqsadida davlat harid baholarida sotilmoqda. Ularning mutlaq miqdori talab va taklif e'tiborga olingan holda o`zgarib bormoqda (30-jadval).

30-jadval

Davlatning xarid narxlari (tsent/so`m)

	Yillar					2004 yilda 1995 yildagiga nisbatan, marta
	1995	2000	2001	2002	2004	
Paxta xomashyosi	800	5200	8000	10460	27100	33,9
Boshqoli don	250	2181	3360	5295	8100	32,4

Davlatning xarid baholari 1995-2004 yillarda paxta xomashyosi bo'yicha 33,9 marta, boshqali don mahsulotlariniki esa 32,4 marta oshgan. Paxta xomashyosi xarid narxlarini uning sanoat navlari, sinflari hamda tolasining tiplari bo'yicha ham belgilanadi. Jumladan, o'rta tolali paxta navi ham ashyosining 1-navi 2 sinfga taalluqli bo'lib, tolasining tipi IV bo'lganda xarid narxi VII tipdagiga nisbatan 23,5 foizga yuqori. Paxta tolasining IV tipi I sanoat navlarining xarid bahosi IV tipga nisbatan 2,1 marta yuqori o'rnatilgan. Demak, sifatni e'tiborga olgan holda baholarning mutlaq miqdori bir-biridan anchaga farq qiladi.

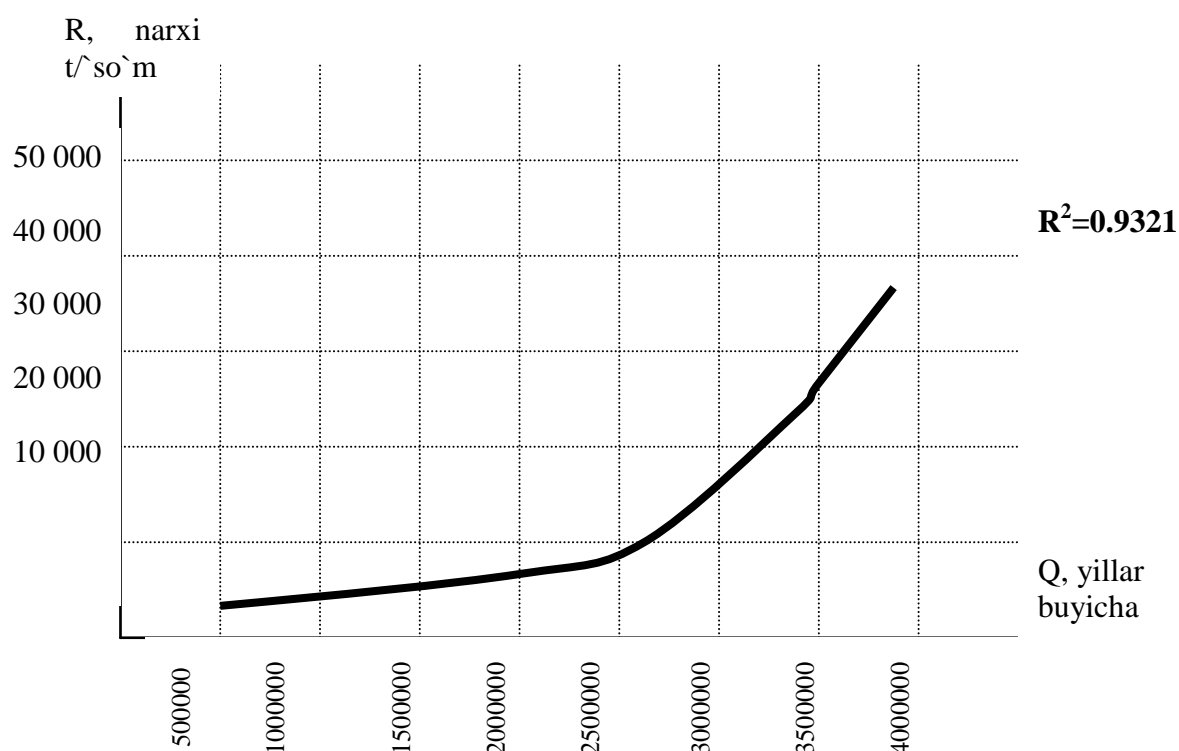
Boshqali donlarning ham xarid narxlarini ularning sifatlariga qarab o'rnatilgan. Ya'ni mahsulot sifati yuqori bo'lsa, xarid baholari ham yuqori. Baholar rag'batlantiruvchi vazifani bajarishi lozim. Respublika hukumati bu masalaga alohida e'tibor bermoqda. Bu yaxshi natijalar bermoqda. Jumladan, davlatning xo'jaliklarini rag'batlantirish maqsadida o'z buyurtmasi uchun bug'doyning xarid narxlarini yil sayin oshirishi uning yalpi hosili oshishiga ijobiy ta'sir etmoqda. Bu hol, baho va yalpi hosil o'rtasida o'zaro bog'liqlik, ya'ni elastiklik mavjud ekanligidan dalolat beradi (5-diagramma)

Davlat o'z buyurtmasi bo'yicha sotib olayotgan har tonna bug'doy xarid narxlarini so'nggi yillarda nisbatan yuqori sur'atlar bilan oshirishi uning yalpi hosili oshishiga olib keldi. Bunga xarid narxlarini shunday sur'atlarda oshishidan ishlab chiqaruvchilar manfaatdor bo'lganligi tufayli erishildi.

Hozirgacha respublikada bug'doyning bahosi bilan uning yalpi hosili o'sishi o'rtasidagi korrelyatsiya koeffitsienti $R=0,9321$ ga teng. Bu davlatning don mahsulotlari baholari borasida olib borayotgan iqtisodiy siyosati to'g'riligidan dalolat beradi.

Korxonalar davlat buyurmasidan tashqari barcha mahsulotlarini erkin va boshqa turdagi baholarda sotmoqdalar. Erkin baho bozorda mahsulot sotuvchi va uni sotib oluvchilar o'rtasida, ularning iqtisodiy manfaatlari hamda bozor talabi va taklifi asosida shakllanadi, ya'ni belgilanadi. U tarmoqlarning mahsulot oldi-sotdi munosabati bo'yicha tuzilgan shartnomalarida o'z aksini topadi. Shuning uchun erkin baholarni shartnoma baholari deb ham atashadi. Uning absolyut miqdori mahsulot sotish davriga, unga bo'lgan talabga hamda mahsulot sifatiga bog'liq.

Bug`doyning bahosi bilan uning yalpi hosili o`rtasidagi bog`liqlik

Tarmoqdagi erkin (shartnoma) baholarning mutlaq (absolyut) miqdori qishloq xo`jaligida foydalanilayotgan ishlab chiqarish vositalari baholarining o`shishi, mahsulotlarga nisbatan talabning oshishi natijasida so`nggi yillarda o`zgarib bormoqda (31-jadval)

31-jadval

Qishloq xo`jalik mahsulotlarining o`rtacha erkin baholari*

Mahsulot turlari	1 s. sotish bahosi, so`m				
	1997y	1998y	1999y	2000y	2001y
Boshoqli don	1123	1503	2381	2983	4608
Shu jumladan, bug`doy	1018	1332	2106	2845	4482
Kartoshka	1463	1748	2908	4086	6263
Paxta	1986	2408	3539	5670	8510
Sabzavot	451	725	874	1591	2250
Poliz	265	374	536	887	1242
Meva	647	915	1545	2175	3337
Uzum	936	1346	2195	2598	3519
Sut	1419	1884	2691	4801	7629
Go`sht (tirik vaznda)	6409	10260	15500	24988	38092
Jun	2160	2542	4593	10759	16169
Asal	15380	18693	30720	66398	92523
Pilla	7117	14709	8757	32300	46018

* Respublika Qishloq va suv xo`jaligi vazirligi ma'lumotlari asosida tuzilgan.

Davlat xarid hamda erkin (shartnoma) baholarida mahsulotlar iste'molchilarga ulgurji holda, ya'ni ko'p miqdorda, katta partiyalarda ham sotiladi. Shuning uchun ularni ulgurji baholarga ham tenglashtirish mumkin.

Qishloq xo'jalik mahsulotlari jahon baholarida ham sotilmoqda. Uning mutlaq (absolyut) miqdori jahondagi ixtisoslashgan yirik birjalarda belgilanib, mahsulot eksporti va importi shartnomalarida aks ettiriladi. Qishloq xo'jalik mahsulotari darajasiga jahondagi yirik tovar ishlab chiqaruvchilar hamda ularni sotib oluvchilar ham ta'sir ko'rsatishi mumkin. Shu bilan birga ularning barqarorligiga dunyo miqyosidagi tinchlik, iqtisodiy barqarorlik ham ta'sir etadi. Jumladan, 2001 yil sentyabr oyidagi voqealar va keyingi holatlar ta'sirida jahon miqyosida neftning bahosi o'zgarib turgan holda, paxta tolasining bahosi pasayib bormoqda, guruch va bug'doyning baholari esa o'zgarib turibdi (32-jadval).

32-jadval

Ayrim qishloq xo'jalik mahsulotlarining jahon bozoridagi bahosi, 1990 yil bahosida, o'rtacha tonna/dollar*

Tovarlar	Yillar						2001y.da 1990y.dagiga nisbatan,foiz
	1990	1997	1998	1999	2000	2001	
Paxta tolasi	1819	1613	1387	1131	1232	1163,5	≈64,0
Bug'doy	135,5	147,2	121,1	108,2	114,9	119,9	88,5
Guruch	270,9	280,0	291,9	239,9	244,9	248,2	91,6

* **Global Commodity Markets. A Comprehensive Review and Price Forecast.** January 2000. Number 1-Washington, D.C. The World Bank, 2001 p.98.

Paxta tolasining o'rtacha jahon bahosi asosan Nyu-York hamda Liverpool xomashyo tovar birjalaridagi savdoda belgilanadi. 1990-2002 yillarda paxta tolasining jahon bozoridagi bahosi salkam 40 foizga, bug'doy bilan guruchning bahosi esa 8-12 foizga pasaygan. Bunday hol shuning uchun ro'y berdiki, talabni o'rindoshlik mahsulotlari tolasiga talab mavjudligi bilan qondirish ancha marakkab, lekin paxta tolasining o'rnini boshqa mahsulotlar bilan qondirish imkoniyati ancha yuqori.

Qishloq xo'jalik korxonalarini o'z ishlab chiqarishini rivojlantirish maqsadida etishtirilgan mahsulotlarining ma'lum bir qismini qayta ishlaydilar (urug'lik, em, ovqatlanishga). Bu jarayonda qatnashadigan mahsulotlar ichki munosabatlarni hisobga olgan holda tannaxlari bo'yicha beriladi. Shuning uchun bunday baholar tannax baholari ham deyiladi.

Xo'jaliklar ma'lum miqdordagi ortiqcha mahsulotlarini fuqarolarga chakana baholarda sotishlari mumkin. Har bir fuqaro o'zi xohlagan miqdordagi mahsulotlarni erkin bozorlardan, do'konlardan sotib olishi mumkin. Bu jarayonda foydalanilgan baholar chakana baholar hisoblanadi.

Chakana baholar – savdo jarayonida sotilatgan tovarlarning bahosidir. Chakana baholar orasida ulgurji hamda chakan savdo korxonasi sotib olgan tovarlar bahosi yotadi. Savdo korxonalarini ulgurji baholarga savdo ustamasini qo'yadilar, shuning

hisobidan qilingan xarajatlar qoplanadi va foyda olinadi. Savdo ustamasi miqdorini savdo korxonalari o'zlari belgilaydilar, lekin ma'lum chegaradan o'tmaydilar. Shuningdek, savdo ustamasiga qo'shimcha qiymat solig'i va maxsus soliq ham qo'shiladi.

Korxonalar iqtisodiyotining bir necha yilligini o'rganish maqsadida, ya'ni mahsulotini, mehnat unumdorligini, fondlar qaytimi o'zgarishini tahlil etishda qiyosiy baholardan foydalaniladi. Qiyosiy baholar asosida mamlakat miqyosidagi ma'lum bir yilning haqiqiy o'rtacha bahosi yotadi. Hozirgi davrda qiyosiy(taqqoslama) baho sifatida 1996 yildagi haqiqiy baholar olingan. Kelajakda qiyosiy baho uchun inflyatsiya va boshqa asosiy iqtisodiy masalalarni e'tiborga olgan holda boshqa yilning haqiqiy bahosi asos qilib olinishi mumkin. Bozor iqtisodiyoti sharoitida mahsulot ayriboshlash jarayonida pul o'tkazish operatsiyalari ma'lum darajada buzilishi tufayli mahsulotlarni natura hoida (barter) ayriboshlash amalga oshirilmoqda. Mahsulot ayriboshlash jarayonida ekvivalentlik holatini ta'minlash uchun shu mahsulotning baholari e'tiborga olinmoqda. Barter jarayonida korxonalar o'z maqsadlarini hal etsalar, davlat ma'lum miqdorda daromad ololmay qoladi. Chunki barterda mahsulotning qiymati pulda hisoblanmaydi. Oqibatda davlat byudjetiga foydadan olinadigan soliq to'lanmaydi.

Qishloq xo'jaligi korxonalari tomonidan qurilish, transport xizmatlari, maishiy xizmat ko'rsatiladi. Bu xizmatlarning qiymati smeta hamda tarif baholarida hisob-kitob qilinadi.

Transfert baholar – bir birlashma yoki korporatsiya ichidagi o'zaro hisob-kitobda qo'llaniladigan baholardir.

Ularning mutlaq (absolyut) miqdori bozor iqtisodiga o'tish davrida talab va taklifdan, fan-texnika taraqqiyoti talablaridan kelib chiqqan holda o'zgarib bolrmoqda. Buni paxta xomashyosi uchun o'rnatiladigan davlat xarid baholari ham isbotlashi mumkin.

12.3. Bozor iqtisodiyoti sharoitida baholarni takomillashtirish masalalari

Фан-техника тарафидан шaroitida талаб ва таклиф ўзгаришини e'tiborga olgan holda baholarning mutlaq (absolyut) miqdorini o'zgartirish, takomillashtirish, ya'ni liberallashtirish lozim. Bu nihoyatda murakkab masala. Uning ijobiy hal etilishi juda ko'p tomonlarga, holatlarga bog'liq. Respublika miqyosida bu masalani hal etishda o'tish davrining hozirgi bosqichida davlatning roli ancha ulkan. Shuning uchun bu jarayonda agrosanoat majmuasini rivojlantirishda qo'llanilayotgan narx va moliya-kredit siyosati quyidagi vazifalarni echishga yo'naltirilgan bo'lishi kerak:

- davlatning iste'mol mollari bilan o'zini-o'zi ta'minlashini tezlashtirish;
- qishloq xo'jaligi va sanoat mahsulotlari o'rtasidagi ekvivalentlik munosabatlarini ta'minlashga erishish;
- qishloq tovar ishlab chiqaruvchilarining daromadlarini kengaytirilgan takror ishlab chiqarishni ta'minlaydigan darajada rag'batlantirish;
- fan-texnika taraqqiyoti yutuqlarini joriy qilishda ko'mak berish;

- davlat ichida yagona iqtisodiy rejani tashkil qilish, yaqin hamda uzoq xorijsa chiqish va boshqalar.

- Bozor iqtisodiyotida baho munosabatlari quyidagi tamoyillarga asoslanishi kerak:

- erkin baholarni davlat tomonidan boshqariladigan baholar bilan uyg'unlashtirish;

- taklif qilinayotgan mahsulotlarning baholarini hisoblashda normativ usullardan foydalanish;

- tovar ishlab chiqaruvchilarning daromad olishlarini ta'minlash;

- ishlab chiqarish xarajatlarini pasaytirish va samaradorlikni oshirish;

- narx va moliya-kredit munosabatlarining o'zaro aloqasini optimallashtirish;

- talab va taklif ta'siri natijasida muvozanatli baholarni shakllantirish;

- fan-texnika taraqqiyotini, ilg'or texnologiyalarni rag'batlantirish va boshqalar.

Ular barcha tamoyillar, dalillar yodamida isbotlanishi lozim.

Qishloq xo'jalik mahsulotlarining baholarini belgilashda monopoliya, oligopoliyaning mavjudligi, erkin raqobatning nisbatan kamligi, inflyatsiyaning mavjudligini, qishloq xo'jalik mahsulotlarini sotib olishdagi monopoliya ma'lum darajada yuz berayotganligini ham e'tiborga olish zarur.

- ♦ Ma'lumki, qishloq xo'jalik korxonalarida etishtirilgan paxta xomashyosining asosiy qismini «O'z paxtasanoat» uyushmasi sotib olmoqda. Bu hol ma'lum darajada erkin bozor, ya'ni raqobat mavjud emasligidan dalolat beradi.

- ♦ Qishloq xo'jalik korxonalari o'zlarining mahsulotlariga dastbalki baholarni belgilashda quyidagilarga asoslanishi maqsadga muvofiqdir:

- ♦ mahsulotlarni etishtirish uchun zarur bo'lgan moddiy-texnika resurslarining baholari, ularning darajasiga. Hozirgi davrda ular erkin bozor baholarida sotilmoqda. Lekin ularni belgilashda respublika sharoitida monopol holat mavjud. Masalan, respublikamizda traktorsozlik, mashinaasozlik zavodlari yakkahokim. Demak, shu masalani hal etishda davlatning roli bo'lishi maqsadga muvofiqdir;

- ♦ mahsulotlarni etishtirish hamda sotish jarayonlaridagi munosabatlar natijasiga;

- ♦ qishloq xo'jalik mahsulotlarini qayta ishlash va sotish jarayonlaridagi munosabatlarning oqibatlariga va boshqalarga.

- ♦ Hozirgi davrda tarmoqda ishlab chiqarilayotgan mahsulotlarning tannarxlari tarkibida o'g'itlar, kimyoviy vositalar, yoqilg'i, yog'lovchi materiallarning, eektroenergiya hamda asosiy vositalar amortizatsiyasining salmog'i 45-55 foizni tashkil etmoqda.

- ♦ Qishloq xo'jalik mahsulotlarining baholarini belgilashda quyidagi uslublardan foydalanilmoqda:

- ♦ baholarni belgilashda o'rtacha xarajatlar (tannarx) hamda foydaning (optimal miqdorda) ta'minlanishini;

- ♦ baholarni belgilashda mahsulotning real qiymatiga asoslanish;

- ♦ baholarni belgilashda real o'rtacha baholarga asoslanish. Bunda talab va taklif muammolari ham ma'lum darajada o'z aksini topadi.

Qishloq xo`jalik mahsulotlarining baholari dastavval talab va taklifni e'tiborga olishi lozim. Buning uchun mahsulotlar sifatli bo`lishi zarur. Shu bilan birga xo`jaliklarning barcha xarajatlarini qoplab, optimal miqdorda foyda bilan ta'minlanishiga erishish maqsadga muvofiqdir. Buning uchun ular fan-texnika yutuqlarini, samarali texnologiyalarni ishlab chiqarishga joriy etishlari, ishchi va xizmatchilarning bilim va malakalarini hamda tadbirkorlik faoliyatlarini yuksaltirishga erishishlari lozim.

Bunday tartibda belgilangan baholar iqtisodiy jihatdan asoslangan bo`lib, ular vazifalarini to`liq bajarishlari mumkin. Shunday baholargina tomonlarning manfaatlarini samarali ravishda qondirish imkoniyatiga ega bo`ladi.

Tayanch iboralar:

Baholar turlari, bahoni belgilash tartibi, xarid baholari, shartnoma baholari.

Qisqacha xulosalar

Baho qishloq xo`jalik iqtisodiyotining eng muhim kategoriyasi, ya'ni mexanizmi hisoblanadi. Uning mutlaq (absolyut) miqdori iqtisodiy jihatdan asoslangan bo`lishi kerak. Baholar zarur bo`lgan barcha xarajatlarni qoplab, korxonaga o`zining rivojlanishini ta'minlaydigan miqdorda foyda keltirishi lozim.

Iqtisodiy jihatdan asoslangan baholar o`z oldilariga qo`yilgan bir qancha funktsiyalar, vazifalar bajarilishini ta'minlashi zarur.

Hozirgi davrda qishloq xo`jaligida baholar tizimi shakllangan. Lekin ularning mutlaq (absolyut) miqdori va o`sishi bir-biridan katta farq qiladi.

Baholar doimo ham qishloq xo`jaligini rivojlantirish va uning samaradorligi oshishini ta'minlayvermaydi. Kelajakda qishloq xo`jaligidagi baholarning turlarini va mutlaq (absolyut) miqdorini bozor iqtisodiyoti talablari asosida takomillashtirish maqsadga muvofiqdir.

Nazorat va muhokama uchun savollar

1. Qiymat, baho deganda nimani tushunasiz?
2. Baho qanday shakllanadi?
3. Bahoning qanday vazifalari mavjud?
4. Bahoning qanday funktsiyalarini bilasiz?
5. Qanday baholarni bilasiz?
6. Xarid baholari qanday baholar?
7. Jahon bahosi deganda nimani tushunasiz?
8. Qiyosiy baho deganda nimani tushunasiz?
9. Baholarni liberallashtirishning qanday yo`llari mavjud?

Asosiy adabiyotlar

1. O`zbekiston respublikasi vazirlar mahkamasining 1999 yil 5 fevraldagi qarori bilan tasdiqlangan «mahsulot ishlab chiqarish va sotish xarajatlari tarkibi hamda moliyaviy natijalarni shakllantirish tartibi to`g`risidagi nizom (qo`shimchalar va o`zgartirishlar bilan birga).

2. O`zbekiston respublikasi vazirlar mahkamasining paxta xomashyosi va g`allaning xarid narxlarini belgilash to`g`risidagi qarorlari, 2000-2004.

3. Karimov i.a. O`zbekiston iqtisodiy islohotlarni chuqurlashtirish yo`lida. – t.: «o`zbekiston», 1995.

4. Abdug`aniev A., Abdug`aniev A.A. «Qishloq xo`jaligi iqtisodiyoti» darslik, t,o`zbekiston yozuvchilar uyushmasi adabiyot jamg`armasi nashriyoti, 2004.

5. Kovalenko ya.n. Ekonomika selskogo xozyaystva. Moskva. Ekmes, 2004.

6. Dobro`nin v.a. Aktualno`e problema` ekonomiki agropromo`shlennogo kompleksa. M.: izd. Texa. 2003

Интернет сайтлари:

1. Popov N.A. Ekonomka otrasley APK. Kurs lektzii, 2002, <http://family.taukita.ru/item22219310.htm>

2. Kovalenko N.Ya. Ekonomika selskogo xozyaystva, M. «Yurkniga». 2004 <http://shopper.h1.ru/books.shtml?topic=935&page=1>

3. Korolev Yu.B. i dr. Menedjment v APK, 2002, uchebnik,

4. <http://web.book.ru/cgi-bin/book.pl?page=4&book=88899>

5. Ekonomika i upravlenie v selskom xozyaystve, 2003, <http://psbatishev.narod.ru/library/03762.htm>

6. <http://www.bookler.ru/bookisbn/5-7695-1158-3.shtml>

XIII bob

KORXONALARNING DAROMADLARI, FOYDALARI, ULARNING TAQSIMLANISHI. ISHLAB CHIQRISHNING IQTISODIY SAMARADORLIGI

13.1. Qishloq xo`jalik korxonalarining daromad va foydalari, iqtisodiy samaradorligi haqida tushuncha, uning ahamiyati

13.2. Daromadni, foydani, iqtisodiy samaradorlikni aniqlash tartibi

13.3. Qishloq xo`jaligi daromadlari, yalpi va sof foydasining o`zgarishi

13.4. Qishloq xo`jaligining pul daromadlarini, yalpi va sof foydalarini ko`paytirish, iqtisodiy samaradorligini oshirish yo`llari

13.1. Qishloq xo`jalik korxonalarining daromad va foydalari, iqtisodiy samaradorligi haqida tushuncha, uning ahamiyati

Tarmoqda mulkchilikning turli shakllariga asoslangan korxonalar ishlab chiqarish faoliyatida har xil qishloq xo`jalik mahsulotlari etishtiradilar, xizmatlarni bajaradilar. Ular dastavval natura shaklida hisobga olinadi, keyin har xil talablarni qondirish maqsadida sotiladi, ayirboshlanadi hamda iste'mol uchun ishlatiladi. Bu jarayonda etishtirilgan mahsulot, xizmatlarning qiymati pul-tovar munosabatlari yordamida aniqlanadi.

Ma'lumki, yalpi mahsulotning qiymati buyumlashgan (S) hamda jonli mehnat (V) xarajatlaridan, shuningdek, qo`shimcha qiymatidan (m) tashkil topadi. Yalpi mahsulot qiymatidan ishlab chiqarish jarayonida ishlatilgan moddiy vositalarning qiymati hamda eskirish summasi (S) ayirilishi natijasida tarmoqning, korxonaning yalpi daromadi yoki yangitdan yaratilgan qiymat aniqlanadi (VQm). U tarmoq miqyosida yalpi ichki mahsulot yoki milliy daromad deb ataladi. Mahsulotlarni sotish, xizmatlar ko`rsatish natijasida xo`jalikning banklardagi joriy va valyuta schetlariga kassasiga kelib tushadigan mablag`lar uning pul tushumlari (daromadlari) ni tashkil etadi. Shu pul tushumlaridan sotilgan mahsulotlarning ishlab chiqarish xarajatlarini ayirish natijasida korxonaning yalpi foydasi aniqlanadi. Yalpi foyda summasidan davr xarajatlari, soliqlar, to`lovlar, jarima va peniya summaları ayrilishi natijada sof foyda aniqlanadi.

Xo`jaliklar yalpi mahsulot miqdorini sifatini ta'minlagan holda ko`paytirishga erishsalar, yalpi daromad, yalpi va sof foyda summaları ko`payishi mumkin. Bu hol, o`z navbatida, korxonalar ishchi-xizmatchilarini moddiy rag`batlantirish uchun qo`shimcha imkoniyatlar yaratadi, ularning ish haqlarini oshirish hamda mukofotlash uchun ham, mahalliy va davlat byudjetiga ham va nihoyat, korxonalar ishlab chiqarishini kengaytirilgan takror ishlab chiqarish zaminida rivojlantirish uchun ham ko`proq mablag` ajratiladi. Natijada ishlab chiqarishga yangi texnikalar, samarali texnologiyalarni joriy etish ta'minlanadi. Bu hol mehnat harakterini o`zgartirib, unumdorligi oshishini ta'minlaydi.

Demak, yuqoridagi iqtisodiy kategoriyalar salmog'i va qiymatining o'sishi korxonaning ham, davlatning ham iqtisodiyoti, samaradorlik yuksalishi negizidir. Shuning uchun bu masalaga respublikamizda alohida e'tibor berilmoqda. Respublika Vazirlar Mahkamasining qarorlariga muvofiq qishloq xo'jalik mahsulotlarining xarid baholari imkoniyat doirasida oshirilmoqda, tijorat banklaridan olinayotgan kreditlarning to'lash muddatlari ayrim vaqtlarda biroz kechiktirilmoqda, qishloq xo'jaligi korxonalariga kredit olishda, soliqlar to'lashda imtiyozlar yaratilmoqda, chet el investitsiyalarini jalb etishda yordam ko'rsatilmoqda. Bularning hammasi korxonalar faoliyatining iqtisodiy samaradorligi yuksalishini ta'minlaydi. Buning uchun korxonalar o'z faoliyatlari bilan bog'liq bo'lgan huquqiy, tashkiliy, texnologik hamda iqtisodiy tadbirlarni vaqtida, sifatli o'tkazishlari zarur.

Iqtisod fanlarida «samaradorlik» va «iqtisodiy samaradorlik» tushunchalari mavjud. Ular mamlakat, tarmoq, korxonalar, yo'nalishlar hamda ayrim mahsulotlar bo'yicha aniqlanishi mumkin. «Iqtisodiy samaradorlik» tushunchasi «samaradorlik» tushunchasiga nisbatan kengroq mazmunga ega. Iqtisodiy samaradorlik deganda bir yil davomida (ma'lum davrda) amalga oshirilgan tadbirlar tizimi bilan bog'liq bo'lgan xarajatlar ular natijasida olingan sof foyda summasi bilan taqqoslanadi. Shunda sarflangan xarajatlar evazigav olingan sof foyda summasi qancha ko'p bo'lsa, iqtisodiy samaradorlik darajasi shuncha oshgan hisoblanadi va aksincha. Samaradorlikni esa u yoki bu tadbirlarni, ishlarni mahsulotlarni etishtirish natijasida erishilgan yutuqlar ifodalaydi. Masalan, mahalliy va mineral o'g'itlardan, em-xashaklardan foydalanish natijasida hosildorlikning oshishi va boshqalar. Demak, «samaradorlik» hamda «iqtisodiy samaradorlik» kategoriyalari bir-birlari bilan bog'liq bo'lgan eng muhim ko'rsatkichlar hisoblanadi. Ularni yuksaltirish uchun korxonalar barcha masalalarni ijobiy hal etishlari lozim. Korxonalar faoliyatining samaradorligi oshsa, mamlakatimizning iqtisodiyoti, xalqimizning turmush darajasi yuksaladi.

13.2. Daromadni, foydani, iqtisodiy samaradorlikni aniqlash tartibi

Qishloq xo'jalik korxonalarining pul va yalpi daromadlari, yalpi hamda sof foyda summalarini, ishlab chiqarish faoliyatining rentabelligini aniqlash alohida ahamiyat kasb etadi. Chunki shu ko'rsatkichlar yordamida korxonalar faoliyati moliyaviy tahlil qilinadi. Ular bilan mamlakat hamda korxonalar iqtisodi bevosita bog'liq. Ularni aniqlashda bir qancha ma'lumotlardan foydalaniladi. Korxonaning ma'lum bir davrdagi pul daromadi (tushumlari) jami sotilgan mahsulotlar, xizmatlar miqdorini ularning haqiqiy baholariga ko'paytirish natijasida aniqlanadi. Unda ushbu formuladan foydalanish mumkin:

$$Pd = Sm \times Mb$$

Bunda: Pd – pul daromadi (so'mda);

Sm – sotilgan mahsulotlar, xizmatlar miqdori (tonna, sent.);

Mb – sotilgan mahsulotlarning, qilingan xizmatlarning baholari, tariflari.

Korxonaning yalpi daromadi yoki yangitdan yaratilgan qiymat summasini yalpi mahsulot qiymatidan ishlatilgan asosiy vositalarning eskirgan qiymatini, ya'ni

amortizatsiya summasini (S) ayirish natijasida aniqlash mumkin. Uning formulasi quyidagicha:

$$(C + V + m) - C = V + m$$

Bunda: S – asosiy vositalarning amortizatsiyasi summasi, so`mda;

V – ish haqi fondi, so`mda;

m - qo`shimcha qiymat, sumda.

Korxonaning yalpi foydasi mahsuot sotish(xizmat ko`rsatish)dan tushgan pul daromadlaridan shu mahsulotlarni ishlab chiqarish uchun sarflangan xarajatlarni ayirish natijasida aniqlanadi. Uni quyidagi formula yordamida aniqlash mumkin:

$$Yaf = Sd - St$$

Bunda: Yaf – yalpi foyda, so`mda;

Sd – mahsulot sotishdan, ish, xizmat ko`rsatishdan tushgan pul, so`mda;

St – sotilgan mahsulot uchun sarflangan ishlab chiqarish xarajatlari, so`mda.

Korxonaning sof foydasi yalpi foyda summasidan davr xarajatlari, ko`zda tutilmagan xarajatlar, moliyaviy xarajatlar summasini ayirish natijasida aniqlanadi. Buni ushbu tenglik yordamida aniqlash mumkin:

$$Sf = Yaf - (D\tilde{o} + I\tilde{o} + E\tilde{o})$$

Bunda: Sf – sof foyda summasi;

Dx – davr xarajatlari, so`mda;

Mx – moliyaviy xarajatlar summasi, so`mda;

Kx – ko`zda tutilmagan tasodifiy xarajatlar, so`mda.

Korxonada ishlab chiqarish jarayonining iqtisodiy samaradorligini ifodalovchi ko`rsatkich rentabellik hisoblanadi. Uning darajasini aniqlash uchun sof foyda summasini tannarx yoki ishlab chiqarish xarajatlari summasiga taqsimlab, 100% ga ko`paytiriladi. Uning tengligi quyidagicha:

$$Rd = \frac{Sf}{St} \times 100\%$$

Bunda: Rd – rentabellik darajasi, foizda.

Bu ko`rsatkich yordamida korxonada, tarmoq miqyosida alohida mahsulotlarni etishtirish uchun qilingan ishlab chiqarish xarajatlarning iqtisodiy samaradorlik darajasi aniqlanadi. Shu usul yordamida 1 so`mlik ishlab chiqarish xarajatlari evaziga olingan sof foyda summasi aniqlanadi. Buning uchun olingan sof foyda summasi ishlab chiqarish xarajatlariga taqsimlanishi lozim. Bu ko`rsatkichlar darajasi qanchalik yuqori bo`lsa, bu iqtisodiy samaradorlik darajasi ham yuqori, ya'ni yaxshi ekanligidan dalolat beradi.

Korxonada faoliyatining rentabellik me'yori, umumiy iqtisodiy samaradorligi ham aniqlanishi mumkin. Bunda ishlab chiqarishda qatnashadigan erlarning ham, asosiy vositalarning ham qiymatlari hisobga olinishi maqsadga muvofiqdir. Erning qiymati esa qishloq xo`jalik erlari qiymatini aniqlash bo`yicha ishlab chiqilgan uslubiy qo`llanma yordamida aniqlanadi. Bunda rentabellik me'yori ushbu tenglik yordamida aniqlanishi mumkin:

$$Rn = \frac{Sf}{\dot{A}if + (\dot{A}sf \cdot \dot{A}ê) + \dot{A}ê} \times 100\% ,$$

Bunda: Rn – rentabellik me'vori, foizda;

$\dot{A}if$ – aylanma fondlarning o`rtacha yillik qiymati, so`mda;

$\dot{A}sf$ – asosiy fondarning o`rtacha yillik qiymati, so`mda;

$\dot{A}k$ – asosiy fondlarning iqtisodiy samaradorlik koeffitsienti (0,12);

E = - ернинг =иймати, сымда.

Bu ko`rsatkich yordamida korxonada ixtiyoridagi barcha ishlab chiqarish resurslaridan iqtisodiy jihatdan samarali foydalanganlik darajasi aniqlanadi.

13.3. Qishloq xo`jaligi daromadlari, yalpi va sof foydasining o`zgarishi

Qishloq xo`jaligida bozor iqtisodi munosabatlari bosqichma-bosqich davlat rahbarligida shakllantirilmoqda. Unga tarmoqda amalga oshirilayotgan iqtisodiy islohotlar dalil bo`ladi. Masalan, baholar, soliqlar, kreditlar tizimidagi islohotlar.

So`nggi yillarda qishloq xo`jaligining yalpi mahsuloti, barcha xarajatlari, shuningdek, pul daromadlari ham ortib bormoqda. Lekin qishloq xo`jaligi mahsulotlari baholariga nisbatan sanoat mahsulotlari baholarining o`sish darajasi yuqori bo`lganligi uchun tarmoqda olinayotgan sof foyda summasi doimo ham ortayotgani yo`q. Masalan, qishloq xo`jalik mahsulotlarining 1991-1998 yillarda o`rtacha sotish bahosi 15150,9 martaga oshgan bo`lsa, sanoat mahsulotlarining o`rtacha sotish baholari 134431 martaga oshgan. Ular o`rtasidagi mutanosibat 1:8,9 ga teng. Bunday hol qishloq xo`jaligida foydaning kamayishiga salbiy ta'sir ko`rsatgan. Bundan tashqari qishloq xo`jaligi korxonalari barcha ishlab chiqarish resurslaridan etarli darajada yaxshi foydalanmagan. Shularning oqibatida Qishloq va suv xo`jaligi vazirligi tarkibidagi tarmoq korxonalari xo`jalik faoliyatini 1996 yilda 11153,5 mln.so`m, 1997 yilda esa 16111,3 mln.so`m zarar bilan yakunlagan. Shu yillar ichida faqatgina Andijon va Farg`ona viloyatlaridagi xo`jaliklarning umumiy faoliyati foyda bilan yakunlangan.

Qishloq xo`jaligida so`nggi yillardagi iqtisodiy islohotlar ijobiy natija bermoqda. Jumladan, ishlab chiqarish resurslaridan to`liq foydalanish natijasida tarmoqning yalpi mahsuloti hajmi keskin oshdi. Shu bilan birga qishloq xo`jalik mahsulotlarining baholari ham anchaga ko`tarildi. Lekin xarajatlar summasi ko`p oshmadi. Natijada tarmoqning sof foydasi ortib, 2001 yili 111,7 mlrd.so`mni tashkil etdi. Qishloq va suv xo`jaligi vazirligi tarkibidagi korxonalarining rentabelligi 26,9%ga etdi.

Qishloq xo`jalik korxonalarining iqtisodiy samaradorlik darajasiga bir qancha omillar ta'sir etadi.

Iqtisodiy samaradorlikka ta'sir etuvchi omillar:

- qishloq xo`jaligi erlarining holati, ulardan foydalanish darajasi;
- xo`jaliklarning ishlab chiqarish fondlari bilan ta'minlanganlik va ulardan foydalanish darajasi;
- mehnat resurslari, ulardan foydalanish hamda rag`batlantirilishi;
- ishlab chiqarishning intensivlashganlik darajasi;
- chorva hayvonlari, ularning mahsuldorligi;

- baholar, soliqlar, to'lovlar darajasi;
- suv resurslari, ulardan foydalanish darajasi;
- davlat, mahalliy byudjetdan ajratilayotgan mablag` va boshqalar.

Tarmoqda ishlab chiqarilgan o'simlikchilik mahsulotlarini (ayniqsa bug`doy, paxta xom-ashyosi) sotish xajmining oshishi hamda ularning narxlarining oshishi natijasida shirkat va fermer xo'jaliklarining pul tushumlari oshib borgan.

Lekin shu sotib olingan mahsulotlar uchun mablag`ning o'z vaqtida etkazib berilmayotganligi uchun xo'jaliklarning pul tushumlari tez sur'lar bilan oshayotgani yo`q. Demak, kelajakda tovar pul munosabatlarini, ya'ni to'lov tizimini yo`lga qo'yishga alohida e'tibor berish lozim. Endilikda, paxta tozalash don mahsulotlari uchun mablag`ni kontraktatsiya shartnomalarida ko`rsatilgan muddatlarda to`lashlari zarur. 2004 yilda shu masala bo'yicha qishloq xo'jalik sub'ektlaridan 565 tasi xo'jalik sudlariga murojaat qilganlar. Bu hol erkin bozor munosabatlarini ham bajarilmayotganligidan dalolat beradi. Shuning uchun kelajakda barcha erkin bozor munosabatlarini o'z vaqtida sifatli bajarilishini ta'minlashga harakat qilish maqsadga muvofiqdir. Hisob-kitoblarga ko`ra, qishloq xo'jaliklari korxonalari o'simlikchilik mahsulotlari xajmini 2004 yilda oshirishga erishganlari munosabati bilan o`zlarining yalpi va sof foyda summasini ko`payishini kutmoqdalar. Ayniqsa, sof foyda summasininig ko`payishi korxonalarni kengaytirilgan takror ishlab chiqarish asosida rivojlanishini ta'minlash bilan birgalikda ularning mehnat resurslarini rag`batlantirish ham ta'minlash imkoniyatini beradi. Bu hol o'z navbatida aholini turmush darajasini yuksalishini ta'minlaydi.

13.4. Qishloq xo'jaligining pul daromadlarini, yalpi va sof foydalarini ko`paytirish, iqtisodiy samaradorligini oshirish yo'llari

Qishloq xo'jaligining pul daromadlarini, yalpi va sof foydalarini kelajakda yanada ko`paytirish uning barcha tarmoqlarida bozor iqtisodi talablariga mos keladigan tashkiliy, texnikaviy, texnologik hamda iqtisodiy tadbirlar tizimi hayotga o'z vaqtida, sifatli tatbiq etilishini ob'ektiv ravishda taqozo etadi.

Qishloq xo'jaligining iqtisodiy samaradorligini oshirish yo'llari.

Qishloq xo'jaligida yalpi hosilni ko`paytirish va uning sifatini yaxshilash tadbirlari:

- ekinlarning serhosil navlarini, chorva hayvonlarining esa sermahsul zotlarini yaratish, ularni ishlab chiqarishga joriy etishni tezlashtirish;
- erlarning meliorativ holatini yaxshilash, ekinlarni suv bilan ta'minlash tadbirlarini rivojlantirish;
- chorva hayvonlarini sifatli ozuqa bilan ta'minlash va oziqlantirishni talab darajasida amalga oshirish;
- ekologiyani e'tiborga olgan holda ishlab chiqarish jarayonlarida mahalliy, madaniy o`g`itlardan hamda kimyoviy vositalardan maqsadga muvofiq ravishda foydalanishni talab darajasida ta'minlash;

- mahsulotlarning sifatini, ularni tashish va saqlash jarayonlarini yaxshilash tadbirlarini tezkorlik bilan amalga oshirish va boshqalar.

Qishloq xo'jaligida moddiy, mehnat va pul xarajatlari tejallishini ta'minlovchi tadbirlar:

- ishlab chiqarishni samarali joylashtirish, ixtisoslashtirish va tashkil etishni jadallashtirish;

- yangi texnikalarni, ilg'or texnologiyalarni joriy etish, mavjud ishlab chiqarish vositalaridan samarali foydalanish natijisida ish jarayonlarini to'liq mexanizatsiyalashtirish, avtomatlashtirish, elektrlashtirish;

- ishchi-xizmatchilarni rag'batlantirish tizimini rivojlantirish;

- davr hamda moliyaviy xarajatlarni imkoniyat darajasida kamaytirish va boshqalar.

Bozor iqtisodi munosabatlarini qishloq xo'jaligiga joriy etishni erkinlashtirish va jadallashtirish tadbirlari:

- sanoat hamda qishloq xo'jalik mahsulotlari ishlab chiqarishni, sotishni erkinlashtirish, ular o'rtasidagi ekvivalentlikni ta'minlovchi tadbirlar joriy etilishini jadallashtirish;

- nodavlat mulkchilik shakllari barpo etilishiga asoslangan tadbirkorlik turlarini rivojlantirish;

- investitsiyalar jalb etilishini ta'minlovchi iqtisodiy mexanizmlarni joriy etish;

- birjalarning turlarini rivojlantirish;

- sug'urta ishlarini rivojlantirish va boshqalar.

Bu tadbirlar, avvalo, etishtiriladigan mahsulotlar miqdorini talab darajasida ko'paytirishga va ularning sifatini yaxshilashga qaratilgan bo'lishi zarur. Mahsulotlar miqdori ekin maydonlarini kengaytirish hamda ularning hosildorligini oshirish hisobiga ko'paytirilishi mumkin. Ekin maydonlarini ko'paytirish uchun yangi erlarni o'zlashtirish talab etiladi. Lekin bu tadbir cheklangan. Shuning uchun asosiy e'tiborni ekinlarning hosildorligini oshirishga qaratish zarur. Buning uchun ekinlarning yangi, serhosil, tezpishar navlarini yaratish, irrigatsiya, melioratsiya, agrotexnik, kimyoviy tadbirlarni o'z vaqtida amalga oshirish natijasida tuproqning unumdorligi oshishini ta'minlash lozim. Shu bilan birgalikda ekinlarni almashlab ekishni ilmiy asoslangan holda keng joriy etish maqsadga muvofiq. Alohida e'tibor ishchi-xizmatchilarni moddiy va ma'naviy rag'batlantirishga qaratilishi zarur.

Yuqoridagilar bilan birga ishlab chiqarish, davr hamda moliyaviy xarajatlar hajmini qisqartirish ham muhim ahamiyat kasb etadi. Buning uchun korxonalarining, mehnatning oqilona shakllarini tashkil etish talab etiladi.

Yangi texnika, ilg'or texnologiyalarni hayotga joriy etish natijasida jonli mehnat xarajatlari kamayishini isbotlash lozim. Bu jarayonning ishlab chiqarishni ixtisoslashtirish, agrosanoat integratsiyasining rivojlanishi bilan bevosita bog'liqligini isbotlash zarur. Chorva hayvonlari mahsuldorligini ham oshirish lozim. Buning uchun naslchilik ishlarini yo'lga solish zarur. Chorva hayvonlarini to'yimli em-xashak bilan ta'minlashga erishish maqsadga muvofiqdir. Bu tarmoqda ham barcha xarajatlarni qisqartirish bilan bog'liq bo'lgan tadbirlar sifatli amalga oshirilishini ta'minlash zarur.

Yalpi foydaning ko`payishi mahsulotlarni sotish bilan bog`liq bo`lgan xarajatlar kamayishini taqozo etadi. Shuning uchun mahsulotlarni sotish bilan bog`liq bo`lgan bo`limlar, tashkilotlar sonini qisqartirib, bevosita aloqalarga o`tishni ta'minlash lozim. Hozirgi davrdagi mavjud bo`lgan yagona er solig`ini, to`lovlar, kredit stavkalarini tartibga solish natijasida sof foyda summasi ko`payadi. Yuqorida ta'kidlangan iqtisodiy kategoriyalarning ko`payishi, rivojlantirilishi, o`z navbatida, qishloq xo`jaligi ishlab chiqarishi iqtisodiy samaradorligi oshishini ta'minlaydi.

Tarmoqda ishlab chiqarilgan o`simlikchilik mahsulotlarini (ayniqsa bug`doy, paxta xom-ashyosi) sotish xajmining oshishi hamda ularning narxlarining oshishi natijasida shirkat va fermer xo`jaliklarining pul tushumlari oshib borgan.

Lekin shu sotib olingan mahsulotlar uchun mablag`ning o`z vaqtida etkazib berilmayotganligi uchun xo`jaliklarning pul tushumlari tez sur`tlar bilan oshayotgani yo`q. Demak, kelajakda tovar pul munosabatlarini, ya'ni to`lov tizimini yo`lga qo`yishga alohida e'tibor berish lozim. Endilikda, paxta tozalash don mahsulotlari uchun mablag`ni kontraktatsiya shartnomalarida ko`rsatilgan muddatlarda to`lashlari zarur. 2004 yilda shu masala bo`yicha qishloq xo`jalik sub'ektlaridan 565 tasi xo`jalik sudlariga murojaat qilganlar. Bu hol erkin bozor munosabatlarini ham bajarilmayotganligidan dalolat beradi. Shuning uchun kelajakda barcha erkin bozor munosabatlarini o`z vaqtida sifatli bajarilishini ta'minlashga harakat qilish maqsadga muvofiqdir. Hisob-kitoblarga ko`ra, qishloq xo`jaliklari korxonalari o`simlikchilik mahsulotlari xajmini 2004 yilda oshirishga erishganlari munosabati bilan o`zlarining yalpi va sof foyda summasini ko`payishini kutmoqdalar. Ayniqsa, sof foyda summasininig ko`payishi korxonalarni kengaytirilgan takror ishlab chiqarish asosida rivojlanishini ta'minlash bilan birgalikda ularning mehnat resurslarini rag`batlantirish ham ta'minlash imkoniyatini beradi. Bu hol o`z navbatida aholini turmush darajasini yuksalishini ta'minlaydi.

Tayanch iboralar:

Yalpi daromad, pul tushumlari, yalpi foyda, sof foyda, rentabellik, iqtisodiy samaradorlik.

Qisqacha xulosalar

Bozor iqtisodiyoti sharoitida qishloq xo`jaligidagi barcha korxonalarining asosiy maqsadi – mavjud resurslardan oqilona, samarali foydalanish natijasida talabni qondiradigan miqdorda sof foyda olishdir. Sof foyda massasining ko`payishi korxonaning kelajakda rivojlanishini, ishchi-xizmatchilarning moddiy manfaatdorligi oshishini ta'minlaydi.

Korxonalarining yalpi va pul daromadlari hamda yalpi va sof foydasini to`g`ri aniqlab, ularni maqsadga muvofiq taqsimlashga alohida e'tibor berish lozim. Qishloq xo`jaligi korxonalari faoliyatining iqtisodiy samaradorligi darajasini tegishli ko`rsatkichlar tizimi yordamida aniqlash maqsadga muvofiqdir.

Xo`jaliklarning daromadlarini, foydalarini ko`paytirish uchun barcha turdagi tadbirlarni amalga oshirib, doimiy va o`zgaruvchan xarajatlarni kamaytirib, talabni qondiradigan darajada sifatli mahsulotlar etishtirish lozim.

Nazorat va muhokama uchun savollar

1. Yalpi daromad deganda nimani tushunasiz?
2. Yalpi daromad summasi qanday aniqlanadi?
3. Yalpi foyda nima va u qanday aniqlanadi?
4. Sof foyda nima va u qanday aniqlanadi?
5. Iqtisodiy samaradorlik deganda nimani tushunasiz?
6. Iqtisodiy samaradorlik darajasini qanday ko`rsatkichlar ifodalaydi?
7. Rentabellik darajasi nima va u qanday aniqlanadi?
8. Foyda normasi deganda nimani tushunasiz va u qanday aniqlanadi?
9. Qanday tadbirlar qishloq xo`jalik mahsulotlari miqdorini oshirib, sifatini yaxshilaydi?
10. Qanday tadbirlar moddiy, mehnat va pul xarajatlari tejalishini ta'minlaydi?

Asosiy adabiyotlar

1. O`zbekiston respublikasi vazirlar mahkamasining 1999 yil 5 fevraldagi qarori bilan tasdiqlangan «mahsulot ishlab chiqarish va sotish xarajatlari tarkibi hamda moliyaviy natijalarni shakllantirish tartibi to`g`risidagi nizom (qo`shimchalar va o`zgartirishlar bilan birga).

2. Karimov i.a. O`zbekiston iqtisodiy islohotlarni chuqurlashtirish yo`lida. – t.: «o`zbekiston», 1995.

3. Abdug`aniev A., Abdug`aniev A.A. «Qishloq xo`jaligi iqtisodiyoti» darslik, t., o`zbekiston yozuvchilar uyushmasi adabiyot jamg`armasi nashriyoti, 2004.

4. G`ulomov s.s., alimov r.x., salimov b.t. Va bosh. «mikroiqtisodiyot», t.: sharq, 2001

5. Kovalenko ya.n. Ekonomika selskogo xozyaystva. Moskva. Ekmes, 2004.

6. Kembell r., makkonoll, stenli l.bryu. «ekonomiks», M.: respublika, 1992. kniga – 1, 2

Internet saytlari:

1. Popov N.A. Ekonomka otrasley APK. Kurs lektsii, 2002, <http://family.taukita.ru/item22219310.htm>

2. Kovalenko N.Ya. Ekonomika selskogo xozyaystva, M. «Yurkniga». 2004 <http://shopper.h1.ru/books.shtml?topic=935&page=1>

3. Korolev Yu.B. i dr. Menedjment v APK, 2002, uchebnik,

4. <http://web.book.ru/cgi-bin/book.pl?page=4&book=88899>

XIV BOB

O`SIMLIKCHILIK TARMOQLARI IQTISODIYO TI

14.1. O`simlikchilik tarmoqlarining ahamiyati

14.2. O`simlikchilik tarmoqlari iqtisodiyotining hozirgi holati

14.3. O`simlikchilik tarmoqlari iqtisodiyotini rivojlantirish masalalari

14.1. O`simlikchilik tarmoqlarining ahamiyati

Respublika qishloq xo`jaligi tarkibida quyidagi yirik tarmoqlar mavjud:

- o`simlikchilik;
- chorvachilik.

O`simlikchilik mamlakat qishloq xo`jaligining eng asosiy tarmog`i hisoblanadi. Uning qishloq xo`jaligida ishlab chiqarilgan jami yalpi mahsulotdagi salmog`i 1998-2004 yillarda 80-92 foizni, tovar mahsuloti tarkibidagi salmog`i esa 80-85 foizni tashkil etgan. Qishloq xo`jaligining o`simlikchilik tarmoqg`i:

- don-g`allachilik (bug`doychilik, sholichilik);
- texnika ekinlari (paxtachilik, kanopchilik, tamakichilik, lavlagichilik);
- kartoshkachilik;
- sabzavotchilik (karamchilik, pamidorchilik);
- polizchilik (qovunchilik, tarvuzchilik);
- bog`dorchilik (uzumchilik, o`rikchilik, olmachilik)

va boshqa tarmoqlardan iboratdir.

Bu tarmoqlarda bug`doy, arpa, sholi, makka doni, mosh, paxta xomashyosi, tamaki bargi, kanop, qand lavlagi, er yong`oq, kartoshka, pamidor, bodring, karom, sabzi, qovun, tarvuz, uzim, olma, o`rik, yong`oq, anor va boshqa mahsulotlar etishtiriladi. Ular qayta ishlash sanoati tarmoqlari uchun xomashyo, aholi uchun esa oziq-ovqat mahsulotlari hisoblanadi.

O`simlikchilik tarmoqlari orasida ichida paxtachilik bilan g`allachilik davlat miqyosida strategik ahamiyatga egadir. Bu tarmoqlar respublikadagi yirik va muhim hisoblangan «O`zdonmahsulot», paxta tozalash sanoati, to`qimachilik va engil hamda non mahsulotlari korxonalarini xomashyo bilan ta'minlaydi. Natijada millionlab ishchi-xizmatchilar ish hamda daromad bilan ta'minlanadi.

Paxta tolasini sotish natijasida mamlakat valyuta tushumining 55 foizga yaqini oinmoqda.

G`allachilik asosan respublika aholisining don mahsulotlariga bo`lgan talabini qondirishga xizmat etadi. 2004 yilda 5,9 mln. tonna g`alla etishtirildi, jon boshiga 224,0 kg. don to`g`ri keldi, unga aylantirilganda 134 kg ni tashkil etmoqda. Tibbiyot normativlari bo`yicha bir kishi-kuniga 124 kg. un va un mahsulotlarini iste'mol qilishi lozim. G`allachilikda erishilgan natija respublikamiz bu boradagi talabni qondirish imkoniyatiga ega ekanligidan dalolat beradi. Bu Respublika Prezidenti I.A.Karimov

tomonidan amalga oshirilayotgan g`alla mustaqilligi siyosatining natijasidir. G`allachilikning rivojlanishi chorvachilik va sanoat tarmoqlari yuksalishiga ham ijobiy ta'sir etishi mumkin.

2004 yilda g`allachilik bilan paxtachilik tarmoqlarining umumiy maydoni respublika jami ekin maydonining 96,2 foizga yaqinini tashkil etmoqda. Ayrim qishloq xo`jalik korxonalarida esa jami ekin maydoninig 92 foizga yaqini paxta hamda g`alla bilan band bo`lmoqda. Shuning uchun ham ularning yalpi mahsulotdagi salmog`i yuqori.

Respublika o`simlikchilik tarmoqlarida inson salomatligi uchun kerak bo`lgan turli xil mahsulotlar etishtiriladi. Jumladan, ikkinchi non hisoblangan kartoshka, sabzavot, poliz va bog`dorchilik mahsulotlari va boshqalar. Keyingi yillarda tarmoqda dorivor mahsulotlar etishtirishga ham alohida e'tibor berilmoqda.

Bu tarmoq qishloq xo`jalik mahsulotlarini qayta ishlovchi tarmoqlarni xomashyo bilan ta'minlab, ularning rivojlanishiga kata hissa qo`shmoqda. O`simlikchilik tarmoqlarida mahsulotlarning ko`proq etishtirilishini talab darajasida yo`lga qo`yish mamlakat axolisining bu boradagi talabini qondirish bilan birga tashqi bozorda ko`proq sotilishini ham ta'minlaydi. Bu esa valyuta tushumining oshishiga olib keladi. Shuning oqibatida tarmoqni rivojlanishini ta'minlaydi.

14.2. O`simlikchilik tarmoqlari iqtisodiyotining hozirgi holati

Qishloq xo`jaligining o`simlikchilik tarmoqlarida ichki va tashqi bozor talabini qondira oladigan turli xildagi mahsulotlar davlat siyosatini e'tiborga olgan holda etishtirilmoqda. Natijada tarmoqning samaradorligi so`ngi yillarda o`smoqda.

O`simlikchilik tarmoqlarida etishtirilayotgan mahsulotlarning samaradorligi bir qancha ko`rsatkichlar yordamida aniqlanadi. Ular miqdor (natural) va qiymat shaklida namoyon bo`ladi. Jumladan, ekin turlari bo`yicha 1 gektar maydondan olingan hosil, ya'ni ekinlarning hosildorligi, oziqa ekinlari bo`yicha qo`shimcha har gektardan olingan oziqa birligi miqdori aniqlanadi. Uni aniqlash uchun jami etishtirilgan hosilni shu hosil olingan ekin maydoniga taqsimlash lozim. Buning uchun quyidagi formuladan foydalanish mumkin:

$$E\tilde{o} = \frac{Ya\tilde{o}}{\tilde{O}m}; \quad \hat{I}b = \frac{\sum \hat{I}b}{\hat{I}b_m}$$

Bunda: E_x – ekin turlarining hosildorligi, sG`ga;

O_b – bir gektardan olingan oziqa birligi, sG`ga;

Yax – yalpi olingan hosil, tonna yoki sen;

$\sum O_b$ – jami olingan oziqa birligi, tonna yoki sen;

X_m, O_{b_m} – hosil, oziqa birligi maydon, ga.

Bir gektar ekin maydoniga, olingan bir sentner hosil uchun sarflangan ishlab chiqarish xarajatlari (mehnat, mablag`), ularning jami sarflangan mehnat va mablag` xarajatlarini hosil olingan maydon yoki jami hosil miqdoriga taqsimlash natijasida aniqlash mumkin. Buning uchun ushbu formuladan foydalanish lozim:

$$\tilde{O}\tilde{a}\tilde{a} = \frac{\sum ICh\tilde{o}}{\tilde{O}m}; \quad \hat{e}\tilde{e} = \frac{\sum \hat{I}\tilde{o}}{\tilde{O}m}$$

Bunda: $X_{ga} - 1$ gektarga sarflangan ishlab chiqarish, mehnat xarajatlari, so`m/ga, K_k/ga ;

$\sum Ich_x$ – ekin turlari bo`yicha ishlab chiqarish xarajatlari, mln. so`m;

$\sum M_x$ – ekin turlari bo`yicha sarflangan mehnat sarfi, ming kishi-kuni.

Ekinlarning turlari bo`yicha ishlab chiqarish tannarxi. Uni jami ishlab chiqarish xarajatlar summasining olingan mahsulot miqdoriga nisbati bilan, ya'ni quyidagi formula yordamida aniqlash mumkin:

$$\dot{I}tn = \frac{\sum ICH\tilde{o}}{Ya\tilde{o}}$$

Bunda: Mtn – mahsulot turini etishtirish tannarxi, so`mG`tsen. Bu ko`rsatkich etishtirilgan har bir mahsulotning bir sentnari necha so`mga tushganligini ko`rsatadi. Ular mahsulotlarni sotish baholari bilan taqqoslanishi natijasida har bir sentner mahsulotni etishtirish evaziga erishilgan natijalarni hisoblash, ya'ni shu mahsulotni etishtirishdan xo`jalik foyda oldimi yoki zarar qilganligini aniqlash imkoniyatini yaratadi. Natijada har bir mahsulot turining rentabellik darajasi aniqlanadi. Bunda quyidagi formuladan foydalanish mumkin:

$$R = \frac{SF}{ICh\tilde{o}} \times 100$$

Bunda: R – har bir mahsulot turining, o`simlikchilikning rentabellik darajasi, foizda;

SF – olingan foyda.

O`simlikchilik tarmoqlarida ham bozor iqtisodiyoti munosabatlarini shakllantirish maqsadida erlarni fermer, dehqon xo`jaliklariga uzoq muddatga, fuqarolarga esa umrbod foydalanishga berish natijasida jamoa, shirkat va davlat xo`jaliklari ixtiyoridagi erlar kamayib bormoqda. Chunonchi, o`simlikchilik tarmoqlarida ekinlarning jami maydoni 1995-2004 yillarda 460,3 ming gektarga yoki 11,3 foizga kamayib, 3635,7 ming gektarni tashkil etgan. Qisqarish asosan paxta hamda em-xashak ekinlarining maydonlari kamayishi hisobiga yuz bergan (32-jadval).

Hozirgi davrda qishloq xo`jalik ekinlarini joylashtirishda tabiiy-iqtisodiy sharoit, davlat siyosati hamda bozor talabi e'tiborga olinmoqda. Respublika aholisining donga bo`lgan talbini qondirish maqsadida Prezident I. Karimov rahbarligida g`alla mustaqilligi siyosati amalga oshirilmoqda. Shuning oqibatida bug`doy ekilayotgan maydon 1995-2004 yillar mobaynida 306 ming gektar yoki 26,3 foizga ko`paygan. Shuning oqibatida bug`doy ishlab chiqarish ko`paydi. Natijada aholining mahsulotga bo`lgan talabi qisqarildi. Bunday holat paxta yakkahokimligini asta-sekin pasaytirmoqda. Bunga paxta ekin maydonining 35,9 ming gektarga yoki 2,4 foizga qisqargani dalil bo`ladi. Uning maydoni paxtachilik uchun tabiiy-iqtisodiy sharoiti noqulay hisoblangan respublikaning shimoliy xududlarida sezilarli miqdorda qisqartirildi. Ayniqsa, Qoraqalpog`iston Respublikasida shu yillar ichida 51,0 ming gektarga yoki 34,8 foizga, Xorazm viloyatida 13,1 ming gektarga yoki 13,0 foizga, Qashqadaryo viloyatida esa 23,3 ming gektarga yoki 13,5 foizga kamaytirilgan. Suv resurslari etishmasligi sababli sholi maydoni O`zbekiston bo`yicha 24 ming gektarga

yoki 12 foizga qisqartirilgan. Bu jarayon asosan Qoraqalpog'iston Respublikasida hamda Xorazm viloyatida sodir bo'lgan.

32-jadval

Respublikada qishloq xo'jalik ekinlarining maydoni (ming.ga)*

Ekinlarning nomi	Yillar						2004 y da 1995 y dagiga nis. %
	1995	1996	1998	1999	2000	2004	
Donli ekinlar shundan:	1656,5	1740,5	1686,8	1723,1	1611,9	1667,1	100,6
- bug'doy	1164,4	1328,7	1412,4	1419,6	1354,8	1470,4	126,3
Texnika ekinlari shundan:	1532,6	1525,1	1614,1	1607,0	1471,2	1518,5	99,1
-paxta	1492,2	1487,3	1631,6	1517	1443,7	1456,3	97,6
Kartoshka, sabzavot, poliz ekinlari	244,3	219,9	231,3	238,7	263,8	224,4	91,9
Em-xashak ekinlari	731,6	521,5	497,5	449	428	284,2	38,8
J a m i	4165	4007	4029,7	4017,8	3774,9	3695,7	88,7

*Respublika Iqtisodiyot vazirligi hamda davlat va statistika qo'mitasi ma'lumotlari asosida tuzilgan.

Lekin shu yillar mobaynida etarli darajada asoslanmagan holda em-xashak ekinlarining maydoni 447,4 ming gektarga yoki 61,2 foizga qisqartirilgan. Qisqartirilgan maydonlarga asosan bug'doy, kartoshka hamda poliz ekinlari ekilgan. Natijada bug'doy ekilgan maydon respublika bo'yicha 1164,4 ming gektardan (1995 y.) 1354,8 ming gektarga (2000 y.) etkazilgan va 190,4 ming gektarga yoki 16,5 foizga, 2004 yilda esa 26,3 foizga ko'paygan.

Agrar-iqtisodiy islohotlar amalga oshirila borishi natijasida o'simlikchilik mahsulotlari etishtirishda nodavlat sektorining ulushi ortmoqda. 2005 yilning boshiga jami ekin maydonining 40,6 foizi shirkat, 47,7 foizi fermer xo'jaliklari ixtiyorida. Kelajakda dehqonchilik mahsulotlari etishtirish bilan fermer va dehqon xo'jaliklari shug'ullanishi maqsadga muvofiqdir.

Ekin maydonlari tarkibi o'zgarishi tufayli umumiy ekin maydonidagi ekinlar salmog'i ham o'zgarmog'ida. 1995 yilda donli ekinlarning salmog'i 39,8 foiz bo'lgan bo'lsa, 2000 yilga kelib, 42,7 foizni, 2004 yilda esa 45,1 foizni tashkil etgan yoki 1995 yilga nisbatan 5,3 foizga oshgan, texnika ekinlarining salmog'i shu davrda 0,9 foizga kamayib, 2004 yilda 41,1 foizni tashkil qilgan. Aholi uchun eng zarur oziq-ovqat hisoblangan kartoshka, sabzavot va poliz ekinlari maydonining salmog'i 8,1 foizga qisqargan. Lekin em-xashak ekinlarining maydoni keskin qisqarib bormoqda. Bunday xol ekinlarni almashlab ekishga salbiy ta'sir etishi mumkin. Shu bilan birgalikda chorvachilikning em-xashak bazasini mustaham barpo etishga ham so'zsiz salbiy ta'sir etishi mumkin. Shuning uchun kelajakda ekin maydonlari salmog'ini

tartibga solishda almashlab ekish joriy etilishini ta'minlashga alohida e'tibor berish lozim.

Respublika qishloq xo'jaligida ekinlar maydonlari o'zgarishi natijasida etishtirilayotgan mahsulotlar miqdori ham o'zgarmoqda. Agar 1995 yilda mamlakat bo'yicha jami 3215,3 ming tonna don mahsulotlari etishtirilgan bo'lsa, bu ko'rsatkich 2000 yilda 3915,7 ming tonnani, 2002 yilda 5,4 mln. tonna, 2004 yilda esa 5,9 mln.tonnani tashkil etdi. G'alla etishtirish 2000 yilda 1995 yildagiga nisbatan 21,8 foizga, 2002 yilda esa 46,2 foizga, 2004 yilda esa 82,5 foizga oshdi. Lekin shu yillarda bug'doy etishtirish ustuvor su'ratlarda ko'paygan. Uning miqdori 2000 yilda 53,9 foizga, 2002 yilda esa 69,4 foizga, 2004 yilda esa keskin oshgan. G'alla etishtirish hajmi Qashqadaryo va Surxondaryo viloyatlaridan tashqari barcha viloyatlarda oshib bomoqda (33-jadval).

33-jadval

Respublika viloyatlari qishloq xo'jalik korxonalarida etishtirilgan dehqonchilik mahsulotlari*

Viloyatlar	Paxta	Boshoq.don	Paxta	Boshoq.don	Sabzavot-poliz	
	1996		2000		1996	2000
Qoraqalpog'iston R.	203,9	125,4	10	64	35,4	23,8
Andijon	315,9	337,4	389,7	512,8	70,1	1,7
Buxoro	360,6	351,1	126,7	213,5	31,6	9,2
Jizzax	139,4	155,5	175,4	316,9	24	13,1
Qashqadaryo	375,7	265,1	321,3	263,9	89,4	29,6
Navoiy	101,3	103,6	55,5	92,6	12,5	13,6
Namangan	239,8	243,5	251,3	258,2	171,7	10,5
Samarqand	216,8	167,7	231,2	278,1	277,9	11,2
Surxondaryo	360,1	259,5	271,3	203,1	34,1	15,2
Sirdaryo	186,5	174,6	153,1	185,6	17	10,3
Toshkent	258,8	256,4	283,1	336	283	26,1
Farg'ona	301,3	362,6	295,7	325,1	174	10,5
Xorazm	290	199	52	76,7	64,8	5,6
Jami	3350,1	3001,5	2616,3	3126,5	52,8	173,4

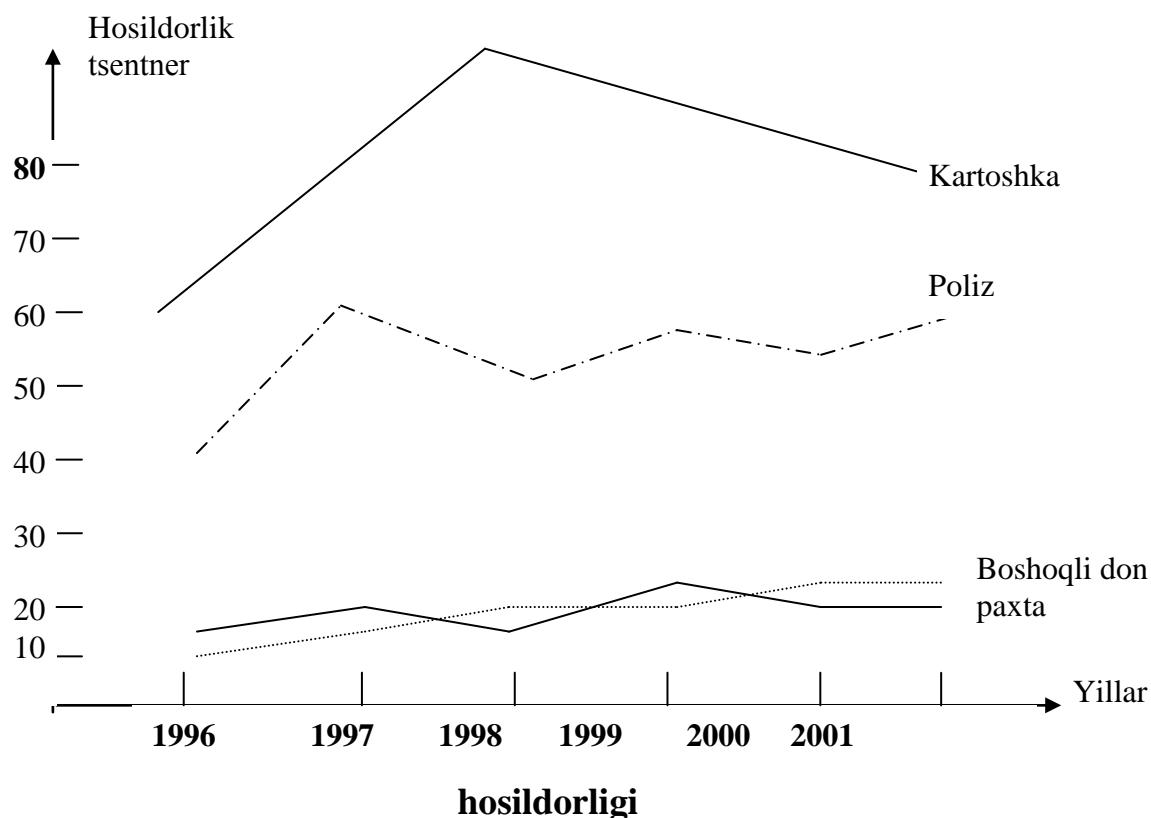
*Respublika Qishloq va suv xo'jaligi vazirligi ma'lumotlari asosida tuzilgan.

Shu yillarda g'allachilik ustuvor sur'atlarda Navoiy, Jizzax hamda Buxoro viloyatlarida rivojlangan. Etishtirilayotgan g'allaning 35,1 foizi Farg'ona vodiysi xo'jaliklari hissasiga to'g'ri kelmoqda. Bu mahsulotning atigi 4,5 foizi Quyi Amudaryo vohasida etishtirilgan. Toshkent tumanida esa yalpi g'alla hosilining 26,8 foizi etishtirilmog'da. Bu ma'lumotlar g'allachilik mamlakat miqyosida qanday joylashganligidan dalolat bermoqda.

So'nggi yillarda g'allachilikning rivojlanishi g'allazorlar kengayishi bilan hosildorlik oshishi hisobiga ta'minlangan. Lekin paxta xomashyosi etishtirish uning yakkahokimligini susaytirish natijasida so'nggi yillarda biroz kamayib, 3,1-3,2 mln. tonnani tashkil etmoqda. 2000-2002 yillarda jami paxta xomashyosining 31,7 foizi Farg'ona viloyati xo'jaliklarida, 29,5 foizi Buxoro, Qashqadaryo va Surxondaryo viloyatlarida, atiga 10,8 foizi Quyi Amudaryo vohasidagi xo'jaliklarda

etishtirilmoqda. Paxtaning ekin maydoni kamayishi bilan birga hosildorligi ham pasayib bormoqda (6- diagramma).

Qishloq va suv xo`jalik vazirligi tarkibidagi korxonalarda ekinlar

Aksariyat ekinlar hosildorligining pasayishiga ekin maydonlari unumdorligi pasayganligi sabab bo`lmoqda. Hozirgi davrda respublika miqyosida jami sug`oriladigan erlarning 50 foiziga yaqini u yoki bu darajada sho`rlangan. Bunday holat shu erlarning meliorativ holati yomonlashishi oqibatida yuz bermoqda.

So`nggi yillarda kimyoviy vositalar baholarining keskin oshganligi sababli ularni talab etilgan miqdorda sotib olish va ekin maydonlariga zarur darajada solish imkoni bo`lmayapti. Bu ekinlarning hosildorligiga salbiy ta'sir ko`rsatmoqda. Respublika viloyatlarida ekinlarning serhosil, samarali navlarini to`g`ri joylashtirishga erishilmaganligi ham hosildorlik oshishi yo`lidagi to`siqlardan biridir.

Qishloq xo`jaligida foydalanilayotgan sanoat mahsulotlari baholarining tez sur'atlarda oshishi, ekinlarning hosildorligi esa tez o`smayotganligi natijasida tarmoqlarda etishtirilayotgan mahsulotlar tannarxi sezilarli darajada oshib bermoqda. Faqatgina 1997-2001 yillarda boshqli donning 1 sentneri tannarxi 3,4 marta, shu jumladan, bug`doyniki 3,9 marta oshgan. Paxta xomashyosining tannarxi esa 3,2 marta oshib, 10380 so`mni tashkil etgan (34-jadval).

**Respublika qishloq xo`jaligida etishtirilayotgan o`simlikchilik
mahsulotlarining tannarxi va rentabellik darajasi***

Mahsulot turlari	1997 yil		1998 yil		1999 yil		2001 yil	
	1 s tannarxi	rentab. dar; %	1 s tannarxi	rentab. dar; %	1 s tannarxi	rentab. dar; %	1 s tannarxi	rentab. dar; %
Boshqoli don	1043	7,6	1353	11	2013	18,2	4638,3	14,2
Sh.j. bug`doy	913	11,5	1186	12,3	1791	11,7	4495,7	17,8
Kartoshka	1279	14,3	1698	2,9	2020	43,9	3106,7	44,7
Paxta	2440	-18,6	3272	-26,4	3240	-7,8	10380	0,8
Sabzavot	335	34,6	466	55,5	543	60,9	1517,6	61,3
Poliz	230	15,2	283	32,1	366	46,4	926,2	48,1
Meva	717	-9,7	843	8,5	1119	38	1117,4	39,2
Uzum	846	10,6	1247	7,9	1448	51,6	2458,9	47,6

*Respublika qishloq va suv xo`jaligi vazirligi ma'lumotlari asosida tuzilgan.

Jadval ma'lumotlari barcha o`simlikchilik mahsulotlarining tannarxi oshganligidan dalolat bermoqda. Shu yillar ichida 1 sentner kartoshkaning tannarxi 1,4 marta, sabzavot mahsulotlarining o`rtacha tannarxi 3,5 marta, poliz mahsulotlariniki esa 3 marta oshgan. O`simlikchilik mahsulotlari tannarxlarining oshishi shu mahsulotlar samaradorligiga ham ta'sir etgan. Ya'ni mahsulotlarni sotish natijasida olinishi mumkin bo`lgan foyda summasi unchalik ko`paymagan. Lekin, so`nggi yillarda qishloq xo`jalik korxonalarini ekinlarning serhosil, kam suv talab etadigan, qisqaroq muddatlarda pishib etiladigan navlarini ekish, yangi texnikalardan, samarali texnologiyalardan va mehnatni tashkil etishning ilg`or shakllaridan foydalanib, ularning hosildorligini oshirish va hosilini sifatiga putur etkazmagan holda tezroq yig`ishtirib olishga harakat qilmoqdalar. Shuningdek, davlat tomonidan sotib olinayotgan dehqonchilik mahsulotlarining xarid baholari ham yil sayin oshirilmoqda. Chunonchi, 2000-2002 yillarda paxta xomashyosining xarid bahosi o`rtacha 101,3 foizga, boshqoli don mahsulotlariniki esa 142,8 foizga oshirilgan. Bu xo`jaliklar muayyan darajada foyda olishini ta'minlamoqda. Darvoqe, 1995-1999 yillarda paxta xomashyosini etishtirish zarar keltirgan bo`lsa, 2000 yildan boshlab ma'lum miqdorda foyda bermoqda. 2001 yilda 1 sentner paxta xomashyosini sotish natijasida 86 so`m, don mahsulotlarini sotishdan esa 657 so`m foyda olingan. 33-jadval ma'lumotlarining dalolat berishicha, respublika dehqonchiligining asosiy tarmoqlari foyda keltirib, rentabelli tarmoqqa aylangan, biroq barcha tarmoqlarning rentabelligi bozor iqtisodi talablariga to`liq javob bermaydi. Aniqrog`i, muayyan sohalar (paxtachilik, g`allachilik, em-xashak etishtirish) dan olinayotgan foyda xo`jaliklar faoliyatini kengaytirilgan takror ishlab chiqarish asosida rivojlantirishni ta'minlay olmaydi. Shunday ekan, kelajakda o`simlikchilikning barcha sohalarini rivojlantirish va samaradorligini yuksaltirish lozim.

14.3. O`simlikchilik tarmoqlari iqtisodiyotini rivojlantirish masalalari

O`simlikchilik tarmoqlarining respublika hamda qishloq xo`jalik korxonalari iqtisodiyotidagi o`rnini, ahamiyatini e`tiborga olgan holda kelajakda ularni rivojlantirish va samaradorligini yuksaltirish eng asosiy vazifalardan biridir. Bu muammoni ijobiy hal etish uchun, avvalo, erkin bozor talablarini e`tiborga olgan holda qanday turdagi dehqonchilik mahsulotlarini va qancha miqdorda etishtirish zarurligini aniqlab olish lozim. Bunda davlatning qanday mahsulotlarga va qancha miqdorda ehtiyojmand ekanligini aniqlashga alohida e`tibor berish lozim. Chunki davlat o`z ehtiyojini qondiradigan tovar ishlab chiqaruvchilar uchun imtiyozlar yaratmoqda.

Xo`jaliklar boshqa iste'molchilarning qisqa va uzoq muddatli talablarini ham chuqur o`rganishlari, o`z ichki ishlab chiqarish ehtiyojlari hamda boshqa talablarini aniqlab olishlari lozim. Qaysi mahsulotni va qancha miqdorda etishtirish maqsadga muvofiq ekanligini aniqlashda ularning samaradorligini, albatta, e`tiborga olish zarur. Bozor iqtisodiyoti sharoitida har bir xo`jalik o`z talabini qondiradigan miqdorda foyda keltiradigan mahsulotlarni etishtirish bilan shug`ullanishi lozim. Yuqorida ta'kidlangan masalalarni hal etishda ekinlarni almashlab ekishning nazariy hamda amaliy jihatdan asoslangan tizimi joriy etilishiga ham alohida e`tibor berish kerak. Chunki bu tuproqning unumdorligi oshishini ta'minlaydi.

O`simlikchilik mahsulotlarini belgilangan miqdorda etishtirish uchun zarur bo`lgan ishlab chiqarish vositalarini: ularning turlarini, miqdorini hamda holatini aniqlab olish alohida ahamiyatga egaligini unutmaslik zarur. Chunki shular yordamida mahsulot etishtirish jarayonlari belgilangan muddatlarda, sifatli bajarilishi ta'minlanadi. Natijada ishlab chiqarish va boshqarish xarajatlari ma'lum miqdorda tejalishi mumkin.

Barcha vositalardan yil davomida to`g`ri, to`liq hamda samarali foydalanish orqali talabni qondiradigan miqdorda sifatli o`simlikchilik mahsulotlari etishtirish, ularning samaradorligini yuksaltirish uchun muayyan chora-tadbirlarni amalga oshirish maqsadga muvofiqdir (22-chizma).

22- chizma

O`simlikchilik mahsulotlari etishtirishni rivojlantirish va ularning samaradorligini yuksaltirish yo`llari

Ekstensiv va intensiv yo`llar:

a) O`simlikchilik mahsulotlari yalpi hosilini ko`paytirish uchun:

- ekin maydonlarini kengaytirish;
- ekinlarning hosildorligini oshirish zarur.

b) Hosildorlikni oshirish uchun:

- ekin maydonlarining meliorativ holatini yaxshilash;
- ekin maydonlarini suv bilan ta'minlash;
- urug`larni sermahsul, tezpishar navlarini ekish;
- mineral va organik o`g`itlardan oqilona foydalanish;

- boshqa kimyoviy vositalardan samarali foydalanish;
- agrotexnik tadbirlarni muddatida va sifatli bajarish;
- almashlab ekishni joriy etish;
- ishchi va xizmatchilarni moddiy va ma'naviy rag'batlantirish;
- ishlab chiqarish vositalaridan to'liq va samarali foydalanish lozim.

b) Mahsulot etishtirishda xarajatlarni tejash uchun:

- **yangi texnikalarni, ilg'or texnologiyalarni joriy etish;**
- **mahsulot etishtirish jarayonlarini to'liq mexanizatsiyalashtirish;**
- **mehnatning yangi shakllarini tashkil etish kerak.**

g) Ishlab chiqarishni ixtisoslashtirish va ekinlarni maqsadga muvofiq joylashtirish zarur.

d) Etishtirilgan hosilni tashish va saqlash jarayonlarini samarali tashkil etish lozim.

e) Mahsulotlarni bozor talablari asosida sotishni amalga oshirish kerak.

O'simlikchilik mahsulotlari etishtirishni, 21-chizmada ko'rsatilganidek, ikki yo'li – ekstensiv va intensiv yo'li mavjud.

Ekstensiv yo'lda mahsulot miqdori asosan ekinlar maydonini ko'paytirish hisobiga, intensiv yo'lda esa ekinlarning hosildorligini oshirish hisobiga ta'minlanadi. Mahsulot miqdorini intensiv yo'l orqali ko'paytirish uchun tuproq unumdorligi oshirishini ta'minlashga qaratilgan tadbirlarni amalga oshirish, masalan, irrigatsiya-melioratsiya tizimini qurish, ta'mirlash, erlarni tekislash, sho'rini yuvish, o'g'itlardan samarali foydalanish, almashlab ekishni joriy etish kerak.

Etishtirilayotgan mahsulotlar samaradorligini yuksaltirish uchun esa ishlab chiqarish va boshqarish xarajatlari tejalishini ta'minlaydigan ishlarni, tadbirlarni oqilona amalga oshirish zarur. Buning uchun mehnatni tashkil etishning pudrat, ijara kabi maqsadga muvofiq shakllarini tatbiq qilish, ishlab chiqarish, hosilni yig'ishtirib olish, saqlash jarayonlarini mexanizatsiyalashtirish, ishlab chiqarish vositalaridan to'liq va samarali foydalanish, yangi texnika, ilg'or texnologiyalarni joriy etish, ishchi-xizmatchilar moddiy va ma'naviy rag'batlantirishini izchillik bilan amalga oshirish kerak.

Dehqonchilik mahsulotlari etishtirishni rivojlantirish, uning samaradorligini yuksaltirish maqsadida xo'jaliklarda faoliyat ko'rsatayotgan barcha a'zolarining ishlab chiqarishga bo'lgan munosabatlarini bozor talablari asosida tubdan o'zgartirish lozim. Ya'ni, ular mahsulot etishtirish, yig'ishtirib olish, saqlash va sotish bilan bog'liq bo'lgan munosabatlarni vaqtida, oqilona amalga oshirishga alohida e'tibor berishlari kerak.

Yuqorida ta'kidlangan barcha tadbirlar vaqtida, sifatli amalga oshirilishi natijasida o'simlikchilik mahsulotlari miqdori ko'payib, ularning samaradorligi yuksalishi ta'minlanadi.

Tayanch iboralar:

O`simlikchilik, kartoshkachilik, kanopchilik, g`allachilik, ekstensiv yo`l, intensiv yo`l, sabzavotchilik (karamchilik, pamidorchilik); polizchilik (qovunchilik, tarvuzchilik); bog`dorchilik (uzumchilik, o`rikchilik, olmachilik)

Qisqacha xulosalar

O`simlikchilik mamlakat qishloq xo`jaligining asosiy tarmog`idir. Unda yalpi qishloq xo`jalik mahsulotining 80 foizi etishtirilmoqda. O`simlikchilikning iqtisodiy samaradorligini aniqlash zarur. Bunda ko`rsatkichlar tizimidan foydalanish lozim. O`simlikchilik tarkibida g`allachilik rivojlantirilib, g`alla mustaqilligi ta'minlanmoqda. Lekin paxtachilikning rivojlanish darajasi, iqtisodiy samaradorligi muttasil oshib borayotgan talabni qondira oladigan darajada emas. Kelajakda samarali turlarning diversifikatsiyasini amalga oshirish maqsadga muvofiqdir.

Mamlakatda o`simlikchilik tarmoqlarini rivojlantirish, ularning samaradorligini yuksaltirish uchun huquqiy, tashkiliy, texnologik hamda iqtisodiy tadbirlar tizimini oqilona amalga oshirish zarur.

Nazorat va muhokama uchun savollar

1. O`simlikchilik tarmog`ining mamlakat iqtisodiyotidagi o`rnini, ahamiyatini tushuntirib bering.
2. O`simlikchilik mahsulotlarining inson hayotidagi ahamiyatini izohlab bering.
3. O`simlikchilik tarmoqlari deganda nimani tushunasiz?
4. O`simlikchilik mahsulotlari miqdorining o`zgarishini ko`rsating.
5. O`simlikchilik mahsulotlari samaradorligini qanday ko`rsatkichlar ifodalaydi?
6. O`simlikchilik mahsulotlarining iqtisodiy samaradorlik darajasini tushuntirib bering.
7. Mahsulotlar etishtirishni rivojlantirish, samaradorligini yuksaltirishning qanday yo`llari mavjud?

Asosiy adabiyotlar

1. Karimov I.A. «Qishloq xo`jaligi taraqqiyoti to`kis hayot manbai - T.: 1998.
2. Karimov I.A. Iqtisodni erkinlashtirish–farovonlik manbai, Saylanma asarlar. T.: - O`zbekiston, I Tom 2001.
3. Karimov I.A. Kichik va xususiy tadbirkorlikni rivojlantirishning navbatdagi tadbirlari. Saylanma asarlar, 9-tom. T.: 2001.
4. Abdug`aniev A., Abdug`aniev A.A, «Qishloq xo`jaligi iqtisodiyoti», T.: «O`zbekiston Yozuvchilar uyushmasi Adabiyot Jamg`armasi», 2004
5. Kolensnikovoy N.A., Mironova A.D., «Biznes–plan. Metodicheskie materialo`», - M.: Finansi i statistika, 2004
6. Kovalenko Ya.N. Ekonomika selskogo xozyaystva. Moskva. EKMES, 2004.

Internet saytlari:

1. Moskovskaya selskoxozyaystvennaya akademiya. www.ecfak.timacad.ru
2. Priamurskiy Institut Agroekonomiki i Biznesa www.admin.ru
3. Petraneva G.A. Ekonomika i upravlenie v selskom xozyaystve, Akademiya, 2003. <http://textbook.ru/catalogue/book/33320.html>
4. Ekonomika i upravlenie v selskom xozyaystve, 2003, <http://psbatishev.narod.ru/library/03762.htm>
5. <http://www.bookler.ru/bookisbn/5-7695-1158-3.shtml>

XV BOB

CHORVACHILIK (QORAMOLCHILIK, QO'YCHILIK, ECHKICHILIK) TARMOQLARI IQTISODIYOTI

15.1. Chorvachilik tarmoqlari mahsulotlarining ahamiyati

15.2. Chorvachilik tarmoqlarida etishtiriladigan mahsulotlar darajasi va samaradorligi

15.3. Chorvachilik tarmoqlarini, ularda mahsulot etishtirishni rivojlantirish va samaradorligini oshirish yo'llari

15.1. Chorvachilik tarmoqlari mahsulotlarining ahamiyati

Chorvachilik – mamlakat qishloq xo'jaligining muhim tarkibiy qismidir. Chorvachilik tarmoqlarining maqsadga muvofiq, samarali joylashtirilishi, rivojlantirilishi respublikada mehnat taqsimoti ijobiy hal etilishiga bevosita ta'sir etadi. Hududlarning tabiiy, iqtisodiy sharoitlarini hamda bozor talablarini e'tiborga olgan holda chorvachilikning qoramolchilik, qo'ychilik, balliqchilik, asalarichilik, andatrachilik tarmoqlari joylashtirilishi va rivojlantirilishi zarur. Chunki bu tarmoqlarda oziq-ovqat va qayta ishlash sanoati korxonalari uchun go'sht, sut, jun, teri, asal va boshqa mahsulotlar etishtiriladi. Natijada sanoat tarmoqlarining rivojlantirilishi ham ta'minlanadi, chorvachilik tarmoqlarida inson salomatligi uchun zarur, oqsil moddalarga boy bo'lgan turli xildagi mahsulotlar ham etishtiriladi. 2000-2001 yillarda respublikada aholi jon boshiga o'rtacha 34 kg. go'sht (tirik vaznda), 148 kg. sut etishtirilgan. Bu inson organizmi uchun zarur miqdor yoki tibbiyot normativlaridagiga nisbatan ancha kam. Shuning uchun respublika hukumati mamlakatning barcha sohalarida chorvachilikni rivojlantirishga qaratilgan yirik dasturlar ishlab chiqib, ularni amaliyotga tatbik etish bo'yicha qator chora-tadbirlarni amalga oshirmoqda. 2005 yilda chorvachilikni rivojlantirishning maxsus dasturi ishlab chiqarilgan.

Bundan tashqari chorvachilikda o'simlikchilik va chorvachilikning ayrim sohaları rivojlanishini ta'minlaydigan mahsulotlar ham etishtirilmoqda. Masalan, chorva chiqindisi – go'ng tuproq unumdorligini oshiradi, o'simliklar uchun organik o'g'it hisoblanadi. Chorvachilik mahsuloti sut esa aholi tomonidan iste'mol qilinishidan tashqari yangi tug'ilgan yosh hayvonlarga ham beriladi.

- Respublikada chorvachilikning quyidagi asosiy sohaları mavjud:
- qoramolchilik;
- qo'y va echkichilik;
- Parrandachilik;
- Cho'chqachilik;
- Baliqchilik;
- Otchilik, tuyachilik va boshqalar.

Chorvachilik tarmoqlarida yalpi qishloq xo'jaligi mahsulotining 11 foizga yaqini etishtirilmoqda. Uning 90 foizga yaqinini aholi xo'jaliklari etkazib bermoqda. Demak, qolgan qismi jamoa mulkchiligiga asoslangan xo'jaliklar hissasiga to'g'ri kelmoqda. Chorvachilik tarmoqlarida etishtirilayotgan mahsulotlarning asosiy qismi respublika aholisi talablarini qondirish maqsadida ichki bozorlarda, cheklangan miqdori esa tashqi bozorlarda sotilmoqda. Ularni eksport qilish natijasida 2000-2001 yillarda 0,2 mln. AQSh dollari miqdorida valyuta tushgan. Bu talabga to'liq javob bermaydi.

Kelajakda bu muammoni hal etishga alohida e'tibor berish maqsadga muvofiqdir. Buning uchun ob'ektiv imkoniyatlar mavjud. Respublika chorvachiligida ekologik jihatdan barcha talablarga javob beradigan go'sht, sut mahsulotlarini, teri, ayniqsa, qorako'l terisini, jun etishtirishni rivojlantirib, ularni tashqi bozorda sotish mumkin. Bunda aholining chorvachilik mahsulotlariga bo'lgan talabini qondirish darajasi ham yuksaltiriladi. Natijada tarmoqning mamlakat xalq xo'jaligidagi o'ri, ahamiyati ortadi.

15.2. Chorvachilik tarmoqlarida etishtiriladigan mahsulotlar darajasi va samaradorligi

Chorvachilik tarmoqlarining rivojlanishi ularning samaradorligini yuksalish darajasini aniqlash talab etiladi.

Chorvachilik tarmoqlarining rivojlanishini, ishlab chiqarish faoliyati samaradorlik darajasini quyidagi ko'rsatkichlar ifodalaydi:

- chorva hayvonlari bosh sonining o'zgarish darajasi. Uni aniqlash uchun haqiqiy muddatga bo'lgan ma'lumot bo'yicha ko'rsatkichni qiyoslanayotgan vaqtdagi ma'lumot bo'yicha ko'rsatkichga taqsimlash lozim. Bu usuldan foydalangan holda etishtirilayotgan chorvachilik mahsulotlari miqdorini, tarmoq mahsuldorligining yillar bo'yicha o'zgarishini aniqlash, bu boradagi ko'rsatkichlar koeffitsientda yoki foizda aniqlanishi mumkin;

- chorva hayvonlarining mahsuldorligi. Bu ko'rsatkich etishtirilgan mahsulot miqdorining (turlari bo'yicha) shu mahsulotni bergan hayvonlar bosh soniga nisbati bilan aniqlanadi. Bunda quyidagi formuladan foydalanish mumkin:

$$ChX_m = \frac{\sum (Go'sht, sut)}{Bs}$$

Bunda: ChX_m—chorva hayvonlarining mahsuldorligi (kg);

M_m—etishtirilgan go'sht, sut, jun, tuxum miqdori (tsentner, ming dona);

B_s— chorva hayvonlarining bosh soni.

-chorva hayvonlarining sutkalik o'rtacha o'sish (semirish) vazni. U chorva hayvonlarining ma'lum muddatdagi o'sgan vaznini shu o'sishni ta'minlagan muddatga nisbati bilan aniqlanadi. Bunda quyidagi formuladan foydalanish mumkin:

$$Su = \frac{X_y}{M}$$

Bunda: Su—chorva hayvonlarining sutkalik o'sishi (grammda);

X_y—hayvonlarning ma'lum muddatdagi o'sgan miqdori (kg);

M—mahsulot o'sishini ta'minlagan muddat (sutka);

-chorvachilik mahsulotlarining 1 sentnerini etishtirish uchun sarflangan ozuqa birligi. Uni aniqlash uchun sarflangan ozuqa birligi miqdorini shu ozuqa evaziga etishtirilgan mahsulot miqdoriga (turlari bo'yicha) taqsimlash lozim yoki uning aksidan ham foydalanish mumkin;

-chorva hayvonlarining sutkalik o'rtacha o'sish vazni. chorvachilik tarmoqlaridagi mehnat unumdorligi (kgG`kk; kkG`kg; sumG`kk...). U mahsulot etishtirish uchun sarflangan vaqt miqdorining shu vaqtda etishtirilgan mahsulotga nisbati bilan yoki aksincha aniqlanadi;

-chorvachilik tarmoqlarining, mahsulotlarining (turlari bo'yicha) rentabellik (foydalilik) darajasi. Bu ko'rsatkichlarni aniqlash tartibi ma'ruzalar matnini XIII-XIV boblarida keltirilgan.

Respublikada bozor munosabatlarini shakllantirish chorvachilik tarmoqlarida ham davlat rahbarligida bosqichma-bosqich amalga oshirilmoqda. Jumladan, dastavval davlat va jamoa mulki hisoblangan chorvachilik tarmoqlari Respublika Vazirlar Maxkamasining 1993 yil yanvardagi qaroriga binoan xususiylashtirila boshlandi. Bunda sotib oluvchilarning mablag`lari etishmagan hollarda kreditlar ham berildi. Natijada bu sohada ham mulkdorlar shakllana boshladi. Ammo ulkan siyosiy ahamiyatga molik bo'lgan bu tadbir kutilgan natijalarni bermadi. Chunki chorva moliga ega bo'lgan mulkdorlar ularni em-xashak, ya'ni ozuqa bilan ta'minlay olmaganliklari sababli ko`p o`tmay zotli, sermahsul hayvonlarni sota boshladilar. Bunday holning shakllanishiga chorvachilikni xususiylashtirish jarayonida mollarni ozuqa bilan ta'minlaydigan miqdordagi ekin maydonlari uzoq muddatga ijaraga berilmaganligi sabab bo`ldi. Natijada Respublika viloyatlarining barcha jamoa, shirkat xo'jaliklaridagi chorva hayvonlarining miqdori 1996-2004 yillarda keskin kamaydi. Chunonchi, qoramol bosh sonlari 1095,6 ming boshdan 4,5 martaga qisqarib, 232,7 ming boshni tashkil etgan. Shu yillarda sigirlarning bosh soni 310,2 mingtadan 76,2 mingtaga tushib, 4,1 martaga kamaygan. Qoramollar bosh soni ayrim viloyatlarda keskin qisqargan. Masalan, Buxoro viloyatida 10 martaga, Namangan viloyatida 6,4 martaga, Sirdaryo viloyatida 7,9 martaga, Jizzax viloyati xo'jaliklarida 8,1 martaga, Farg`ona viloyati xo'jaliklarida 5,6 martaga, Samarakand va Surxondaryo viloyatlaridagi jamoa va shirkat xo'jaliklarida 6,8 – 6,5 martaga qisqargan. (35-jadval).

Respublika viloyatlarining jamoa va shirkat xo'jaliklarida qoramol va sigirlar bosh sonining o'zgarishi (ming bosh)*

Viloyatlar	Qoramollar					Sigirlar				
	1996	1997	1998	2000	2004	1996	1997	1998	2000	2004
Qorakalpo- g'iston R.	109,6	107,4	96,4	92	43,7	33,2	28,1	26,2	25	11,4
Andijon	95,1	86,6	80,2	70	33,8	27,2	24,5	22,8	21	11,3
Buxoro	76,4	65	56,5	45	7,6	20,5	17,9	16,2	15	2,5
Jizzax	51,8	35,7	28,5	23	6,4	12,4	9,7	8,7	8	2,0
Qashqadaryo	124	106,7	100,7	91	26,2	37,3	33,7	32,7	31	9,9
Navoiy	27	24	21,3	20	4,7	8,6	7,4	7	7	1,7
Namangan	84,9	72,8	62,9	55	13,3	23,7	20,6	19,5	18	5,4
Samarqand	95,2	73,7	71,1	60	14,1	21,2	21,3	21,5	20	5,3
Surxondaryo	77,2	67,6	61,4	55	11,8	27,6	24,2	22,9	22	5,0
Sirdaryo	41,1	32,5	20,3	17	5,2	11,3	7,1	6,3	5	1,6
Toshkent	106,6	92,6	81,4	82	36,3	30,3	26,9	26,4	26	11,2
Farg'ona	109,6	91,3	74,9	65	19,5	26,7	20,4	18,7	16	5,7
Xorazm	97,1	93	90,1	68	10,1	30,2	28,4	26,1	22	3,2
Jami	1095,6	948,9	845,7	743	232,7	310,2	270,2	255	236	76,2

*Respublika Qishloq va suv xo'jaligi vazirligi ma'lumotlari asosida tuzildi.

Qoramolchilik asosan sug'oriladigan hududlarda faoliyat ko'rsatayotgan jamoa va shirkat xo'jaliklarida mujassamlashgan edi. Bu xo'jaliklarda em-xashak etishtirilib, qoramolchilikning rivojlantirilishi uchun zamin yaratiladi. Qoramolchilik esa, o'z navbatida, xo'jaliklarning boshqa sohalarini rivojlantirishga hissa qo'shadi. Demak, xo'jalik tarmoqlari o'zaro bog'liq holda rivojlantirilishi maqsadga muvofiqdir. Lekin, hozirgi davrda bu holat ilmiy va amaliy jihatdan asoslangan almashlab ekish talablariga to'liq rioya etilmayotganligi sababli buzilmoqda. Chunonchi, ekin maydonlari tarkibida em-xashak ekinlarining salmog'i me'yorga nisbatan anchaga qisqargan. Masalan, 2000-2001 yillarda ekin maydonlarida em-xashak ekinlari salmog'i atigi 5,3 foizni tashkil etgan. Shundan 3,7 foizi ko'p yillik ekinlar hissasiga to'g'ri keladi. Ayniqsa, Mirzacho'l, Surxon, Sherobod va Qarshi cho'llarida joylashgan shirkat xo'jaliklarida u sezilarli darajadadir. Oqibatda birinchidan, qoramolchilik uchun to'yimli hisoblangan em-xashak etarli darajada etishtirilmayotir. Ikkinchidan esa, erlarning meliorativ holati yomonlashib, tuproq unumdorligi pasaymoqda. Almashlab ekish shu tarzda davom ettirilsa, unda talaygina maydonlar unumdorligi pasayib, qishloq xo'jaligida foydalanishga yaroqsiz holga kelishi mumkin.

1996-2004 yillarda qoramollar kabi qo'y va echkilar 8,4 foizga kamayib, 2,5 mln. boshni tashkil etgan. Ularning asosiy qismi qorako'l qo'ylaridir (36-jadval).

Respublika viloyatlaridagi qishloq xo'jalik korxonalarida qo'y va echkilar bosh sonining o'zgarishi *(ming bosh)

Viloyatlar	Yillar				
	1996	1998	1999	2000	2004
Qoraqalpog'iston Respublikasi	176,7	154,4	155	151	156,5
Andijon	86,8	75,2	75	69	42,5
Buxoro	287,1	297,5	295	302	239,9
Jizzax	338,6	296,7	297	281	193,1
Qashqadaryo	546,3	556,3	556	505	400,4
Navoiy	748,2	810,5	810	790	860,2
Namangan	48,3	73,3	73	71	33,8
Samarqand	232,1	257	254	240	185,8
Surxondaryo	272,5	311,1	312	302	227,5
Sirdaryo	23,5	5,6	6	5	0,7
Toshkent	138,4	125,7	125	123	92,9
Farg'ona	82,2	64,2	64	58	162
Xorazm	29,5	21,9	23	15	2,9
Jami	3010,2	3049,4	3045	2912	2451,7

*Respublika Qishloq va suv xo'jaligi vazirligi ma'lumotlari asosida tuzilgan.

Qo'y va echkilar asosan respublikaning yaylov va cho'l hududlarida joylashgan xo'jaliklarda parvarish qilinadi. Binobarin, mamlakat miqyosidagi 1914 ming bosh qo'y va echkinining 78,1 foizi Navoiy, Qashqadaryo, Buxoro, Jizzax, Surxondaryo, Samarqand viloyatlari va Qoraqalpog'iston Respublikasi xo'jaliklarida. Eslatib o'tish kerakki, qo'y va echkilarning 27 foizga yaqini sug'oriladigan dehqonchilikka asoslangan hududlardagi xo'jaliklar ixtiyorida. Ammo, ularda qo'ychilikni rivojlantirish uchun barcha imkoniyatlar mavjud emas. Eng muhimi, yaylovlar, pichanzorlar etishmaydi. Respublika qishloq xo'jalik korxonalarining aksariyat qismida chorvachilikning em-xashak bazasi talab darajasida emasligi, ular etarli darajada ixtisoslashmaganligi nafaqat chorva hayvonlari bosh sonlari kamayishiga, balki ularning mahsuldorligiga, oqibat-natijada esa tarmoqda etishtirilayotgan mahsulotlar hajmi qisqarishiga ham ta'sir etmoqda. Masalan, respublika qishloq xo'jalik korxonalarida bir bosh sigirdan o'rtacha sog'ib olingan yillik sut miqdori 1996-2000 yillarda 1117 kg. dan 967 kg. ga tushib qoldi. Shu yillarda bir bosh sigirning mahsuldorligi 13,4 foizga kamaydi. Ayrim viloyatlarda esa, sigirlarning mahsuldorligi juda past bo'ldi. Jumladan, Jizzax viloyati xo'jaliklarida bu ko'rsatkich 612 kg. dan 435 kg. ga tushgan, Surxondaryo viloyatlari xo'jaliklarida esa 750 kg. dan 619 kg. ga pasaydi. Bunday holat Buxoro, Qashqadaryo, Farg'ona va Xorazm viloyatlari xo'jaliklarida ham yuz berdi. Hozirgi davrda mamlakat qishloq xo'jalik korxonalarida har bosh sigirdan bir sutkada o'rtacha 3-3,5 kg. sut sog'ib

olinmoqda. Bu juda kam. Toshkent va Namangan viloyatlari xo'jaliklarida bu ko'rsatkich 28-78,9 foiz yuqori bo'lib, o'rtacha 4,1-5,6 kg. ni tashkil etmoqda.

Yuqoridagi holatlar ta'sirida qishloq xo'jaligi korxonalarida sut etishtirish 355,7 ming tonnadan (1996 y.) 64,1 ming tonnaga (2004 y) tushib qolgan. Demak, sakkiz yilda etishtirilayotgan sut hajmi 5,5 martaga kamaygan. Go'sht etishtirish so'yin vaznda shu yillarda 4,3 martaga qisqarib, 21,9 ming tonnani tashkil etgan (2004 y.) (37-jadval).

37-jadval

Respublika viloyatlaridagi qishloq xo'jalik korxonalarida sut va go'sht etishtirish hajmining o'zgarishi*(ming tonna)

Viloyatlar	1996 yil		1998 yil		1999 yil		2000 yil		2004	
	sut	go'sht	sut	go'sht	sut	go'sht	sut	go'sht	cyt	Go'sht so'yin vaznda
Qoraqalpog'iston R.	27,5	8,6	19,1	3,8	19,1	3,8	17,9	3,5	2,5	1,1
Andijon	32,9	6,7	23,9	5,4	23,9	5,4	22,9	4,9	12	1,1
Buxoro	25,7	7,6	16,5	4,9	16,5	5,1	15,3	4,5	1,5	0,9
Jizzax	6,5	5,7	3,5	3,3	3,5	3,4	2,8	3,2	0,5	0,7
Qashqadaryo	36,8	14,1	33,3	10,1	33,3	1,1	25,5	10,6	7,5	2,7
Navoiy	9,3	9	7	8,2	7	8,2	6,9	8,7	3,2	4,7
Namangan	30,3	7,4	23,8	4,6	23,8	4,5	24,2	3,5	3,6	0,9
Samarqand	29,4	9,8	25,2	7,2	25,2	7	19,3	6,3	3,0	3,2
Surxondaryo	21,6	10	14,7	6,4	14,7	6,5	13,4	6,2	2,0	1,3
Sirdaryo	9,7	3	4,3	1,1	4,3	1,1	4,7	0,8	1,7	0,2
Toshkent	53,1	11,2	40,8	8,1	40,8	8,1	40,8	9,4	19,2	4,0
Farg'ona	34,8	11,4	24,1	8,5	24,1	8,5	19,8	7,6	5,8	1,1
Xorazm	38,1	7,1	24,2	5	24,2	5	19,5	5,1	1,6	0,4
Jami	355,7	111,6	260,4	76,6	260,4	76,7	233	74,3	64,1	21,9

*Respublika Qishloq va suv xo'jaligi vazirligi ma'lumotlari asosida tuzilgan.

37-jadval ma'lumotlaridan ko'rinib turibdiki, barcha viloyatlarning qishloq xo'jalik korxonalarida sut va go'sht etishtirish hajmi keskin qisqargan. Qoraqalpog'iston Respublikasi, Jizzax, Xorazm viloyatlari xo'jaliklarida sut etishtirish 13-24 martaga, go'sht etishtirish Namangan viloyati xo'jaliklarida 3,1 martaga, Sirdaryo viloyatida esa 6,7 martaga, Surxondaryo, Farg'ona, Xorazm viloyatlarida 4-6 martaga kamaygan.

Respublika qishloq xo'jaligi korxonalarida chorvachilikning bu holati uning iqtisodiy samaradorligiga ham ta'sir etgan. Respublika Qishloq va suv xo'jaligi vazirligi tizimidagi qishloq xo'jalik korxonalarida etishtirilayotgan aksariyat chorvachilik mahsulotlarining tannaxlari yil sayin oshib bormoqda. Jumladan, sutning 1 sentneri tannaxi 1997 yilda 2047 so'm bo'lgan bo'lsa, 1998 yilda qariyb 40 foizga, 1999 yilda esa 85,3 foizga ortib, 3794 so'mni tashkil etgan. Etishtirilayotgan tirik vazndagi 1 sentneri go'shtning tannaxi shu yillarda 7186

soʻmdan 15441 soʻmga etgan yoki 114,9 foizga ortgan, 1 sentner junning tannarxi esa 51,5 foizga ortib, 5252 soʻmni tashkil etgan (38-jadval).

38-jadval

Respublika Qishloq va suv xoʻjaligi vazirligi tizimida etishtirilgan chorvachilik mahsulotlarining turlari boʻyicha samaradorlik darajasi*

Mahsulot turlari	1997 yil			1998 yil			1999 yil		
	1ts.ta narxi	foyda zarar	renG`da raja.	1ts.tan arxi	foyda, zarar	renG`d a raja.	1ts.tana rxi	Foyda, zarar	renG` daraja.
Sut	2047	-628	-30,6	2865	-981	-34,2	3794	-1103	-29
Goʻsht (tirik vaznda)	7186	-777	-10,8	11015	-755	-6,8	15441	-59	-0,4
Tuxum (ming dona)	7607	3619	47,6	8935	4481	50,1	13378	5671	42,4
Jun	3466	-1246	-35,9	3526	-984	-27,9	5252	-659	-12,5
Pilla	10363	-3246	-31,3	18252	-3543	-11,4	10765	-2008	-18,6

*Respublika Qishloq va suv xoʻjaligi vazirligi maʼlumotlari asosida tuzilgan.

Chorvachilik mahsulotlari tannarxining oshishiga yuqorida koʻrsatilganlardan boshqa omillar ham taʼsir etgan. Masalan, qoramolchilik fermalarining, qoʻychilik otalarining moddiy-texnika bazasi talabga nisbatan zaifligi. Bu hol qoʻl mehnati sarfi koʻpayishiga olib keladi. Qayta ishlash korxonalarida ishlab chiqariladigan ozuqa, mahsulotlar baholarining tez surʼatlar bilan oshib borishi va boshqalar.

Xoʻjaliklar aksariyat chorvachilik mahsulotlari etishtirishdan zarar koʻrmoqdalar. Jumladan ular 1997 yilda 1 sentner sut etishtirib, sotish natijasida 628 soʻm zarar koʻrgan boʻlsa, 1998 yilda 981 soʻm, 1999 yilda esa 1103 soʻm zarar koʻrgan. Har sentner sut etishtirishdan koʻrilayotgan zarar miqdori yil sayin ortib borgan. Bunday hol sutning sotish baholari oʻsishi natijasida tannarxi yuqori surʼatlarda oshishi sababli yuzaga kelgan.

Xoʻjaliklar goʻsht va jun etishtirishdan ham zarar koʻrmoqdalar. Lekin kurilayotgan zararlari miqdori yil sayin kamayib bormoqda. Chunki 1 sentner goʻshtning (tirik vaznda) sotish bahosi shu yillarda 140 foizga, tannarxi esa 114,9 foizga oshgan. Demak, goʻshtning sotish bahosi uning tannarxiga nisbatan yuqori darajada oʻsgan. Bu fikr junning sotish bahosi va tannarxiga ham tegishli.

Xoʻjaliklarda etishtirilayotgan chorvachilik mahsulotlarini sotish bozori hali unchalik rivojlanmagan. Chunki xoʻjaliklar etishtirayotgan mahsulotlarini tumanlarda yagona hisoblangan goʻsht kombinatlariga, sut zavodlariga ular belgilagan baholarda sotmoqdalar.

Hozirgi davrda qishloq xoʻjalik korxonalarida etishtirilayotgan aksariyat chorvachilik mahsulotlarining samarasi yoʻq. Ular sut etishtirishdan 29 foiz, goʻsht etishtirishdan 0,4 foiz, jun etishtirishdan esa 12,5 foiz zarar koʻrmoqdalar.

Fermer, dehqon xoʻjaliklarida esa buning aksi: chorvachilik yuqoriroq surʼatlarda rivojlanmoqda. Ularda chorva hayvonlarining bosh soni 1999-2000 yillarda 13,5 foizga koʻpaygan. Har bosh sigirdan 370 kg. dan sut sogʻib olingan. Fermer va

dehqon xo`jaliklarida ishlab chiqarish asosan shaxsiy mulkka asoslanganligi uchun ular xarajatlarni imkoniyat darajasida tejashga, sifatli mahsulot etishtirib, yuqori baholarda sotishga intilmoqdalar. Shuning uchun ham bu xo`jaliklarda chorvachilik tarmoqlarining rentabellik darajasi tobora oshmoqda.

15.3. Chorvachilik tarmoqlarini, ularda mahsulot etishtirishni rivojlantirish va samaradorligini oshirish yo'llari

Jamiyatning ekologik jihatdan toza mahsulotlarga bo'lgan talabi o'sib bormoqda. Ammo bu boradagi talab hozirgi davrda to'liq qondirilgani yo`q. Muammoni hal etish uchun bir qancha tashkiliy, iqtisodiy, ijtimoiy tadbirlarni amalga oshirish, jumladan, chorvachilikda iqtisodiy islohotlarni yanada chuqurlashtirish kerak. Bu jarayonni bir necha yunalishlar bo'yicha amalga oshirish mumkin. Masalan, respublika hududlarining, xo`jaliklarning yunalishlarini e'tiborga olgan holda chorvachilik tarmoqlarini maqsadga muvofiq joylashtirib, ularni ixtisoslashtirish jarayonlarini rivojlantirishga e'tibor berish lozim. Chorva hayvonlarini ijara pudratchilariga, chorvachilik fermalarini esa ijaraga berish, ijarachilarga talabini qondiradigan hajmdagi ekin maydonlarini ham uzoq muddatga ijaraga ajratish zarur. Bu jarayonda samaradorlikka erishish uchun ijarachilar moliyaviy mablag`lar bilan etarli miqdorda ta'minlanishiga ham alohida e'tibor berish kerak. Bu tadbir ochiq tanlov asosida shu soha bo'yicha tajribali, bilimdon, qonun ustuvorligini tan oladigan, insofli, ma'naviyati yuqori bo'lgan fuqarolar zimmasiga yuklanishi maqsadga muvofiqdir.

Shirkat xo`jaliklari mahsulot etishtirish maqsadida chorva hayvonlarini a'zolariga ijara pudrati asosida berishini ham rivojlantirish mumkin. Bunda pudratchilar chorva hayvonlari bosh sonini ko`paytirish, zotlarini yaxshilash, mahsuldorligini oshirib, tobora ko`proq mahsulot etishtirish uchun qilgan xizmatlari va etishtirgan mahsulotlari miqdoriga ko`ra, rag`batlantirilishlari lozim.

Xo`jaliklarda bu masalalarni hal etishda erlar unumdorligi oshishini ta'minlaydigan tadbirlarga ham alohida e'tibor qaratishlari zarur. Bu borada ijara munosabatlarini erkin bozor talablariga moslashtirish kerak.

Chorvachilik fermalarining zamonaviy talablarga javob beradigan moddiy-texnika bazasini bosqichma-bosqich rivojlantirishga alohida e'tibor berish vaqti keldi. Chorvachilik bino-inshootlari fan-texnika yutuqlarini e'tiborga olgan holda moslashtirilishiga, tegishli vositalar bilan ta'minlanishga, chorva hayvonlari yaxshi parvarishlanib, sifatli mahsulot etishtirishda yangi texnikalar, ilg`or texnologiyalar joriy etilishiga erishish lozim. Shudagina tarmoqda ishlab chiqarish jarayonlari mexanizatsiyalashtirilib, mehnat unumdorligining oshishi ta'minlanadi. Naslchilik ishlarini rivojlantirib, sermahsul chorva zotlarini yaratib, ular ishlab chiqarishga tezroq tatbiq etilishini ta'minlash, bunda zotli, sermahsul chorva hayvonlarini sotib olish variantidan foydalanishni ham esdan chiqarmaslik kutilgan natijaga erishish imkoniyatini kengaytiradi.

Chorvachilikning ozuqa bazasini mustahkamlash uchun em-xashak etishtiriladigan maydonlarni kengaytirib, ekinlarni almashlab ekishni rivojlantirish lozim. Bunda em-xashak ekinlari ekiladigan maydonlarning suv ta'minotiga,

meliorativ holatini yaxshilashga hamda organik va mineral o'g'itlardan talab darajasida foydalanishga alohida ahamiyat berish zarur. Bu masalani hal etish uchun qayta ishlash sanoati korxonalarida ishlab chiqariladigan to'yimli ozuqa moddalari talab darajasida olinishini, chorva mollariga shakllangan ozuqa ratsion asosida vaqtida berilishini ham tashkil etish zarur. Bu masalaning dolzarbligini e'tiborga olib, respublika hukumati xo'jaliklarga iqtisodiy jihatdan ko'maklashish yo'llarini, mexanizmlarini ishlab chiqqan. Jumladan, oziq-ovqat mahsulotlari etishtirishni rivojlantirish uchun imtiyozli kreditlar ajratish, shu maqsadda chetdan moddiy-texnika resurslari keltirilsa, ular bo'xona to'lovlaridan ozod etilishi va boshqa chora-tadbirlar belgilangan.

Bu jarayonda chet el investitsiyalari jalb etilishiga alohida e'tibor berish zarur. Chunki hozirgi davrda bu masala juda sust echilmoqda.

Yuqoridagilar bilan birga chorvachilik mahsulotlarining shartnomaviy baholari inflyatsiya darajasini e'tiborga olgan holda oshirilishiga ham davlat tomonidan yordam ko'rsatish maqsadga muvofiqdir. Chunki bu mahsulotlarni asosan davlat aktsiyadorlik korxonalarini sotib olmoqdalar.

Ta'kidlangan barcha masalalarning ijobiy hal etilishi tarmoqlarda faoliyat ko'rsatayotgan ishchi-xizmatchilarning munosabatlariga, bilimiga, tajribasiga, e'tiqodiga, onggiga hamda rag'batlantirilishiga bevosita bog'liq. Shunday ekan, bu masalalarni hal etish mexanizmlarini, yo'llarini yanada rivojlantirish zarur. Ishchi-xizmatchilarning ish haqlarini vaqtida berish hamda ularni etishtirgan mahsulotlari miqdori va sifatini e'tiborga olgan holda mukofotlashning real usulini tashkil etish maqsadga muvofiqdir.

Chorvachilik tarmoqlari hisoblangan parrandachilik, pillachilik, yilqichilik, asalarichilik, baliqchilik iqtisodiyoti haqida ham shu mazmundagi fikrlarni aytish mumkin. Lekin bu tarmoqlarning iqtisodiyotini o'rganishda ularning o'ziga xos xususiyatlarini, jumladan, parrandachilikni sanoat negizida hamda g'allachilik xo'jaliklarida tashkil etib, rivojlantirish va boshqalarni e'tiborga olish lozim.

Yuqorida ko'rsatilgan masalalarning hal etilishi natijasida chorvachilik tarmoqlari rivojlanib, samaradorligi yuksalishi ta'minlanadi.

Tayanch iboralar:

Chorvachilik, chorvachilik mahsulotlarining 1 sentnerini etishtirish uchun sarflangan ozuqa birligi. chorva hayvonlarining sutkalik o'rtacha o'sish vazni. chorvachilik tarmoqlaridagi mehnat unumdorligi chorvachilik mahsulotlarining (turlari bo'yicha) etishtirish tannaxlari; chorvachilik tarmoqlarining, mahsulotlarining (turlari bo'yicha) rentabellik (foydalilik) darajasi.

Qisqacha xulosalar

Mamlakat qishloq xo'jaligi iqtisodiyotida chorvachilik tarmoqlarining o'rni va ahamiyati katta. Unda inson salomatligi va qayta ishlash korxonalarini uchun zarur bo'lgan turli xildagi mahsulotlar etishtirilmoqda.

Amalga oshirilgan islohotlar natijasida tarmoqda nodavlat mulkchiligi shakllantirildi.

Chorvachilik tarmoqlarining rivojlanish va samaradorlik darajasini aniqlashda tegishli ko'rsatkichlar tizimidan foydalangan maqul.

Chorvachilik tarmoqlarining hozirgi rivojlanish darajasi talabni to'liq qondira olmaydi. Bu muammoni hal etish maqsadida tarmoqda huquqiy, tashkiliy, texnikaviy, texnologik hamda iqtisodiy tadbirlar tizimini maqsadga muvofiq ravishda amalga oshirish zarur.

Nazorat va muhokama uchun savollar

1. Chorvachilik tarmog'i mamlakat xalq xo'jaligida qanday o'rin tutadi? Uning ahamiyatli ekanligi nimalarda namoyon bo'ladi?
2. Chorvachilik tarmoqlari rivojlanishini, ularning samaradorligini qanday ko'rsatkichlar ifodalaydio? Bu ko'rsatkichlar qanday aniqlanadi?
3. Chorvachilik tarmoqlarining rivojlanishini aniq misollar yordamida isbotlang.
4. Chorvachilikning samaradorlik darajasini raqamlar yordamida tushuntirib bering.
5. Chorvachilik tarmoqlarida islohotlarni qanday qilib yanada chuqurlashtirish mumkin?
6. Chorvachilikni rivojlantirish, uning samaradorligini yuksaltirish uchun qanday tadbirlarni amalga oshirish lozim?

Asosiy adabiyotlar

1. I.A. Karimov.«Qishloq xo'jaligi taraqqiyoti to'kis hayot manbai - T.: 1998.
2. Karimov I.A. O'zbekiston XXI asrga intilmoqda - T.: 1999.
3. Karimov I.A. Iqtisodni erkinlashtirish–farovonlik manbai, Saylanma asarlar. T.: - O'zbekiston, I Tom 2001.
4. Karimov I.A. Kichik va xususiy tadbirkorlikni rivojlantirishning navbatdagi tadbirlari. Saylanma asarlar, 9-tom. T.: 2001.
5. Karimov I.A. Jamiyatda tadbirkorlik ruhini qaror toptirish – taraqqiyot garovi. Saylanma asarlar. 9-tom. T-2001.
6. A.Abdug'aniev, A.A.Abdug'aniev, «Qishloq xo'jaligi iqtisodiyoti», T.: «O'zbekiston Yozuvchilar uyushmasi Adabiyot Jamg'armasi», 2004
7. N.A.Kolensnikovoy, A.D. Mironova, «Biznes–plan. Metodicheskie materialo'», - M.: Finansi i statistika, 2004
8. Kovalenko Ya.N. Ekonomika selskogo xozyaystva. Moskva. EKMES, 2004.

Internet saytlari:

1. Moskovskaya selskoxozyaystvennaya akademiya.www.ecfak.timacad.ru
2. Priamurskiy Institut Agroekonomiki i Biznesa www.admin.ru
3. Petraneva G.A. Ekonomika i upravlenie v selskom xozyaystve, Akademiya, 2003. <http://textbook.ru/catalogue/book/33320.html>

GLOSSARIY

Agrosanoat majmuasini iste'molchilarning talabini qondirish imkoniyatiga ega bo'lgan mahsulotlarni ishlab chiqarish maqsadida iqtisodiyotning ayrim ishlab chiqarish, xizmat ko'rsatish, qayta ishlash hamda sotish bilan shug'ullanuvchi sohalarning iqtisodiy uyg'unlashuvi tashkil etadi.

Aylanma vositalar (o'zgaruvchi vosita) – qishloq xo'jalik mahsulotlarini ishlab chiqarish ishlarini bajarish, xizmatlar ko'rsatish jarayonida bir marta qatnashib, o'z qiymatini ularga to'liq o'tkazadigan vositalardir.

Asosiy vositalar (doimiy kapital) – qishloq xo'jalik sub'ekti faoliyatida uzoq yillar mobaynida foydalanib, o'z qiymatini ishlab chiqariladigan mahsulotlarga, ishlarga, xizmatlarga asta - sekin o'tkazib beradigan vositalardir.

Asosiy kapitalga investitsiya (kapital qo'yilma) – asosiy vositalarni barpo etish va takror ishlab chiqarish bilan bog'liq sarflar.

Davlat buyurtmasi – davlat ehtiyojini qondirish imkoniyatiga ega bo'lgan mahsulot miqdori.

Davlat er kadastr – erning tarkibi, xo'jalik, huquqiy rejimi, ularning toifalari, sifat ko'rsatkichlari va qiymati (bahosi), er uchastkalarining manzili va o'lchamlari, ularning er egaligi, undan foydalanuvchilarga, ijarachilarga, to'g'ri taqsimlash to'g'risida zarur, ishonchli ma'lumotlar va hujjatlar yig'indisi.

Davr xarajati – qishloq xo'jalik sub'ektini boshqarish bilan bog'liq bo'lgan xarajatlar yig'indisi.

Devident – shirkat xo'jaligi ixtiyorida mavjud bo'lgan barcha turdagi mulklarni tadbirkorlik bilan samarali ishlatish natijasida olingan foydaning mulkdorlarga, ya'ni paychilarga beriladigan summasi.

Dehqon xo'jaligi - oila a'zolarining shaxsiy mehnati asosida, meros qilib qoldiriladigan umrbod egalik qilish uchun oila boshlig'iga berilgan tomorqa er uchastkasida qishloq xo'jaligi mahsulotlari etishtirib realizatsiya qiladigan yuridik shaxs maqomiga ega bo'lgan yoxud ega bo'lmagan oilaviy mayda tovar xo'jaligidir.

Er uchastka ijara – davlat mulki hisoblangan er uchastkalarini huquqiy va me'yoriy hujjatlar asosida erdan foydalanuvchilarga haq to'lash evaziga ma'lum muddatga hamda umrbod meros qoldirish huquqi bilan berish.

Erdan foydalanish koeffitsienti - qishloq xo'jalik korxonasi yil mobaynida haqiqatda foydalanilgan er maydonini foydalanish mumkin bo'lgan er maydoniga nisbatidir.

Erlardan foydalanishning iqtisodiy samaradorligini barcha omillaridan tadbirkorlik bilan foydalanish natijasida har bir gektar erdan olingan sof foyda mummasini ifodalaydi.

Er monitoring – er fondi, undan foydalanuvchilar, ularning tarkibidagi o'zgarishlarni o'z vaqtida aniqlash, erlarning sifati, qiymatini baholash, barcha salbiy jarayonlarni oldini olish, ularning oqibatlarini tugatish, er fondidan foydalanish darajasini aniqlash bilan bog'liq bo'lgan chora-tadbirlar majmui.

Joylashtirish – tabiiy va iqtisodiy sharoitlarni e'tiborga olgan holda qishloq xo'jalik sub'ektlarida u yoki bu mahsulotlarni ishlab chiqarish.

Ijtimoiy investitsiya – inson salohiyatini, malakasini, tajribasini oshirishga hamda nomoddiy ne'matlarni rivojlantirishga sarflanadigan mablag`lar.

Iqtisodiy qonun – iqtisodiy jarayonlarning mazmun, mohiyatini hamda turli tomonlarini aks ettiruvchi, muhim, inson ta'sirisiz doimo takrorlanadigan, uzviy iqtisodiy zaruriyatni taqoza etuvchi munosabatlar.

Investitsiya – qishloq xo'jalik sub'ektini barcha omillarini rivojlanishiga sarflanadigan mablag`.

Investitsiyaning iqtisodiy samaradorligi – ma'lum bir vaqtda investitsiya qiligan mablag` evaziga olingan sof foyda.

Investitsiyaning qoplanish muddati – investitsiya qilinayotgan mablag`ning shuni evaziga olingan sof foyda summasiga nisbati bilan hisoblanadi.

Innovatsion investitsiya – texnika va texnologiyalarning yangi navlarini yaratish va o'zlashtirish bilan bog`liq bo`lgan mablag` sarfi.

Intensiv yo'l (usul) – fan-texnika yutuqlarini, ilg`or texnologiyalarni joriy etish uchun qo`shimcha mehnat, mablag` sarflab, investitsiyalarni jalb etish mahsulot ishlab chiqarish xajmini, uning sifatini yaxshilash, bajariladigan ishlar va ko'rsatiladigan xizmatlar ko'lamini kengaytirishdir.

Ixtisoslashtirish – tabiiy, iqtisodiy sharoitlarni hamda talabni e'tiborga olgan holda qishloq xo'jalik sub'ektlarini bir yoki ikki turdagi mahsulot etishtirishga moslashtirish.

Ishlab chiqarish xarajatlari - mahsulot ishlab chiqarish bilan bog`liq bo`lgan mehnat, mablag`, material, xarajatlar yig`indisi.

Ishning mexanizatsiyalashganligi – qishloq xo'jaligida mahsulot ishlab chiqarish, xizmat ko'rsatish, ish bajarish jarayonida bajariladigan ishlarni mashina va mexanizmlar yordamida bajarilganligi.

Mahsulotning ishlab chiqarish tannarxi – etishtirilgan bir birlikdagi mahsulotga sarflangan ishlab chiqarish xarajatlarining summasi.

Mehnat resursi – qonunlarda belgilangan yoshga ega bo`lib qishloq xo'jalik sub'ekti hududida yashab, mehnat qobiliyatiga ega bo`lgan inson.

Mehnat unumdorligi - mehnat qilish qobiliyatigi ega bo`lgan insonning ma'lum bir vaqt ichida bajaradigan ishining, ko'rsatadigan xizmatining, ishlab chiqaradigan mahsulotining miqdori (qiymati).

Mehnatning fond bilan qurollanganligi – qishloq xo'jalik sub'ektining bir birlikdagi mehnat resursiga to`g`ri keladigan energetik resurslar quvvati miqdori.

Moliyaviy xarajatlar – soliqlar, to'lovlar va boshqa moliyaviy xarajatlar summasi.

Mulkni davlat tasarrufidan chiqarish – davlat mulkiga asoslangan davlat korxonalarini va tashkilotlarini nodavlat mulkchiligiga asoslangan shirkatlarga, fermer va ijara korxonalariga hamda davlatga qarishli mulk bo`lmaydigan boshqa sub'ektlarga aylantirishdir.

Pul daromadi – qishloq xo'jalik mahsulotlarini sotish, ish bajarish va xizmat ko'rsatish oqibatida olinadigan pul tushumlaridir.

Pul tushumlari oqimi – tayyor mahsulotlarni sotish, ish bajarish va xizmat ko'rsatish natijasida oylar, choraklar bo'yicha tushadigan pullar summasi.

Real investitsiya – moddiylashgan asosiy va aylanma vosita (kapital) barpo etishga sarflanadigan mablag`.

Sof kapital qo`yilma – mablag` sarflash natijasida ishga tushirilgan ob'ektning yoki asosiy kapitalning qiymati.

Sof foyda - barcha pul tushumlaridan ishlab chiqarish, davr, moliyaviy va favqulodda xarajatlarni chegirgandan so`nggi summa.

Sug`oriladigan erlar – qishloq xo`jaligida foydalanish va sug`orish uchun yaroqli bo`lgan, suv resurslari shu erni sug`orilishini ta'minlay oladigan sug`orish manbai bilan bog`langan erlardir.

Tadbirkorlik – mulkchilik sub'ektlarining amaldagi qonunlar doirasida tashabbuskorlik bilan tayyor mahsulotlarni ishlab chiqarish va xizmat ko`rsatish natijasida daromad hamda foyda olishga qaratilgan faoliyatidir.

Tayyor mahsulot - qishloq xo`jalik sub'ektlarida ishlab chiqarilib, sotishga, ayirboshlashga mo`ljallagan mahsulotlar.

Tovar mahsuloti - qishloq xo`jalik sub'ektlari tomonidan iste'mol talabni qondirish imkoniyatiga ega bo`lgan mahsulot.

Tuproqning unumdorligi – tuproq tarkibida mavjud bo`lgan turli xildagi mikro va makro elementlarning mahsulot etishtirish maqsadida amalga oshiriladigan agro-texnik hamda texnologik tadbir yordamida mahsulot etishtirib berish qobiliyatidir.

O`simlikchilik yalpi mahsuloti - o`simliklarga ishlov berish, parvarish qilish natijasida etishtirilgan mahsulot miqdori.

Fermer xo`jaligi – o`ziga uzoq (30 yildan 50 yilgacha) muddatga ijaraga berilgan er uchastkalaridan foydalangan holda tovar qishloq xo`jaligi ishlab chiqarishi bilan shug`ullanuvchi yuridik shaxs huquqiga ega bo`lgan mustaqil xo`jalik yurituvchi sub'ektdir.

Foydalilikni qishloq xo`jalik sub'ektlari tomonidan sarflangan barcha xarajatlar evaziga olingan sof foyda summasini ifodalaydi.

Fond bilan ta'minlanish – qishloq xo`jalik sub'ektlarining bir birlikdagi er maydoniga to`g`ri keladigan fondlar qiymati.

Xususiylashtirish – davlat mulkchiligiga asoslangan davlat aktsiyadorlik jamiyatlarining aktsiyalarini amaldagi qonun talablari asosida sotib olish nodavlat mulkiga aylantirishdir.

Chorvachilik yalpi mahsuloti - chorva hayvonlarini parvarish etish, boqish natijasida etishtirilgan mahsulot miqdori.

Shirkat xo`jaligi - qishloq xo`jalik tovarlari ishlab chiqarish va xizmat ko`rsatish maqsadida fuqarolarning poychilikka asosan oilaviy pudrat asosida uyushib, erkain, mustaqil faoliyat ko`rsatadigan, yuridik shaxs maqomiga ega bo`lgan xo`jalik yuritish sub'ektidir.

Ekinlar hosildorligi - tadbirkorlik bilan amalga oshiriladigan barcha irrigatsion, meliorativ, agro-texnik, texnologik hamda iqtisodiy tadbirlar natijasida ma'lum bir er maydonidan etishtirib olgan mahsulot miqdori.

Ekstensiv yo`l (usul) – mehnat va mablag` sarflab, mavjud vositalar dan foydalanib ishlab chiqarish ko`lamini kengaytirish evaziga mahsulot ishlab chiqarish hajmini ko`paytirishdir.

Yalpi kapital qo`yilma – asosiy kapitalga sarflangan asosiy jami mablag`.

Qishloq xo'jalik erlari – qishloq xo'jalik sub'ektlariga turli xildagi tayyor mahsulotlarni, ishlab chiqarish maqsadida ma'lum muddat davomida foydalanish uchun berilgan haydalaniladigan erlar, yaylovlar, pichanzorlar, ko'p yillik daraxtlar maydoni yig`indisi.

Qishloq xo'jaligi yalpi mahsulotining haqiqiy qiymati – bozor iqtisodiyoti sub'ektlari tomonidan bir kalendar yil davomida ishlab chiqarilgan mahsulotlar, bajarilgan ishlar va ko`rsatilgan xizmatlarning haqiqiy baholardagi qiymati.

Qishloq xo'jaligining yalpi mahsuloti miqdori– bozor iqtisodi sub'ektlari tomonidan bir kalendar yil davomida ishlab chiqarilgan mahsulot miqdori.

ASOSIY ADABIYOTLAR RO`YXATI

O`zbekiston Respublikasi qonunlari:

1. O`zbekiston Respublikasining «Mulk to`g`risida»gi qonuni. O`zbekiston Respublikasi qonun va farmonlari. Toshkent, «Adolat»,1992.
2. O`zbekiston Respublikasining «Mehnat kodeksi». «Aholini ish bilan tam'inlash to`g`risida» gi qonun. Toshkent, «Sharq», 1998.
3. O`zbekiston Respublikasining Qishloq xo`jaligida islohotlarni chuqurlashtirishga doir qonun va me'yoriy xujjatlar to`plami. (I–II qism). Toshkent. «Sharq», 1998.
4. O`zbekiston Respublikasining «Mulkni davlat tasarrufidan chiqarish va xususiylashtirish to`g`risida»gi qonuni. O`zbekiston yangi qonunlari. Toshkent, «Adolat», 1993.
5. O`zbekiston Respublikasining «Tadbirkorlik to`g`risida»gi qonuni. Toshkent, «Adolat», №2, 1992.
6. O`zbekiston Respublikasining «Ijara to`g`risida»gi qonuni. Qishloq xo`jaligida islohotlarni chuqurlashtirishga doir qonun va me'yoriy hujjatlar to`plami. 1-qism., Toshkent, «Sharq», 1998.
7. O`zbekiston Respublikasining «Fermer xo`jaligi to`g`risida»gi qonuni. «Xalq so`zi», 1998 yil, 6 iyun.
8. O`zbekiston Respublikasining «Dehqon xo`jaligi to`g`risida»gi qonuni. «Xalq so`zi», 1998 yil, 6 iyun.
9. O`zbekiston Respublikasining «Qishloq xo`jaligi kooperativi (shirkat xo`jaligi) to`g`risida»gi qonuni. «Xalq so`zi», 1998 yil, 6 iyun.
10. O`zbekiston Respublikasining «Qishloq xo`jaligi korxonalarini sanatsiya qilish to`g`risida»gi qonuni. O`zbekiston Respublikasi tadbirkorlik to`g`risidagi qonun hujjatlari, Toshkent, «Iqtisodiyot va huquq dunyosi», №2, 1999 yil.
11. O`zbekiston Respublikasining «Tovar bozorlarida monopolistik faoliyatni cheklash va raqobat to`g`risida»gi qonuni. «Xalq so`zi», 1996 yil, 29 dekabr.
12. O`zbekiston Respublikasining «Korxonalar to`g`risida»gi qonuni. Toshkent, «Adolat», 1992.
13. O`zbekiston Respublikasining «Er Kodeksi». O`zbekiston Respublikasi «Er kodeksi» va qishloq xo`jaligiga oid qonunlari, Toshkent, «Adolat», 1999.
14. O`zbekiston Respublikasining «Suv va suvdan foydalanish to`g`risida»gi qonuni. Qishloq xo`jaligida islohotlarni chuqurlashtirishga doir qonun va me'yoriy hujjatlar to`plami. 1-qism, Toshkent, «Sharq», 1998.
15. O`zbekiston Respublikasining «Mehnat Kodeksi». Qishloq xo`jaligida islohotlarni chuqurlashtirishga doir qonun va me'yoriy hujjatlar to`plami. 2-qism., Toshkent, «Sharq», 1998.
16. O`zbekiston Respublikasining «Aholini ish bilan ta'minlash to`g`risida»gi qonuni. Qishloq xo`jaligida islohotlarni chuqurlashtirishga doir qonun va me'yoriy hujjatlar to`plami. 2-qism., Toshkent, «Sharq», 1998.
17. O`zbekiston Respublikasining «Kooperatsiya to`g`risida»gi qonuni. O`zbekiston Respublikasi tadbirkorlik to`g`risidagi qonun hujjatlari, Toshkent, «Iqtisodiyot va huquq dunyosi», №1, 1999 yil.

18. O'zbekiston Respublikasining «Kichik va xususiy tadbirkorlikni rivojlantirish to'g'risida»gi qonuni. «Xalq so'zi», 1995 yil, 23 dekabr.

19. O'zbekiston Respublikasining «Aktsiyadorlik jamiyatlari va aktsiyadorlarning huquqlarini himoya qilish to'g'risida»gi qonuni. «Xalq so'zi», 1996 yil, 26 aprel.

20. O'zbekiston Respublikasining «Chet el investitsiyalari to'g'risida»gi qonuni. O'zbekiston Respublikasi tadbirkorlik to'g'risidagi qonun hujjatlari, Toshkent, «Iqtisodiyot va huquq dunyosi», №1, 1999 yil.

21. O'zbekiston Respublikasining «Chet el investorlari huquqlarining kafolatlari va himoya qilish choralari to'g'risida»gi qonuni. O'zbekiston Respublikasi tadbirkorlik to'g'risidagi qonun hujjatlari, Toshkent, «Iqtisodiyot va huquq dunyosi», №1, 1999 yil.

22. O'zbekiston Respublikasining «Fuqarolik Kodeksi», “Tadbirkorlikka oid qonun hujjatlari to'plami”, T.: “Sharq”, 2002

23. O'zbekiston Respublikasining «Mehnat Kodeksi», T.: «Adolat», 1996

24. O'zbekiston Respublikasining «Ma'muriy javobgarlik to'g'risidagi Kodeksi», T.: «Adolat», 1995

25. O'zbekiston Respublikasining yangi tahrirdagi 2004 yil 26 avgustdagi «Fermer xo'jaligi to'g'risida»gi Qonuni, «Xalq so'zi» gazetasi, 2004 yil 15 oktyabr

26. O'zbekiston Respublikasining 1998 yil 30 apreldagi «Dehqon xo'jaligi to'g'risida»gi Qonuni, «O'zbekiston Respublikasi banklari tomonidan kichik va o'rta biznesni qo'llab-quvvatlash bo'yicha qonunchilik hujjatlari to'plami», T.: «O'zbekiston», 2002 y.

27. O'zbekiston Respublikasining 1998 yil 30 apreldagi «Qishloq xo'jaligi kooperativi (shirkat xo'jaligi) to'g'risida»gi Qonuni, «O'zbekiston Respublikasining Er Kodeksi va qishloq xo'jaligiga oid qonun hujjatlari», T.: «Adolat», 1999 y.

28. O'zbekiston Respublikasining «Aktsiyadorlar jamiyatlari va aktsiyadorlarning huquqlarini himoya qilish to'g'risida»gi Qonuni, «Xalq so'zi», 1996 yil 26 aprel

29. O'zbekiston Respublikasining 2003 yil 11 dekabrda “Xususiy korxonalar to'g'risida»gi Qonuni, "O'zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari to'plami", 2004 yil, 3-son, 28-modda

30. O'zbekiston Respublikasining 1998 yil 28 avgustdagi «Davlat Er Kadastri to'g'risida»gi Qonuni, «O'zbekiston Respublikasining Er Kodeksi va qishloq xo'jaligiga oid qonun hujjatlari», T.: «Adolat», 1999 y.

31. O'zbekiston Respublikasining 2000 yil 25 maydagi «Tadbirkorlik faoliyati erkinligining kafolatlari to'g'risida»gi Qonuni, «O'zbekiston Respublikasi banklari tomonidan kichik va o'rta biznesni qo'llab-quvvatlash bo'yicha qonunchilik hujjatlari to'plami», T.: «O'zbekiston», 2002 y.

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Farmonlari:

32. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining «Lizing faoliyatini rivojlantirishni yanada rag'batlantirish chora-tadbirlari to'g'risida»gi 2002 yil 28 avgustdagi Farmoni, Xalq so'zi, 2002 yil 30 avgust

33. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining «Qishloq xo'jaligida islohotlarni chuqurlashtirishning eng muhim yo'nalishlari to'g'risida»gi Farmoni. «Xalq so'zi», 2003 yil 25 mart

34. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2004 yil 4 noyabrdagi «2005-2007 yillarda fermer xo'jaliklarini jadal rivojlantirishga qaratilgan takliflar tayyorlash bo'yicha maxsus komissiya tuzish to'g'risida»gi Farmoni, «Xalq so'zi», 2004 yil 5 noyabr

35. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2003 yil 27 oktyabrdagi «2004-2006 yillarda fermer xo'jaliklarini rivojlantirish kontseptsiyasi to'g'risida»gi Farmoni, «Xalq so'zi», 2003 yil 28 oktyabr

O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi Qarorlari:

36. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining «Fermerlarni, xususiylashtirish tadbirkorlarni xamda kichik va o'rta biznes boshqa sub'ektlarini qo'llab-quvvatlash chora tadbirlari to'g'risida»gi 2000 yil 4 martdagi 75-sonli Qarori, «O'zbekiston Respublikasi banklari tomonidan kichik va o'rta biznesni qo'llab-quvvatlash bo'yicha qonunchilik hujjatlari to'plami», T.: «O'zbekiston», 2002 y.

37. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining «Kichik korxonalar, dehqon va fermer xo'jaliklarini mablag' bilan ta'minlash, moddiy-texnik ta'minlash, ularga bojxona imtyozlari berish, bank xizmatlari va boshqa xizmatlar ko'rsatish bo'yicha qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida»gi 2001 yil 10 sentyabrdagi 366-sonli Qarori, «O'zbekiston Respublikasi banklari tomonidan kichik va o'rta biznesni qo'llab-quvvatlash bo'yicha qonunchilik hujjatlari to'plami», T.: «O'zbekiston», 2002 y.

38. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2003 yil 20 avgustdagi «Tadbirkorlik faoliyatini tashkil etish uchun ro'yxatdan o'tkazish tartibotlari tizimini tubdan takomillashtirish to'g'risida»gi 357 - sonli qarori va shu qaror bilan tasdiqlangan «Tadbirkorlik sub'ektlarini davlat ro'yxatidan o'tkazish, hisobga qo'yish va ruxsat beruvchi hujjatlarni rasmiylashtirish tartibi to'g'risida NIZOM»

39. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2003 yil 30 oktyabrdagi «2004-2006 yillarda fermer xo'jaliklarini rivojlantirish kontseptsiyasini amalga oshirish chora-tadbirlari to'g'risida»gi 476-sonli Qarori.

40. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2003 yil 5 noyabrdagi «Qishloq xo'jaligida ijara munosabatlarini yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida»gi 486-sonli Qarori.

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti asarlari:

41. Karimov I.A. O'zbekiston iqtisodiy islohotlarni chuqurlashtirish yo'lida. – T.: «O'zbekiston», 1995.

42. Karimov I.A. Qishloq xo'jaligini isloh qilish. Agrar munosabatlarning yangi turlarini shakllantirish. – T.: «O'zbekiston», 1995.

43. Karimov I.A. Davlatimiz mulkini xususiylashtirish va ko'p ukladli iqtisodiyot asoslarini shakllantirish. – T.: «O'zbekiston», 1995.

44. Karimov I.A. Dehqonchilik taraqqiyoti–farovonlik manbai. Toshkent, «O'zbekiston», 1993.

45. Karimov I.A., «O'zbekiston–bozor munosabatlariga o'tishning o'ziga xos yo'li», T.: «O'zbekiston», 1996 y.

46.Karimov I.A..«Qishloq xo`jaligi taraqqiyoti to`kis hayot manbai - T.: 1998.

47.Karimov I.A. O`zbekiston XXI asrga intilmoqda - T.: 1999.

48.Karimov I.A. Iqtisodni erkinlashtirish–farovonlik manbai, Saylanma asarlar. T.: - O`zbekiston, I Tom 2001.

49.Karimov I.A. Kichik va xususiy tadbirkorlikni rivojlantirishning navbatdagi tadbirlari. Saylanma asarlar, 9-tom. T.: 2001.

50.Karimov I.A. Jamiyatda tadbirkorlik ruhini qaror toptirish – taraqqiyot garovi. Saylanma asarlar. 9-tom. T-2001.

O`zbekiston Respublikasi Markaziy banking nizam va yo`riqnomalari:

51.«O`zbekiston Respublikasi banklari tomonidan moliyaviy lizingni utkazish to`g`risidagi 1999 yil 20 iyuldagi 776-sonli Nizom», «O`zbekiston Respublikasi banklari tomonidan kichik va o`rta biznesni qo`llab-quvvatlash bo`yicha qonunchilik hujjatlari to`plami», T.: O`zbekiston, 2002.

52.«Tijorat banklari tomonidan yuridik shaxs maqomini olmasdan faoliyat ko`rsatayotgan yakka tartibdagi tadbirkorlar va dehqon xo`jaliklarini milliy va chet el valyutasida mikrokreditlash to`g`risidagi 2000 yil 29 fevraldagi 902-sonli Tartib», «O`zbekiston Respublikasi banklari tomonidan kichik va o`rta biznesni qo`llab-quvvatlash bo`yicha qonunchilik hujjatlari to`plami», T.: O`zbekiston, 2002.

53.«Tijorat banklari tomonidan yuridik shaxs makomini olib faoliyat ko`rsatayotgan fermer xo`jaliklari va kichik biznesning boshka sub'ektlarini milliy va chet el valyutasida mikrokreditlash to`g`risidagi 903-sonli Tartib», «O`zbekiston Respublikasi banklari tomonidan kichik va o`rta biznesni qo`llab-quvvatlash bo`yicha qonunchilik hujjatlari to`plami», T.: O`zbekiston, 2002.

54.«Tijorat banklari tomonidan fermer xo`jaliklarini kichik va o`rta biznes sub'ektlarini milliy valyutada kreditlash to`g`risidagi 907-sonli Tartib», «O`zbekiston Respublikasi banklari tomonidan kichik va o`rta biznesni qo`llab-quvvatlash bo`yicha qonunchilik hujjatlari to`plami», T.: O`zbekiston, 2002.

55.«Tijorat banklari tomonida yakka tartibdagi tadbirkorlar, kichik va o`rta biznes sub'ektlarini byudjetdan tashqari jamg`armalarning kredit liniyalari hisobidan kreditlash to`g`risida yangi taxrirdagi 1074-sonli Tartib», «O`zbekiston Respublikasi banklari tomonidan kichik va o`rta biznesni qo`llab-quvvatlash bo`yicha qonunchilik hujjatlari to`plami», T.: O`zbekiston, 2002.

56.«Davlat ehtiyojlari uchun xarid etiladigan qishloq xo`jaligi mahsulotlari bilan hisob-kitobni amalga oshiruvchi Jamg`arma to`g`risidagi Nizom», № 612-1, 25 fevral 2000.

57.O`zbekiston Respublikasi Adliya Vazirligi tomonidan 2004 yil 6 yanvar 1295- son bilan ro`yxatga olingan «Fermer xujaliklarining davlat extiyojlari uchun xarid qilinadigan paxta va g`alla etishtirish xarajatlarini tijorat banklari tomonidan kreditlash tartibi to`g`risida Nizom»

58.O`zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 1999 yil 5 fevraldagi qarori bilan tasdiqlangan «Mahsulot ishlab chiqarish va sotish xarajatlari tarkibi hamda moliyaviy natijalarni shakllantirish tartibi to`g`risidagi Nizom (qo`shimchalar va o`zgartirishlar bilan birga).

59.O`zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2000 yil 2 noyabrdagi 424-sonli qarori bilan tasdiqlangan «O`zqishloqxo`jalikmashxolding» kompaniyasi

korxonalaridan ishlab chiqarilgan qishloq xo'jaligi texnikasini lizingga olish tartibi.

60.O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2003 yil 5 noyabrdagi 486-sonli qarori bilan tasdiqlangan «Qishloq xo'jaligi kooperativi (shirkat xo'jaligi) tomonidan er uchastkasini uzoq muddatli ijaraga olishning namunaviy shartnomasi».

61.O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2003 yil 5 noyabrdagi 486-sonli qarori bilan tasdiqlangan «Qishloq xo'jaligi kooperativi (shirkat xo'jaligi)ning Namunaviy Ustavi».

62.O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2003 yil 30 oktyabrdagi 476-sonli qarori bilan tasdiqlangan «Fermer xo'jaligi tomonidan er uchastkasini uzoq muddatli ijaraga olishning namunaviy shartnomasi».

63.O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2003 yil 30 oktyabrdagi 476-sonli qarori bilan tasdiqlangan «Fermer xo'jaligining Namunaviy Ustavi».

64.O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2003 yil 30 oktyabrdagi 476-sonli qarori bilan tasdiqlangan «Fermer xo'jaligi xodimlarini yollash to'g'risida namunaviy shartnoma».

65.O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2003 yil 30 oktyabrdagi 476-sonli qarori bilan tasdiqlangan «Namunaviy kontraktatsiya shartnomasi».

66.O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2003 yil 30 oktyabrdagi 476-sonli qarori bilan tasdiqlangan «Moddiy-texnika resurslari etkazib berishga namunaviy shartnoma».

67.O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2003 yil 30 oktyabrdagi 476-sonli qarori bilan tasdiqlangan «Xizmat ko'rsatishga (ishlarni bajarishga) namunaviy shartnoma».

68.O'zbekiston Respublikasi «O'zagrosug'urta» DASKning 2003 yil 31 yanvardagi 03/59 -sonli «Qishloq xo'jaligi mahsulotlari etishtiruvchi xo'jaliklarning ekinlardan kam hosil olish natijasida ko'rilgan moliyaviy zararni ixtiyoriy sug'urta qilish Qoidalari»

69.O'zbekiston Respublikasi «O'zagrosug'urta» DASKning 2003 yil 28 fevraldagi 03/97-sonli «Qishloq xo'jaligi hayvonlarini tabiiy ofatlar, kasalliklar va boshqa voqealar natijasida nobud bo'lishidan yoki majburiy so'yilishidan ixtiyoriy sug'urta qilish Qoidalari»

ASOSIY ADABIYOTLAR.

Darsliklar.

O'zbekiston Respublikasida chiqarilgan adabiyotlar:

1. Abdug'aniev A., Abdug'aniev A.A., «Qishloq xo'jaligi iqtisodiyoti», T.: «O'zbekiston Yozuvchilar uyushmasi Adabiyot Jamg'armasi», 2004
2. Hamdamov Q.S. «Qishloq xo'jaligi korxonalarini faoliyatini boshqarish», T.: «O'zbekiston Yozuvchilar uyushmasi Adabiyot Jamg'armasi nashriyoti», 2004
3. Vahobov A., Ibragimov A., «Moliyaviy tahlil». T.: Sharq, 2002.
4. Salimov B.T. va boshq., «Dehqon va fermer xo'jaliklari iqtisodi», T.: «O'zbekiston Yozuvchilar uyushmasi Adabiyot Jamg'armasi», 2004

5. Hakimov R. va boshq., «Agrosanoat majmui iqtisodi», T.: «O`zbekiston Yozuvchilar uyushmasi Adabiyot Jamg`armasi», 2004

6. Husanov R.H., M.Qosimov, «Dehqon xo`jaligini yuritishning ilmiy va amaliy asoslari», T.: Cho`lpon, 2000

7. B.Xodiev va boshq., «Kichik tadbirkorlik faoliyati asoslari», T.:Konsauditinformnashr, 2004

8. Xodiev B. va boshq., «Kichik tadbirkorlik menejmenti», T.:Konsauditinformnashr, 2004

9. Xodiev B. va boshq., «Kichik tadbirkorlikda marketing», T.:Konsauditinformnashr, 2004

10.Xodiev B. va boshq., «Kichik tadbirkorlikning moliyaviy menejmenti», T.:Konsauditinformnashr, 2004

11.Choriev Q., Berkinov B., Dehqon va fermer xo`jaliklarini tashkil etish va yuritishning xuquqiy – me'yoriy asoslari, T.: Sharq, 2002.

12.Abdug`aniev A. O`zbekiston Respublikasi qishloq xo`jaligida er-suv resurslaridan samarali foydalanishning ayrim masalalari. TIQXMII, 2001.

13.Abdug`aniev A. Sug`oriladigan erlardan foydalangishning iqtisodiy samaradorligi. «Iqtisodiyotni erinlashtirish sharoitida respublika qishloq xo`jaligini rivojlantirishning asosiy yo`nalishlari», – T.: 2002.

Rossiyada chiqarilgan adabiyotlar:

14.Korolev Yu.B. i dr., «Menedjment v APK», M.: Kolos, 2002

15.Petranova G.A., «Ekonomika i upravlenie v selskom xozyaystve», M.: Akademiya, 2003

16.Alan Vest, «Biznes – plan: uchebno- prakticheskoe posobie» Perevod s angliyskogo N.I.Almazovoy i Bulinoy I.Yu. - M.: «Prospekt», 2004

17.Blank I.A. «Osnova finansovogo menedjmenta». 2-x tomax, K.: «Nika-tsentr» «Elga», 1999.

18.Barns L.B. i dr., «Prepodavanie i metod konkretno`x situatsiy» – M., 2000

19.Bogatin Yu.V. Shvandar V.A., «Investitsionno`y analiz. uchebnoe posobie», - M.: YuNITI, 2001

20.Bakanova M.N., Sheremetova A.D., «Ekonomicheskii analiz: situatsii, testo`, primero`, zadachi, vo`bor optimalno`x resheniy, finansovoe prognozirovaniye», - M.: Finansi i statistika, 2004

21.Goremikin V.A., «Lizing», M.: Kolos, 2003

22.Endovskiy D.L. i dr., «Praktikum po investitsionnomu analizu»- M.: FiS, 2003

23.Ilina Z.M., Mirovitskaya I.V., «Ro`nki selskoxozyaystvennogo so`rya i prodovolstviya», Minsk, BGEU, 2001

24.. Ivanov L.N, Ivanov A.L., «Metodo` prinyatiya resheniy biznes – plana» - M.: Prior - izdat, 2004

25.Kovalev V.V., «Praktikum po finansovomu menedjmentu. Konspekt lektsiy s zadachami», - M: Finansi i statistika, 2004

26.Kolensnikovoy N.A., Mironova A.D., «Biznes–plan. Metodicheskie materialo`», - M.: Finansi i statistika, 2004

27. Lehenko M.I., «Osnovi lizinga: Uchebnoe posobie», - M.: Finansi i statistika, 2004
28. Minakov I., «Ekonomika selskoxozyaystvennogo predpriyatiya», Uchebnik, M.: Kolos, 2004.
29. Makavets L.I., Makavets M.N., «Ekonomika proizvodstva selskoxozyaystvennogo proizvodstva», Sankt_Peterburg, 2002
30. Mazurina T.Yu., Skamay L.G., «Finansi firmi», Praktikum: Ucheb. posobie. - M.: INFRA-M, 2004
31. I.A. Napetova, «Analiz finansovo xozyaystvennoy deyatelnosti», - M.: Forum-Infra-M, 2004
32. Niklyayev V.S., «Osnovo` texnologii selskoxozyaystvennogo proizvodstva: zemledelie i rasteniyevodstvo», M.: Bo`lina, 2000
33. Popov N.A., «Ekonomika selskogo xozyaystva», M.: Delo i servis, 2002
34. Serova E.V «Agrarnaya ekonomika», M.: Gosudarstvenno`y universitet Vo`sshaya shkola ekonomiki, 1999
35. Savitskaya G.V., «Analiz proizvodstvenno-finansovoy deyatelnosti selskoxozyaystvenno`x predpriyatii», M.: INFRA, 2003
36. Suxova L.F., Chernova N.A., Praktikum po razrabotke biznes-plana i finansovomu analizu predpriyatiya» - M.: Finansi i statistika, 2002.
37. Utkin E. A., Frolov D. A. Upravlenie riskami predpriyatiya. - M.: TEIS, 2003
38. Tsipkin Yu.A. i dr., «Agromarketing i konsalting», M.: YUNITI-DANA, 2002

Ilmiy maqolalar:

39. Abdug`aniev A. Qishloq xo`jaligida mulkni davlat tasarrufidan chiqarish va xususiylashtirish. «Iqtisod va hisobot» jurnali, 1997 yil 3-son.
40. Abdug`aniev A. Fermer xo`jaliklarini rivojlantirish va samaradorligini yuksaltirish yo`llari. «O`zbekiston qishloq xo`jaligi» jurnali, №4, 2002.
41. Abdug`aniev A. Iqtisodiy resurslardan samarali foydalanishning ayrim masalalari. «O`zbekiston qishloq xo`jaligi» jurnali, №1, 2002.
42. Abdug`aniev A. Kadrlar – hal qiluvchi kuch. «O`zbekiston qishloq xo`jaligi» jurnali, №2, 2002.
43. Abdug`aniev A. Tadbirkorlikda xarajatlarni rejalashtirish. «O`zbekiston qishloq xo`jaligi» jurnali, №6, 2001.
44. Abdug`aniev A. Tadbirkorlik faoliyati samaradorligi nimalarga bog`liq? «O`zbekiston qishloq xo`jaligi» jurnali, №1, 2001.

Nomzodlik va doktorlik dissertatsiyalari.

45. Mamaturdiev G. Problemi upravleniya i modelirovaniya ekonomicheskix protsessov agrarnogo ro`nka (v usloviyax Kirgizskoy Respubliki). Ekonomika i upravleniya narodnom xozyaystvom. Avtoreferat disser. Doktora ekon.nauk. SEY KR, Bishkek, 2000.

Ilmiy-amaliy anjumanlar ma`ruzalari to`plami:

46. Iqtisodiyotni erkinlashtirish sharoitida O`zbekiston Respublikasi korhonalari va tashkilotlarida resurslardan samarali foydalanish masalalari mavzusidagi ilmiy-amaliy anjuman materiallar tezisi (noyabr, 2005.). Toshkent, TDIU, 2005.

47. Mintaqa tabiiy resurslaridan foydalanishning bozor mexanizmi va uni takomillashtirish muammolari mavzusidagi ilmiy-amaliy anjuman ma'ruzalar tezisi (fevral, 2005). Toshkent, TDIU, 2005.

Bitiruv malakaviy ishlar:

48. Sug'oriladigan yerlardan foydalanishning iqtisodiy samaradorligini oshirish. Toshkent Davlat Iqtisodiyot Universiteti, 2005.

Gazeta va jurnallar:

49. «O'zbekiston qishloq xo'jaligi» jurnali

Statistik ma'lumotlar to'plamlari:

50. Sel'skoe xozyaystvo Respubliki Uzbekistan 2004. , Tashkent, 2005.

Internet saytlari:

1. Toshkent Davlat Iqtisodiyot Universiteti. www.tsue.uz
2. www.uhh.hawaii.edu University of Hawaii at Hilo – Agroecology and Environmental Quality Program.
3. www.ecfak.timacad.ru Moskovskaya selskoxozyaystvennaya akademiya.
4. www.admin.ru Institut Agroekonomiki i Biznesa Priamurskiy.
5. Mardonova A.T., Ishoqova S.A. Agrar sohada mulkiy munosabatlarni ro'yobga chiqarishning dolzarb uslublari. www.ski.ilm.uz
6. Saratovskaya selskoxozyaystvennaya akademiya. www.tstu.ru
7. Rozvoj integratsii i infrastruktura. www.deloitte.com
8. Ikkinchi asosiy faktor esa infrastruktura va soliq yuki. www.forum.uz
9. LBR – selskoxozyaystvennaya texnika, kombayno', kosilki, seyalki, zapchasti k selxoztexniki www.lbr.ru
10. Radio Tashkent International. http://info.uzpak.uz/uzb/econom_uzb/
11. Recently Published Books. www.eastview.com
12. Moskovskaya selskoxozyaystvennaya akademiya. www.ecfak.timacad.ru
13. Priamurskiy Institut Agroekonomiki i Biznesa www.admin.ru
14. Petraneva G.A. Ekonomika i upravlenie v selskom xozyaystve, Akademiya, 2003. <http://textbook.ru/catalogue/book/33320.html>
15. Popov N.A. «Osnovo` ro`nochnoy agroekonomiki i selskogo predprinimatelstva», M.: Tandem, 2002, <http://rbip.bookchamber.ru/description7897.htm>
16. Popov N.A. Ekonomika otrasley APK. Kurs lektsii, 2002, <http://family.taukita.ru/item22219310.htm>
17. Kovalenko N.Ya. Ekonomika selskogo xozyaystva, M. «Yurkniga». 2004 <http://shopper.h1.ru/books.shtml?topic=935&page=1>
18. Korolev Yu.B. i dr. Menedjment v APK, 2002, uchebnyk, a. <http://web.book.ru/cgi-bin/book.p10?page=4&book=88899>
19. Ekonomika i upravlenie v selskom xozyaystve, 2003, <http://psbatishev.narod.ru/library/03762.htm>
20. <http://www.bookler.ru/bookisbn/5-7695-1158-3.shtml>

MUNDARIJA

KIRISH.....	5
I BOB. QISHLOQ XO`JALIGINING RESPUBLIKA IQTISODIYOTIDAGI O`RNI, AHAMIYATI. «QISHLOQ XO`JALIGI IQTISODI» FANINING PREDMETI, TADQIQOT USULLARI.....	7
1.1. Qishloq xo`jaligining Respublika iqtisodiyotidagi o`rni va ahamiyati.....	7
1.2. Agrar islohotlarning ustuvor yo`nalishlari.....	9
1.3. «Qishloq xo`jaligi iqtisodiyoti» fanning predmetini hamda vazifalari, ularni tadqiq qilish, o`rganish usullari usullari.....	11
1.4. «Qishloq xo`jalik iqtisodiyoti» fanining boshqa fanlar bilan bog`liqligi.....	13
Tayanch iboralar.....	13
Qisqacha xulosalar.....	14
Nazorat va muhokama uchun savollar.....	14
Asosiy adabiyotlar.....	15
Internet saytlari.....	15
II BOB. O`ZBEKISTON AGROSANOAT MAJMUASI VA UNING RIVOJLANISHI.	16
2.1. Agrosanoat majmuasining zarurligi, maqsadi, vazifalari va tarkibi.....	16
2.2. Agrosanoat majmuasi tarkibidagi tarmoqlar o`rtasidagi munosabatlar.....	22
2.3. Agrosanoat majmuasining holati, iqtisodiy-ijtimoiy samaradorlik darajasi, ularning rivojlantirilishi.....	26
2.4. Oziq-ovqat va xalq iste'moli mollari majmuasi. Davlatning oziq-ovqat xavfsizligi.....	31
Tayanch iboralar.....	33
Qisqacha xulosalar.....	33
Nazorat va muhokama uchun savollar.....	33
Asosiy adabiyotlar.....	34
Internet saytlari.....	34
III BOB. BOZOR IQTISODIGA O`TISHDA QISHLOQ XO`JALIGIGA DAVLAT RAHBARLIGI VA AMALGA OSHIRILAYOTGAN AGRAR-IQTISODIY ISLOHOTLAR.....	35
3.1. O`tish davrida qishloq xo`jaligiga davlat rahbarligi.....	35
3.2. Er islohoti, uning amalga oshirilishi.....	37
3.3. Mulkni davlat tasarrufidan chiqarish va xususiyashtirish.....	40
3.4. Moliya, kredit, soliq va baholar islohoti.....	41
Tayanch iboralar.....	44
Qisqacha xulosalar.....	44
Nazorat va muhokama uchun savollar.....	45
Asosiy adabiyotlar.....	45
Internet saytlari.....	45
IV BOB. QISHLOQ XO`JALIGIDA MULK VA TADBIRKORLIK SHAKLLARI.....	47
4.1. Mulk va tadbirkorlik haqida tushuncha, uning iqtisodiy negizi, shakllari.....	47

4.2. Qishloq xo'jaligidagi davlat korxonalari	49
4.3. Jamoa va shirkat xo'jaliklari, ularning rivojlanishi.....	51
4.4. Fermer xo'jaligi haqida tushuncha, uning maqsad va vazifalari	60
4.5. Fermer xo'jaligining huquqiy, iqtisodiy asoslari, ularni tashkil etish tartibi	62
4.6. Respublikada fermer xo'jaliklarini rivojlanishi hamda samaradorligi	64
4.7. O'zbekistonda fermer xo'jaliklarini rivojlantirish istiqbollari..	67
4.8. Qishloq xo'jaligidagi qo'shma korxonalar.....	75
Tayanch iboralar.....	76
Qisqacha xulosalar.....	77
Nazorat va muhokama uchun savollar.....	77
Asosiy adabiyotlar.....	78
Internet saytlari.....	78
V BOB. ER-SUV RESURSLARI, ULARDAN SAMARALI FOYDALANISH.....	79
5.1. Er-suv resurslarining qishloq xo'jaligidagi ahamiyati va xususiyatlari, ularning maydoni tarkibi, foydalanuvchilar bo'yicha taqsimlanishi.	79
5.2. Erdan, suvdan foydalanish samaradorligini ifodalovchi ko'rsatkichlar, ularni aniqlash tartibi.....	83
5.3. Erdan, suvdan foydalanishni samaradorligi, uni oshirish yo'llari.....	85
5.4. Er monitoringi va davlat er kadastri.....	90
Tayanch iboralar.....	94
Qisqacha xulosalar.....	94
Nazorat va muhokama uchun savollar.....	95
Asosiy adabiyotlar.....	95
Internet saytlari.....	95
VI BOB. QISHLOQ XO'JALIGINING MODDIY TEXNIKA RESURSLARI, FAN-TEXNIKA TARAQQIYOTI, ILG'OR TEXNOLOGIYALAR VA ULARDAN SAMARALI FOYDALANISH.....	96
6.1. Moddiy-texnika resurslari haqida tushuncha, ularning ahamiyati, xususiyatlari va turkumlashtirilishi.....	96
6.2. Fan-texnika taraqqiyoti, uning yo'nalishlari, samarali texnologiyalar.....	10
6.3. Qishloq xo'jaligining moddiy-texnika resurslari bilan ta'minlanganlik hamda ulardan foydalanganlik darajasini ifodalovchi ko'rsatkichlar, ularni aniqlash tartibi.....	10
6.4. Bozor iqtisodi sharoitida qishloq xo'jaligining moddiy-texnika resurslarini shakllantirish, bunday vositalar bozori, texnika taraqqiyotini joriy etish, ulardan samarali foydalanish.....	10
Tayanch iboralar.....	11
Qisqacha xulosalar.....	11
Nazorat va muhokama uchun savollar.....	11
Asosiy adabiyotlar.....	11
Internet saytlari.....	11
VII BOB. QISHLOQ XO'JALIGINING ASOSIY VA AYLANMA FONDLARI, ULARDAN SAMARALI FOYDALANISH.....	11

7.1 Asosiy va aylanma fondlar (vositalar) haqida tushuncha, ularning ahamiyati va turkumlashtirilishi.....	11
7.2 Asosiy ishlab chiqarish fondlari (vositalari) va ulardan foydalanish darajasini, samaradorligini ifodalovchi ko'rsatkichlar, ularning aniqlanishi.....	12
7.3 Aylanma fondlar (vositalar), bu fondlarning samaradorligini ifodalovchi ko'rsatkichlar, ularning aniqlanishi.....	12
7.4 Asosiy va aylanma vositalarning, fondlarning shakllantirilishi, barpo etilishi.....	12
7.5 Bozor iqtisodiyoti sharoitida asosiy va aylanma fondlar (vositalar) dan samarali foydalanish va bu fondlarning yuksalishini ta'minlash yo'llari.....	13
Tayanch iboralar.....	13
Qisqacha xulosalar.....	13
Nazorat va muhokama uchun savollar.....	13
Asosiy adabiyotlar.....	13
Internet saytlari.....	13
VIII BOB. MEHNAT RESURSLARI BOZORI, ULARDAN FOYDALANISH VA MEHNAT UNUMDORLIGI.....	13
8.1.Mehnat resurslari va mehnat unumdorligining qishloq xo'jaligidagi ahamiyati.	13
8.2. Mehnat resurslaridan foydalanish va mehnat unumdorligi darajasini ifodalovchi ko'rsatkichlar, ularni aniqlash tartibi.....	13
8.3. Qishloq xo'jaligidagi mehnat resurslari, ulardan foydalanish va mehnat unumdorligi darajasi.	14
8.4.Qishloq xo'jaligida mehnat bozori va uni rivojlantirish masalalari.	14
8.5.Mehnat resurslaridan foydalanishni yaxshilash, mehnat unumdorligini oshirish yo'llari.	14
Tayanch iboralar.....	15
Qisqacha xulosalar.....	15
Nazorat va muhokama uchun savollar.....	15
Asosiy adabiyotlar.....	15
Internet saytlari.....	15
IX BOB. INVESTITSİYALAR (KAPITAL QO`YILMALAR), ULARNING IQTISODIY SAMARADORLIGI.....	15
9.1. Investitsiyalar (kapital qo`yilmalar) haqida tushuncha, ularning ijtimoiy-iqtisodiy zarurligi va ahamiyati.....	15
9.2. Qishloq xo`jaligida sarflanayotgan investitsiyalar (kapital qo`yilmalar)ning manbalari, ularning sarflanish yo`nalishlari.....	15
9.3. Investitsiyalar (kapital qo`yilmalar)ning iqtisodiy samaradorligini ifodalovchi ko`rsatkichlar, ularni aniqlash.....	15
9.4. Investitsiya (kapital qo`yilma) darajasi, dinamikasi va ularning iqtisodiy-ijtimoiy samaradorligi	16
9.5. Investitsiya (kapital qo`yilma) lar ko`lamini kengaytirish va samaradorligini oshirish yo'llari	16

Tayanch iboralar.....	17
Qisqacha xulosalar.....	17
Nazorat va muhokama uchun savollar.....	
Asosiy adabiyotlar.....	17
Internet saytlari.....	17
X BOB: QISHLOQ XO`JALIGINING YALPI VA TOVAR MAHSULOTI, ULARNING TAQSIMLANISHI VA KO`PAYTIRISH YO`LLARI.....	17
10.1. Qishloq xo`jaligining yalpi va tovar mahsuloti haqida tushuncha, ularni ahamiyati..	18
.....	
10.2. Qishloq xo`jaligining yalpi mahsuloti tarkibi dinamikasi (o`zgarishi).....	18
10.3. Qishloq xo`jalik mahsulotlarini taqsimlash va sotish	18
10.4. Sub'ektlar o`rtasidagi munosabatlarning xususiy asosi, turlari, mazmun va mohiyati.....	18
10.5. Qishloq xo`jalik sub'ektlaridagi ichki shartnomaviy munosabatlar.....	19
10.6. Yalpi mahsulotni ko`paytirish, uning tovarlilik darajasini oshirish yo`llari.....	19
10.7. Shartnomalar bajarilish monitoringi.....	19
Tayanch iboralar.....	20
Qisqacha xulosalar.....	20
Nazorat va muhokama uchun savollar.....	20
Asosiy adabiyotlar.....	20
Internet saytlari.....	20
XI BOB. QISHLOQ XO`JALIGIDAGI (JORIY VA O`RTACHA) XARAJATLAR, ULARNI KAMAYTIRISH YO`LLARI.....	20
11.1. Qishloq xo`jaligidagi xarajatlar, ularning ahamiyati.....	20
11.2. Xarajatlar tarkibi, ularning turkumlashtirilishi.....	20
11.3. Mahsulot tannarxi haqida tushuncha (o`rtacha xarajatlar), uning turlari va aniqlanish tartibi.	21
11.4. Qishloq xo`jalik mahsulotlarining tannarx darajasi, dinamikasi va xarajatlarni qisqartirish, mahsulotlar tannarxlarini pasaytirish yo`llari.....	22
Tayanch iboralar.....	22
Qisqacha xulosalar.....	22
Nazorat va muhokama uchun savollar.....	22
Asosiy adabiyotlar.....	22
Internet saytlari.....	22
XII BOB. QISHLOQ XO`JALIK MAHSULOTLARINING BAHOLARI, ULARNING TAKOMILLASHTIRILISHI.....	22
12.1. Bahoning iqtisodiy mazmuni, ahamiyati, funktsiyalari.....	22
12.2. Qishloq xo`jaligida baholar tizimi, ularning darajasi va dinamikasi.....	22
12.3. Bozor iqtisodiyoti sharoitida baholarni takomillashtirish masalalari.....	23

Tayanch iboralar.....	23
Qisqacha xulosalar.....	23
Nazorat va muhokama uchun savollar.....	23
Asosiy adabiyotlar.....	23
Internet saytlari.....	23
XIII BOB. KORXONALARNING DAROMADLARI, FOYDALARI, ULARNING TAQSIMLANISHI. ISHLAB CHIQRISHNING IQTISODIY SAMARADORLIGI.....	23
13.1. Qishloq xo`jalik korxonalarining daromad va foydalari, iqtisodiy samaradorligi haqida tushuncha, uning ahamiyati.....	23
13.2. Daromadni, foydani, iqtisodiy samaradorlikni aniqlash tartibi..	23
13.3. Qishloq xo`jaligi daromadlari, yalpi va sof foydasining o`zgarishi.....	24
13.4. Qishloq xo`jaligining pul daromadlarini, yalpi va sof foydalarini ko`paytirish, iqtisodiy samaradorligini oshirish yo`llari.....	24
Tayanch iboralar.....	24
Qisqacha xulosalar.....	24
Nazorat va muhokama uchun savollar.....	24
Asosiy adabiyotlar.....	24
Internet saytlari..	24
XIV BOB. O`SIMLIKCHILIK TARMOQLARI IQTISODIYOTI.....	24
14.1. O`simlikchilik tarmoqlarining ahamiyati.	24
14.2. O`simlikchilik tarmoqlari iqtisodiyotining hozirgi holati.....	24
14.3. O`simlikchilik tarmoqlari iqtisodiyotini rivojlantirish masalalari.	25
Tayanch iboralar.....	25
Qisqacha xulosalar.....	25
Nazorat va muhokama uchun savollar.....	25
Asosiy adabiyotlar.....	25
Internet saytlari.....	25
XVBOB. CHORVACHILIK (QORAMOLCHILIK, QO`YCHILIK, ECHKICHILIK) TARMOQLARI IQTISODIYOTI.....	25
15.1. Chorvachilik tarmoqlari mahsulotlarining ahamiyati.....	25
15.2. Chorvachilik tarmoqlarida etishtiriladigan mahsulotlar darajasi va samaradorligi.....	25
15.3. Chorvachilik tarmoqlarini, ularda mahsulot etishtirishni rivojlantirish va samaradorligini oshirish yo`llari.....	26
Tayanch iboralar.....	26
Qisqacha xulosalar.....	26
Nazorat va muhokama uchun savollar.....	26
Asosiy adabiyotlar.....	26
Internet saytlari.....	26
GLOSSARIY.....	26
ADABIYOTLAR RO`YXATI.....	27

CONTENTS

INTRODUCTION.....	5
CHAPTER 1. IMPORTANCE OF AGRICULTURE IN THE ECONOMY OF THE COUNTRY. SUBJECT, METHODS OF RESEARCH OF THE COURSE.....	7
1.1.Role and importance of agriculture in the economy of the country. Subject and tasks of the course	7
1.2. Priority directions in agricultural reforms	9
1.3. Methods of researching the subject (aim) of the course.....	11
1.4.Relations of the subject “Economy of agriculture” with other courses.....	13
Key words.....	13
Brief conclusions.....	14
Questions for discussion and control.....	14
Main literature.....	15
Web sites.....	15
CHAPTER 2. AGRO-INDUSTRIAL COMPLEX OF UZBEKISTAN AND ITS DEVELOPMENT.....	16
2.1.Necessity, tasks and structure of the agro-industrial complex.....	16
2.2.Interrelations of the agro-industrial complex with other branches...	22
2.3.Status of the agro-industrial complex, level of economic and social efficiency.....	26
2.4.Complex of food and the goods of national consume. Food safety of the state.....	31
Key words.....	33
Brief conclusions.....	33
Questions for discussion and control.....	33
Main literature.....	34
Web sites.....	34
CHAPTER 3. GOVERNMENT LEADERSHIP IN TRANSITION TO MARKET ECONOMY AND AGRFRFIN – ECONOMIC REFORMS CARRIED OUT.....	35
3.1.Governmental leadership in agriculture in the period of transition.....	35
3.2. Land reform and its performance.....	37
3.3. Privatization of the property.....	40
3.4. Reforms of finance, tax and price.....	41
Key words.....	44
Brief conclusions.....	44
Questions for discussion and control.....	45
Main literature.....	45
Web sites.....	45
CHAPTER 4. FORMS OF PROPERTY AND ENTREPRENURSHIP IN AGRICULTURE.	47
4.1.Concept of property and entrepreneurship, its economic base and forms.....	47
4.2. State enterprises in agriculture.....	49

4.3. Shirkats and collective farms, their development.....	51
4.4. Concept of farms, their objectives and tasks.....	60
4.5. Legal and economic foundation of farms, procedures to set – up farms	62
4.6. Development of farms in Uzbekistan and their effections	64
4.7. Development perspectives of farms in Uzbekistan	67
4.8. Joint ventures in agriculture.....	75
Key words.....	76
Brief conclusions.....	77
Questions for discussion and control.....	77
Main literature.....	78
Web sites.....	78
CHAPTER 5. WATER AND LAND RESOURCES AND THEIR EFFECTIVE USAGE.....	79
5.1. Role of land and water resources in agriculture and their features, structure of its area, its distribution among users	79
5.2.Parameters indicating the efficiency of using land and water, order of their calculation.....	83
5.3. Ways of increasing efficiency of using of land and water.....	85
5.4. Monitoring of land and state cadaster of land.....	90
Key words.....	94
Brief conclusions	94
Questions for discussion and control.....	95
Main literature.....	95
Web sites.....	95
CHAPTER 6. MATERIAL AND TECHNICAL RESOURCES OF AGRICULTURE, SCIENTIFIC AND TECHNICAL PROGRESS, HIGH TECHNOLOGIES AND THEIR USAGE.....	96
6.1.Concept of material and technical resources, their essence, features and classification.....	96
6.2.Scientific and technical progress, its directions, effective technologies.....	100
6.3.Parameters indicating the level of provision with material and technical resources and their usage, order of their calculation.....	102
6.4. Formation of material and technical resources of agriculture in the conditions of market economy, performance the technical progress, their effective usage in market.....	105
Key words.....	114
Brief conclusions.....	114
Questions for discussion and control.....	114
Main literature.....	115
Web sites.....	115
CHAPTER 7. FIXED AND CIRCULATION FUND OF AGRICULTURE, THEIR EFFECTIVE USAGE.....	116
7.1.Concept of fixed and circulation funds (tools), their essence and classification.....	117
7.2.Fixed and circulation funds (tools) and parameters indicating the level of using them, their prediction.....	120
7.3.Circulation funds (tools), parameters indicating their efficiency, their them, their	125

prediction.....	
7.4. Formation, creation of fixed and circulation tools, funds.....	129
7.5. Effective utilization of fixed and circulation funds (tools) in conditions of market economy and the ways maintenance of its increase.....	131
Key words.....	133
Brief conclusions.....	133
Questions for discussion and control.....	134
Main literature.....	134
Web sites.....	135
CHAPTER 8. MANPOWER, LABOR MARKET, THEIR USAGE AND LABOR EFFICIENCY.....	136
8.1. Essence of manpower and its efficiency in agriculture.....	136
8.2. Usage of manpower and parameters reflecting its efficiency, order of their calculation.....	138
8.3. Manpower of the agriculture, their usage and level of its efficiency.....	141
8.4. Labor market in agriculture and problems of its development.....	144
8.5. Ways of increasing the labor efficiency, improvement of the usage of manpower.....	149
Key words.....	151
Brief conclusions.....	151
Questions for discussion and control.....	151
Main literature.....	152
Web sites.....	152
CHAPTER 9. INVESTMENTS (CAPITAL INVESTMENTS), THEIR ECONOMIC EFFICIENCY.....	153
9.1. Concept of investments (capital investments), its economic and social necessity and importance.....	153
9.2. Source of investments (capital investments) spent to agriculture, their directions.....	156
9.3. Parameters reflecting economic efficiency of investments (capital investments), their calculation.....	159
9.4. Level, dynamics of investments (capital investments) and their social and economic efficiency.....	163
9.5. Increasing the volume of investments (capital investments) and ways of increasing their efficiency.....	169
Key words.....	177
Brief conclusions.....	177
Questions for discussion and control.....	178
Main literature.....	178
Web sites.....	178
CHAPTER 10. GROSS AND COMMODITY PRODUCTION IN AGRICULTURE, WAY OF THEIR DISTRIBUTION AND INCREASE.....	180
10.1. Concept of gross and commodity production in agriculture, their essence.....	180
10.2. Distribution, realization of agricultural products and level of marketability.....	180
10.3. Allocation of agricultural products, level of their marketability.....	182

10.4. Increasing gross production, ways of increasing their mality	187
10.5. Legal basis of relationships among entities, their types, essence and necessity.	192
10.6. Internal contractive relationships in agricultural entities.	198
10.7. Monitoring of fulfillment of contracts.....	199
Key words.....	201
Brief conclusions.....	202
Questions for discussion and control.....	202
Main literature.....	203
Web sites.....	203
CHAPTER 11. EXRENSES (CURRENT AND AVERAGE) IN AN AGRICULTURE, WAYS OF THEIR REDUCTION.....	204
11.1. expenses in agriculture, their essence.....	204
11.2. Composition of expenses, their classification.....	206
11.3. Concept of cost price (average costs), their types and order of their calculation.....	215
11.4. Level, dynamics of cost price of agricultural products and ways of reduction expenses and cost price of products.....	220
Key words.....	224
Brief conclusions.....	224
Questions for discussion and control.....	224
Main literature.....	225
Web sites.....	225
CHAPTER 12. PRICE OF AGRICULTURAL PRODUCTS, THEIR PERFECTION.....	226
12.1. Economic meaning of price, its essence and functions.....	226
12.2. System of prices of agriculture, their level and dynamics.....	229
12.3. Problems of improving the prices in conditions of market economy.....	233
Key words.....	235
Brief conclusions.....	235
Questions for discussion and control.....	235
Main literature.....	236
Web sites.....	236
CHAPTER 13. INCOME, PROFIT OF AGRICULTURE, ITS DISTRIBUTION, ECONOMIC EFFICIENCY OF PRODUCTION....	237
13.1. Income, profit of agricultural firms, concept of economic efficiency, their essence.....	237
13.2. Order of calculation of income, profit, economic efficiency	238
13.3. Elasticity of income, total and profit of agriculture.....	240
13.4. Increasing the monetary income, total and net profit of agriculture, ways of increasing the economic efficiency.....	241
Key words.....	243
Brief conclusions.....	243
Questions for discussion and control.....	244
Main literature.....	244
Web sites.....	244

CHAPTER 14. ECONOMY PLANT-GROWING BRANCHES.....	245
14.1.Importance plant-growing branches.....	245
14.2. Present condition of economy of plant-growing branches.....	246
14.3. Problems of development of economy plant-growing branches...	252
Key words.....	254
Brief conclusions.....	254
Questions for discussion and control.....	254
Main literature.....	254
Web sites.....	255
CHAPTER 15. ECONOMY OF ANIMAL HUSBANDRY (CATTLE BREEDING, SHEEP RAISING, GOAT BREEDING) BRANCHES...	256
15.1. Importance of products of animal husbandry branches.....	256
15.2. Level and efficiency of products of animal husbandry branches...	257
15.3. Improving ways of animal husbandry branches and their products and increasing their efficiency.....	263
Key words.....	264
Brief conclusions.....	264
Questions for discussion and control.....	265
Main literature.....	265
Web sites.....	265
GLOSSARY.....	266
LIST OF BIBLIOGRAPHY.....	270

ABDUG'ANIEV A. ,ABDUG'ANIEV A.A.

QISHLOQ XO`JALIGI IQTISODIYOTI

DARSLIK

KOMPYUTERDA SAHIFALOVCHI: AZAMATOV SH.S